

Zbornik radova mladih istraživača

OGLEDI O RATOVIMA DEVEDESETIH

OGLEDI O RATOVIMA DEVEDESETIH

Zbornik radova
mladih istraživača

Urednici

MARIJANA TOMA i IVAN JOVANOVIĆ

Ova publikacija je objavljena uz pomoć projekta „Podrška EU izgradnji poverenja na Zapadnom Balkanu“, koji finansira Evropska unija a sprovodi Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).

Rad na ovoj publikaciji započet je u okviru Regionalnog projekta o ratnim zločinima (RWC) koji je sprovodio UNDP uz finansijsku podršku vlade Ujedinjenog Kraljevstva, u periodu od decembra 2018. do marta 2022.

Sadržaj publikacije je isključiva odgovornost Građanskih inicijativa i ne odražava nužno stavove Evropske unije, vlade Ujedinjenog Kraljevstva niti UNDP-a.

Finansira
Evropska unija

UK Government

OGLEDI O RATOVIMA DEVEDESETIH: ZBORNİK RADOVA MLADIH ISTRAŽIVAČA

Urednici
Marijana Toma i Ivan Jovanović

Beograd, 2024.

 Građanske
Inicijative

PREDGOVOR

Zbornik „Ogled o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača” nastao je kao jedan od rezultata seminara „Ratovi devedesetih: suočavanje, istraživanje i tumačenje” koji je uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) organizovan krajem 2020. i tokom 2021. godine. Učesnici seminara su bili studenti doktorskih i master studija na odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, nekoliko studenata osnovnih studija, a pored istoričara bilo je i nekoliko učesnika sa odeljenja za sociologiju i istoriju umetnosti.

Na ovom višenedeljnom seminaru - programu neformalnog obrazovanja o instrumentima za suočavanje sa prošlošću, polaznici su slušali predavanja o konceptima i mehanizmima tranzicione pravde, uključujući i suđenja za ratne zločine pred Tribunalom u Hagu i nacionalnim sudovima, vansudske mehanizme za utvrđivanje činjenica o zločinima iz prošlosti, o pravu žrtava na reparacije, kulturi i sukobu sećanja i procesu pomirenja u post-konfliktnim društvima. Polaznici su imali priliku da rade sa izvorima koji se koriste u proučavanju oružanih sukoba i događaja iz devedesetih - presudama, optužnicama i dokaznim predmetima koji su korišćeni pred Haškim tribunalom, dokumentacijom nezavisnih istraživača u procesu popisivanja ljudskih gubitaka, medijima, uključujući štampu i televizijske emisije, itd. Na kraju, polaznici su obrađivali i teme o kulturi i obrazovanju u vreme ratova devedestih - uključujući književnost i rat, popularnu kulturu i rat, jezik rata, film o ratu i u ratu, itd.

Ovaj Zbornik predstavlja rezultat samostalnog istraživanja koje su nakon seminara učesnici radili uz pomoć mentorki prof. dr Dubravke Stojanović i prof. dr Radine Vučetić. Zbornik pred Vama, pomenuti seminar, kao i mnogi drugi seminari i radionice sa mladim istoričarima, politikolozima, pravnicima, studentima, aktivistima nevladinog sektora, novinarima, i drugima, organizovani su od 2019. do 2021, često online tokom pandemije, u okviru projekta podrške suđenjima za ratne zločine i drugim procesima tranzicione pravde koji je UNDP, uz finansijsku podršku britanske vlade, sprovodio u regionu. Projekat je uključivao i jačanje kapaciteta pravosudnih i drugih državnih institucija da procesuiraju ratne zločine i rešavaju sudbinu nestalih iz ratova 1990-ih, razvoj regionalne pravosudne saradnje u ovim predmetima i podršku žrtvama zločina. Kao i u mnogim drugim državama širom sveta koje su imale iskustvo sukoba i gde UNDP na slične načine pruža podršku, ovi procesi su neophodni za jačanje vladavine prava, ekonomski i društveni razvoj, stabilan mir i za dobre odnose unutar društava i među narodima i državama

Proces pomirenja podrazumeva mnogo važnih iskoraka društava ili država, poput suđenja za ratne zločine, reforme institucija, osnivanja vansudskih tela za utvrđivanje istine i priznanja patnje žrtava. Jedan od najvažnijih elemenata za uspostavljanje pomirenja jeste uloga mladih generacija, posebno istraživača, u ovim procesima, aktivna saradnja sa svojim vršnjacima drugih nacionalnosti iz regiona, konstruktivna komunikacija i doprinos dijalogu, istraživanju, utvrđivanju i prezentovanju činjenica o bliskoj prošlosti, Angažovanje mladih istoričara i istoričarki iz Srbije, voljnih i hrabrih da se bave osetljivim pitanjem bliske prošlosti, jedan je od neophodnih koraka u tom pravcu.

Na kraju, ovog zbornika ne bi bilo bez posvećenog mentorskog rada profesorki sa odeljenja za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Dubravke Stojanović i Radine Vučetić. Njima se ovom prilikom posebno zahvaljujemo.

Urednici zbornika

SADRŽAJ

1. PRIPREME ZA RAT I PROMIŠLJANJE O RATU.....	9
STARI RAT NA POČETKU NOVOG – SLIKA DRUGOG SVETSKOG RATA 1991.GODINE U SRBIJI.....	11
ISTORIČARI I RAT.....	30
SAVREMENA, ISUVIŠE SAVREMENA PROŠLOST: OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, DEVEDESETE I TUMAČENJE JUGOSLOVENSKE ISTORIJE.....	45
RECEPCIJA STAVOVA BRANKA HORVATA O KOSOVSKOM PITANJU U SRPSKOJ ŠTAMPI KRAJEM OSAMDESETIH.....	59
2. RAT.....	81
KRVAVI TRAG SRPSKIH RADIKALA OD 1991. DO 1993. GODINE.....	83
SLIKE DESETODNEVNOG RATA U SRPSKOJ I SLOVENAČKOJ JAVNOSTI.....	115
STRADANJE ROMA NA KOSOVU I METOHIJI U SUKOBIMA PRILIKOM RASPADA SFRJ.....	127
DEVEDESETE U NEDELJNIKU VREME: SEĆANJA I ISKUSTVA JEDNOG RATNOG REPORTERA.....	145
UNIŠTAVANJE KULTURNE BAŠTINE KAO RATNI ZLOČIN I ZLOČIN PROTIV ČOVEČNOSTI: PRAVNA PRAKSA MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG SUDA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU (MKSJ).....	167
„DUBINA 2“: RATNI ZLOČIN KOJI I DALJE TRAJE.....	185

3. OTPOR.....	213
PAKETI PUNI NADE: BEOGRADSKE AKCIJE PRIKUPLJANJA HUMANITARNE POMOĆI ZA GRAĐANE SARAJEVA (1992–1996)....	215
ROKENROL I ANTIRATNI POKRET TOKOM RATOVA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI 1991–1995.....	236
4. POSLEDICE.....	253
EKONOMSKE I DEMOGRAFSKE POSLEDICE RATOVA DEVEDESETIH: KOMPARATIVNA ANALIZA PRIMERA SLOVENIJE, SRBIJE I BOSNE I HERCEGOVINE.....	255
ULOGA VETERANA RATOVA 90-IH U POMIRENJU NACIJA U REGIONU – POGLED 25 GODINA NAKON RATOVA.....	279
MIRIS KAFE KAO SREDSTVO SEĆANJA I KOMUNIKACIJE SA PUBLIKOM – NOMADSKI MEMORIJALNI SPOMENIK ŠTO TE NEMA AIDE ŠEHOVIĆ.....	298

1. PRIPREME ZA RAT I PROMIŠLJANJE O RATU

MA Dimitrije Matić,
Istraživač-pripravnik
Institut za noviju istoriju Srbije
stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije,
dikamatic@gmail.com

STARI RAT NA POČETKU NOVOG – SLIKA DRUGOG SVETSKOG RATA 1991. GODINE U SRBIJI

Apstrakt: Cilj ovog rada je analiza tumačenja Drugog svetskog rata 1991. godine u Srbiji. Nasilni raspad Jugoslavije i jubileji u vezi sa obeležavanjem pola veka od početka II svetskog rata na ovom prostoru bili su najznačajniji faktori zbog kojih je došlo do intenziviranja sećanja na svetski sukob iz 1940-ih godina. Glavni predmet ovog istraživanja su dominantni narativni okviri u štampi u Srbiji o II svetskom ratu, najpre u kontekstu tumačenja kulminacije krize u Jugoslaviji i njenog ratnog raspada. Slike prošlosti koje su promovisali vodeći politički akteri tog perioda i širenje takvih predstava putem štampanih medija predstavljaju važan okvir za razumevanje kulture sećanja na ratove u Srbiji.

Ključne reči: politike sećanja, II svetski rat u Jugoslaviji, raspad Jugoslavije, srpska štampa, rat i mediji

Od sredine 1980-ih godina tenzije između jugoslovenskih naroda, republika i pokrajina počele su da se umnožavaju, što je krajem te decenije dovelo do ozbiljne krize zajedničke države. Na ideološkom planu, sa slabljenjem moći Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) urušavale su se i osnovne komponente zvaničnog narativa socijalističke Jugoslavije – *bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti*, ideja *socijalizma i revolucije*. Ovi ideološki stubovi SFRJ su, prema zvaničnom tumačenju, korene vukli upravo iz zajedničke borbe u II svetskom ratu koja se vodila protiv „okupatora i njihovih domaćih pomagača“. Reinterpretacijom Drugog svetskog rata, najpre u Srbiji i Hrvatskoj, i učvršćivanjem novih etnocentričnih pogleda na rat urušavao se monopol partije nad tumačenjem ratnih dešavanja, ali se istovremeno otvorao prostor i za nove politike koje su vodile ka „ispravljanju starih nepravdi“ iz rata i novom međunacionalnom sukobljavanju.¹ Pored legitimnih naučnih zahteva za analizom do tada zabranjenih ili neistraženih tema u vezi sa ratnim događajima, nova viđenja Drugog svetskog rata postala su i važno političko oruđe u sukobima novih nacionalnih elita u Jugoslaviji, a samim tim predstavljala su i neodvojiv deo ideološke

¹ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Клио, 2013, 354-358.

pripreme rata koji je započeo 1991. godine.²

Nedovoljno raspravljano pitanje odnosa istorije i sećanja u naučnim okvirima i na način na koji je to činjeno u ostalim evropskim sredinama posle pada Berlinskog zida, ostavilo je prazan prostor za brojne političke manipulacije. Izostanak šire naučne debate o kanonizovanim istinama i traganjima za novim tumačenjima i poređenjima omogućili su prihvatanje i promociju stereotipa u političkom i javnom diskursu. Bilo da su nosili pozitivnu ili negativnu konotaciju, stereotipi su reflektovali neznanje i tendencioznost.³ Nakon krupnih prekretnica istorija se preocenuje i menja na svim planovima: od pojedinačnog do organizovanog sećanja u nauci i ideologiji. Što je akutnija ugroženost nacije ili države, to je jednostraniji i selektivniji odabir prošlosti, i manji su izgledi da se celovitije uključe zbivanja i procesi koji bi doveli u nedoumicu takvu sliku prošlosti ili podstakli sumnju u ispravnost identiteta koji počiva na prošlosti.⁴ Upravo su krajem 80-ih i početkom 90-ih godina takva selektivna viđenja prošlosti dobila podršku vladajućih krugova u jugoslovenskim republikama, gde je nacionalizam polako preuzimao ideološki primat nad komunizmom, te su nove vlasti postale glavni nosioci novih politika sećanja. Te politike pamćenja su naročito važne nosiocima državne vlasti jer, kako je isticao Pol Konerton, slike i reprezentacije prošlosti često daju legitimitet postojećem društvenom poretku, dok naše viđenje sadašnjosti zavisi umnogome od poznavanja i naših predstava o toj istoj prošlosti.⁵ Ovakvim politikama prema prošlosti državni akteri, ali i njima bliski intelektualci i umetnici, težili su najpre ka nacionalnoj homogenizaciji i izgradnji novog vida *kolektivnog pamćenja*.⁶

Kada je u pitanju Srbija, prekretnicu u odnosima političkog vrha sa intelektualnim i umetničkim krugovima koji su težili revidiranju dominantne paradigme o II svetskom ratu svakako su označavali dolazak i učvršćivanje na vlasti Slobodana Miloševića 1987. i 1988. godine. Do tog perioda, državne vlasti oštro su

² Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution*, New York: Routledge, 2020, 45.

³ Olga Manojlović Pintar, „Uvod: istorijska svest i kolektivni identiteti“, u: *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006), 18.

⁴ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 5, 13.

⁵ Connerton, Paul, *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 3.

⁶ Prema tumačenju Alaide Asman, *kulturno ili kolektivno pamćenje* se odnosi na materijalne reprezentacije u obliku tekstova, slika i spomenika, ali i na simboličke prakse u obliku svečanosti i rituala. Ovakvom pamćenju čvrstinu i istrajnost daju institucije; Alaida Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011, 33; Ovo tumačenje dopunjuje Jan Asman, koji definiše *kulturno pamćenje* kao sećanje okrenuto fiksiranim tačkama iz prošlosti i stvar je institucionalne mnemotehnike. On dalje ističe da je ova vrsta pamćenja osnova kolektivnog identiteta i da ono uvek ima specifične nosioce: zabavljače, pesnike, umetnike, pisce, učitelje, sveštena lica, naučnike i druge; Asman, Jan, *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd: Prosveta, 2011, 51-53

reagovale na svaki pokušaj osporavanja zvaničnog narativa o ratu, naročito kada se radilo o preispitivanju uloge Josipa Broza Tita u ratnom i posleratnom razdoblju, karakteru četničkog pokreta Dragoljuba Draže Mihailovića, pitanju ustaškog genocida nad Srbima i srpsko-hrvatskim odnosima, svrsishodnosti partizanske borbe kada se imaju u vidu ogromni ljudski i materijalni gubici u ratu. Do druge polovine 80-ih godina, izazovi dominantnom narativu dolazili su najčešće sa antikomunističkih i/ili nacionalističkih pozicija, dok su vlasti na to reagovale javnom, političkom i medijskom osudom a ponekad i zvaničnom zabranom „nepoželjnih“ književnih ili naučnih dela.⁷ Međutim, do preokreta dolazi po Miloševićevom preuzimanju vlasti i tokom „antibirokratske revolucije“, kada dolazi do približavanja njegovog Saveza komunista Srbije (SKS) i dela antikomunističke inteligencije. Ovaj novi savez podrazumevao je, kada je reč o odnosu prema II svetskom ratu, da politički vrh neće odustati od javne privrženosti partizanskoj borbi i nasleđu Josipa Broza Tita⁸, dok su aktivnosti i publikacije intelektualne opozicije postale tolerisane, objavljivane u velikim tiražima i medijski promovisane, naročito kada su u pitanju bili oni stavovi o pozitivnom vrednovanju četničkog pokreta i negativnom prikazivanju NOB-a.⁹

Ovakav savez doneo je važnu promenu u zvaničnoj politici sećanja na II svetski rat, a širenje takve nove slike omogućeno je postepenim preuzimanjem kontrole nad štampanim medijima i televizijom od strane vlasti. Do 1991. godine pod čvrstom kontrolom Miloševićeve Socijalističke partije Srbije (nastale transformacijom predašnjeg SKS u okviru priprema za uvođenje višepartijskog sistema) već su Radio televizija Beograd i najtiražniji štampani mediji u Srbiji – *Politika*, *Politika Ekspres*, *Večernje novosti* i *NIN*. Kada je u pitanju štampa, te 1991. godine je u Srbiji izlazilo oko 300 novinskih publikacija. Osim listova u državnom vlasništvu ili pod kontrolom vlasti, raznolikost štampanih medija bila je velika – od stranačkih listova, nezavisne *Borbe*, antiratnih i antinacionalističkih *Republike* i *Vremena* do nacionalističkih i monarhističkih *Pogleda iz Kragujevca*.¹⁰ Uprkos tome što su novine pod kontrolom

⁷ Među ovim delima iz 80-ih godina svakako su se izdvajali *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita* Vladimira Dedijera, roman *Nož Vuka Draškovića*, trilogije Dobrice Ćosića *Vreme smrti* i *Vreme zla*. Sa druge strane, pesnik Gojko Đogo je zbog zbirke pesama *Vunena vremena* bio čak osuđen i na zatvorsku kaznu, dok je dvotomna monografija istoričara Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* bila zvanično zabranjena; Чалић, Историја Југославије, 355-357

⁸ Milošević je još 1986. godine, tumačeći razvoj političkih prilika, izjavio da je demokratija u Srbiji tako napredovala da „sve ideje imaju pravo građanstva – izuzev amnestije četništva i restauracije kapitalizma“; „Революција ће бити права ако не застанемо пред тешкоћама“, *Политика*, 15. септембар 1986; Dve godine kasnije je tokom govora na „Mitingu bratstva i jedinstva“ u Beogradu isticao da je Titova Jugoslavija stvorena u veličanstvenoj revoluciji“; Jasna Dragović-Soso, *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002, 212

⁹ Dragović-Soso, *Saviours of the Nation*, 209-210.

¹⁰ Mark Thompson, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Beograd: Medija centar, Free B92, 2000, 64.

SPS-a imale dominantnu ulogu u srpskom medijskom prostoru¹¹, ovakva medijska raznovrsnost pružala je čitaocima uvid u različite perspektive u vezi sa najvažnijim društvenim i političkim problemima, kako sadašnjim tako i prošlim. Takvo stanje u medijima omogućilo je prenošenje različitih viđenja događaja i iz vremena Drugog svetskog rata (svakako uz nejednaku zastupljenost), a pojedine slike o ratu postajale su vidljivije u svakoj od ključnih faza raspada zajedničke države.

Maj – četnici na političkoj sceni

Mesec maj 1991. godine obeležili su burni događaji na političkoj sceni Srbije. Sukobi vlasti i opozicije, predlozi o preuređenju Jugoslavije, pitanje položaja srpskog naroda u drugim republikama bile su političke teme od najvećeg značaja u beogradskoj javnosti. Rasplamsavanje sukoba 2. maja u Borovu Selu u istočnoj Slavoniji između hrvatskih policajaca, srpskih paravojnih snaga i meštana, kao i mnoštvo godišnjica i jubileja u vezi sa II svetskim ratom i njihovim ključnim akterima predstavljali su idealnu priliku za pravljenje poređenja između prošlosti i sadašnjosti. Izvlačenje „pouka“ iz prošlosti, sprečavanje ponavljanja tragičnih događaja od pre pola veka, preispitivanje uloga „pobednika“ i „porazenih“ u ratu i nasleđa njihovih politika predstavljali su neke od glavnih upotreba sećanja na II svetski rat na društveno-političkoj sceni Srbije uoči raspada Jugoslavije.¹² Na ovaj način prošlost je postala jedno od glavnih oruđa političke borbe između vlasti i opozicije, naročito tokom maja.

Miloševićeva partija baštinila je tradicija partizana i NOB-a, doduše uz njeno etnifikovanje i redukovanje na borbu srpskog naroda protiv fašizma, dok su secesionističke političke stranke i pokreti drugih jugoslovenskih naroda posmatrani gotovo isključivo kao naslednici fašističkih snaga iz ratnog perioda. Sa druge strane, prve opozicione stranke koje su formirane većinom su smatrale četnički pokret Draže Mihailovića antifašističkim i demokratskim, a time i idealnim protivnikom

---

¹¹ Tokom 1991. godine najpre putem donošenja Zakona o osnovama javnog informisanja i Zakona o radio-televiziji, zatim izmenama saveznog Krivičnog zakona kojim se dodatno sankcioniše “iznošenje lažnih vesti kojima se mogu uznemiriti građani ili ugroziti javni red i mir” i time što je Republika Srbija preuzela kontrolu nad elektronskim frekvencijama od saveznih vlasti; Thompson, *Proizvodnja rata*, 60-61

¹² Prema tumačenju Cvetana Todorova, jedna od osnovnih funkcija upotrebe pamćenja jeste učvršćivanje kolektivnog identiteta određene grupe putem njene identifikacije sa akterima i događajima iz prošlosti. Na taj način je određena zajednica stalno u potrazi za “pozitivnim” primerima iz istorije sa kojima bi se mogla identifikovati, ugledati se i izvlačiti pouke iz njihovih delovanja, ali se može prepoznati i u žrtvi iz prošlosti i zaključiti da im ta prošlost dozvoljava (ili čak nameće) agresivan stav u sadašnjosti; Cvetan Todorov, „Upotrebe pamćenja”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* (prir. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović), Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015, 186-189; Na primeru Srbije, ovakva upotreba prošlosti primetna je u odnosu prema četnicima i srpskim žrtvama u NDH.

i komunističko i aktuelnog režima. Vodeće stranke koje su se u svom političkom delovanju oslanjale na četničke tradicije i simbole bili su Srpski pokret obnove Vuka Draškovića (SPO) i Srpska radikalna stranka (SRS) Vojislava Šešelja.¹³ U skladu sa ranijim zaokretom u politici sećanja, vlast u tom periodu nije sprečavala pročetnička okupljanja ovih stranaka, a vodeći mediji su opširno izveštavali sa ovih skupova.

Prvi veći skup ovakvog tipa dogodio se četvrtog maja, na jedanaestu godišnjicu smrti jugoslovenskog predsednika i partizanskog vođe Josipa Broza Tita. Protest ispred Kuće cveća, mesta na kome je on počivao, organizovale su SRS i njoj bliske stranke sa ciljem da izmeste Titove posmrtno ostatke iz Beograda u njegov rodni Kumrovec. Beogradska štampa je opširno pisala o protestu, posebno insistirajući na prikazivanju najekstremnijih parola i delova govora, ali najčešće bez naročitih kritičkih osvrti i analiza. Dominantne slike na skupu činili su četnički simboli kod učesnika (šubara, kokarda) i pevanje četničkih pesama, potpuno izjednačavanje partizana i ustaša,¹⁴ zatim pozivi na stvaranje Velike Srbije radi osvećivanja srpskih žrtava ustaškog genocida iz Drugog svetskog rata, kao i onih iz nedavnog sukoba u Borovu Selu,¹⁵ ali su se mogli čuti i pozivi na rat „do istrebljenja“ Hrvata i Albanaca.¹⁶ Time su neke od glavnih ideja iznetih u *Homogenoj Srbiji* Stevana Moljevića, istaknutog člana Centralnog nacionalnog komiteta Ravnogorskog pokreta, pronašle svoj novi izraz u politici SRS – težnje za etnički čistom Velikom Srbijom i neophodnost osвете za zločine Hrvata nad Srbima.¹⁷

Međutim, bilo je i onih koji su na drugačiji način posmatrali nasleđe Jugoslovenske vojske u otadžbini. Među njima je najvažnija svakako bila najjača opoziciona stranka – SPO. Njihovi odnosi sa Šešeljevom strankom bili su otvoreno neprijateljski, te su skupove na kojima je bila prisutna četnička ikonografija ove dve partije organizovale uvek odvojeno. Takav je bio slučaj i sa obeležavanjem pedeset godina od dolaska Draže Mihailovića na Ravnu Goru, a povodom tog jubileja održani su trodnevni masovni skupovi – od 11. do 13. maja. Najviše prostora u štampi tom prilikom dobio je skup u organizaciji SRS, dok su *Večernje novosti*, osim samog teksta, preko cele stranice prikazale fotografije okupljenih učesnika i govornika.¹⁸ Ovom prilikom veza između sadašnjosti i prošlosti postala je nešto neposrednija. Predsednik SRS je na

¹³ Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War*, 53-56.

¹⁴ Šešelj je u svom govoru Josipa Broza Tita i Antu Pavelića, poglavnika NDH, nazvao „dvojom najvećih sinova Hrvatske koji treba da počivaju u istom grobu“; Ранковић Р, Павловић Р, „Захтев за пресељење посмртних остатака Јосипа Броза у Кумровец“, Политика, 5. мај 1991, 18

¹⁵ Na mitingu su se pojedini učesnici predstavljali kao „četnički dobrovoljci iz Borova“, te im se zbog toga posebno arlaudiralo; „Говори уместо рушења“, Вечерње новости, 5. мај 1991, 8

¹⁶ Mirko Jović, predsednik Srpske narodne obnove, tada je izjavio: „Žrtvovaćemo nekoliko miliona Srba, ali neće biti ni Šiptara ni Hrvata u ovoj državi (misli se na projektovanu Veliku Srbiju – prim. D.M)“; Vasić, M, „Četnički miting – Pobornici i izdajnici“, *Vreme*, 20. мај 1991, 13

¹⁷ Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War*, 61.

¹⁸ „Равногорци“, Вечерње новости, 13. мај 1991, 23

Ravnoj Gori, navodno po nalogu Momčila Đujića (komandanta četničke Dinarske divizije u II svetskom ratu, u tom trenutku u izgnanstvu u SAD), podelio nove vojne činove „četničkim dobrovoljcima“ iz Borova Sela.¹⁹ Izuzev nedavne, na ovom mitingu se posezalo i za daljom prošlošću, te su uoči i tokom okupljanja organizatori govorili kako je 1941. godine podignut „Treći srpski ustanak pod rukovodstvom prvog gerilca tada porobljene Evrope – đenerala Draže“;²⁰ da je sada vreme za „Četvrti srpski ustanak“, kao i to da je Ravnogorski pokret bio „najznačajniji antifašistički pokret otpora na Balkanu i u Evropi u II svetskom ratu“.²¹

Sa druge strane, mediji su ređe (naročito oni bliski režimu) prenosili aktivnosti i govore lidera SPO. Razlog za to je jasan kad se ima u vidu da je SPS upravo Draškovića smatrao za svog najvećeg političkog protivnika.²² Kao i u slučaju radikala, i kod SPO su stranački i nacionalni program bili neraskidivo povezani sa razumevanjem četništva. Do kraja 1990. godine SPO je nastupao sa izrazito nacionalističkih pozicija, zahtevajući granice srpske države „svuda gde žive Srbi i gde ima srpskih grobova“ i to kao vid nadoknade za žrtve sa prostora NDH, dok je početkom 1991. godine Draškovićeve stranka polako počela da se pomera ka političkom centru.²³ Međutim, javni nastupi Vuka Draškovića (iako manje medijski praćeni nego Šešeljevi) nisu pružali srpskom društvu bitno drugačiju sliku o ravnogorcima od one koju su nudili radikali. Iako je sam Drašković govorio da je Šešelj prorežimski „unajmljeni crveni vojvoda“ koji tobože u ime četničke tradicije prikazuje četnike kao nasilne koljače, odnosno onakve kakve ih je prikazivala samo „komunistička propaganda“, on se ipak držao ključnih tačaka iz kojih je izvlačio kontinuitet sa Ravnogorskim pokretom – ideje Velike Srbije i viđenja komunizma kao izvora svih patnji srpskog naroda.²⁴ Ono što ga je razlikovalo od SRS i sličnih

¹⁹ G. Katić, „Šešelj delio činove“, *Borba*, 13. maj 1991, 5

²⁰ *Ibid.*

²¹ Милослав Самарџић, „13. мај 1941 – 13. мај 1991: Пола века Трећег српског устанка“, *Погледи*, 3. мај 1991, стр. 53-56; *Pogledi* su ubedljivo prednjačili po pročetničkoj i agresivnoj ratnoj retorici, uz neizbežnu demonizaciju komunizma i nesrpskih naroda. U ovom članku glavni i odgovorni urednik časopisa izneo je i brojne druge netačne tvrdnje i podatke bez adekvatnog konteksta – da su do dolaska Crvene armije 1944. godine četnici ubili više Nemaca nego partizani, da su partizanske ratne vođe „oficiri-amateri“ a četničke „visoko školovani kadar“, da je Mihailovića „kao nespornog vođu priznavalo 90 posto Srba“ i brojne druge.

²² Upravo se režim radi demonizovanja SPO služio analogijama vezanim za II svetski rat. Opisujući demonstracije od 9. marta 1991. godine provladini mediji su Draškovićeve pristalice nazivale „četničkim hordama iz SPO“; Thompson, *Proizvodnja rata*, 72

²³ Dubravka Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, u: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (prir. Nebojša Popov), Beograd: Republika, 1996, 521-522

²⁴ Tom prilikom izjavio je da su četnici pre pola veka kao svoje ciljeve postavili proterivanje okupatora, zaštitu Srba od hrvatskog genocida, sjedinjavanje srpskih zemalja i krajina i očuvanje Jugoslavije ukoliko to žele Hrvati i Slovenci. U nastavku je naveo da iste ciljeve sada ima i SPO, dok je ulogu okupatora sada ima „tuđa ideologija koja već četiri i po decenije u lancima drži Srbiju“; Ристић,

stranaka bilo je odsustvo težnji za kolektivnim kažnjavanjem Hrvata i drugih naroda za zločine nad Srbima u II svetskom ratu, ali ideju rata kao rešenje za izlazak iz krize nije odbacivao čak ni tokom svojih govora na antiratnim skupovima.²⁵

Tog meseca u medijima preovladavala je upravo ona slika o događajima iz Dru-gog svetskog rata koju su isticale opozicione stranke (SRS, SPO). Iako je imala kontrolu nad većim delom štampe, vlast se u toj sferi nije previše trudila da im parira, te su stavovi SPS-a o II svetskom ratu bili značajno manje zastupljeni, i to po pravilu u provladinim glasilima. Jedna od retkih prilika gde se mogao čuti stav vladajuće partije bio je prilikom svečane povorke u Beogradu na Dan pobeđe nad fašizmom 9. maja, zajednički organizovanoj od strane gradske vlasti i Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Srbije (SUBNORS). Tada se gradonačelnik Beograda Milorad Unković okupljenima obratio rečima: „Nepobitna istorijska istina da je 9. maja 1945. u stroju pobednika nad fašizmom bila NOV, a ne formacija ustaša, četnika, balista, belogardejaca... Građani Srbije uvek su bili na frontu demokratije, slobode, mira, ljudskih prava i progresa“.²⁶ Ovaj govor savršeno se uklopio u već pominjanoj matrici po kojoj je SPS koristio prošlost u političkim obračunima – svođenjem NOB na Srbiju i srpski narod, posmatranjem unutrašnjih (opozicija) i spoljnih (druge republike) protivnika kao naslednika nekadašnjih ratnih formacija koje sada deluju udruženo (korišćenjem jednine umesto množine – „formacija“ umesto „formacije“).

U ovakvoj političkoj i medijskoj konstelaciji najmanje je bilo mesta za kritičke tekstove i primere istraživačkog novinarstva. Preispitivanje istorije i nasleđa Drugog svetskog rata i njegovih aktera, korišćenje zapaljivog rečnika i pretnje da „ponovo dolazi četrdeset prva“, posledice ideološke promene u Srbiji i drugim jugoslovenskim republikama i njihovo upoređivanje bili su od značaja za mali broj medija, najčešće onih nezavisnih poput *Borbe*, *Vremena* i *Republike*. U tom duhu *Borba* je prenosila istraživanja javnog mnjenja o tome kakvo je mišljenje Beograđana o političkoj zaostavštini Josipa Broza i da li se slažu s tim da treba da počiva u Kući cveća,²⁷ dok

---

C, „Величање четничког вође“, Политика, 14. мај 1991, стр. 18; Istog meseca u intervjuu za *NIN* Drašković je dodao da su Srbi u ratu stradali i od ustaša i od partizana i danas partizanske zastave „provociraju gotovo isto kao i one sa šahovnicom“; Тијанић, Александар, „Србија и српска војска“, НИИ, 17. мај 1991, 20

²⁵ U pitanju je Povorka mira, antiratni skup većeg dela opozicije, održana u Beogradu na Dan pobeđe nad fašizmom (9. maja). U isto vreme je taj skup bio i neka vrsta protivteže istovremenoj povorci koju je organizovala vlast. Na tom skupu Drašković je pozivao „da mir pobedi rat, a pamet ludilo. Da proleće 1991. ne postane proleće 1941.“, ali je istovremeno govorio o potrebi formiranja srpske vojske i da „moramo biti pripralni za rat, ako mirno i pravično rešenje za koje se zalažemo ne pretegne“; „Да мир победи рат“, Вечерње новости, 10. мај 1991, 10

²⁶ „Спречимо крвопролиће“, Вечерње новости, 10. мај 1991, 10

²⁷ „Ni zlato ni blato“, „Oduševljenje se seli u sumnju“ *Borba – Nedeljni dodatak*, 4.5-5. мај 1991, II-III

su *Republika*²⁸ i *Vreme*²⁹ pisali o opasnostima i posledicama rasplamsavanja ratne retorike.

Jun/Jul – raspad Jugoslavije, ko je kriv za to i od kada

Dva važna događaja obeležila su kraj juna i početak jula 1991. godine, a posmatrani zajedno pružili su odličnu priliku za ponovno pravljenje paralela između prošlosti i sadašnjosti. To su proglašenje državne nezavisnosti Slovenije i Hrvatske (25. jun) i obeležavanje pedesete godišnjice od početka partizanskog ustanka 1941. godine (Dan borca 4. jula i Dan ustanka 7. jula).³⁰ Zvaničan početak raspada zemlje, kao i obeležavanje državnog praznika koji je do tada simbolizovao otpočinjanje zajedničke borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti protiv okupatora, doprineli su tome da se u Srbiji intenzivira rasprava o tome šta je srpski narod imao od zajedničke države, da li je za jugoslovensku ideju bilo vredno boriti se i ginuti u ratu ili je Jugoslavija od samog nastanka bila osuđena na propast i krvavi raspad.

Za srpski državni vrh, kao i za političke elite drugih jugoslovenskih republika, u to vreme više nije bilo nikakve dileme – opstanak Jugoslavije je nemoguće. Sredinom 1991. godine su sve aktivnosti za poništenje Jugoslavije i otpočinjanje rata već bile završene: definisani su nacionalni ciljevi, homogenizovani su narodi oko svojih vođa, formulisani su nacionalni programi od kojih nijedan nije „video“ Jugoslaviju, a nacionalna identifikacija pronalazila je tačke prepoznavanja isključivo u predjugoslovenskoj prošlosti, uz rušenje ili marginalizovanje onih koji su simbolizovali zajedničku borbu.³¹

Za razliku od maja, ovde je vlast od opozicije preuzela primat u vezi sa

---

²⁸ Posebno je značajna naslovna strana *Republike* od 16. maja. Tu se nalazio veliki naslov “Bolje pakt nego rat” uz portrete Miloševića, Tuđmana i skicu četnika koji se vraća kući sa putnom torbom. U uglu je tekst: „Pre pedeset godina Beogradom (i ne samo u njemu) je odjekivao patriotski poklič ‘Bolje rat nego pakt’... Danas, Evropom ne plamti rat. Zagovornici nasilnog prekrajanja državnih granica i nasilnog rešavanja sukoba potiču sa ovog tla. Oni su među nama, izmešanima, unutar Jugoslavije. I tek što smo dobili šansu da zakoračimo ka modernom svetu, ljudskim pravima i demokratiji, oni nas guraju u novi rat... Patriotski poklič danas jeste samo – ‘Bolje pakt nego rat’... Učinimo korak ka miru i demokratiji zalaganjem za slobodne savezne izbore!”

²⁹ Dragan Todorović, “Četvrti srpski ustanak”; Vasić, M, “Četnički miting – Pobornici i izdajnici”, *Vreme*, 20. maj 1991, 12-14

³⁰ U vreme postojanja SFRJ se na svake godine na saveznom nivou obeležavao Dan borca, odnosno dan kada je Politbiro Komunističke partije Jugoslavije (4. jula 1941. godine) doneo odluku o otpočinjanju ustanka protiv okupatora. U Srbiji je istovremeno proslavljan 7. jul (Dan ustanka), datum kada je Žikica Jovanović Španac iz Rađevačke partizanske čete u Beloj Crkvi kod Valjeva u oružanom okršaju ubio dvojicu pripadnika žandarmerije kolaboracionističke Komesarske uprave Milana Aćimovića. Prema zvaničnom tumačenju partije, ovim događajem je započeta Narodnooslobodilačka borba 1941. godine.

³¹ Olivera Milosavljević „Jugoslavija kao zabluda”, u: *Srpska strana rata* (priređ. Nebojša Popov), str. 86-88

tumačenjem prošlosti. Ovom prilikom vladajući krugovi iskoristili su jubilej Dana borca i Dana ustanka da istaknu kako su upravo oni autentični nastavljači NOB-a i antifašističkih tradicija, nasuprot slovenačkim i hrvatskim separatistima koji, po ovom tumačenju, korene vuku iz poraženih snaga u II svetskom ratu. Time je ciklično viđenje istorijskih procesa od strane vlasti došlo do punog izražaja, čime se praktično tvrdilo da se istorija nastavlja tačno onde gde je stala pre pola veka. U tom kontekstu je predsednik Skupštine Srbije Aleksandar Bakočević, prilikom dodele sedmojulskih nagrada, isticao kako „s ponosom obeležavamo pola veka od pobede nad fašizmom“, dok se „na tlu Jugoslavije rađaju nacionalističko-šovinističke države zasnovane na ... fašistoidnim idejama“.³² Slična viđenja imao je i potpredsednik Saveznog izvršnog veća (SIV) Aleksandar Mitrović, ali je njegovo pozivanje na prošlost bilo daleko eksplicitnije. Njegov intervju dat agenciji Tanjug prenele su *Večernje novosti* sa upečatljivim naslovom – „Repriza 1941“.³³ Tu je Mitrović naveo da je raspad Jugoslavije 1941. godine takođe počeo „izdajom“, a kao glavnog krivca za novi raspad zemlje imenovao je Milana Kučana, predsednika Predsedništva Slovenije. U intervjuu optuživao je Kučana da je nezahvalan što je Srbija na svojoj teritoriji u II svetskom ratu prihvatila njegovu porodicu i njega kao izbeglice, uz zaključak: „Srbija ga je odgajila kao izdajnika Jugoslavije“.³⁴ Gotovo istovetan okvir za razumevanje sadašnjosti putem pravljenja paralelizama sa prošlošću može se pronaći i u govorima člника SUBNOR-a Jugoslavije. U to vreme bliskost saveznog SUBNOR-a sa vlastima Srbije ogledala se u organizovanju svečanih tribina povodom Dana borca i Dana ustanka, a privrženost dominantnom narativu najočiglednija je u poruci vrha boračke organizacije upućenoj slovenačkim borcima prilikom njihovog istupanja iz SUBNOR-a.³⁵

Redukovanje složenosti istorijskih procesa koji su doveli do nestanka Jugoslavije, potreba za imenovanjem konkretnog krivca (po pravilu nesrpskog) i preciznog istorijskog trenutka koji je označavao definitivni kraj zajedničke države bili su osnovni elementi dominantnog političkog i medijskog diskursa u Srbiji u ovom periodu. *Večernje novosti* tada su predvodile svojevrstan „lov“ na krivce za raspad zemlje i traženje u prošlosti tog istorijskog momenta od kada više Jugoslavija nije bila moguća. Jedan kolumnista ovih dnevnih novina tvrdio je da je Jugoslavija od samog

³² „Судбина Србије везана је за науку“, Борба, 6.7-7. јул 1991,7.

³³ „Реприза 1941.“, Вечерње новости, 8. јул 1991, 3; Intervju je zauzimaо centralno mesto ovog izdanja, a sam tekst pokrивao je oko tri petine stranice.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Sa svečane sednice SUBNOR-a Jugoslavije povodom predstojećeg praznika poručeno je: “Pedeset godina posle istorijskih zbivanja 1941. godine, Jugoslavija, njeni narodi, narodnosti i građani opet su na sudbonosnom raskršću. Aveti prošlosti nadvile su se nad našu sadašnjost, preteći novim apokaliptama ... što je posebno izraženo u odlukama Sabora Hrvatske i Skupštine Slovenije, koje su dovele do oružanih napada JNA koja je štitila granice Jugoslavije“; „Борци Словеније ЈНА називају агресором“, Политика, 4. јул 1991, 12

nastanka bila osuđena na propast, i to najviše zbog Hrvata i Slovenaca.³⁶ Drugom prilikom, izveštavajući sa jednog skupa posvećenom II svetskom ratu,³⁷ najviše pažnje posvećeno je upravo izlaganjima pisca Dobrice Ćosića i filozofa Ljubomira Tadića. Ćosić je takođe ideju jugoslovenstva proglašavao „kolektivnim iluzijama i istorijskim zabludama“ zbog kojih je srpski narod u balkanskim i svetskim ratovima „nepotrebno žrtvovao tri miliona ljudskih života“, dok se Tadić na to nadovezivao ukazujući da je upravo Tito Ustavom iz 1974. godine „institucionalizovao to stanje građanskog rata ... i došlo se do kraja koji logično sledi“.³⁸ Izborom da se od svih govornika na skupu istaknu upravo izlaganja Ćosića i Tadića (koja čine oko dve trećine celokupnog teksta), *Večernje novosti* su čitaocima prenosile upravo najvažnije karakteristike dominantnog narativa o uzrocima rata.

Nešto drugačiju sliku nastojali su da kreiraju kragujevački *Pogledi* i njihov glavni i odgovorni urednik Miloslav Samardžić. Nastupajući sa pozicija ekstremnog nacionalizma kao žestoki protivnik Miloševićeve politike, razumevanje povezanosti trenutnog i nekadašnjeg rata u *Pogledima* nije se u potpunosti razlikovalo od diskursa vlasti. Jugoslovenska ideja kao zabluda zbog koje su Srbi nepotrebno ginuli i gotovo isključiva krivica „nezahvalnih“ Hrvata i Slovenaca za raspad SFRJ bile su teze koje su ovim dvema stranama bile zajedničke.³⁹ Ono u čemu su se razlikovali najpre su bile neke od ekstremnih ideja u *Pogledima*, poput one da se u novom ratu Hrvati moraju kolektivno kazniti za sve zločine koje su počinili 1940-ih i sada.⁴⁰ Međutim, ključna linija podele bilo je shvatanje o tome da li se u II svetskom ratu kod Srba vodio građanski ili oslobodilački rat i da li u trenutnim okolnostima treba slaviti početak tog rata 4. i 7. jula. Svakako da ovaj list nije bio jedini koji je zastupao mišljenje da je početkom jula 1941. godine među Srbima započet upravo građanski rat, ali u vreme pedesete godišnjice sukoba u Beloj Crkvi *Pogledi* su bili najuporniji branioци ovog stava. Napori ovog lista u dokazivanju da su partizani započeli građanski umesto oslobodilačkog rata bili su samo deo šireg procesa osporavanja nasleđa NOB-a i

---

³⁶ Prema ovom tumačenju, rasulu Jugoslavije „najviše su doprineli njeni tvorci 1918, 1941. do 1945. i u periodu 1971-1974. Za Hrvate i Slovence, naime, zajednička država je uvek bila 'brak iz računa' i on se kad-tad morao raspasti“; Слободан Вучетић, „Наручени рат“, Вечерње новости, 5. јул 1991, 2

³⁷ Ovaj međunarodni skup pod nazivom „Jugoslavija u II svetskom ratu“ održan je u Beogradu 1. i 2. jula. Na njemu su učestvovali vodeći naučnici (istoričari, sociolozi, filozofi) i učesnici rata iz Jugoslavije tako i iz inostranstva.

³⁸ Стојановић, С, „До распада три месеца“, Вечерње новости, 5. јул 1991, 28

³⁹ U tom duhu *Pogledi* su dali prostora jednom istoričaru da na pune četiri strane iznese čak 40 „dokaza“ o tome zbog čega Jugoslavija najpre nije ni trebalo da postoji i na koje sve načine je ideja Jugoslavije korišćena od strane Hrvata, Slovenaca i stranaca kako bi se naškodilo Srbima; Павловић, Марко, „Југославија је туђа реч“, Погледи, 12. јул 1991, 46-49

⁴⁰ Самарџић је позивао на „кажњавање читаве нације (хрватске – прим. Д. М.), за почињене злочине и потом спровођење процеса дефашизације“; Самарџић, Милослав, „Хитлер је ваш!“, Погледи, 28. јун 1991, 5

dotadašnjih dominantnih narativa o ratu.⁴¹ To je takođe bio i deo širih nastojanja da se naprave istorijske paralele i dokaže kako su upravo komunisti jedni od najvećih krivaca za izazivanje rata, kako onog iz 1941. godine tako i ovog koji je izbio pedeset godina kasnije.

U tom kontekstu imali smo u Srbiji 1991. godine dve potpuno oprečne slike o 7. julu. Dok je Milošević povodom Dana borca polagao venac na Spomeniku neznanom junaku na Avali,⁴² *Pogledi* su isticali da se radi upravo o „Danu žalosti“ i „početku tragičnog međusrpskog građanskog rata“ kada je „u Beloj Crkvi jedan probisvet, na žalost Srbin, mučki ubio dva čestita Srbina, oskrnavivši uz sve ostalo Dan i Svetog Jovana“.⁴³ Međutim, uoči samog jubileja otišlo se i korak dalje. Ubrzo je objavljen interjvu sa Božicom Ivanović, suprugom Bogdana Lončara, jednog od ubijenih žandarma u sukobu u Beloj Crkvi. Članak sadrži uglavnom njenu ispovest o tome kako su njihov sin i ona živeli i iskusili diskriminaciju za vreme SFRJ zbog toga što su bili najbliži srodnici Lončara, ali sam naslov i komentari novinarke u tekstu otkrivaju i druge motive za objavljivanje intervjua. Članak je objavljen baš u vidovdanskom broju i nosio je upečatljiv naslov - „Nije bilo ustanka“, dok se u poslednjem pasusu teksta jasno konstatuje: „Ove godine će se obeležiti pedeset godina od sramnog događaja koji je upisan u Titovoj istoriji kao heroizam. Treba razjasniti – šta još Žikica Jovanović-Španac traži u udžbenicima istorije“.⁴⁴ Ovakvim formulacijama u tekstu postalo je vidljivo da je ideologija odnela prevagu u odnosu na potrebu saznavanja istine o 7. julu, te se ovaj članak dobro uklapa u nastojanje *Pogleda* da po svaku cenu dokaže svoju tezu o građanskom ratu – putem označavanja Žikice Jovanovića kao „probisveta“ koji je zbog zaslepljenosti komunizmom oskrnavio verski praznik ubistvom sunarodnika i prikazivanjem ubijenog žandarma isključivo u ulozi žrtve.

Kao i tokom maja, kritičke ocene i osvrti na nasleđe Drugog svetskog rata, uz analizu sadašnje (zlo)upotrebe tog nasleđa, činili su ubedljivu manjinu u srpskom

---

⁴¹ Jelena Đureinović, “Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War”, *Tokovi istorije*, br. 3 (2017), 60

⁴² „Цвеће на гробу Незнаног јунака“, Борба, 6.7.-7. јул 1991, 7; Tom prilikom Milošević je poručio: „Povodom 50. godišnjice narodnog ustanka u borbi protiv okupatora, Srbija odaje poštu svima koji su pali za njenu slobodu i slobodu srpskog naroda“ (podvukao D. M); Ova zvanična poruka sasvim se pokapa sa vladajućim narativom o ratu – držati se tradicija partizanske borbe, ali ih svesti samo na Srbe i Srbiju.

⁴³ Милослав Самарџић; „Дан устанка и Дан жалости – 13. мај и 7. јул“, Погледи, 14. јун 1991, 2; U ukazivanju na neprikladnost slavljenja dana kada je „Srbin pucao na Srbina“ *Pogledima* su se priključile i *Večernje novosti* jednim tekstom u broju izašlom 5. jula; Мило Глигоријевић, „Прослава грађанског рата, Вечерње новости, 5. јул 1991, 41

⁴⁴ Ливија Лазих, „Није било устанка“, Погледи, 28. јун 1991, 56-57

društvenom i medijskom prostoru. Važan izuzetak bili su *Republika*⁴⁵ i *Borba*⁴⁶, te se u tamošnjim člancima moglo naći preispitavanje značaja događaja u Beloj Crkvi 1941. godine, istraživanje na koji način se taj praznik proslavljao prethodnih decenija i sada, koje vrednosti i simbole je nosio i kako se oni danas percipiraju u Srbiji, pogotovo u svetlu burnog raspada države za čije oslobođenje i obnovu su se borili ti isti ustanici iz vremena II svetskog rata

Novembar/decembar – pitanje vojske

Poslednja dva meseca 1991. godine predstavljala su period kada su vojna pitanja i uloga armije na društveno-političkoj sceni bili jedna od najvažnijih tema u srpskoj javnosti. Tada je rat na prostoru Hrvatske bio u punom jeku, a najznačajniji događaj je svakako bilo zauzimanje Vukovara od strane Jugoslovenske narodne armije (JNA) 18. novembra. Nakon toga je sledilo obeležavanje dva za vojsku izuzetno važna praznika – Dan republike 29. novembra i Dan JNA 22. decembra.⁴⁷ To je omogućilo postavljanje pitanja o tome kakva je uloga vojske pedeset godina nakon njenog formiranja, koje je vrednosti zadržala ili promenila za to vreme i za kakvu državu se sada bori, pogotovo u odnosu na zemlju koju se trudila da stvori u vreme Drugog svetskog rata. Možda i najvažnije pitanje od svih je bilo – ko su joj glavni neprijatelji? Da li naslednici onih suparnika iz 1940-ih godina ili neke nove snage?

Krah partijskog socijalizma, praćen detabuizacijom revolucije, Partije i Tita, ugrozio je ideološke temelje armijske egzistencije. Revitalizacija nacionalističkih ideja i pokreta ubrzano je narušavala status, ugled i politički uticaj armije, a načeta je i unutararmijska multinacionalna skladnost.⁴⁸ Po raspadu SKJ i dolaska na vlast međusobno zavađenih republičkih elita, izgledalo je da je JNA ostala jedini čuvar jedinstva socijalističke Jugoslavije. Međutim, rigidni ideološki pogledi o komunističkoj Jugoslaviji kao jedinoj mogućoj, kao i suprotstavljanje društveno-političkim promenama i insistiranje na aktivnom učešću vojske u političkom životu SFRJ, bili su stavovi duboko ukorenjeni u vrhu JNA. Stoga je već od prve polovine

---

⁴⁵ „Umesto nekadašnjeg 'sorealizma' koji je istoriju redukovao na sedam ofanziva i obnovu i izgradnju, dabome, pod rukovodstvom komunista, nadolazi 'nadrealizam' ili 'ravnogorska književnost' s novim redukcijama istorije na podvige – četnika. Prilikom nedavnih izbora u Srbiji, vladajuća partija plašila je birače da će, ako baš njoj uskrate lojalnost, pobediti četnici, a protagonisti neočetništva, opet, pozivaju u 'sveti rat' protiv 'komunističke vlasti'“; Nebojša Popov „Sadašnjost kao traumatična prošlost“, *Republika*, 1. jul 1991, 16

⁴⁶ „Јулски заборав“, *Борба*, 5. јул 1991, 8

⁴⁷ Dan republike obeležavao se u čast II zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu 29.11.1943. godine, kada su donete neke od ključnih odluka o budućem ustrojstvu socijalističke Jugoslavije. Dan JNA se obeležavao kao godišnjica formiranja Prve proleterse brigade u Rudom 1941. godine. Oba praznika zvanično su se proslavljala na teritoriji Srbije 1991. godine.

⁴⁸ Miroslav Hadžić, „Armijska upotreba trauma“, u: *Srpska strana rata* (prir. Nebojša Popov), 568

1991. godine vojni vrh na osnovu ideološke i interesne bliskosti svoj glavni oslonac na političkoj sceni, umesto ranijeg SKJ, pronašao upravo u Miloševiću.⁴⁹

Ova veza postala je najočiglednija u vreme borbi za Vukovar u novembru. Beogradski mediji pod kontrolom Miloševića, kao i antirežimska štampa s krajnje desnice, izveštavali su isključivo afirmativno o napredovanju JNA u istočnoj Slavoniji i sa neskrivenim oduševljenjem.⁵⁰ Pored slavljenja uspeha vojske, važno je bilo i potpuno dehumanizovati neprijatelja. Borbe za Vukovar su poslužile kao savršen povod i srpskoj i hrvatskoj strani da putem analogija u vezi sa II svetskim ratom demonizuju suparničku vojsku, ali i narod u celini. U toj situaciji bavljenje Drugim imalo je za cilj da „objasni“ situaciju, vivsekcijom mentaliteta neprijatelja, kako bi bilo jasno sa čim se Mi suočavamo, šta možemo da preduzmemo, ali i da bismo putem objašnjavanja Drugog otkrili i neke važne „istorijske istine“ o Nama koje su potvrđene u prošlosti i koje time prirodno opravdavaju trenutni rat.⁵¹ Na primeru vodećih hrvatskih medija „komunisti“ i „fašisti“ su se stapali u jedno lice neprijatelja, što je primetno u korišćenju takvih formulacija kao što su „srbokomunistički okupatori“, „fašistička armija i njeni četnički pomagači“ i „velikosrbujuća komunistička soldateska“, dok su u slučaju Srbije glavni neprijatelj bile „ustaše“.⁵²

Time se otvara priča o drugoj najzastupljenijoj slici u vreme osvajanja Vukovara u srpskim medijima – slici o ustašama. U tom kontekstu prednjačili su *Večernje novosti* i *Pogledi*. U člancima, često sa izrazito emotivnim nabojem, do detalja su opisivani najsvirepiji zločini nad Srbima koje su „ustaše“ počinile u „onom“ i „ovom“ ratu, a tekst su po pravilu pratile uznemirujuće fotografije mesta zločina kao i one koje prikazuju vidno potresene članove porodica žrtava.⁵³ Isključivim označavanjem

---

⁴⁹ *Ibid*, 569-573; Među pripadnicima vojnog vrha Hadžić posebno izdvaja saveznog sekretara za narodnu odbranu generala Veljka Kadijevića i načelnika generalštaba JNA generala Blagoja Adžića.

⁵⁰ U ovom pogledu ponovo su prednjačile *Večernje novosti* sa naslovnim stranama 18. novembra („Вуковар под контролом војске – на ратиштима у Хрватској усташе јуче претрпеле тешке поразе“) i 19. novembra („Вуковар ослобођен“).

⁵¹ Jelena Vasiljević, „Prošlost i razumevanje rata: Uloga kulture sećanja u oblikovanju naracija srpske i hrvatske štampe o ratu u Hrvatskoj“, u: *Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film*, (ur. Gordana Đerić), Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fabrika knjiga, 2008, 360-361

⁵² *Ibid*, 359-360.

⁵³ „Офанзива усташа у Лици“, „Скршен отпор усташа“, „Разбијене усташе“, *Вечерње новости*, 18. новембар 1991; „Пад усташке тврђаве“, „Хуманост само маска“, *Вечерње новости*, 19. новембар 1991; „Шаховница подмеће злочине“, *Вечерње новости*, 20. новембар 1991; „Деца закланог народа – Башта, пепео“, „У лову на усташе“, *Погледи*, 29. новембар 1991; Ceo broj *Pogleda* od 29. novembra, izašlom upravo na Dan republike, bio je u znaku prikazivanja nekadašnjih i sadašnjih hrvatskih zločina nad Srbima, a poseban prostor u tom broju zauzimaо je intervju Mirka Jovića, gde je sagovornik eksplicitno izražavaо razumevanje za ideju „konačne osvete“ nad Hrvatima zbog Jasenovca; Поповић, Александар И, „Освећени Јасеновац“, 34-35

neprijatelja kao „ustaša“ i intenziviranjem ovakve retorike uoči i neposredno nakon ulaska JNA u Vukovar, stvarao se narativni okvir u kojem je postalo opravdano koristiti sva raspoloživa sredstva za neutralizovanje takvog protivnika. I u hrvatskoj i u srpskoj štampi, borba za Vukovar predstavljala je kulminaciju pogrdne retorike protiv suprotne strane, sa mnoštvom metafora koje su predstavljale drugu etničku grupu kao zlu po prirodi.⁵⁴

Slika vojske, njenih bivših i sadašnjih neprijatelja, kao i taktike i definisanja ratnih ciljeva ponovo su bili u žiži interesovanja javnosti uoči Dana JNA, kada je obeležavana upravo jubilarna pedeseta godišnjica osnivanja Prve proleterske brigade. U čestitki povodom praznika i prilikom dodele Nagrade 22. decembar, načelnik generalštaba JNA Blagoje Adžić i potpredsednik Predsedništva SFRJ Branko Kostić zahvalili su se vojnicima na borbi protiv „fašističke nemani“ i založili se za to da se u vojsci koriguju određena „opredeljenja prouzrokovana dugogodišnjim zabludama“.⁵⁵ Dok su vlasti i dalje videle „hrvatski fašizam“ i „ustaštvo“ kao primarne izazivače kako Drugog svetskog rata tako i Rata u Hrvatskoj 1991. godine,⁵⁶ neka drugačija tumačenja događaja mogla su se naći gotovo isključivo u nezavisnim glasilima. Po izbijanju ratnih sukoba u ideologiji Vuka Draškovića počinju da jačaju antiratni stavovi, te je u tom duhu u autorskom tekstu u *Borbi* krajem novembra izražavao žal zbog srpskih i hrvatskih žrtava i za razaranje Vukovara optuživao podjednako Miloševića i Tuđmana, dok je kao glavne saveznike srpskog predsednika u toj politici video „srpske fašiste ... pomračenih umova koji bulazne o nekakvoj granici Karlovac-Karlobag-Ogulin-Virovitica“.⁵⁷ Sa druge strane, sa nešto drugačije koncipiranih antiratnih pozicija nastupao je Centar za antiratnu akciju u svojoj poruci armiji povodom pedesetog rođendana. Tu se tvrdilo upravo suprotno od onoga što je karakterisalo dominantni narativ – da nikakve sličnosti između 1941. i 1991. ne

⁵⁴ Ivana Đurić, Vladimir Zorić, „Isključivanje 'Drugih', priprema rata: Usporedna analiza hrvatskog i srpskog štampanog diskursa tokom sukoba u Hrvatskoj“, u: *Intima javnosti* (ur. Gordana Đerić), 155

⁵⁵ Milivojević, S, „'Perestrojka' u maršu“, *Borba* 21.12-22. decembar 1991, str. 6; „Одбрана од фашизма“, Вечерње новости, 21. децембар 1991, 5

⁵⁶ Pored njih, ponekad su se kod pristalica prorežimskog diskursa kao jednako odgovorni za rat imenovali i komunisti, i to samo oni iz Titovog vremena. Takav je slučaj bio u autorskom tekstu glavnog i odgovornog urednika *NIN*-a Mila Gligorijevića: „И они (комунисти из Титовог времена – прим. Д. М) су брзо повели земљу у хаос, у неуставно стање, у лични режим и диктатуру. Последице, неизбежне и трагичне последице гледамо данас: политичко расуло, државни распад и грађански рат“; Глигоријевић, Мило, „Ноћ републике“, НИИ, 29. новембар 1991, 9

⁵⁷ Vuk Drašković, „Poskidati kape i – ćutati“, *Borba*, 28. novembar/1. decembar 1991, 3; Iako je ovime napravio očiglednu aluziju na Šešeljevu viziju „Velike Srbije“, Drašković se ipak ni ovom prilikom nije odricao ideja teritorijalnog proširenja Srbije na račun drugih republika, najpre u izjavi da Srbija treba da bude „Samo dotle je naše i ni korak dalje. A dokle je naše pokazuje etnička mapa iz 1941, pre ustaškog genocida. Dotle i Evropa i svet moraju da nam priznaju“. Međutim, ono što je ovu koncepciju „Velike Srbije“ razlikovalo od Šešeljeve je odusutvo ekstremne retorike, kao i ideja o čišćenju nesrpskih naroda sa tako koncipirane nacionalne teritorije.

postoje, da nema inostranog nacifašističkog okupatora, da Jugoslaviju u tom trenutku ruše upravo nacionalistički režimi u njenim republikama, među kojima tu ubrajaju i vrh armije koji nastupa u savezu sa srpskim nacionalizmom, što je, po tumačenju Centra, direktno kompromitovalo njenu antififašističku tradiciju koju je ona imala u prethodnim decenijama.⁵⁸

Krajem 1991. godine već je bilo sasvim jasno da nikakva dalja mogućnost opstanka Jugoslavije više nije bila moguća. Rasplamsavanje rata u Hrvatskoj, pojava prvih masovnih zločina, prevlast ekstremne ratne retorike sa ciljem potpune dehumanizacije neprijateljske vojske i naroda u srpskim i hrvatskim medijima, savez između vrha JNA i režima SPS-a, kao i neizvesnost budućih društveno-političkih prilika u Bosni i Hercegovini, bili su najznačajnija obeležja tog perioda. Pravljenje paralela sa prošlošću, naročito u vezi sa II svetskim ratom, bilo je sveprisutna pojava, za čime se posezalo najčešće radi objašnjavanja kako je moglo doći do takvog krvavog raspada Jugoslavije. Kada je dolazilo do takvih pozivanja na ranije događaje, bez obzira na motive aktera koji su te slike stvarali i prenosili, surova stvarnost dovodila je do toga da se sećanje na zajedničku jugoslovensku prošlost gleda kroz negativnu prizmu – uz žaljenje, nostalgiju ili osećanje izneverenih očekivanja. Na takav način se posmatrao i praznik Dana republike.⁵⁹ Izbijanje rata u punom jeku u drugoj polovini 1991. godine između jugoslovenskih republika i naroda označio je definitivni slom nasleđa o bratstvu i jedinstvu, čiji su se počeci vezivali direktno na zajedničku borbu u II svetskom ratu.

Zaključak

Na sveprisutnost političke (zlo)upotrebe sećanja na II svetski rat na društveno-političkoj sceni Srbije u toku 1991. godine uticala su dva ključna faktora – obeležavanje brojnih jubileja vezanih za pola veka od početka rata na prostoru Jugoslavije i kulminacija krize u SFRJ do koje je došlo upravo te 1991. godine otpočinjanjem ratova na njenom prostoru. Politički akteri, kako iz vlasti tako i iz opozicije, pokušavali su da putem asocijacija na prošlost i izvlačenjem „pouka“ iz istorije da objasne zbog čega je nakon višedecenijskog mirnog suživota i razvoja celokupnog državnog sistema u duhu ideologije „bratstva i jedinstva“ došlo do takvo nasilnog raspleta jugoslovenske

---

⁵⁸ Centar za antiratnu akciju, „Poruke armiji za pedeseti rođendan“, *Republika*, 15. decembar 1991, 11

⁵⁹ Možda i najbolji opis takvog viđenja stvarnosti i istorijskih procesa je onaj sa naslovne strane *Borbe* u broju od 28. novembra. Na naslovnici su bile ispisane reči „Zbogom Republiko“, uz prateći tekst: „Neće večeras biti svečanih prazničnih salvi. Nema ko da izda naredbu. Nema kome. Plotuni će odjekivati oko Osijeka, Dubrovnika, širom Banije, Slavonije ... Taj ubitačni ratni vatromet oproštaj je od avnojevske, titovske, komunističke, nove, druge ... Jugoslavije. Sutra će, ipak, po navici, inerciji i nasleđu, slaviti – onaj deo zemlje koji se smatra naslednikom Jugoslavije. Poslednji put. Oni koji su napustili veliku jugoslovensku familiju – to ne čine ... Republika je mrtva! Živele - republike!“

krize. Ono što je bilo zajedničko gotovo svim strankama i liderima u okviru novouspostavljenog višepartijskog sistema u Jugoslaviji je bilo to što su, po pravilu, prilikom objašnjavanja uzroka krize krivicu svaljivali na Druge a Nas predstavljali kao narod obmanut iluzijama o mogućnosti međunacionalnog suživota. Takav narativni okvir je omogućavao da se Drugi predstavi isključivo kao naslednik vojno-političkih formacija iz II svetskog rata (četnika, ustaša, komunista) koji je čekao pedeset godina konačno dovrši posao započet 1941. godine i da Nas konačno uništi.

Medijske prilike najviše su doprinele omasovljenju i dominaciji navedenog diskursa. Štampa pod kontrolom vlasti Slobodana Miloševića (*Politika*, *Večernje novosti*, *NIN*), kao i pojedini antirežimski listovi ekstremno nacionalističke orijentacije (*Pogledi*), oblikovali su slike o prošlosti i sadašnjosti u kojima je bilo nekoliko zajedničkih elemenata – isključivo okrivljavanje drugih naroda i njihovih političkih rukovodioca (putem aluzija na kontinuitet njihovih politika još iz vremena ranih 1940-ih godina) za raspad države, uz povremeno (provladini listovi) ili često (*Pogledi*) optuživanje komunističke partije i/ili Josipa Broza Tita za pažljivo pripremanje razbijanja države koje je trajalo decenijama. Po takvom tumačenju, žrtva je jedino mogao biti srpski narod. Drugačiju sliku kreirali su nezavisna i antiratna glasila (*Borba*, *Vreme*, *Republika*). U ovim medijima više su bile prisutne različite ocene uzroka ratova, bilo onog iz 1941. ili 1991. godine, dok analitički tekstovi i uporedna analiza svih relevantnih faktora koji su doprineli izbijanju rata nisu bili nikakva retkost. Međutim, njihov uticaj i tiraž, vremenom su slabili, kako zbog intenziviranja pritiska vlasti na nezavisne medije tako i zbog jačanja osećaja o ugroženosti srpskog naroda i rasta nacionalističkog raspoloženja u Srbiji uoči i nakon početka ratova u Sloveniji i Hrvatskoj.

Teme koje su korišćene za pravljenje paralela između prošlosti i sadašnjosti bile su raznovrsne i umnogome su zavisile od trenutnih prilika u društvu i od potreba glavnih političkih aktera. Uloga partizana i četnika u II svetskom ratu, osobenosti i posledice njihovih suprotstavljenih ideologija i taktika borbe, svrsishodnost postojanja Jugoslavije kao države i kao ideje, pitanje srpskih (i povremeno drugih) žrtava tokom starog i novog rata, mesto JNA i starih državnih praznika kao najznačajnijih ostataka nekadašnjeg sistema u novim društveno-političkim prilikama i teškoćama – to su bile najvažnije teme putem kojih se u Srbiji 1991. godine pokušavalo objasniti zbog čega je došlo do tako nasilnog raspada zajedničke države i kakve pouke bi trebalo izvući iz vremena kada je Jugoslavija prethodni put bila rasparčana. Uloga medija u oblikovanju specifičnog diskursa i narativnih okvira putem kojih se stvarala poželjna slika prošlosti ostavila je dubok trag u Srbiji i postavila temelje za pojedina tumačenja istorijskih zbivanja koja će (p)ostati dominantna i u narednim godinama i decenijama.

Spisak izvora i literature

Borba

НИН

Погледи

ПОЛИТИКА

Republika

Вечерње новости

Vreme

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Asman, Jan. *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta, 2011.

Connerton, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Чалић, Мари-Жанин. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Clio, 2013.

Dragović-Soso, Jasna. *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002.

Đureinović, Jelena. "Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War". *Tokovi istorije*, br. 3 (2017), str. 59–84.

Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution*. New York: Routledge, 2020.

Đurić Ivana, Zorić Vladimir. „Isključivanje 'Drugih', priprema rata: Usporedna analiza hrvatskog i srpskog štampanog diskursa tokom sukoba u Hrvatskoj“. *Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film* (ur. Đerić, Gordana). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fabrika knjiga, 2008, str. 126–156.

Hadžić, Miroslav. „Armijska upotreba trauma“. *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (prir. Popov, Nebojša). Beograd: Republika, 1996, str. 558–580.

Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Manojlović Pintar, Olga. „Uvod: istorijska svest i kolektivni identiteti“, *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (ur. Manojlović Pintar, Olga). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006, str. 7–29.

Milosavljević, Olivera. „Jugoslavija kao zabluda“. *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (prir. Popov, Nebojša). Beograd: Republika, 1996, str. 60–88.

Stojanović, Dubravka. „Traumatični krug srpske opozicije“. *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (prir. Popov, Nebojša). Beograd: Republika, 1996, str. 501–530.

Thompson, Mark. *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Beograd: Medija centar–Free B92, 2000.

Todorov, Cvetan. „Upotrebe pamćenja“. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* (prir. Sládeček Michal, Vasiljević Jelena, Petrović Trifunović Tamara). Beograd: Zavod za udžbenike–Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2015, str. 181–197.

Vasiljević, Jelena. „Prošlost i razumevanje rata: Uloga kulture sećanja u oblikovanju naracija srpske i hrvatske štampe o ratu u Hrvatskoj“. *Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film* (ur. Đerić, Gordana). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju–Fabrika knjiga, 2008, str. 334–369.

Dimitrije Matic

OLD WAR AT THE BEGINING OF THE NEW WAR – IMAGE OF THE SECOND WORLD WAR IN 1991 IN SERBIA

Summary

The aim of this article is the analysis of the interpretations of WWII in 1991 in Serbia. The violent breakup of Yugoslavia and the upcoming fiftieth anniversaries of events that marked the beginning of WWII in Yugoslavia were the most important factors that contributed to the rise of memories about the global conflict from the 1940s. The main topics of this research are the narrative frameworks in the Serbian press about WWII, especially in the context of the interpretation of the Yugoslav crisis and the dissolution of the country. The images of the past promoted by the leading political figures of that time and the spread of such visions through the press present an important framework for the understanding of the cultural memory of the wars in Serbia.

Keywords: Politics of Memory, Second World War in Yugoslavia, Breakup of Yugoslavia, Serbian Press, War and Media

Miloš Tirnanić,
student doktorskih studija,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju
milos.tirnanic14@gmail.com

ISTORIČARI I RAT

Apstrakt: Članak se bavi istraživanjem antiratnih aktivnosti srpskih istoričara tokom ratne 1991. godine putem analize tekstova najznačajnijih beogradskih novina i listova, ali i analize sećanja istoričara i njihovih bliskih saradnika, kao i njihovih intervjuua i govora na javnim nastupima. Rad se sastoji iz dva dela; u prvom delu prezentovana su promišljanja istoričara na temu nacionalizma i predistorija njihovih angažmana. U drugom delu predstavljeni su i analizirani primeri konkretnih antiratnih delatnosti istoričara tokom 1991. godine u okviru šireg antiratnog pokreta, kojima su nastojali da iskažu svoje protivljenje ratnim događajima, ali i da podignu svest jugoslovenske intelektualne javnosti.

Ključne reči: istoričari, rat, Dubrovnik, apel, antiratni pokret, Beogradski antiratni maraton, antiratni miting

Uvod

Jedna od naučnih disciplina koja je neretko zloupotrebljavana u političke svrhe oduvek je bila istorija. Političke elite u prošlosti istoriju su doživljavale i koristile kao sredstvo u građenju nacije. Osim za učvršćivanje sopstvene moći, elite su istoriju upotrebljavale i u procesu izgradnje državne politike sećanja, koja je trebalo da im obezbedi politički legitimitet. Takvom praksom imale su direktnog uticaja i na nacionalno pamćenje, kroz stvaranje određenih istorijskih mitova, koji su potom služili kao alat političke upotrebe istorije.⁶⁰

Ovaj trend svakako je bio prisutan i u jugoslovenskoj historiografiji, naročito nakon završetka Drugog svetskog rata. Režim u Jugoslaviji smatrao je da istorija, kao društvena nauka, treba da potpomogne učvršćivanju ideologije samoupravnog socijalizma i zvanične državne parole „bratstva i jedinstva”.⁶¹ Stoga je historiografija

⁶⁰ O političkoj upotrebi istorije videti više u: Alaida Asman, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011; Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju: kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2002; Alaida Asman, *Oblici zaborava*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.

⁶¹ Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960*, Zagreb: Ibis grafika, 2013, 2-4.

uvek bila korišćena, pored naučne, i u propagandne svrhe. Primera radi, već tokom Drugog svetskog rata Josip Broz Tito je profilisao tzv. osnivački, partizanski mit prema kojem su socijalistička država i jugoslovenska nacija direktno proistekle iz partizanskih ofanziva protiv okupatora. Partizanski mit je za sve vreme Titove vladavine korišćen kao sredstvo političkog legitimiteta komunističke partije Jugoslavije.⁶² Može se zaključiti da je jugoslovenska historiografija uvek bila u službi „bratstva i jedinstva”. Takođe, ona nikada nije bila jedinstvena, već podeljena na nacionalnim osnovama. Na to je značajno uticala pojava nacionalizma krajem 1960-ih godina, a naročito Hrvatsko proleće 1971. godine i Maspok.⁶³ Duboke podele među istoričarima manifestovale su se, prema sećanju istoričarke Ljubinke Trgovčević, već prilikom pisanja *Enciklopedije Jugoslavije* 70-ih godina, kada je došlo do suprotstavljenih gledišta srpskih i hrvatskih istoričara oko toga kako bi ta knjiga trebalo da izgleda.⁶⁴ Jugoslovenska historiografija ostala je podeljena sve do raspada države. Na to su u svojim nastupima upozoravali i istoričari Andrej Mitrović i Sima Ćirković, navodeći da u zemlji ne postoji saradnja među istoričarima, da su međusobno svrstani u blokove, te da nema neophodne naučne komunikacije.⁶⁵

Istoričari protiv nacionalizma

Već od samih početaka ratnih akcija i dejstava u Jugoslaviji sredinom 1991. godine,⁶⁶ formiran je antiratni pokret, koji je obuhvatao više različitih organizacija i udruženja građana, a koji su koordinisanim delovanjem ukazivali na svu pogubnost i besmisao jugoslovenskih sukoba.⁶⁷ Sa prvim angažovanjima mirovnog pokreta, jedan broj srpskih istoričara odmah se uključio u antiratne akcije. Takav sled događaja ne bi trebalo da čudi, budući da je to bila grupa istoričara koji su još i pre početka rata upozoravali na uspon nacionalističkih ideologija i retorike. U toj skupini posebno su se izdvajali Andrej Mitrović, Ljubinka Trgovčević, Ivan Đurić, ali i Latinka Perović i Sima Ćirković.

Ovi istoričari imali su i pre formalnog izbijanja ratnih sukoba zapažen antiratni

---

⁶² Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb: Srednja Europa, 2012, 310-311.

⁶³ Branimir Janković, *Mijenjanje same sebe. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb, Srednja Europa, 2016, 5-6.

⁶⁴ Intervju sa Ljubinkom Trgovčević, Beograd, 16. novembar 2021.

⁶⁵ Милош Јевтић, Употреба историје: разговори са Андрејем Митровићем, Крагујевац, Народна библиотека „Вук Караџић“: ФИЛУМ: Народни музеј, 2016, str. 49; Ćirković, Sima, *Živeti sa istorijom* (pr. Vlastimir Đokić), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020, 198.

⁶⁶ Suzan Vudvord, *Balkanska tragedija: haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd: Filip Višnjić, 1997, str. 161-175.

⁶⁷ „Antiratni pokret u Srbiji (1991-1999)”, <<https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999>>, (5. decembar 2021).

angažman. Profesor Andrej Mitrović se u različitim intervjuima i na javnim nastupima oštro suprotstavljao talasu nacionalizma i otvoreno ukazivao na narastajuće međusobne netrpeljivosti koje je podstrekivala nacionalistička i ratna retorika, sveprisutna u medijima i jugoslovenskom javnom diskursu.⁶⁸ Tako je u intervjuu sa Milošem Jevtićem, obavljenom 18. marta 1991. godine, na pitanje da prokomentariše tekuće društveno-političko stanje u državi, Mitrović nacionalizam okarakterisao kao „vrstu modernog varvarizma”.⁶⁹ Prema njegovim rečima, nacionalizam u Jugoslaviji predstavljao je remetilački faktor integracijama koje su bile u toku. Drugim rečima, nacionalne podele u zemlji ometale su bitne civilizacijske procese. Stoga je nacionalizam kočio dalji razvitak društva i uzrokovao krizu jugoslovenske ideje, čija se manifestacija ogledala u narastajućim tenzijama unutar države.⁷⁰

Iz perspektive profesora Mitrovića, građanski rat u Jugoslaviji koji je otpočeo sredinom te, 1991. godine, bio je samo dokaz duboke zaostalosti u koju je zapalo jugoslovensko društvo. On je odgovarao jedino elitama koje su i proizvodile krize, zloupotrebljavajući legitimitet koji su zadobile na demokratskim izborima. Te elite stvarale su nacionalne programe koji ne samo da su bili suprotstavljeni, već su se i međusobno sukobljavali. Prema Mitroviću, one nisu razumevale svetske procese - želele su da kreiraju nove granice, dok je ideja trenutka podrazumevala upravo suprotno - prevazilaženje granica i objedinjavanje sveta.⁷¹

Svoja gledišta kada je u pitanju bila politička situacija u Jugoslaviji Andrej Mitrović iznosio je ne samo u razgovorima, već i na javnim nastupima i tribinama, i na taj način iskazujući svoje protivljenje nacionalističkoj ideologiji i sukobima. Naime, 12. maja 1991. godine Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI) organizovalo je u Malom pozorištu „Duško Radović” u Beogradu debatu povodom eskalacije sukoba između Srba i Hrvata istog dana. Jedan od učesnika debate bio je i Andrej Mitrović, o čemu je izveštavao list *Republika*, glasilo UJDI.⁷² Bilo je to vreme, kako je zapazio sam Mitrović, kada su istoričare sve više pitali o politici.⁷³ Prema pisanju lista, istoričar je na debati podvrgnuo kritici političku upotrebu istorije koja je tih godina bila gotovo svakodnevna – slike iz istorije bile su krajnje pojednostavljene, prošlost je idealizovana, dok su pod uticajem političkih elita i njima pretpostavljenih medija odnosi između dva naroda, Srba i Hrvata, prezentovani jedino kao odnosi konflikta.⁷⁴ Kako je smatrao Mitrović, takav trend zloupotrebe istorijske nauke

---

⁶⁸ Kao medijima pod direktnom kontrolom vlasti, koji su otvoreno učestvovali u ratnoj propagandi, smatrali su se *Politika*, *Politika ekspres* i *Večernje novosti*, kao i Televizija Beograd.

⁶⁹ Милош Јевтић, Употреба историје: разговори са Андрејем Митровићем, 88.

⁷⁰ *Ibid*, 88-89.

⁷¹ *Ibid*, 92-93.

⁷² Sanja Stepanović, „Sukob Srba i Hrvata danas”, *Republika*, br. 20, 16-31. maj 1991, 9.

⁷³ Милош Јевтић, Употреба историје: разговори са Андрејем Митровићем, 70.

⁷⁴ Sanja Stepanović, „Sukob Srba i Hrvata danas”, *Republika*, br. 20, 16-31. maj 1991, 9.

predstavljao je ništa drugo do potvrdu da su se Jugoslavija i njeno društvo u potpunosti nalazili izvan savremenih evropskih i svetskih tokova. Nasuprot tome, voljom domaćih političkih elita nastupilo je vreme svojevrsnog „vraćanja u istoriju”, budući da su one svoje programe gradile na prošlosti.⁷⁵

Za razliku od Andreja Mitrovića, koji se intelektualno isticao vanpartijskim društvenim angažmanom, jedan srpski istoričar je svoje antiratno delovanje sprovodio uplovlivši i u političke vode. Bio je to Ivan Đurić, koji je neposredno pred početak ratnih dejstava doneo odluku da se angažuje u političkoj sferi. Ta odluka bila je motivisana događajima koji su posle 1987. godine iz temelja potresali zemlju, odnosno nakon Osme sednice CK SKS, kada je u javnom političkom diskursu Srbije postajala sve jača ratoborna retorika, oličena u režimu Slobodana Miloševića, na koju Đurić nije mogao ostati ravnodušan. U neizvesnom dobu previranja, ulaskom u politiku želeo je da nedvosmisleno označi da je suprotstavljen svakoj vrsti nacionalizma.⁷⁶ Prema sećanju književnika Vidosava Stevanovića, njegovog bliskog saradnika, Đurić je bio intelektualac svetskih nazora i kontakata. Kao takav, istoričar je bio svestan težine i dubine društveno-političke i ekonomske krize u kojoj se zemlja nalazila, te je svoje angažovanje u politici usmerio kako bi ponudio adekvatna rešenja koja su mogla pomoći u prevazilaženju teškoća. Smatrao je da je nečasno ostati neopredeljen.⁷⁷ Osim političkog, on se, poput svojih kolega-istoričara sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, prihvatio i antiratnog angažmana. Prema rečima Stevanovića, Ivan Đurić je smatrao da se ratovi devedesetih mogu izbeći, da su nepotrebni i izuzetno štetni po državu i društvo, te da su predstavljali ogroman korak unazad i civilizacijsko zaostajanje za Evropom i zapadnim svetom.⁷⁸ Sećanje Vidosava Stevanovića našlo je potvrdu i u analizi intervju a Ivana Đurića za nedeljnik *NIN* avgusta 1991. godine, u kojem je on nedvosmisleno izneo stav da Srbija mora slediti put savremene Evrope, ali da je u njoj samoj prisutan izvestan „strah od Evrope”.⁷⁹

Naime, Ivan Đurić je politički delovao unutar Saveza reformskih snaga Jugoslavije, čiji je lider bio Ante Marković, tadašnji predsednik Saveznog izvršnog veća SFRJ. Takođe, Đurić je 1990. godine osnovao i postao predsednik Liberalnog foruma, okupljajući oko sebe krug visoko obrazovanih pojedinaca, vrhunskih stručnjaka i intelektualaca, među kojima su bili i istoričar Sima Ćirković, glumac Ljuba Tadić, književnik Mirko Kovač i Dragan Veselinov. Cilj ove organizacije bio je da Srbija postane građansko društvo, demokratska i slobodna zajednica svih njenih građana, bez obzira na versku i nacionalnu pripadnost, izgrađena na temeljima moderne,

---

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Ivan, Đurić, *Vlast, opozicija, alternativa* (pr. Latinka Perović), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009, 26.

⁷⁷ Intervju sa Vidosavom Stevanovićem, Beograd, 19. novembar 2021.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Драган Чичић, „Страх од Европе”, НИН, 16. август 1991, 34-35.

liberalne ekonomije, koja je tako uređena trebalo da postane primer svim Srbima, bez obzira gde oni živeli, što bi bila potvrda pripadnosti evropskoj kulturi i civilizaciji.⁸⁰ Osim navedenog, istakao se i kao urednik časopisa *Demokratija danas*, nezavisnog zbornika koji je obrađivao političke i kulturne teme, a koji je izlazio tokom 1990. godine. U suprotnosti sa preovlađujućim stavovima u Srbiji i Jugoslaviji, ovaj časopis izražavao je glas drugačije, antinacionalističke i liberalne javnosti.⁸¹

Svakako najindikativniji iskaz političkog angažovanja ovog istoričara predstavljala je njegova kandidatura ispred SRSJ u Srbiji i UJDI za predsednika Republike Srbije na prvim direktnim, višestranačkim izborima održanim 9. decembra 1990. godine. Tada je Đurić zauzeo treću poziciju, sa gotovo 300.000 osvojenih glasova, odmah iza Slobodana Miloševića i Vuka Draškovića.⁸² Kao protivnik koji je mimo očekivanja stupio na političku scenu, Đurić je bio izložen prljavoj kampanji i napadima beogradskih medija pod kontrolom srpskog rukovodstva, koji su nastojali da ga diskredituju, zbog čega je bio primoran da napusti zemlju. Nakon toga boravio je u Parizu, gde je nastavio da bude politički aktivan sve do svoje smrti 1997. godine.⁸³

Ivan Đurić nije bio jedini predstavnik istoričarske struke koji se još pre početka rata 1991. godine politički angažovao. Naime, i Ljubinka Trgovčević je osamdesetih godina aktivno učestvovala u političkom životu zemlje budući da je u periodu od 1986. do 1988. godine obavljala funkciju člana Predsedništva SR Srbije i pripadala političkoj struji Ivana Stambolića. Nakon poraza Stambolićeve frakcije na Osmoj sednici Centralnog komiteta SKS septembra 1987. godine, odnosno pobede struje Slobodana Miloševića, ona je 1988. godine podnela ostavku na mesto člana Predsedništva.⁸⁴ Prema sećanju profesorke Trgovčević, zbog svog političkog angažmana i pripadnosti antinacionalističkoj struji imala je veoma neugodan položaj među svojim kolegama, od kojih je najveći broj bio direktno zahvaćen talasom nacionalne euforije koji je propagirao Miloševićev režim.⁸⁵ Dakle, može se zaključiti da su se već krajem osamdesetih godina u historiografiji jasno uočavale podele i profilisale se dve struje; jedna, veća, bila je nacionalna i posredno je podržavala politiku nacionalizma, dok je druga, koja je bila u manjini, nedvosmisleno predstavljala struju koja se otvoreno suprotstavljala takvoj politici.

---

⁸⁰ Đurić, Ivan, *Vlast, opozicija, alternativa* (pr. Latinka Perović), 27-28.

⁸¹ *Ibid*, 26.

⁸² *Ibid*, 28.

⁸³ Intervju sa Vidosavom Stevanovićem, Beograd, 19. novembar 2021.

⁸⁴ Intervju sa Ljubinkom Trgovčević, Beograd, 16. novembar 2021.

⁸⁵ *Ibid*.

Početak rata i antiratne aktivnosti istoričara 1991. godine

Antiratni miting

U skladu sa njegovim političkim angažovanjem i zalaganjem za mir, jedna antiratna aktivnost istoričara tokom prve ratne godine vezana je za ličnost Ivana Đurića. Naime, neposredno pre nego što su otpočeli vojni sukobi u Sloveniji i Hrvatskoj juna 1991. godine,⁸⁶ u Beogradu je održan tzv. Antiratni miting, koji je organizovala Udružena opozicija Srbije (UOS). O mitingu je izveštavala i *Borba*. Kako je prenosio ovaj dnevni list, 10. maja 1991. godine na Trgu republike u Beogradu okupilo se oko dvadesetak hiljada građana, uglavnom pristalica Srpskog pokreta obnove (SPO). Na skupu su predstavnici različitih političkih stranaka održali svoje govore – Vuk Drašković, lider SPO, Mirko Petrović iz Demokratske stranke, Dragan Veselinov, ali i Ivan Đurić, kao zastupnik Saveza reformskih snaga Jugoslavije (SRS) za Srbiju.⁸⁷ U izveštavanju *Borbe*, Đurić se okupljenoj masi obratio komentarišući političko stanje u Jugoslaviji; konstatovao je da je u Hrvatskoj zavladao teror, a svuda okolo strah, te da je takav teror doveo srpski narod u ulogu ljudi u rezervatu. Dalje, on je uputio kritike na račun i hrvatskog i srpskog rukovodstva, koji su, prema njegovim rečima, manjak demokratije opravdavali tezom da je preče nacionalno jedinstvo. Na kraju svog obraćanja, Ivan Đurić izneo je stav prema kojem je samo demokratska Srbija mogla zaštititi Srbe u ratu i u miru, gde god da su oni živeli.⁸⁸ Tom prilikom su stranački prvaci okupljeni u UOS izdali zajedničko saopštenje u kojem su uputili zahteve Predsedništvu SFRJ, Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA) i Skupštini SFRJ, u kojima je zatraženo razoružanje svih paravojnih formacija u Hrvatskoj i zaštita Srba u toj republici. Prema sećanju Vidosava Stevanovića, koji je lično prisustvovao antiratnom mitingu 10. maja 1991. godine, saopštenje UOS predstavljalo je poslednje saopštenje protiv rata, neposredno pred njegovo izbijanje već sledećeg meseca, juna 1991. godine.⁸⁹ Iako su govornici pozivali na mir i razum i prvenstveno slali antiratne poruke, prema pisanju *Borbe*, na tom skupu, koji se proklamovao kao mirovni, mogle su se začuti i određene ratoborne, preteće poruke, što nije bilo primereno nazivu „antiratni miting”. Ovaj list izneo je kritiku na račun reformista, koji su uzeli učešća na takvom skupu, a čiji je član bio Đurić, iako on lično nije uputio niti jedan ratni poklič.⁹⁰ Navodi u štampi našli su potvrdu u sećanju Vidosava Stevanovića. Prema njegovim rečima, činjenica da je Đurić bio jedan od retkih koji na tom skupu nije pozivao na rat, išla je u prilog tezi da, baš kao i u slučaju vladajućeg režima, ni

⁸⁶ Suzan Vudvord, *Balkanska tragedija: haos i raspad posle hladnog rata*, 161-175.

⁸⁷ „Мир уз ратне припреме”, *Борба*, 10. мај 1991, 26.

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ Intervju sa Vidosavom Stevanovićem, Beograd, 19. novembar 2021.

⁹⁰ Veselin Simonović, „Reformisti u vučjoj koži”, *Borba*, 11-12. maj 1991, 8.

opozicija nije odbacivala rat kao moguću opciju i da nije bila iskreno suprotstavljena istom, te da je jedina liberalna alternativa i vlasti i opoziciji koja je jasno pozivala na mir bila oličena u ličnosti i delu Ivana Đurića.⁹¹

Apel srpskih istoričara protiv bombardovanja Dubrovnika

Još jedan vid angažmana srpskih istoričara tokom prve ratne godine dogodio se tokom opsade Dubrovnika. Šira vojna operacija odvijala se od Konavala i Prevlake i grada Dubrovnika na istoku bojišta do Dubrovačkog primorja na zapadu bojišta. Kombinovane snage JNA, potpomognute pripadnicima Teritorijalne odbrane Crne Gore, Istočne Hercegovine i srpskim dobrovoljcima izvele su vojne operacije blokade Dubrovnika. Vojne operacije oko grada i njegove okoline trajale su od prvih napada JNA na područje Prevlake i Konavala 1. oktobra 1991. godine do deblokade Dubrovnika 26. maja 1992. godine.⁹² Od prvih dana sukoba, tekstovi koji su detaljno svedočili o ratnim dešavanjima oko Dubrovnika preplavili su stranice najrelevantnijih dnevnih listova u Srbiji.⁹³

Odmah po početku blokade Dubrovnika, srpski istoričari su izrazili svoje protivljenje granatiranju grada u vidu apela. Idejni inicijator ove akcije bila je Ljubinka Trgovčević. Prema svedočenju profesorke Trgovčević,⁹⁴ samostalno je napisala tekst apela, što se moglo zaključiti i jednostavnom analizom teksta, koji je napisan u prvom licu jednine. Apel je sastavljen 3. oktobra 1991. godine i poslat novinskoj agenciji Tanjug. Ivan Đurić je već bio spreman da se pridruži ovoj akciji, a na njegov predlog kao potpisnici apela uključeni su i drugi istoričari.⁹⁵ Prema sećanju Vidosava Stevanovića, ličnog prijatelja svetski priznatog vizantologa, Đurić je blokadu Dubrovnika smatrao činom potpunog apsurdna, kako sa političkog, tako i sa vojničkog i moralnog aspekta – bilo je potpuno suludo rušiti dragocenost koju je čitav svet znao i poštovao.⁹⁶ Pored Ljubinke Trgovčević i Ivana Đurića, svoj potpis na pismo istoričara protiv bombardovanja Dubrovnika stavili su i Andrej Mitrović, inače suprug profesorke Trgovčević, zatim medievista Sima Ćirković i vizantolog Mirjana Živojinović, koja je poreklom Dubrovčanka. Tekst apela najpre je objavljen u listu *Borba* 4. oktobra 1991. godine, pod naslovom „Ne dirajte, barem, Dubrovnik!”⁹⁷ dok

⁹¹ Intervju sa Vidosavom Stevanovićem, Beograd, 19. novembar 2021.

⁹² *Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH*, Beograd, Fond za humanitarno pravo, 2018, 20-22.

⁹³ Божидар Милошевић, „Снажна акција Армије код Дубровника”, Политика, 3. октобар 1991, 5; Божидар Милошевић, „Бели барјак над Дубровником”, Политика, 5. октобар 1991, стр. 7; Божидар Милошевић, „Све ближе Дубровнику”, Политика, 6. октобар 1991, 6; Ванјас, Д, „Dubrovnik u obruču”, *Borba*, 3. oktobar 1991, 2.

⁹⁴ Intervju sa Ljubinkom Trgovčević, Beograd, 16. novembar 2021.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Intervju sa Vidosavom Stevanovićem, Beograd, 19. novembar 2021.

⁹⁷ „Ne dirajte, barem, Dubrovnik!”, *Borba*, 4. oktobar 1991, 3.

je dan kasnije osvanuo i u listu *Politika*, pod nazivom „Sačuvajte Dubrovnik”.⁹⁸ Apel je u oba lista predstavljen kao otvoreno pismo svim oružanim snagama u Jugoslaviji. Prema sećanju Ljubinke Trgovčević, otvoreno pismo srpskih historičara upućeno je snagama JNA i hrvatskim formacijama, sa molbom vojnim jedinicama da se nikako ne ruši bilo koji deo tog historijskog grada. Dakle, pismo je imalo za cilj da ukaže na neprocenjivu vrednost Dubrovnika i njegove okoline za srpsku istoriju, koja je bila očigledna svakom predstavniku historičarske profesije. Takođe, pridata je velika važnost kulturnom blagu Dubrovnika, naročito gradskom arhivu, koji je predstavljao pravu riznicu saznanja kada je reč o srpskom srednjem veku, za koja će buduće generacije historičara ostati uskraćene ukoliko Dubrovački arhiv bude uništen. Pored kulturnog značaja grada, grupa historičara je apelom htela da naglasi multietničnost i multikulturalnost Dubrovnika, koji se nije mogao svojatati na nacionalnoj osnovi, budući da su u njemu živeli kako Srbi, tako i Hrvati, te da je zbog toga predstavljao svojevrsan simbol zajedništva na jugoslovenskom prostoru.⁹⁹ Prema rečima profesorke Trgovčević, bio je to trenutak kada su intelektualci jednostavno morali da reaguju i da iskažu svoj protest protiv ratnih sukoba u zemlji, naročito posle potresnih scena stradanja prikazanih na YUTEL-u, koji je između ostalog preneo vest i o tragičnoj smrti srpskog pesnika Milana Milišića prilikom opsade Dubrovnika.¹⁰⁰ O njegovoj pogibiji izveštavala je i *Politika*, u to vreme najuticajniji dnevni list u zemlji.¹⁰¹

Analizirajući otvoreno pismo historičara, može se zaključiti da je u tekstu apela podvučena i svojevrsna historijska analogija, kada je bombardovanje grada takvog kulturno-historijskog značaja kakav je bio Dubrovnik upoređeno sa uništavanjem Univerziteta u Luvenu 1914. godine, u toku Prvog svetskog rata.¹⁰² Prema rečima Ljubinke Trgovčević, historičari su, napravivši ovakvu historijsku paralelu, hteli da pokažu da se gradovi koji su pripadali kulturnoj baštini UNESCO-a nikako ne bi smeli uništavati. Primer uništavanja 1914. godine bio je naročito indikativan, jer se tada čitav civilizovani svet digao protiv razaranja univerzitetske biblioteke u Luvenu, a među prvima koji su iskazali svoj protest i osudili ovaj akt bili su i tadašnji profesori beogradskog Univerziteta.¹⁰³ Prema tome, ni rušenje Dubrovnika 77 godina kasnije ne bi predstavljalo izuzetak, te bi širom planete izazvalo lavinu negativnih reakcija i osuda i ostalo zapamćeno kao vandalski čin neshvatljiv civilizovanom svetu, koji bi bacio neizbrisivu ljagu na jednu generaciju, baš kao što je to bio slučaj i 1914. godine. Posebno je naglašeno da ne postoje nikakvi „viši interesi” koji bi mogli da opravdaju

---

⁹⁸ „Сачувајте Дубровник”, Политика, 5. октобар 1991, 7.

⁹⁹ Intervju sa Ljubinkom Trgovčević, Beograd, 16. novembar 2021.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ О, М, „Убијен Милан Милишић”, Политика, 8. октобар 1991, 16.

¹⁰² „Не дирajte, бarem, Дубровник!”, *Borba*, 4. октобар 1991, 3.

¹⁰³ Intervju sa Ljubinkom Trgovčević, Beograd, 16. novembar 2021.

jedan takav „bezuman čin”.¹⁰⁴ Kako je predočavao tekst pisma, nijedan cilj i nikakve granice nisu bile vredne razaranja kulturnog nasleđa, koje bi trebalo da ostane u amanet potomcima i budućim pokoljenjima.¹⁰⁵

Međutim, ubrzo se pokazalo da je petoro istoričara ostalo usamljeno u svojoj antiratnoj inicijativi, tim pre što su neposredno po objavljivanju apela počele da se pojavljuju kritike pisma u novinama i listovima, i to iz redova intelektualne i naučne elite. Svega nekoliko dana kasnije, u rubrici Mišljenja dnevnog lista *Politika*, na čitavoj stranici osvanuo je „odgovor” istoričara umetnosti Dinka Davidova, u formi otvorenog pisma istoričarima u kojem je apel podvrgnut oštroj kritici.¹⁰⁶ On je od strane Davidova podrugljivo ocenjen kao „dirljiva briga za sudbinu Dubrovnika”, dok je tom prilikom petoro istoričara koji su potpisali apel nazvano „braniocima Dubrovnika”. Kritikovano je i što je apel upućen oružanim snagama JNA i hrvatskim formacijama, koje je Davidov okarakterisao kao „zavereničke, neoustaške jedinice”, čime su, prema mišljenju Davidova, izjednačene regularne jedinice JNA i neregularne, separatističke snage. U svom odgovoru naglasio je da se JNA pridržavala kodeksa ratovanja kada su u pitanju kulturno-istorijski spomenici, pritom navodeći primere iz istorije koje su potkrepljivale njegove navode. Prema njegovim rečima, takav primer JNA je obznanila upravo u pogledu Dubrovnika. S druge strane, hrvatske snage označene su kao „jedinice šovinističko-genocidnog naboja”, koje se, pored masakra i ubijanja srpskih vojnika i civilnog stanovništva, nisu uzdržavale ni od pljačke i uništavanja kulturnih dobara. Kao primer za potkrepljivanje svoje teze Davidov se pozvao na zlodela takozvane „Crne legije” u Dubrovniku.¹⁰⁷ Ne bi trebalo da čudi što je Davidov svoj tekst objavio upravo u *Politici*, budući da se na stranicama tog lista tokom devedesetih godina lako mogao zapaziti dominantan nacionalistički diskurs prilikom izveštavanja, kao i sveprisutni antihrvatski sentiment. Prema sećanju Ljubinke Trgovčević, Dinko Davidov nije bio jedini intelektualac koji se usprotivio apelu. Među onima koji su iskazali neslaganje sa gestom petoro svojih kolega bio je i istoričar Čedomir Popov, inače blizak prijatelj profesora Mitrovića i profesorke Trgovčević, čiji je tekst izašao takođe u *Politici*.¹⁰⁸ Ovakva reagovanja samo su potvrđivala podeljenost unutar akademskih krugova i intelektualne elite prema pitanju rata.

Otvoreno pismo grupe beogradskih istoričara naišlo je na pomešane reakcije u hrvatskoj javnosti; bilo je pozitivnih reakcija, koje su pozdravile ovu akciju istoričara, ali i negativnih kritika apela, koje su ga ocenile kao „miješanje u grad hrvatske povijesti”. Ipak, za razliku od domaće javnosti, pismo je u inostranstvu prihvaćeno

¹⁰⁴ „Нема оправдања за разарање”, Борба, 8. октобар 1991, 8.

¹⁰⁵ „Сачувајте Дубровник”, Политика, 5. октобар 1991, 7.

¹⁰⁶ Динко Давидов, „Историчари „браниоци” Дубровника”, Политика, 9. октобар 1991, 14.

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ Intervju sa Ljubinkom Trgovčević, Beograd, 16. novembar 2021.

uz veliko odobravanje. Kasnije je tekst otvorenog pisma historičara preuzela inicijativa Centar za antiratnu akciju.¹⁰⁹ Dana 5. oktobra 1991. godine, na mirovnom skupu povodom napada na Dubrovnik u Pionirskom parku potpisivana je peticija *Spasimo Dubrovnik*, pokrenuta na inicijativu beogradskih historičara.¹¹⁰

Apel srpskih historičara nije bio jedini apel predstavnika historičarske struke koji se usprotivio uništavanju kulturnih dobara u ratnim dešavanjima u Jugoslaviji 1991. godine. Deset dana nakon što je izašao njihov apel, u nedeljniku *Vreme*, u rubrici Pošta vremena, objavljena je još jedna antiratna inicijativa. U pitanju je bilo otvoreno pismo engleskih historičara, koje je nosilo naslov „Spasite što se spasti može”.¹¹¹ Naime, u ovoj inicijativi su engleski historičari, naročito historičari arhitekture, iskazali zabrinutost povodom vesti koje su doprle do njih, a koje su svedočile o masovnom uništavanju vekovima očuvanih kulturnih spomenika, kulturne riznice neprocenjive vrednosti, u toku ratnih sukoba na jugoslovenskom tlu. Kako je prenosio list *Vreme*, na kraju pisma upućena je molba svim odgovornim građanima da spašavaju sve što se može spasti, kako ih buduće generacije ne bi teretile za nesagledivu štetu koja se u tom trenutku činila svetskoj kulturnoj baštini. Kao potpisnici apela navedeno je dvadeset i šest historičara, arheologa i profesora iz Londona i Oksforda.¹¹²

Nedugo potom, u listu *Republika* izašao je tekst profesorke Trgovčević, pod naslovom „Da li nam je Dubrovnik potreban”, u kojem je ona još jednom ukazala na važnost tog primorskog grada, kako sa aspekta kulturno-istorijske vrednosti, tako i sa stanovišta istorije jugoslovenskih naroda.¹¹³ Prema mišljenju ove historičarke, razaranje Dubrovnika nije bilo samo puko fizičko uništavanje jednog grada, nego i svojevrsno „poništanje istorije”, i to istorije grada koji je konstantno vodio borbu za slobodu i samostalnost i predstavljao most između različitih prostora, naroda i kultura i simbol povezanosti i saradnje sa svetom. Činjenica da su se oko Dubrovnika vodile borbe bila je ništa drugo do manifestacija „dubokog potiranja istorije” koje je u tim trenucima zavlдалo nad jugoslovenskim prostorom. Podvučeno je i da bi srpska istorija srednjeg veka umnogome bila *tabula rasa* da nije podataka iz Dubrovačkog arhiva, lokacije koja bi se lako mogla naći na meti zaraćenih strana. Na kraju teksta, profesorka Trgovčević je zaključila da je rušenje grada istovremeno predstavljalo „poništanje slobode”, čiji je Dubrovnik bio simbol.¹¹⁴

---

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Bojana Šušak, „Alternativa ratu”, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II deo)*, (pr. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002, 111.

¹¹¹ „Spasite što se spasti može”, *Vreme*, 14. oktobar 1991, 63.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ Ljubinka Trgovčević, „Da li nam je Dubrovnik potreban”, *Republika*, br. 31, 1-15. novembar 1991, 2.

¹¹⁴ *Ibid.*

Beogradski antiratni maraton

Još jedan oblik antiratnih delatnosti istoričara vezuje se za tzv. Beogradski antiratni maraton, koji se održavao od oktobra 1991. godine do januara 1992. godine. Svake sedmice u pozorištu „Duško Radović” organizovani su antiratni skupovi na kojima su govorili novinari, filozofi, sociolozi, književnici, istoričari, glumci, arhitekta i drugi građani.¹¹⁵ Istoričari koji su uzeli učešća na Beogradskom antiratnom maratону bili su Ljubinka Trgovčević i profesor Sima Ćirković.

Na jednoj od novembarskih tribina bilo je reči i o moralnim dilemama, ljudskim tragedijama i dubokom besmislu građanskog rata u Jugoslaviji, što je možda i najpotresnije ilustrirao slučaj Miroslava Milenkovića, rezerviste koji je izvršio samoubistvo između dva stroja, onih koji su išli na Vukovar i dezertera koji su odlagali oružje, tokom opsade i granatiranja Vukovara od strane JNA od avgusta do novembra 1991. godine.¹¹⁶ Prema pisanju *Republike*, organizatori su odlučili da prirede knjigu epitafa pod nazivom *Grobnica za Miroslava Milenkovića*, u kojoj su na desetina intelektualaca sastavili epitafe njemu u čast. Jedna od njih bila je i profesorka Trgovčević čiji je epitaf glasio: „U ime svih onih koji ne pristaju ni na jednu ulogu koju im je dodelio ovaj sramni rat, već onih koji hoće da budu samo svoji”.¹¹⁷

U decembru 1991. godine održana je tribina Beogradskog antiratnog maratona koja je nosila naziv „Kako zamišljate kraj rata?”. Na skupu je učestvovala i Ljubinka Trgovčević. List *Republika* doneo je vesti i sa ove tribine.¹¹⁸ Kako je preneo ovaj list građanske orijentacije, profesorka Trgovčević, kao istoričarka, nije mogla iz ugla svoje profesije da kaže kako će se rat okončati. Ipak, ona je u svom govoru na tribini načinila osvrt na sopstvena istorijska saznanja koja su mogla potpomoći potpunije razumevanje rata u Jugoslaviji, i to postavivši pitanje odgovornosti intelektualaca.¹¹⁹ Prema pisanju *Republike*, istoričarka je iznela konstataciju da se većina intelektualaca u kritičnim momentima istorije ponašala konformistički i stajala iza „velikih vođa”. Kao retki primeri intelektualnog poštenja uzeti su postupci Emila Zole (njegovo pismo „Optužujem”), Tomasa Mana, Žana-Pola Sartra, Noama Čomskog, Bertranda Rasela i Bernarda Šoa.¹²⁰ Na kraju svog govora, saopštila je da u Jugoslaviji ima sve manje onih „koji su spremni na lično *Optužujem*”, a sve više onih koji su pamfletima raspirivali ratnu atmosferu, te pozvala jugoslovensku intelektualnu javnost da podigne glas protiv ratne propagande.¹²¹

¹¹⁵ Bojana Šušak, „Alternativa ratu”, 112.

¹¹⁶ *Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH*, 27-28.

¹¹⁷ Ljubinka Trgovčević, „Epitafi”, *Republika*, br. 31, 1-15. novembar 1991, 8.

¹¹⁸ Nastasja Radović, „Da li su učesnici tribine „Kako zamišljate kraj rata?” odgovorili na postavljeno pitanje, a ako jesu, kakvi su bili njihovi odgovori?”, *Republika*, br. 33, 1-15. decembar 1991, 8.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ Ljubinka Trgovčević, „Intelektualci i rat”, *Republika*, br. 33, 1-15. decembar 1991, 7.

¹²¹ *Ibid.*

Naposletku, na još jednoj decembarskoj tribini Beogradskog antiratnog maratona u pozorištu „Duško Radović” kao govornik pojavio se još jedan eminentni istoričar. Bio je to Sima Ćirković, koji je tom prilikom održao predavanje koje je razmatralo ideološke zloupotrebe istorijskih nauka. Kao i u ranijim slučajevima, odlomak tog govora našao je svoje mesto i na stranicama *Republike*.¹²² Kako je izveštavao list, u svom ogledu Ćirković je naglasio da su savremeni politički pokreti u Jugoslaviji bili nadahnuti nacionalnom ideologijom, čemu je doprinosila patriotska publicistika i propaganda izrazito nacionalno angažovanih pisaca. Prema njegovom mišljenju, zadatak istorijske nauke bio je upravo da ne zastupa ničije parcijalne interese, već da razotkrije i odupre se aktuelnim ideologizacijama.¹²³ Takođe, Ćirković je u ovom ogledu načinio osvrt na stanje u domaćoj historiografiji, postavivši pitanje odgovornosti istoričara za rat. Naime, on je izneo kritiku kolega-istoričara koji su, kako je saopštio, raspirivali netrpeljivost među zavađenim jugoslovenskim narodima. U tragičnom vremenu ratnih sukoba i razaranja, takvi istoričari ne samo da nisu stišavali i pozivali na razumevanje i toleranciju već su svojim delovanjem otvoreno podržavali i podstrekivali nasilje i ratne akcije, pritom se zavaravajući da se „zlim sredstvima mogu postići plemeniti ciljevi”. Kako je zaključio Ćirković, u njihovim „borbenim govorima” lako se moglo zapaziti na pretek istorijskih tema i argumenata, što je predstavljalo tipičan primer ideoloških zloupotreba istorijske nauke.¹²⁴

Iz serija tribina poznatijih pod naslovom Beogradski antiratni maraton nastao je aprila 1992. godine Beogradski krug. Činila ga je jedna grupa intelektualaca koji su imali za cilj buđenje antiratne svesti i koji su u raznim oblicima i tokom narednih godina pružali otpor aktuelnoj politici rata i militarističkoj opciji koja je vladala u zemlji, na taj način davši doprinos promociji ideja i vrednosti građanskog i demokratskog društva.¹²⁵

Zaključak

Jugoslovenska historiografija u poslednju deceniju 20. veka ušla je podeljena; dok se jedan broj istoričara nedvosmisleno usprotivio talasu nacionalizma i građanskom ratu, dotle je od drugih predstavnika struke osuda rata izostala, a svojim su tekstovima pružali podršku nacionalističkoj ideologiji. Ipak, jedna grupa istoričara se odmah po početku rata pridružila antiratnom pokretu, želeći da takvom vrstom angažmana

---

¹²² Sima Ćirković, „Ideološke zloupotrebe istorijskih nauka (odlomak)”, *Republika*, br. 34, 15-31. decembar 1991, 7-8.

¹²³ Sima Ćirković, *Živeti sa istorijom* (pr. Vlastimir Đokić), 406-407.

¹²⁴ Sima Ćirković, „Ideološke zloupotrebe istorijskih nauka (odlomak)”, *Republika*, br. 34, 15-31. decembar 1991, 7-8.

¹²⁵ „Antiratni pokret u Srbiji (1991-1999)”, <<https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999>>, (5. decembar 2021).

ukaže na pogubnost konflikta. Svojim aktivnostima žestoko su se suprotstavljali ratu, pogotovo opsadama gradova i uništavanju kulturne baštine, što je između ostalog ilustriralo i otvoreno pismo petoro istoričara povodom bombardovanja Dubrovnika oktobra 1991. godine. S druge strane, neki istoričari, poput Ivana Đurića, svojim političkim angažmanom direktno su rekli ne vojnim sukobima, kao u slučaju antiratnog mitinga USO u maju mesecu. Najzad, možda i najdelotvoreniji angažman istoričari su iskazali učestvujući na Beogradskom antiratnom maratonu, na kojem su, iz ugla svoje struke, upozoravali na katastrofalne posledice rata i zloupotrebe istorije u političke svrhe. Aktivnosti istoričara 1991. godine predstavljale su samo uvod u mnogobrojne mirovne diskusije i sesije koje su usledile i u narednim godinama.

Spisak izvora i literature

Политика

Borba

Vreme

Republika

НИН

Intervju sa Ljubinkom Trgovčević (16. novembar 2021)

Intervju sa Vidosavom Stevanovićem (19. novembar 2021)

Ćirković, Sima, *Živeti sa istorijom* (pr. Vlastimir Đokić), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020.

Јевтић, Милош, *Употреба историје: разговори са Андрејем Митровићем, Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”: ФИЛУМ: Народни музеј, 2016.*

Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Asman, Alaida, *Oblici zaborava*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.

Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju: kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.

Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH, Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2018.

Đurić, Ivan, *Vlast, opozicija, alternativa* (pr. Latinka Perović), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.

Janković, Branimir, *Mijenjanje same sebe. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960): komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Najbar-Agičić, Magdalena, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960*, Zagreb: Ibis grafika, 2013.

Šušak, Bojana, „Alternativa ratu”, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II deo)* (pr. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002, str. 98-124.

Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija: kaos i raspad posle hladnog rata*, Beograd: Filip Višnjić, 1997.

„Antiratni pokret u Srbiji (1991-1999)”, <<https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999>> (5. decembar 2021)

HISTORIANS AND WAR

Summary

This article deals with researching anti-war activities of Serbian historians during war year of 1991 through analysis of texts written in most important Belgrade newspapers and magazines, but also through analyzing memories of historians and their close coworkers, as well as their interviews and speeches in public appearances. The work consists of two parts; in the first part presented are thoughts of historians on the subject of nationalism and prehistory of their engagements. In second part are presented and analysed examples of their anti-war actions during 1991 in the frame of wider anti-war movement, which were meant to express their objection toward war acts but also rising the consciousness of Yugoslavian intellectual public.

Keywords: historians, war, Dubrovnik, appeal, anti-war movement, Belgrade Antiwar Marathon, anti-war meeting

MA Vukašin Zorić

Istraživač-pripravnik

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju

vukasinzvoric@gmail.com

SAVREMENA, ISUVIŠE SAVREMENA PROŠLOST: OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, DEVEDESETE I TUMAČENJE JUGOSLOVENSKE ISTORIJE

Apstrakt: Olivera Milosavljević (1951–2015), istoričarka i profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, istakla se naučno se baveći pitanjem raspada Jugoslavije još u vreme ratnih dejstava. Pitanje nacionalizma, i njegove iteracije devedesetih godina, do kraja njenog života ostalo joj je primarna tema. Zbog toga, cilj ovog rada je da prikaže (1) kako se Olivera Milosavljević u svojim delima odnosila prema nacionalističkim nastupima svojih savremenika i (2) na koji je način uklapala devedesete u svoja razmatranja srpskog nacionalizma u XX veku.

Ključne reči: Olivera Milosavljević, nacionalizam, historiografija, SANU, devedesete, raspad Jugoslavije.

Uvod

Istoričari i istoričarke određeni su društvenim kontekstom svog vremena. Zbog prirode svoga posla, oni su prinuđeni da sa sopstvenim vremenom komuniciraju, da prema njemu izgrade stav, da izazove sopstvene savremenosti utkaju u svoj pogled unazad. Svest o uticaju savremenosti na historiografiju nije nova. Veliki umovi raznih historiografskih i filozofskih tradicija dijagnostikovali su ovo stanje i na njega ukazivali još od vremena kada se istorija ustanovljavala kao akademska disciplina. Pionir po mnogo čemu, švajcarski istoričar Jakob Burckhardt (*Jacob Burckhardt*), još je 1869. godine napomenuo da je istorija zapis o onome što jedno doba smatra da je u onom prošlom vredno.¹²⁶ Sedam decenija kasnije, italijanski filozof Benedetto Croce (*Benedetto Croce*) produbio je Švajcarčev uvid rekavši da je svaka istorija savremena

¹²⁶ Jacob Burckhardt, „Introduction to the Histories of the Seventeenth and Eighteenth Centuries (1598–1763)“, u: *Judgement on History and Historians*, London–New York: Routledge, 2007. „It is on every occasion the record of what one age finds worthy of note in another. Every historian will have a special selection, a different criterion for what is worth communicating, according to his nationality, subjectivity, training, and period.“

istorija, i kako se sva istorija piše u odnosu na sadašnju situaciju i za savremene potrebe.¹²⁷ Kročeov savremenik, francuski istoričar Lisjen Fevr (*Lucien Febvre*), govoreći o svom časopisu *Anali* izjavio je da se on „menja[ju] zato što se sve oko njega [njih] menja: ljudi, stvari; rečju, svet“.¹²⁸ Naposletku, vredi pomenuti i delo Edvarda Halleta Kara (*Edward Hallet Carr*) *Šta je istorija?* (1961), čiji uticaj nije bio ograničen samo na anglofonu historiografiju. Naime, Karov prvi odgovor na pitanje koje je postavio u naslovu jeste da je istorija neprestani dijalog sadašnjosti i prošlosti.¹²⁹ Ovaj dijalog nije ograničen na istoričara kao individuu i predmet njegovog interesovanja, nego je on na nivou rasprave između sadašnjeg i prošlog društva.¹³⁰

Cilj ovog rada je da predstavi i analizira dva aspekta dela jugoslovenske i srpske istoričarke Olivera Milosavljević (1951–2015). Prvi aspekt dela Olivera Milosavljević koji će biti predmet analize su njeni osvrti na intelektualnu produkciju savremenika, od 1986. pa nadalje, koji su sa njene strane ocenjeni kao ideolozi nacionalizma. Potom, predmet analize postaće tumačenje jugoslovenske dvadesetovekovne istorije koje Milosavljević nudi, i njeno viđenje kontinuiteta i diskontinuiteta u razvoju nacionalističkih ideologija od prvih do poslednjih decenija XX veka na jugoslovenskom prostoru.

Olivera Milosavljević bila je redovna profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. U ranoj karijeri bavila se istorijom radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Milosavljević je 1979. godine odbranila magistarski rad na temu *Radnički saveti u Beogradu: 1949–1953*. Doktorska disertacija, odbranjena 1987. godine, tematski se nadovezala: *Država i samoupravljanje: 1949–1956*. Evidentno je da se Milosavljević usmerila na izučavanje jugoslovenskog socijalističkog eksperimenta, u teoriji i u praksi. Budući da nam je poznato da je nakon propasti zajedničke jugoslovenske države gotovo čitav opus Milosavljević posvetila pitanju nacionalizma i fašizma u srpskoj intelektualnoj tradiciji, kao i pitanju kolaboracionizma, koji je sa ovim ideologijama išao pod ruku tokom Drugog svetskog rata, neizbežno je da se zapitamo nad ovako oštrim pomeranjem fokusa istoričarke. Milosavljević je njega bila svesna:

„Okolnosti u kojima živimo poslednjih dvadeset godina odredile su promenu mog interesovanja u istraživanju prošlosti. Dijametralno različit odnos koji mi kao

---

¹²⁷ Benedetto Croce, *La storia come pensiero e come azione*, Bari: Laterza, 1966, 11. “Il bisogno pratico, che è nel fondo di ogni giudizio storico, conferisce a ogni storia il carattere di ‘storia contemporanea’, perché, per remoti e remotissimi che sembrino cronologicamente i fatti die vi entrano, essa è, in realtà, storia sempre riferita al bisogno e alla situazione presente, nella quale quei fatti propagano le loro vibrazioni.”

¹²⁸ Лисјен, Февр, „У сусрет надолазећем. Манифест нових *Анала*“, *Борба за историју*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004, 57.

¹²⁹ E. H. Carr, *What is History?*, London: Penguin Books, 1990, 30.

¹³⁰ *Ibid.*, 55.

savremenici imamo prema svom vremenu i posebno, dijametralno različit odnos koji smo imali prema nacionalnoj homogenizaciji i Miloševiću osamdesetih, kao i prema ratu i zločinima devedesetih godina, opredelio me je da se zainteresujem za temu oblikovanja javnog mnjenja i javnog govora, jer samo ono što je javno prisutno može da objasni kolike su mogućnosti saznanja savremenika.¹³¹

Dakle, u obraćanju iz 2012. Milosavljević eksplicira uticaj koji je na nju ostavio period koji je otpočeo sa usponom Slobodana Miloševića osamdesetih godina, i koji se, po njoj, nije ni završio. Koje su, po Milosavljević, karakteristike tog perioda? Koji su bili metodi nacionalne homogenizacije, i koja je uloga intelektualaca u njoj? Pre nego što izložimo viđenje Olivere Milosavljević, zaustavimo se na nekolikim teorijskim napomenama.

Intelektualci – sveštenstvo nacije?

Naime, čini se da je analiza tumačenja Olivere Milosavljević o nacionalnoj homogenizaciji neodvojiva od (zlo)upotrebe pamćenja u političkoj praksi. Ovo poglavlje predstavljaće analizu kritike koju je Olivera Milosavljević uputila srpskim intelektualcima koji su radili na preoblikovanju kolektivnog pamćenja u Srbiji, od objavljivanja Memoranduma SANU do trenutka smrti istoričarke.

U argumentaciju se može poći zazivanjem Marksove (*Karl Marx*) i Engelsove (*Friedrich Engels*) teze da su misli vladajuće klase u nekoj epohi ujedno i vladajuće misli epohe.¹³² Francuski sociolog Moris Albvaks (*Maurice Halbwachs*), za kog se ne može reći da je iz marksističkog ugla sagledavao problem kolektivnog pamćenja, ipak se može nadovezati na navedenu Marksovu misao svojom tezom da je kolektivno pamćenje u svakom razdoblju u skladu sa preovlađujućim mišljenjem društva.¹³³ Ukoliko prihvatimo da su misli vladajuće klase vladajuće misli, a da vladajuće misli usmeravaju kolektivno pamćenje, navedeni smo na pitanje da li je historiografija od ovih misli imuna i nezavisna?

U beskrajnom moru podataka i činjenica (*memorabilia*) o kojima svedoče istorijski izvori odgovornost istoričara/ke je da odluči šta bi trebalo da bude spomenuto i zapamćeno (*memoranda*), u historiografskom narativu.¹³⁴ Izbor šta je *memoranda* i izbor načina pripovedanja o zapamćenom, to jest historiografski narativ, za rusko-američkog filozofa Dmitrija Nikulina (*Dmitri Nikulin*) isto je što i sećanje

---

¹³¹ Olivera Milosavljević, „Ko će se suprotstaviti novom fašizmu?“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti* (prir. Milivoj Bešlin i Petar Atanacković), Novi Sad: AKO, 2012, 33.

¹³² „Misli vladajuće klase su u svakoj epohi vladajuće misli, tj. klasa koja je *materijalna* sila društva u isti mah je i vladajuća *duhovna* sila“, u: Marks–Engels, *Nemačka ideologija*, Beograd: Kultura, 1956.

¹³³ Moris Albvaks, *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad: Mediteran publishing, 2013, 12.

¹³⁴ Dmitri Nikulin, „Introduction“, u: *Memory. A History* (ed. Dmitri Nikulin), Oxford: Oxford University Press, 2015, 17.

(*recollection*, aktivno pamćenje).¹³⁵ Nikulin dodaje: “Yet *what* we remember depends on *how* we remember.”¹³⁶ Uočiti predmet pamćenja nije dovoljno, neophodno je analizirati i metode pamćenja.

Da bi se konačno došlo do teorijskog polazišta ovog rada neophodno je još ukazati na autore koji su eksplicitno povlačili znak jednakosti između pamćenja i historiografije. Francuski historičar Pjer Nora (*Pierre Nora*) kaže da uprkos tome što je trebalo da bude kritička, istorija je zapravo bila produbljivanje tradicije. Ona je postala verifikovano pamćenje, kojoj osnovni cilj nije saznanje nego kreiranje okvira identifikacije.¹³⁷ Neraskidivu vezu historiografije i pamćenja potvrđuje stav portugalskog filozofa Fernanda Katroge (*Fernando Catroga*), da „istoriografija takođe funkcioniše kao izvor stvaranja (i overe) pamćenja i tradicija, uspevajući da obezbedi naučnu verodostojnost novim mitovima (ponovnog) osnivanja grupa i same nacije“.¹³⁸ Ovaj rad neće se ograničiti na kritiku srpske nacionalističke historiografije, nego će obuhvatiti i kritiku koju Milosavljević upućuje drugim intelektualcima kojima je istorija predmet – piscima, filozofima, političarima. Ipak, ono rečeno o odnosu historiografije i pamćenja, može biti preneto i na odnos istorije i pamćenja. A istorijom su se bavili svi koje je Milosavljević stavila pod lupu.

„Za ostvarenje svesrpske države nužno je bilo ubrzanje procesa homogenizacije, i to pre svega raspirivanjem straha od zajedničkog života sa drugima – argumentacijom iz prošlosti, prepoznavanom u sadašnjosti i predviđanom u budućnosti.“¹³⁹

Kako je poznato da nacionalistička definicija sadašnjosti vapi za opravdanjima zasnovanim na odabranim, naglašenim epizodama prošlosti, simptomatično je što Milosavljević prepoznaje ponašanje srpske nacionalističke intelektualne elite koja se uklapa u navedene modele.¹⁴⁰ Sadašnjost i budućnost nisu od prošlosti nezavisne, niti su nastavak njenog razvoja, nego su pozornice za ponovno odigravanje te iste prošlosti. Pojave u delu srpske intelektualne elite, na koje Milosavljević ukazuje, mogu biti opisane i rečima britanskog filologa Serija Kroslija (*Ceri Crossley*): „Istorija se prizivala da ispuni integrativnu funkciju, ne bi li pokazala pojedincima da pripadaju zajednici

---

¹³⁵ *Ibid.*, 19.

¹³⁶ *Ibid.*, 27.

¹³⁷ Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*, vol. 3, Paris, 1992, 626, citirano prema: Ricoeur, Paul, *Memory, History, Forgetting*, Chicago–London: The University of Chicago Press, 2004, 91.

¹³⁸ Fernando Katroga, *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd: Clio, 2011, 59.

¹³⁹ Olivera Milosavljević, *Upotreba autoriteta nauke. Javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986–1992)*, 1. <https://pescanik.net/wp-content/PDF/upotreba_autoriteta_nauke.pdf> (29.11.2021)

¹⁴⁰ Pierre Nora, “General Introduction: Between Memory and History”, *The Realms of Memory*, Vol. 1, New York: Columbia University Press, 1996, 5.

koja je nekako ostala nepromenjena uprkos upetljanosti u dinamične, viševakovne procese istorijskih promena.¹⁴¹ Razlika je što Krosli opisuje Francusku iz vremena Burbonske restauracije i Julske monarhije, a Milosavljević Srbiju vek i po kasnije.

Olivera Milosavljević o upotrebi nauke u svrhu promovisanja ratnih ciljeva nije pisala sa velike istorijske distance, naprotiv. Njeni tekstovi su nastali jula 1995. godine, dok su ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini još bili u toku.¹⁴² Ipak, njen metod ne odstupa od postulata istorijske nauke i zasnovan je na kritičkom čitanju pisanih istorijskih izvora. Glavni izvor koji je koristila bila je štampa. Milosavljević je ocenila da novine „nisu dobar izvor objektivnih informacija o političkim zbivanjima, ali su izvanredan izvor za analizu metoda oblikovanja javnog mnjenja i sredstava za njegovu manipulaciju i instrumentalizaciju“.¹⁴³ Dakle, novine istoričarka ne tretira kao izvor informacija, nego kao medij na osnovu kojeg se mogu izučavati metodi državne propagande. Od toga šta je rečeno, bitnije je kako je rečeno, i šta je politički cilj ili željena posledica rečenog.

Hronološki međaši serije tekstova *Upotreba autoriteta nauke* su trenutak objavljivanja Memoranduma 1986. godine i april 1992. kada je početak rata u Bosni označio potpunu propast jugoslovenske federacije. U njoj je Milosavljević analizirala političku, plaštom nauke zaodenu aktivnost srpskih intelektualaca okupljenih u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU). Ona se nije upustila u prepričavanje sadržaja Memoranduma, nego ga je pažljivo tretirala. Raščlanila ga je, grupisala zahteve (eksplicitne i implicitne), uočila kontradikcije i propratila reakciju javnosti i same Akademije na njegovo objavljivanje. Po njoj, Memorandum je „nosio hibridna obeležja“, to jest spajao je elemente komunizma (plansku privredu, samoupravljanje, veća proizvođača) sa elementima demokratske tradicije (ljudska prava) i „nacionalno-romantičarske“ ideologije.¹⁴⁴ Za razliku od Memoranduma, dometi obnarodovanih političkih saopštenja akademika od 1988. do 1991. godine bili su svedeniji, i u potpunom saglasju sa politikom srbijanskih republičkih vlasti.¹⁴⁵

Milosavljević se nije zadržala samo na javnim istupima Akademije kao institucije ili grupa akademika, nego je predmet njene analize bilo i delovanje pojedinih akademika koji su crpivši autoritet iz sopstvene titule oblikovali javno mnjenje u smeru nacionalne homogenizacije. Ona analizira javne nastupe, između ostalih,

¹⁴¹ “History was called upon to fulfill an integrative function, demonstrating to individuals that they belonged to a community which somehow remained the same despite being embroiled within the dynamic processes of historical change over the centuries.” Ceri Crossley, “History as a principle of legitimation in France (1820–48)”, u: *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (eds. Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore), London–New York: Routledge, 2002, 53.

¹⁴² Olivera Milosavljević, *Upotreba autoriteta nauke. Javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986–1992)*, op. cit., 54.

¹⁴³ *Ibid.*, 1–2.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 20.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 20–21.

Dobrice Ćosića, Antonija Isakovića, Radovana Samardžića, Vasilija Krestića, Matije Bečkovića i drugih. Glavna zamerka koju je Milosavljević uputila intelektualcima bila je na račun njihove jednostranosti (akcentat isključivo na srpskom pitanju u Jugoslaviji) i njihovog pojednostavljivanja problema (svođenjem rešenja jugoslovenske krize na rešenje tzv. srpskog pitanja). Da li su javno iznesene neistine i poluistine, ideološke konstrukcije i manipulativne izjave nešto za šta se može odgovarati? Milosavljević odgovara negativno:

„Stvorivši svoje „aksiome“ kojih su se zatim držali kao da su stvarni, njeni pripadnici (akademske elite, V. Z.) su autoritativno davali predloge, nudili rešenja, definisali ciljeve. Za njihovo eventualno „pogrešno“ čitanje i sprovođenje nisu se, niti se smatraju odgovornima.“¹⁴⁶

Ako je na stranicama *Republike* 1995. godine bilo prerano tražiti odgovornost, kakvo je stanje usledilo nakon tzv. petooktobarskih promena? Odgovarao nije niko, a Milosavljević je rezignirano pisala da „[s]ve tragične posledice ratova za teritorije na kojima će se stvoriti etnička država (što su inkompatibilni zahtevi) nisu mnogo uticale na ovu grupu akademika da postave sebi pitanje njihove opravdanosti i svrsishodnosti. Ako je do otpočinjanja ratova moglo i izgledati da su im ova dva zahteva (teritorije i jedinstvena nacija) bila podjednako važna, posle poraza i tragedije stotina hiljada pripadnika etnosa, pokazalo se da je većini navedenih primarni zahtev ipak bio teritorijalni.“¹⁴⁷

Poglavlje posvećeno istoričarima kao nosiocima i kreatorima nacionalnog pamćenja valja zaključiti analizom ostavštine Olivere Milosavljević kao istoričarke koja se zalagala za stvaranje pamćenja koje bi bilo alternativa onom nacionalističkom. Čitajući njene tekstove iz devedesetih godina, postaje jasna njena poruka da su Jugoslaviju razbile (izraz koji dosledno koristi i u drugim tekstovima)¹⁴⁸ partikularno-nacionalističke elite.¹⁴⁹ Uzroci raspada, navodi ona, nisu u 1991. godini niti u nekakvoj stranoj sili, poput SAD. Dugotrajan proces razbijanja Jugoslavije je po Milosavljević intenziviran u periodu 1986–1990. sa četiri okosnice – 1) Memorandumom SANU i Prilogom za slovenački nacionalni program; 2) „događanjem naroda“ u Srbiji, što bi bio eufemizam za proces nacionalne homogenizacije u toj republici; 3) relativizacijom pojma „Jugoslavija“; i 4) referendumskim izjašnjavanjem naroda za ratnu opciju na višepartijskim izborima 1990–1992. godine.¹⁵⁰ Nacionalistički politički ciljevi

---

¹⁴⁶ *Ibid.*, 54.

¹⁴⁷ Olivera Milosavljević, Radmila Radić i Obrad Savić, *Srpska elita*, Beograd: Helsniški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001, 16.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 12.

¹⁴⁹ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija kao zabluda“, u: *Srpska strana rata* (ur. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002. 87.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 89. Ovome вреди pridodati komentar Olivere Milosavljević: „Narod se na referendumima izjasnio za rat, verujući svuda da daje svoj glas za mir i sigurnost.“ (*Ibid.*, 112.)

republičkih rukovodstava nakon izbora na republičkom nivou bili su dominantni, bez obzira na to da li su bili izneseni eksplicitno (primer Hrvatske demokratske zajednice) ili implicitno (primer Socijalističke partije Srbije).¹⁵¹

Žaljenje zbog razbijanja Jugoslavije kod Milosavljević je nedvosmisleno. Pored toga, razbijanje Jugoslavije je, smatra Milosavljević, bilo na štetu njenih naroda:

„Raspalom Jugoslavije nestala je druga Jugoslavija, ali i mnogo više od nje. Ubijena je ideja Jugoslavije kao državne zajednice južnoslovenskih naroda i raspršeno uverenje da svaki od njih pojedinačno može da trpi u svojoj blizini ma koga ko mu nije apsolutno istovetan... Na ruševinama Jugoslavije stvorene su, kao nikada u prošlosti prisutne, etnički čiste države... Nikada u svojoj istoriji ona nije bila u toj meri vitalno zavisna od spoljnog okruženja, niti toliko nesamostalna kao što su to danas države stvorene na njenim ruševinama – bez nade da se to stanje u skoroj budućnosti promeni.“¹⁵²

Čitajući ovaj tekst sa distance veće od četvrt veka, prognoze o nesamostalnosti i zavisnosti novostvorenih država izgledaju ispunjeno. Zahtev za stvaranje etnički čiste, teritorijalno proširene nacionalne države Milosavljević je okarakterisala kao „civilizacijski regresivan“,¹⁵³ a kreatora tog zahteva, pomenute intelektualce i političke elite, kao „za civilizacijska pitanja višestruko nesposobne“.¹⁵⁴ No, čini se da su intelektualci, sebe doživjevši čuvarima nacionalnog pamćenja i kormilarima nacije, na razvoj civilizacije zaboravili, svesno oživjevši diskurs iz sredine devetnaestog veka.

Devedesete – obnovljena bajka

Intelektualna stremljenja nacionalističkih elita u Srbiji bila su, po Milosavljević, donekle posledica i nastavak nacionalističkog narativa koji je proizveden od strane srpske elite u prvoj polovini dvadesetog veka. Koje sličnosti, a koje razlike je Milosavljević primetila poredeći tumačenje srpske istorije i kreiranje političkog programa početkom i krajem dvadesetog veka? Odgovor na ova pitanja može se naći već u njenim člancima iz devedesetih godina,¹⁵⁵ a 2002. sintetički je zaokružen i sakupljen u knjizi *U tradiciji nacionalizma*.¹⁵⁶

¹⁵¹ *Ibid.*, 102–103.

¹⁵² *Ibid.*, 114.

¹⁵³ *Ibid.*, 115.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 116.

¹⁵⁵ Pomenimo, među ostalima, raspravu: Milosavljević, Olivera, „Nacionalizam u službi politike moći“, *Sociologija*, Vol. LXI, No. 2, 1999. Kontroverze Kojima se bavila u ovoj raspravi, Milosavljević pominje i u monografiji *U tradiciji nacionalizma*.

¹⁵⁶ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma. Ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd: Helsniški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002. Trebalo bi pomenuti da je Olivera Milosavljević učestvovala u „Dijalogu povjesničara – istoričara“ pod pokroviteljstvom

Srbija se, smatrala je Olivera Milosavljević, početkom XX veka našla na poziciji koja je više podsećala na kraj XIX veka nego li na bilo koji trenutak XX veka. Krivca za ovakvo stagniranje Milosavljević je videla u mitskoj svesti, koja uprkos tehnološkom progresu, modernim ideologijama i „knjiškoj obaveštenosti“, „državni interes svodi na staru, davno prevaziđenu frazu iz zaboravljene pa obnovljene bajke, a istorija doživljava kao „patriotska“ nauka, koju čine ili suva, selektivno birana fakta ili „prepoznavanje“ znakova sadašnjosti u dubokoj prošlosti“.¹⁵⁷ Iako su intelektualci početkom i krajem XX veka bili deca duboko različitih vremena, formirani u potpuno drugačijim kontekstima, Milosavljević zaključuje:

„Prvi zaključak je da su stereotipi ostali isti, a da su se intelektualci promenili. Stari su bili otvoreni i u žestini mišljenja i u ekspliciranju zahteva, uvereni u nužnost ostvarenja onoga što zastupaju. Zato su im stereotipi često prizemni ali je istovremeno razumljiva njihova želja da dokažu nedokazivo, budući da na kraju uvek otvoreno izlažu racionalni politički interes koji objašnjavaju iracionalnim argumentima. Nasuprot tome, novi intelektualci su uglavnom prikriveni u težnjama, prikriveni u formulaciji stereotipa, čuvaju se otvorenih i eksplicitnih ocena ali su one implicitno sadržane u većini konstatacija, pa stereotipi izlaze iz njihove sadržine.“¹⁵⁸

Intelektualci mlade srpske države, za koju su još od vremena sticanja nezavisnosti smatrali da nije teritorijalno dovršena, iako se pozivaju na iracionalne argumente, poput istorijskog prava, po Milosavljević su ipak pretpostavljali praktične koristi po srpsku državu u iracionalnom ispunjenju nekakve nacionalne misije.¹⁵⁹ S druge strane, racionalnost savremenih autora je, po Milosavljević, selektivna. Odustalo se od istorijskog prava u korist uvažavanja celovitosti Albanije i Grčke, a izlaz na more isključivo je tražen na štetu drugih (bivših) jugoslovenskih republika.¹⁶⁰

Fondacije „Fridrih Nauman“. (Videti: Olivera, Milosavljević, „Stereotipi o drugima kao opravdanje (argument) nacionalizma. Primer: srpski intelektualci o Hrvatima“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 1* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, 23–34; „Identitet i ideološka konstrukcija identiteta. Analiza konstrukcije identiteta u tumačenjima jednog dela srpske intelektualne elite“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 2* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, 219–235; „Renegati, konvertiti, izmišljeni narodi. Nacionalizam i tumačenje nastanka drugih nacionalnih subjektiviteta“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 3* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2001, 85–101; „Slika Zapada iz vizure komunističke i nacionalističke ideologije“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 6* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2002, 113–130.). Njene rasprave u zbornicima sa ovih skupova takođe su sadržale analize stereotipa među balkanskim narodima, iz kojih slede zaključci izneti u monografiji *U tradiciji nacionalizma*.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 9–10.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 15.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 127.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 128.

Po Milosavljević, ključna sličnost srpskih i drugih balkanskih nacionalističkih intelektualaca s početka i sa kraja XX veka jeste zagovaranje velikih, etnički čistih (samim tim, međusobno isključivih) nacionalnih država. Po njoj, velikodržavni, etnički ekskluzivni nacionalizam šteti snazi države jer proizvodi sukobe u društvu netolerantnim pristupom prema prisutnim manjinama i nezasitim nezadovoljstvom trenutnom veličinom ili etničkom čistoćom države.¹⁶¹ Stereotipi su, kao što stoji u navedenom citatu, ostali nepromenjeni. No, nisu li baš zbog svoje nepromenjenosti, ti stereotipi krajem XX veka bili anahroni? Olivera Milosavljević je potvrdno odgovorila.¹⁶² Ipak, anahrona, iracionalna ideologija nije nestala sa propašću velikosrpskog projekta u ratovima devedesetih. Naprotiv, paralelni proces razbijanja Jugoslavije i restauracije kapitalizma probudio je ne samo velikodržavne ideje buržoaske srpske elite, nego i one antikomunističke, rasističke i fašističke – sa ciljem legitimisanja novostvorene srpske buržoaske nacionalne države negacijom Jugoslavije i komunističkog nasleđa.

Izreći potisnuto

Bibliografija dela kritički orijentisanih srpskih istoričara, koji su se bavili pitanjem revizionizma u srpskoj historiografiji od 1985. do danas je povelika, i obuhvatila je gotovo sve sfere u kojima se revizionizam pojavio. Olivera Milosavljević doprinela je pomenutoj bibliografiji, čak se ne dotičući u velikoj meri revizionističkih dela. Njena želja bila je da povratkom vremenu koje je predmet istraživanja, njegovim boljim osvetljivanjem i razumevanjem razotkrije neosnovanost redukovane slike prošlosti (naročito one od 1933. do 1945. godine) koju nude srpski revizionisti.¹⁶³ Zbog toga monografije *Potisnuta istina*¹⁶⁴ i *Savremenici fašizma*¹⁶⁵ (u dva toma) neće biti za potrebe ovog istraživanja tretirane kao dela o četvrtoj i petoj deceniji dvadesetog veka, nego kao rasprava Olivere Milosavljević sa njenom savremenošću. Savremenošću koju je opisivala ovako:

¹⁶¹ *Ibid.*, 324.

¹⁶² *Ibid.*, 10.

¹⁶³ Pri korišćenju kontroverznog pojma „revizionizam“ držimo se viđenja istoričara Srđana Miloševića „da je revizionizam po sebi *isključivo negativna pojava* i da kao naučni termin označava *samo* onu vrstu promene u odnosu prema prošlosti za koju se može tvrditi da niti počiva na naučno valjanim temeljima, niti je u saglasnosti sa bitnim društvenim vrednostima“. Milošević, Srđan, „Istorijski revizionizam i društveni kontekst“, *Politička upotreba prošlosti. O revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, Samardžić, Momir, Bešlin, Milivoj, Milošević, Srđan (ur.), Novi Sad: AKO, 2013, 15–16. Nota bene: „U sukobu savremenika (ma na kojoj strani bili) i njihovih tumača, ja verujem savremenicima.“ Milosavljević, Olivera, „Ko će se suprotstaviti novom fašizmu?“, *op. cit.*, 38.

¹⁶⁴ Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd: Helsniški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

¹⁶⁵ Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma*, I i II, Beograd: Helsniški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010.

„Društvena patologija dostiže vrhunac. Šta sve nismo čuli poslednjih dana o fašizmu i antifašizmu. Kakve sve gluposti, bedastoće i sumanutosti nisu izrečene na srpskim televizijama od raznih političkih i istoričarskih „autoriteta“. Kako da nas još iznenađuje konfuzija u javnosti kada smo svakodnevno svedoci konfuzija u glavama onih koji pretenduju da nešto znaju. Sve je zaleglo da nam objasni da fašizam nije ono što se nama čini, antifašizam još manje, Nedić, Cvetković, Mihailović i partizani, najmanje.“¹⁶⁶

Misija, koju je sebi Milosavljević sama zadala, bila je da se u javnom prostoru suprotstavi „glupostima, bedastoćama i sumanutostima“, koje proizvode profesionalni istoričari i reprodukuju političari u čijem interesu pomenuti istoričari i pišu. Da odgovori na pitanje kako je u njeno vreme imaginacijom tendencioznih istoričara došlo do inverzije uloge žrtava i zločinaca.¹⁶⁷ Stoga ne čudi što su prve strane monografije *Potisnuta istina*, kojoj je tema kolaboracija u Srbiji za vreme nacističke okupacije, posvećene Zakonu o rehabilitaciji od 2006. godine.¹⁶⁸ Zakon, koji je predviđao rehabilitaciju za protivnike komunizma počevši od 6. aprila 1941. godine, za Milosavljević je signalizirao simpatije zakonodavca za fašiste, to jest one koji su u svojoj javnoj delatnosti podržavali nacizam, „antidemokratiju“ i antisemitizam.¹⁶⁹ Prigovor da se u Srbiji 2006. godine komunizam kritikuje sa liberalnih, a ne nacionalističkih, profašističkih pozicija, Milosavljević unapred odbacuje:

„Vladajuća ideologija u Srbiji, sasvim neuverljivo, danas pokušava da svoj antikomunizam prikaže kao rezultat sopstvenih liberalnih i demokratskih načela. Neuverljivo, zato što takvu kritiku komunizma još nismo čuli. Ali zato svakodnevno slušamo kritiku koja koristi argumentaciju koju su pre šezdeset godina detaljno razradili kolaboracionisti.“¹⁷⁰

Pokušaj redefinisavanja pozicija u Drugom svetskom ratu je, po Milosavljević, zasnovan na „labavoj konstrukciji, bez temelja i osnova“¹⁷¹ i njegov cilj je, nedvosmisleno, pravdanje razbijanja multietničke komunističke jugoslovenske zajedničke države, koje nužno mora da bude ispraćeno diskvalifikacijom vezivnih narativa između jugoslovenskih naroda (Narodnooslobodilačka borba) i pronalaskom alternativnog korena u prošlosti iz kog bi izvirala legitimnost novouspostavljenog buržoaskog poretka.¹⁷² Milosavljević se ovom pokušaju suprotstavila ne zbog svog

¹⁶⁶ Olivera Milosavljević, „Ponavljači na barikadama kolaboracije“, <<https://pescanik.net/ponavljaci-na-barikadama-kolaboracije/>> (1.12.2021.)

¹⁶⁷ Olivera, Milosavljević, *Potisnuta istina*, op. cit., 12.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 7–8.

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ *Ibid.*, 10.

¹⁷¹ *Ibidem.*

¹⁷² Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma I. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti, 1933-*

ideološkog uverenja, nego zbog toga što su njene kolege proizvodile istoriografiju koju nisu karakterisali poštovanje pravila struke, jasna metodologija i valjano zaključivanje, i zbog toga što je bilo evidentno da su ideološki zaključci doneseni i pre samog istraživanja.

Zaključak

U ovom radu predstavljeno je nekoliko slojeva istoriografskog dela Olivere Milosavljević. Ponuđen je pregled njenih najbitnijih argumenata u vezi sa tumačenjem raspada Jugoslavije, ali i njeno viđenje devedesetih kao nastavka dugotrajnije pojave u srpskoj intelektualnoj eliti. Pored toga, kako sa devedesetima nije okončana dominacija narativa koji su u njima zauzeli najistaknutije mesto u srpskom akademskom prostoru, bilo je važno za kraj istaći da je i nakon što je razbijena jugoslovenska država njenim razaračima bilo bitno da se iščupaju i njeni temelji.

Za kraj, možemo istaći da je Olivera Milosavljević pokazala talenat da radeći na raznovrsnim istorijskim izvorima dijagnostikuje implicitne i eksplicitne ciljeve nacionalističkih elita, da objasni stvarne implikacije nacionalističke mitomanije i da predvidi, na osnovu istorijskog iskustva, budući položaj „nezavisnih“ država koje su nastale na prostoru razbijene Jugoslavije.

Njena dela i danas ostaju korisna jer je javnost zatrpana reprodukcijom istih stereotipa koji su ponovo isplivali krajem osamdesetih godina XX veka. Ona mogu da služe i kao opomena jer prikazuju domet i snagu nacionalističke poruke sa oreolom nauke, ali i kao oružje protiv negativnih pojava u istorijskoj nauci, jer uprkos velikoj antirevizionističkoj produkciji, revizionistička istoriografija ne usporava – naprotiv.

Spisak izvora i literatura

Albvaks, Moris. *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad: Mediteran publishing, 2013.

Burckhardt, Jacob. *Judgement on History and Historians*, London–New York: Routledge, 2007.

Carr, E. H. *What is History?*, London: Penguin Books, 1990.

Croce, Benedetto. *La storia come pensiero e come azione*, Bari: Laterza, 1966.

Crossley, Ceri. "History as a principle of legitimation in France (1820–48)", u: *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (eds. Stefan Berger, Mark Donovan and Kevin Passmore), London–New York: Routledge, 2002, 49–56.

Февр, Лисјен. *Борба за историју*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004.

Katroga, Fernando. *Istorija, vreme, pamćenje*, Beograd: Clio, 2011.

Marks–Engels. *Nemačka ideologija*, Beograd: Kultura, 1956.

Milosavljević, Olivera. „Identitet i ideološka konstrukcija identiteta. Analiza konstrukcije identiteta u tumačenjima jednog dela srpske intelektualne elite“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 2* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, 219–235.

Milosavljević, Olivera. „Jugoslavija kao zabluda“, u: *Srpska strana rata* (ur. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002.

Milosavljević, Olivera. „Ko će se suprotstaviti novom fašizmu?“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti* (prir. Milivoj Bešlin i Petar Atanacković), Novi Sad: AKO, 2012, 33–38.

Milosavljević, Olivera. „Nacionalizam u službi politike moći“, *Sociologija*, Vol. LXI, No. 2, 1999.

Milosavljević, Olivera. „Ponavljajući na barikadama kolaboracije“. <<https://pescanik.net/ponavljajuci-na-barikadama-kolaboracije/>> (1.12.2021.)

Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944.*, Beograd: Helsniški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

Milosavljević, Olivera. „*Renegati, konvertiti, izmišljeni narodi*. Nacionalizam i tumačenje nastanka drugih nacionalnih subjektiviteta“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 3* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2001, 85–101.

Milosavljević, Olivera. *Savremenici fašizma*. I i II, Beograd: Helsniški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010.

Milosavljević, Olivera. „Slika Zapada iz vizure komunističke i nacionalističke ideologije“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 6* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2002, 113–130.

Milosavljević, Olivera, Radić Radmila i Savić, Obrad. *Srpska elita*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2001.

Milosavljević, Olivera. „Stereotipi o *drugima* kao opravdanje (argument) nacionalizma. Primer: srpski intelektualci o Hrvatima“, u: *Dijalog povjesničara-istoričara 1* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, 23–34.

Milosavljević, Olivera. *U tradiciji nacionalizma. Ili stereotipi srpskih intelektualaca XX o „nama“ i „drugima“*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Milosavljević, Olivera. *Upotreba autoriteta nauke. Javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986–1992)*. <https://pescanik.net/wp-content/PDF/upotreba_autoriteta_nauke.pdf> (29.11.2021)

Milošević, Srđan. „Istorijski revizionizam i društveni kontekst“, u: *Politička upotreba prošlosti. O revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević), Novi Sad: AKO, 2013. 11–25.

Nikulin, Dmitri. “Introduction”, u: *Memory. A History*, ed. Dmitri Nikulin, Oxford: Oxford University Press, 2015, 3–34.

Nora, Pierre. “General Introduction: Between Memory and History”, *The Realms of Memory*, Vol. 1, New York: Columbia University Press, 1996.

Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2004.

CONTEMPORARY, ALL TOO CONTEMPORARY PAST. OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, THE NINETIES AND THE INTERPRETATION OF YUGOSLAV HISTORY

Summary

Olivera Milosavljević (1951–2015) was a Yugoslav and Serbian historian and a professor at the University of Belgrade. She tackled the question of the Yugoslav breakup while the war was still raging. The Yugoslav breakup switched her focus to nationalism, which she studied for the rest of her life. This paper aims to analyze: 1) Olivera Milosavljević's depiction of nationalism that was performed by her contemporaries since the late eighties; 2) her view on the continuity of the Serbian nationalist narrative since the beginning of the XX century up until its end.

Keywords: Olivera Milosavljevic, Nationalism, Historiography, SANU, The Nineties, the Break Up of Yugoslavia

Emilija Cvetković
Istraživač-saradnik
Institut ekonomskih nauka, Beograd
emilija.cvetkovic@ien.bg.ac.rs

RECEPCIJA STAVOVA BRANKA HORVATA O KOSOVSKOM PITANJU U SRPSKOJ ŠTAMPI KRAJEM OSAMDESETIH

„Medijski jezik odbacio je umiruću socijalističku terminologiju, zamenivši je jezikom demagogije, vratolomne iracionalnosti, retoričkih pitanja i uzvika, sudbina i poslanja: 'nebeski narod' suočen sa svojom kobi; neograničeno samosažaljenje, uz strašne optužbe bez ikakvih dokaza i ispitivanja, podgrevanje zavera, paranoje i bestidno pozivanje na nasilje. Bio je to, u stvari, jezik rata pre no što je rat uopšte bio zamisliv u Jugoslaviji.“¹⁷³

Apstrakt: U ovom radu biće predstavljena recepcija stavova Branka Horvata o kosovskom pitanju u srpskoj štampi krajem 1980-ih godina. Eminentni jugoslovenski ekonomista i politički aktivista, Branko Horvat, je 1987. godine pozvao jugoslovensku javnost na dijalog koji bi doveo do rešavanja krize na Kosovu. Horvatovi stavovi o kosovskom pitanju bili su u suprotnosti sa oživljenim nacionalizmima i rešenjima krize koje je planirala srpska politička elita, predvođena Slobodanom Miloševićem. Analizom sadržaja relevantnih srpskih dnevnih listova i serijskih publikacija u kojima su se vodile polemike povodom stavova Branka Horvata o kosovskom pitanju, pokušaće se utvrditi kakva je bila njihova recepcija u srpskoj i jugoslovenskoj javnosti. U radu će se ispitivati glavne teme i identifikovati dominantne društvene grupe koje su reagovala na stavove Branka Horvata.

Ključne reči: Kosovsko pitanje, Branko Horvat, mediji, čitaoci, akademske rasprave, novinari, socijalistička Jugoslavija

---

¹⁷³ Tompson, 1995, 53.

Uvod

Ukoliko bi se ispisivala biografija Branka Horvata, u njenom fokusu bi morao biti doprinos koji je pomenuti istraživač i univerzitetski profesor ostvario u razvoju jugoslovenske, ali i međunarodne ekonomske nauke. Dominantno područje njegovog istraživačkog rada bilo je usmereno ka ekonomskoj teoriji u širem smislu, a najviše ka teorijskim aspektima jugoslovenskog sistema samoupravnog socijalizma. Najznačajniji trenutak akademske karijere Branka Horvata i svojevrsnu potvrdu njegovog višedecenijskog naučnog rada predstavljalo je objavljivanje monografije *The Political Economy of Socialism*, 1982. godine. Zahvaljujući pozitivnoj oceni američke kritike, koja je pomenuto delo proglasila knjigom godine u Sjedinjenim Američkim Državama, jugoslovenski ekonomista se našao u najužem krugu kandidata za Nobelovu nagradu 1983. godine.¹⁷⁴ Horvatov pristup ekonomskim temama zasnivao se na ispitivanju veze između politike i društva, koji je neretko izlazio iz okvira naučnog i prelazio u sferu praktičnog angažmana. Zbog svojih stavova o neophodnosti usmeravanja jugoslovenske privrede ka inostranim tržištima, uz oslonac na samoupravljanje, u vremenu kada je ideološki pluralizam iz 1960-ih odlazio u zaborav, Horvat je, poput brojnih intelektualaca, 1972. godine bio uklonjen sa univerziteta i proglašen „neprijateljem Jugoslavije“.¹⁷⁵ U narednoj deceniji, koja je otpočela ekonomskom krizom i burnim debatama o pravcu kretanja jugoslovenskog društva, opterećenog sve izraženijim nacionalizmima, reči Branka Horvata su ponovo odjeknule u medijskom prostoru. Ovoga puta je u fokusu bilo pitanje Kosova.¹⁷⁶

Za potrebe ove analize, pitanje Kosova posmatraćemo u kontekstu odnosa Srba i Albanaca, koji su, tokom različitih razdoblja, u promenljivom odnosu naseljavali prostor Kosova i Metohije i na njega polagali istorijske, pravne i političke pretenzije.¹⁷⁷ Izmenjena etnička slika, koje je nastala kao posledica migracija Srba i Crnogoraca sa Kosova od 1960-ih, te naseljavanja i visoke stope nataliteta albanske populacije, dovela je do toga da su Albanci ostvarili većinu od 78% u državnim službama

---

¹⁷⁴ Vladimir Stipetić, „Branko Horvat and Economic science Contribution to research his life and works“, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 21, 2, (2003), 9.

¹⁷⁵ Johanna Bockman, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford: Stanford University Press, 2011, 166.

¹⁷⁶ Milica Uvalic, Vojmir Franicevic, „Introduction: Branko Horvat – Beyond the Mainstream“ u: *Equality, Participation, Transition Essays in Honour of Branko Horvat* (ur. V. Franicevic i M. Uvalic), Houndmills–Basingstoke–Hampshire: Macmillan Press, 2000, XXIV.

¹⁷⁷ Istoričar Petar Ristanović u svojoj knjizi posmatra kosovsko pitanje u užem smislu kao teritorijalni sukob Srba i Albanaca, ali naglašava i njegov kompleksan karakter, ukazujući da je ono takođe ekonomsko, bezbednosno, versko, kulturno i demografsko pitanje, sa tradicijom koja potiče iz 18. veka i nerazrešenog Istočnog pitanja. Петар Ристановић, *Косовско питање: 1974–1989*, Нови Сад–Београд: Прометеј–Информатика, 2019, 10.

1981. godine.¹⁷⁸ Navedena promena uzrokovala je izmene u do tada postojećem odnosu snaga nacionalnih društvenih grupa. Nezadovoljstvo srpskog stanovništva na Kosovu, naročito u mestima gde je ono predstavljalo manjinsko stanovništvo, ogledalo se i u prijavama lokalnim nadležnim organima, što je rezultiralo žalbama za ugrožavanja imovine, ali one nisu bile adekvatno pravno procesuirane.¹⁷⁹ Na stanje u ovom, inače polarizovanom društvu na prostoru Kosova, naročito je negativno uticala ekonomska kriza u socijalističkoj Jugoslaviji. Kao deo međunarodnih ekonomskih kretanja, u jugoslovenskom kontekstu ona je bila obeležena ogromnim spoljnim dugom i neefikasnim investicijama, rezultirajući pojavom masovne nezaposlenosti, koja je tokom 1980-ih godina na federalnom nivou iznosila 16%, a na prostoru Kosova čak 50%.¹⁸⁰ U socijalističkoj Jugoslaviji, status Kosova bio je više puta predmet ustavnih promena. Prema ustavu iz 1974. godine, koji je promovisao koncept decentralizacije, Kosovo je bilo definisano kao autonomna pokrajina koja ima svoje predstavnike u telima federacije. Zahtevi za poboljšanjem društvenog i ekonomskog položaja studenata Prištinskog univerziteta 1981. godine prerasli su se u demonstracije, masovnije od onih iz 1968. godine, među kojima su se čule parole koje su odražavale političke zahteve o uvođenju Republike Kosovo, kao i potrebi ujedinjenja sa Albanijom.¹⁸¹ Intervencijom organa federacije, demonstracije su bile ugušene, a učesnici kažnjeni.

Kosovsko pitanje postalo je u drugoj polovini 1980-ih godina značajna tema srpske književnosti, nauke, a suvereno je osvajalo i medijski prostor. U procesu koji je doveo do promene u političkom i partijskom vrhu SR Srbije i dolaska Slobodana Miloševića, nakon Osme sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije 1987. godine, velika uloga bila je poverena ličnostima koje će u potonjem razdoblju postati nosioci planirane medijske strategije i saveznici režima. U njihovim rukama se nalazilo 90% kontrole nad plasmanom informacija.¹⁸² Značajna uloga koju mediji, kao sredstva masovne komunikacije predstavljaju u društvu, kao i njihov uticaj na formiranje javnog mnjenja, usloveli su nastanak brojnih pravaca, metoda, teorija i istraživačkih pitanja u njihovom proučavanju. Jedan od pristupa u istraživanju studija medija, zasnovan je na konceptu recepcije. Teorija recepcije se razvijala najpre kao

---

¹⁷⁸ Džon Lempi, *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd: Dan Graf, 269–270.

¹⁷⁹ Nebojša Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, London: Palgrave Macmillan, 2008, 83.

¹⁸⁰ Susan Woodward, *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*, Princeton: Princeton University Press, 1995, 384.

¹⁸¹ N. Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 88–89.

¹⁸² Među ovim ličnostima nalazili su se Dušan Mitević potonji generalni direktor Radio Televizije Beograd, Ratimir Vico, direktor RT Beograd, Živorad Minović, glavni urednik *Politike* i Slobodan Jovanović, urednik *Politike ekspres*. Kemal Kurspahić, *Zločin u 19:30: balkanski mediji u ratu i miru*, Beograd: Dan Graf, 2003, 29, 53.

pristup u proučavanju književnosti, a kasnije u studijama kulture i studijama medija.¹⁸³ Ideja recepcije podrazumeva složen sistem komplementarnih relacija uspostavljenih između tri glavna elementa: autora, tekstualne poruke i čitaoca. U okviru složenog komunikacionog sistema, unutar koga se odvijaju nastanak, prenošenje, dostavljanje i cirkulisanje određene poruke, susret teksta i čitaoca određen je spletom kontekstualnih faktora koji utiču na interpretativni okvir.¹⁸⁴ Uloga publike, kao konzumenta medijskog sadržaja postala je sve značajniji predmet istraživanja. Publika može biti sastavljena od mase pojedinaca, ali isto tako i konkretnih društvenih grupa zainteresovanih za određenu temu.¹⁸⁵ Metodom analize sadržaja reprezentativnih dnevnih i nedeljnih štampanih srpskih medija krajem 1980-ih godina, u ovom radu će se trasirati sadržaj glavnih polemika koje su bile vođene usled iznošenja stavova Branka Horvata o pitanju Kosova. Takođe, pokušaće se utvrditi kojim društvenim grupama su pripadali predstavnici čije su reakcije povodom pomenutog pitanja bile najvokalnije.

Na udaru medija

Udruženje književnika Srbije demonstriralo je aktivan stav u borbi protiv opresije režima, a za očuvanje slobodne reči i autonomije umetnosti 1981. godine u slučaju zabrane izlaska zbirke pesama Gojka Đoga *Vunena vremena*. Uređivačka politika glasila Udruženja, *Književnih novina*, ukazivala je na mogućnost objavljivanja raznovrsnog sadržaja. Tako su se, tokom 1987. godine, na stranicama ovog lista mogle pronaći informacije o peticijama i održanim večerima podrške ugroženim Srbima i Crnogorcima iseljenim sa Kosova, dok se, gotovo istovremeno, prenosio glas intelektualaca poput Nebojše Popova i Žarka Puhovskog, koji su navodili nacionalizam kao jedan od problema jugoslovenskog društva.¹⁸⁶

U aprilu i maju iste godine, u tri nastavka uvek na 13. i 14. stranici *Književnih novina* nalazili su se tekstovi Branka Horvata posvećeni analizi pitanja Kosova. Već u prvom delu teksta Horvat je determinisao tri aspekta kosovskog problema koja su bila vidljiva u trenutku nastanka teksta, ističući iseljavanje Srba i Crnogoraca sa

---

¹⁸³ Hans Robert Jaus (*Hans-Robert Jauss*) je krajem 1960-ih postavio temelje naučnoj formulaciji teorije recepcije uz naročit osvrt na publiku, odnosno kategoriju čitaoca kao recipijenta sadržaja književnog dela. Tokom 1970-ih godina, u okviru širokog intelektualnog pokreta studije kulture, otvorio se prostor za upotrebu paradigme recepcije i u studijama medija. Začetnik ovog pristupa bio je Stjuart Hol (*Stuart Hall*), koji je recepciju predstavljao kao odnos „kodiranja“ sadržaja od strane autora i njegovog „dekodiranja“ od strane publike. (Pertti Alasuutari, „Introduction: Three Phases of Reception Studies“, u: *Rethinking the Media Audience: The New Agenda* (ur. P. Alasuutari), London: SAGE Publication, 1999, 2–3.)

¹⁸⁴ Ika Willis, *Reception (The New Critical Idiom)*, New York–London: Routledge, 2018, 5.

¹⁸⁵ Stjuart Prajs, *Izučavanje medija*, Beograd: Clio, 2011, 202.

¹⁸⁶ Drinka Gojković, „Trauma bez katarze“ u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* I deo, (pr. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 406–408.

Kosova, srpski nacionalizam i pitanje integracije Albanaca u socijalističkoj Jugoslaviji. Novinar Joža Vlahović iz zagrebačkog *Vjesnika* je nakon prvog teksta o temi Kosova u *Književnim novinama*, u subotnjem dodatku predviđao da bi Horvat mogao „sigurno doživjeti svega i svačega, ali Nobelovu nagradu sigurno ne“.¹⁸⁷ Pojašnjenje u kome je uredništvo *Književnih novina* dalo kratak osvrt na prvi Horvatov tekst, zasnivalo se na argumentaciji o nepristrasnom pristupu kosovskom problemu, „izvan nacionalnih strasti, lišeno emocija“, kao neophodnom i krucijalnom u cilju da „o njemu progovore oni koji su životno zainteresovani za rešavanje kosovskog problema kao sudbonosnog pitanja jugoslovenske zajednice“.¹⁸⁸ Nakon konstatacije da nije postojao dovoljan broj historiografskih studija u čijem je istraživačkom fokusu bio odnos Srba i Albanaca, koji bi pomogao u sveobuhvatnom razumevanju korena u datom trenutku aktuelnih problema, uz eksplicitnu tvrdnju da ne pretenduje da bude istoričar, već samo da započne „općejugoslavenski razgovor“, Horvat je smatrao da bi se analizom istorijskog okvira mogla utvrditi geneza kosovskog pitanja.¹⁸⁹ Kao nastavak prvog dela u kome se prepričava istorija srpsko-albanskih odnosa od srednjeg veka, sadržaj drugog i trećeg teksta obuhvatao je Horvatove istorijske interpretacije do perioda demonstracija na Kosovu iz 1981. godine.¹⁹⁰

Priželjkivani „općejugoslavenski razgovor“ otvorili su novinari Miloš Mišović i jedan od članova uredništva *Književnih novina* Milorad Vučelić.¹⁹¹ Vučelić je u potpunosti odbacio Horvatov pristup Kosovskom pitanju. Oспорavanje se odnosilo najpre na istraživačku metodologiju, a onda i na sadržaj Horvatovog teksta. U tom smislu je, kao spornu, naveo Horvatovu tezu o tome da na Kosovu nije bilo kontrarevolucije 1981. godine i dodao da bi svaki pokušaj razbijanja jugoslovenske države značio „kontrarevolucionarni čin, a ne neki nacionalni bunt“.¹⁹² Druga kritika bila je usmerena ka Horvatovim prikazu modela prevazilaženja krize na Kosovu, koji je čitaocima bio predložen u istom broju lista kao i Vučelićev tekst. Među Horvatovim predlozima, teoretski su postojale tri mogućnosti: ostvarivanje nezavisnosti Kosova unutar socijalističke Jugoslavije, bilo u statusu pokrajine ili republike, druga

---

¹⁸⁷ Теодор Анђелић, „Косово као полемика“, *НИН*, 26. април 1987, 33–35.

¹⁸⁸ Бранко Хорват, „Три аспекта Косовског проблема“, *Књижевне новине*, 15. април 1987, 14.

¹⁸⁹ *Ibid.*, 13–14.

¹⁹⁰ Бранко Хорват, „Историјски преглед“, *Књижевне новине*, 1. мај 1987, 13–14; Бранко Хорват, „Косово – република?“, *Књижевне новине*, 15. мај 1987, 13–14.

¹⁹¹ Опширније о току дискусија у *Književnim novinama* у: Ратко Пековић, *Паралелна страна историје. Спорови о језику, нацији, литератури 1945-1990*, Београд: Албатрос плус, 2009, 169–182.

¹⁹² Са овом тезом полемише и Дејан Јовић „Из више је разлога стога парадоксално да је југословенско вођство прогласило косовске демонстрације контрајугословенским и антисоцијалистичким. Демонстрације су биле револуционарне и фундаменталистичко-социјалистичке јер су се темелиле на захтевима за повратак револуционарним идеалима марксизма-ленјинизма, које су многи видјели изданима“, Дејан Јовић, „Разлози за распад социјалистичке Југославије: критичка анализа постојећих интерпретација“, *Часопис за књижевност и культуру, и друштвена питања*, бр. 62, 8 (2001), 107.

koja je predviđala mogućnost otcepljenja Kosova i pripajanja Republici Albaniji, uz saglasnost ostalih jugoslovenskih naroda ili uspostavljanjem Jugoslavije kao federacije balkanskih naroda, nakon inicijative koja bi pošla sa Kosova. Označavajući pomenute modele kao neodržive i bliske praksama Kominterne, Vučelić je zaključio da se njima „ne može ništa postići u suočenju sa tragedijom srpskog naroda i sa strategijom velikoalbanskog nacionalizma, usmerenom na destrukciju Srbije i Jugoslavije i prekompoziciju Balkana“.¹⁹³ U polemikama Horvata i Vučelića, koje su najintenzivniju dinamiku tokom 1987. godine imale u *Književnim novinama*, razmena argumenata svela se na međusobne optužbe o jednostranosti i simplifikaciji koja je podrazumevala opredeljenje za srpsku, odnosno albansku stranu.¹⁹⁴

U aprilu naredne, 1988. godine, srpska štampa je ponovo napravila prostor za Branka Horvata, ali je autor tekstova iz *Književnih novina* u tom trenutku postao objekat medijske pažnje. Povod je predstavljao intervju koji je Branko Horvat dao prištinskom listu štampanom na albanskom jeziku, *Rilindji* koji je obavio sa novinarom Vetonom Suroijem.¹⁹⁵ Objašnjavajući čitaocima da se radilo o veoma promišljenoj kampanji, dopisnik *Politike* sa Kosova, Zejnel Zejneli, naveo je da je u časopisu *Zeni i rinis*, namenjenom omladini, dva dana pre objavljivanja intervjua sa Horvatom, kako je upravo Veton Suroi, uz pompeznu najavu, postavio pitanje „koliko će primeraka ostati neprodato“. Tom prilikom Zejneli je istakao da je najava intervjua u ovom listu imala za cilj da Horvatove stavove usmeri ka omladini Kosova, odnosno onom delu društva koji je bio glavni pokretač demonstracija iz 1981. godine.¹⁹⁶ U intervjuu u *Rilindji*, Horvat je posvetio pažnju položaju Albanaca u socijalističkoj Jugoslaviji i ponovo pomenuo teoretsku mogućnost, ali ne i realnu izvodljivost sprovođenja ideje o mogućoj konfederaciji sa Albanijom.¹⁹⁷ Kako je bila ponovljena ideja o konfederaciji sa Albanijom, koja se već pokazala kontroverznom, Suroi se pratećim komentarom ogradio od Horvatovih stavova i izjava, naglasivši da one „sadrže duboku dozu analitičke racionalnosti jednog svetskog ekonomiste,

---

¹⁹³ Милорад Вучелић, „Косово – судбина Југославије“, *Књижевне новине*, 15. мај 1987, 3.

¹⁹⁴ Vučelić je u jednom od odgovora istakao kao problem to što „Branko Horvat u središtu svih pitanja vidi samo i isključivo Albance“, dok Horvat poručuje da „autoru (Vučeliću) nije jasno da je on danas građanin socijalističke Jugoslavije, a ne Kraljevine Srbije“. (Бранко Хорват, „Косовско питање – завршни разговор“, *Књижевне новине*, 15. октобар 1987, 6; Милорад Вучелић, „Одговор Бранку Хорвату“, *Књижевне новине*, 1. новембар 1987, 3.)

¹⁹⁵ U pismu *Slobodnoj Dalmaciji*, Horvat je naveo da se intervjuu prištinskom listu odazvao „na molbu jednog od najuglednijih novinara Kosova. Bio sam prijatno iznenađen otvorenošću, obrazovanjem i inteligencijom novinara“. Branko Horvat, „Slobodna Dalmacija, 6. IV Tanjug: Horvat nudi scenarij i za Kosovo“, *Slobodna Dalmacija*, 17. april 1988, 18.

¹⁹⁶ Зејнел Зјнели, „Хорватови ставови намењени младим читаоцима „Рилиндје“, *Политика*, 14. април 1988, 9.

¹⁹⁷ Pomenuti intervju je u beogradskoj štampi dat samo u izvodu, a ne prevodu originalne verzije na albanskom jeziku. (Branko Horvat, „Horvatova konfederacija sa Albanijom“, *Borba*, 7. april 1988, 4.)

ali i vrstu optimističnog iluzionizma, a ponekad i radikalizma u stavovima koji takoreći uvek nastoje da razbiju i najmanji stereotip stvoren na nekom problemu“. Suroi je takođe istakao da u Horvatovom promišljanju kosovskog problema postoje kontradiktornosti oko ideje o Kosovu kao republici, kao i problemu koje nacionalne države mogu izazvati u Jugoslaviji. Ipak, naveo je da bi bilo korisno razmisliti o temi promene statusa Kosova u Jugoslaviji iz autonomne pokrajine u republiku.¹⁹⁸

Kampanja protiv Branka Horvata, novinara Vetona Suroija, kao i redakcije *Rilindje* bila je vođena danima, a najveću dinamiku imala je na stranicama štampanih medija *Politike*, *Politike ekspres*, *Borbe* kao i na programu TV Beograd, gde je voditelj Predrag Vitas osudio stavove koji su pozivali na kontrarevoluciju i promenu statusa Kosova u republiku.¹⁹⁹ Tokom kampanje u beogradskim medijima, Branko Horvat je svoje viđenje situacije podelio sa čitaocima *Slobodne Dalmacije*. Najpre je izrazio zadovoljstvo zbog toga što su novinari sa Kosova samoinicijativno uspeli da realizuju intervju, ne konsultujući Tanjug prilikom odabira ličnosti čije stavove žele objaviti. Takođe, na istom mestu, izneo je stav o neophodnosti rešavanja kosovske krize, kao najdelikatnijeg pitanja u zemlji u tom trenutku i istakao da je to „ne samo pravo, već i dužnost svakog jugoslavenskog patriota“.²⁰⁰

U jednom od tekstova novinara Vojislava Živkovića pojavile su se optužbe da su Horvat i Suroi zastupali interese albanskih separatista i podsticali ideju o prekranju jugoslovenskih granica, uz generalnu ocenu da se čitava *Rilindja* nalazila pod jakim uticajem albanskih nacionalista i separatista.²⁰¹ Direktni verbalni napadi na redakciju lista nisu dolazili samo od beogradskih novinara. Talas nezadovoljstva zbog Horvatovog intervjua doveo je do javne osude lista od strane partijskih i državnih organa, pa čak i prištinskih boračkih organizacija. Članica Predsedništva PK SSRN Kosova, Jorgovanka Milojević ukazala je na uređivačke i programske propuste, zbog kojih je, između ostalog bilo moguće objavljivanje intervjua Branka Horvata, ocenivši ih kao „idejni, uređivački i profesionalni promašaj“.²⁰² Za intervju, koji je bio u suprotnosti sa narativom koji je želela da plasira srpska politička elita, nije bilo mesta u vremenu u kome je glavna pažnja javnosti trebalo da bude usmerena na mitinge kroz koje je narod iskazivao podršku rukovodstvu.

U ovoj kampanji bilo je primetno tendenciozno potenciranje onih izjava koje su na bilo koji način bile povezane sa Horvatovim intervjuom, čak i onda kada je tekst članka bio posvećen drugoj temi. Tako je jedan opis sastanka delegata odbora Veća republika i pokrajina za nerazvijene, na kome se govorilo o ekonomskim parametrima

¹⁹⁸ *Ibid.*, 4.

¹⁹⁹ M. M., „Podrška tezama separatista“, *Politika ekspres*, 12. april 1988, 6.

²⁰⁰ Branko Horvat, „Slobodna Dalmacija, 6. IV Tanjug: Horvat nudi scenarij i za Kosovo“, *Slobodna Dalmacija*, 17. april 1988, 18.

²⁰¹ В. Живковић, „Поново Косово-република“, *Politika ekspres*, 11. april 1988, 2.

²⁰² З. З., „Интервју са Хорватом је штетан“, *Politika*, 22. april 1988, 6.

vezanim za područje Kosova, u *Politici ekspres* dobio naslov prema jednom, za suštinu članka irelevantom komentaru delegata Milivoja Lauševića, koji je tvrdio da su postojali pojačani pritisci na iseljavanje Srba za Kosova, a da je intervju sa Horvatom dodatno podsticao nacionalno nezadovoljstvo.²⁰³ U prilog pristrasnosti i nedovoljno objektivnom izveštavanju o problematici Horvatovog intervjua, svedoči i podatak da je od svih listova jedino *Borba* prenela i odgovor *Rilindje* na ove komentare. Naime, *Rilindja* se ogradila od spornih Horvatovih teza o kontrarevoluciji i navela da su one nastale kao posledica selektivnog čitanja intervjua i pratećeg Suroijevog komentara, još jednom dokazujući svoju pravovernost stavovima SKJ, s obzirom na to da je i sam list bio deo SSRN Kosova.²⁰⁴ Uprkos distanciranju od pomenutih spornih teza koje je načinila redakcija, kao kolektivno telo, sudbina pojedinca i jednog od glavnih aktera ove epizode bila je najrelevantniji pokazatelj stanja u društvu. Za mladog intelektualca i novinara, Vetona Suroija, ona je značila gubitak posla i partijske značke.²⁰⁵

U medijskoj kampanji protiv Horvata učestvovao je i novinar redakcije *Komunista* na Kosovu, Živorad Igić. Dok se Horvat u svojim istupima redovno pozivao na jugoslovenstvo, u maju 1988. godine, Igić je dao opsežnu analizu spornog intervjua, ističući nameru o razobličavanju upravo antijugoslovenske pozadine sadržane u Horvatovim porukama, koje ocenjuje kao „novu notu za separatističku muziku“.²⁰⁶ Godinu dana nakon prvog oglašavanja povodom kosovskog pitanja, zagrebačka izdavačka kuća „Globus“ objavila je knjigu Branka Horvata, *Kosovsko pitanje*. Intervju u *Rilindji*, Igić tumači kao sastavni deo propagandnih aktivnosti uoči objavljivanja Horvatove knjige. Prema njegovim saznanjima, ulični prodavci su knjigu, „koja vrvi od najraznovrsnijih konstrukcija suprotnih stavovima SKJ“ prodavali na čak tri lokacije na prištinskom trgu.²⁰⁷ Istog meseca, nedeljnik *Duga*²⁰⁸ pripremao je nove priloge koji nisu imali mnogo veze sa temom Kosova, ali jesu sa autorom

²⁰³ П. Е., „Хорватов интервју је подривачки акт“, *Политика експрес*, 29. април 1988, 4.

²⁰⁴ „Nema mesta za manipulisanje“, *Borba*, 11. април 1988, 3.

²⁰⁵ Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004, 234.

²⁰⁶ Живорад Игић, „Ноте за стару музику“, *Политика експрес*, 12. мај 1988, 13.

²⁰⁷ Interesantno je primetiti da se iz narednih Igićevih tekstova naslućuje da autor nije pročitao knjigu, koju i pogrešno naziva *Problem Kosova*. Na osnovu sadržaja intervjua iz *Rilindje*, autor polemičkih tekstova se čak i pita „kako li je Horvat napisao svoju knjigu i šta je u njoj napisao“. Ostali Igićevi tekstovi u *Politici ekspres*: Живорад Игић, „Страх од пуне истине“, *Политика експрес*, 13. мај 1988, 13; Живорад Игић, „Крунска теза – ‘Косово република’“, *Политика експрес*, 14. мај 1988, 13; Живорад Игић, „Дијалог по ‘рецепту’“, *Политика експрес*, 15. мај 1988, 13; Живорад Игић, „Ни речи о помоћи“, *Политика експрес*, 16. мај 1988, 6.)

²⁰⁸ Izdanak revijalne štampe, list *Duga* koji je tokom 1970-ih bio „slobodoumno glasilo“, veću popularnost stekao je u drugoj polovini 1980-ih godina. Nakon 1987. godine njegova uređivačka politika se uklopila u režimske potrebe, a kosovska tematika postaje dominantna. Više u: Snježana Milivojević, „Nacionalizacija svakodnevice“ u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom patćenju II deo* (pr. N. Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002, 230–255.

Kosovskog pitanja i njegovim moralnim integritetom. Izlazeći u javnost sa konkretnim ciframa i fotografijama, novinar *Duge* Zoran Marković objavio je istraživački tekst o tužbi povodom, kredita za kupovinu luksuzne beogradske vile koji je Branko Horvat, sa pozicije direktora, uzeo u saglasnosti sa Institutom ekonomskih nauka i nikada nije vratio.²⁰⁹ Umesto promocije nove knjige, Horvat je u beogradskoj štampi imao još jedan razlog za nastavak polemika. U slučaju afere oko „kućice u cveću“, kako je još jednom Marković pisao na više stranica, Horvatov demanti prošao je gotovo neopaženo, uz uverenje proslavljenog naučnika da je bila reč o tendencioznom aktu na lični dignitet.²¹⁰

Novinari, kao nosioci prve grupe koja je burno reagovala na stavove Branka Horvata o pitanju Kosova, iznete u tekstovima u štampi, bili su nosioci kampanje koja je usledila po objavljivanju knjige. U *Dugi* je ponovo Horvat bio aktuelna tema, ovoga puta sa *Kosovskim pitanjem* ali i odgovorima u novom broju koji su priredili novinari Milorad Vučelić i Sava Dautović. Za potrebe vanrednog julskog izdanja iz 1988. godine erotski sadržaji sa prve strane bili su zamenjeni prigodnom fotografijom freske iz Gračanice sa Simonidinim likom, a kako slika nije govorila dovoljno reči, jesu stihovi Milana Rakića²¹¹:

„Iskopaše ti oči lepa sliko!
Večeri jedne, na kamenoj ploči
Znajući da ga tad ne vidi niko
Arbanas ti je nožem izbo oči!“

Nauka protiv nauke

Nakon što se tokom 1980-ih godina stanje na Kosovu nametnulo kao izrazito važno političko pitanje na prostoru SR Srbije, ali i čitave socijalističke Jugoslavije, jedan od ciljeva nauke bio je pomogne u pronalaženju odgovora o uzrocima i predlozima za prevazilaženjem krize. U istom periodu je bilo moguće pratiti tendenciju uvećanja srpske historiografske i publicističke produkcije posvećene ovoj temi. Glavna institucija kojoj je bio poveren ovakav zadatak bila je Srpska akademija nauka i umetnosti, u okviru koje je već 1983. godine bio osnovan poseban odbor

---

²⁰⁹ Marković u tekstu rezignirano konstatuje: „Horvat je zapravo čista metafora. Metafora jedne naše čiste zablude: vere u ljude koji su rukovodili našom ekonomijom i zemljom, vodeći računa pre svega o svojim ličnim interesima“. Zoran Marković, „Na naučnoj osnovi za godinu dana“, *Duga*, 14. maj 1988, 25–26.

²¹⁰ U rubrici „Reagovanja“ u *Dugi* nalazio se Horvatov demant prvog Markovićevog teksta: Branko Horvat, „Horvat protiv Horvata“, *Duga*, 28. maj 1988, 6–7. Nakon desetak dana usledio je i Markovićev novi tekst posvećen ovoj aferi. Zoran Marković, „Kućica u cveću doga oko nje“, *Duga*, 11. jun 1988, 17–19.

²¹¹ „Istina o Kosovu“, *Duga*, jul 1988, 3.

za proučavanje kosovskog pitanja, dok je akademik Dimitrije Bogdanović svojom *Knjigom o Kosovu* iz 1985. godine otvorio prostor za naredna istraživanja u čijem su fokusu bile teme stradanja i proterivanja Srba na Kosovu.²¹² Pojava interpretacija direktno suprotstavljenih aktuelnim političkim i istorijskim narativima u srpskom medijskom i intelektualnom prostoru, čiji je nosilac bio Branko Horvat, sasvim je očekivano izazvala brojne polemike u naučnim krugovima.²¹³ Treba naglasiti da je u analizi Branka Horvata, kako je sam autor naveo u predgovoru, „istorija u ovoj knjizi posve instrumentalna“.²¹⁴ Međutim, opredelivši se za istorijski pristup u analizi kosovske problematike, Horvat se odmah po objavljivanju članaka u *Književnim novinama* 1987. godine, a naročito knjige koja je doživela dva izdanja tokom 1988. i 1989. godine, našao na meti kritike profesionalnih istoričara.²¹⁵

Analiza sadržaja tekstova koji su se pojavljivali u srpskim medijima i znatno manje na stranicama naučnih publikacija, ukazivala je na kategoričan stav i ideju o monopolu na znanje o kosovskom pitanju prisutnu kod istoričara, među kojima je bilo eminentnih naučnika.²¹⁶ Istoričar koji se, kako je sam naveo, pet godina istraživački bavio temom Kosova i bio autor knjige iz 1985. godine *Autonomaštvo i separatizam na Kosovu*, Ilija Vuković, dao je opsežnu analizu Horvatovog tumačenja kosovskog pitanja. U oceni historiografske vrednosti Horvatovog priloga, za Vukovića je naročito problematična bila činjenica da su na njega prvi reagovali albanski istoričari Ali Hadri i Skender Rizaj, koji su ih ocenili „kolosalnim poduhvatom“ u jugoslovenskoj historiografiji.²¹⁷ Reakcije srpske historiografije bile su potpuno suprotne. Istoričar Sima

---

²¹² Okrugli sto posvećen Kosovu u okviru SANU bio je organizovan 1985. godine, a neki od učesnika bili su Dimitrije Bogdanović, Sima Ćirković i Radovan Samardžić. Referati sa okruglog stola su bili objavljeni 1988. godine u okviru *Zbornika okruglog stola o naučnom istraživanju Kosova*, a pored njega SANU je bila izdavač još dva zbornika koja su problematizovala pitanje Kosova i srpsko-albanskih odnosa u istorijskoj perspektivi, *Iliri i Albanci – ciklus predavanja* iz 1988, i *Srbija i Albanci u 19. i početkom 20. veka, ciklus predavanja* iz 1990. godine. (Момчило Павловић, „Југословенска-српска историографија о Косову“, *Историја 20. века*, 22, 2 (2004), 181–183.)

²¹³ Jedan od recenzenata prvog izdanja knjige *Kosovsko pitanje* bio je jugoslovenski intelektualac, dr Božidar Jakšić. U prisećanju o reakcijama koje su pratile objavljivanje Horvatove knjige, Jakšić je govorio: „Za izdavača sam kritički recenzirao tu knjigu na zgražanje i beogradske i zagrebačke čaršije. Predmet zgražanja bio je više on kao autor, ali i ja kao recenzent“. (Tamara Opačić, „Branko Horvat“, Peščanik, <<https://pescanik.net/branko-horvat/>> (11. 11. 2021))

²¹⁴ Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, Globus, 1988, 6.

²¹⁵ Коста Николић, *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији, 1961–1991: главни токови*, Београд, Институт за савремену историју, 2003, 187–193.

²¹⁶ Istoričar Branko Petranović bio je jedan od prvih i najupornijih učesnika u pisanim debatama sa Brankom Horvatom povodom tumačenja kosovskog pitanja. Nakon razmene tekstova u *Književnim novinama* tokom 1987. godine, Petranović je predložio Horvatu da se polemike nastave u *Jugoslovenskom istorijskom časopisu* ili nekom ekonomskom časopisu, dodajući da „ova druga mogućnost zavisi od toga koliko su Vaše kolege zahvaćene strašću za preobraćanjem u istoričare“. (Бранко Петрановић, „Између једностраности и неразумевања, *Књижевне новине*, 1. децембар 1987, 5.)

²¹⁷ Илија Вуковић, „Политичке магле др Бранка Хорвата“, *НИН*, 6. март 1988, 26–27.

Ćirković je istakao da je proceni Horvatovog dela pristupio sa razumevanjem da autor nije bio istoričar, kao i da je osetljiva i kompleksna tematika kosovskog pitanja zahtevala dugotrajna istraživanja, ali da „ipak ostajemo nezadovoljni time kako se poslužio istorijom kao instrumentom“.²¹⁸ U osporavanju Horvatove teze o albanskom poreklu plemena Kuča, istoričar Rastislav V. Petrović je dodao „profesor Horvat nema pojma o istoriji, ovom kojom se bavi, a usudio se da piše o njoj“.²¹⁹ Sumarna ocena načina na koji je srpska historiografija percipirala doprinos Branka Horvata bila je evidentna u izjavi književnog kritičara Radojice Tautovića, koji je konstatovao je njegova studija „uveliko osporena kao prilog historiografiji“.²²⁰

U polemičkim tekstovima čiji su autori bili naučnici iz različitih oblasti, među kojima su dominantni bili istoričari, kao sporna mesta iskristalisala su se pitanja vezana za metodološki pristup Branka Horvata u analizi kosovskog pitanja. Vanredni broj *Duga* od jula 1988. godine, sadržao je tekstove velikog broja autora, među kojima je bilo pravnika, lingvиста, ekonomista, demografa i čak osam istoričara.²²¹ Ukoliko prihvatimo da su objektivnost, te kritički pristup analizi izvora glavni temelji historiografskog metoda, navedene kriterijume možemo primeniti u analizi percepcije Horvata kao istoričara u tekstovima srpskih istoričara. Čedomir Popov se pohvalno izrazio o Horvatovom naporu da se pozabavi temom koja se doticala aktuelnog problema, ali mu pripisuje „parcijalno, pristrasno i tendenciozno korišćenje istorijskih izvora“. On takođe dovodi u pitanje početne premise i ideološka ubeđenja, smatrajući da su stavovi Horvata bili u skladu sa pozicijom „studenta-demonstranta iz 1981. koji uzvikuje parolu 'Kosovo – republika'“.²²² Kritici metoda pridružio se i Branko Petranović, koji je u više navrata imao mogućnost za polemisanje sa Horvatovim tezama. S obzirom na činjenicu da je Horvat svoju analizu kosovskog pitanja zasnovao na literaturi koja mu je bila dostupna, kao i onu koju je smatrao relevantnom, Petranović je uputio zamerku zbog odsustva korišćenja arhivske građe domaće i inostrane provenijencije. Prema Petranovićevom tekstu, Horvatovo istraživanje „i pored svoje 'objektivističke orijentacije' ostaje 'beskompromisno angažirano'“.²²³ Autor jednog od prikaza knjige Branka Horvata *Kosovsko pitanje* objavljenog u istorijskom časopisu, Branislav Gligorijević, je takođe potencirao slične metodološke propuste. Gligorijević je Horvatu pripisao jednostrana tumačenja istorije srpsko-albanskih odnosa, uz korišćenje rezultata koji su u najvećoj meri dolazili od strane albanskih

---

²¹⁸ Sima Ćirković, „Na feudalnim svadbama“, *Duga*, jul 1988, 6–8.

²¹⁹ Растислав В. Петровић, „Кучи нису Албанци“, *Књижевне новине*, 1. јун 1987, 19.

²²⁰ Радојица Таутовић, „Туцовић против Хорвата“, *НИН*, 28. август 1988, 33.

²²¹ Istoričari među pomenutim autorima bili su redom: Sima Ćirković, Čedomir Popov, Branko Petranović, Mihailo Vojvodić, Branislav Gligorijević, Vjenceslav Glišić, Ilija Vuković i Rastislav V. Petrović.

²²² Čedomir Popov, „Čiča Perina toljaga“, *Duga*, jul 1988, 8–10.

²²³ Branko Petranović, „Neuspešno, ali zato pristrasno“, *Duga*, jul 1988, 10–13.

istoričara.²²⁴ Na osnovu identifikovanih slabosti na koje su ukazali srpski istoričari, možemo doneti zaključak da je Horvatova metodologija istorijskog istraživanja obilovala manjkavostima. Ipak, u smislu ove evaluacije, trebalo bi se ponovo vratiti onome što je Horvat postavio kao cilj svoje analize kosovskog pitanja, koja nikada nije pretendovala da bude akademski rad, već „neka vrsta akcionog političko-sociološkog ogleđa“.²²⁵

Drugo važno pitanje koje je analiza polemičkih tekstova nametnula, odnosilo se na pitanje Horvatove interpretacije istorijskih činjenica, odnosno načina na koji su ih tumačili njegovi kritičari. Pre izdavanja knjige, polemike su se vodile oko brojnih pitanja koje su obuhvatale različite istorijske periode počevši od pomenutog pitanja porekla plemena Kuča, do pitanja iz istorije 20. veka. Jedna od značajnih polemika u *Književnim novinama* vodila se između Branka Horvata i Branka Petranovića. Suština polemike odnosila se na pitanje kakva je bila uloga Rezolucija konferencije u Bujanu iz 1944. godine, odnosno da li se radilo o patriotskom činu, kakvo je bilo Horvatovo tumačenje ili separatističkom aktu, kao stanovištu koje je zastupao Petranović.²²⁶ Vanredni broj *Duga*, kao prvorazredni izvor, sadrži najznačajnije polemike vezane za sadržaj Horvatovog dela. Uloga uređivačke politike ovog broja imala je nedvosmislen cilj da pošalje čitaocima poruku o neutemeljenosti Horvatovih stavova i jedinstvu svih autora povodom osude Horvatove knjige. Primer tome bio je tekst istoričara Mihaila Vojvodića, čiji ton nije bio polemički, već orijentisan na pružanje činjenica. O tome se i sam autor izjasnio „ja bih, međutim, podstaknut Horvatovom knjigom, dao svoje viđenje kosovske situacije u periodu od 1878–1912. godine“, referišući na mogućnost da detaljnije informiše čitaoce o periodu koji Horvat u svom delu nije analizirao na sistematičan način.²²⁷ Vojvodićev tekst predstavljao je primer dobre prakse nadogradnje znanja, jer je prouzrokovao argumentovanu debatu u kojoj su izostale uvrede na ličnom nivou. Horvat je u jednom od odgovora objasnio da je „uravnoteženi prikaz historije kosovskih Srba od 1878–1912. godine Mihaila Vojvodića veoma koristan“, te da će, ukoliko nađe „vremena za drugo izdanje Kosovskog pitanja – morati proširiti svoj prikaz historije Kosovaca na posebno poglavlje“.²²⁸ Uključujući i ovaj predstavljeni primer, većina istoričara zamerala je Horvatu što je u izlaganju istorije kosovskog pitanja i srpsko-albanskih odnosa zanemarivao srpske žrtve, dok je one periode u kojima je teror nad Albancima bio intenzivan, poput ulaska srpske vojske na Kosovo nakon Balkanskih ratova i razdoblja Kraljevine Jugoslavije naročito potencirao.

---

²²⁴ Branislav Gligorijević, „Kačaci, iseljavanje, Kominternu“, *Duga*, jul 1988, 20–25.; Branislav Gligorijević, „Fatalna jednostranost: povodom knjige dr Branka Horvata Kosovsko pitanje“, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, 6, 1–2 (1988), 179–193.

²²⁵ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 5.

²²⁶ К. Николић, *Прошлост без историје*, 187–188.

²²⁷ Mihailo Vojvodić, „Arsenici svake slobode lišeni“, *Duga*, jul 1988, 16–20.

²²⁸ Branko Horvat, „Kosovski anti-barbarus“, *Duga*, 3. septembar 1988, 77–82.

Pored priloga historičara, u okviru pomenute *Dugine* publikacije, nalazili su se i ideološki neutralni prilozi, koji se nisu odnosili na Horvatovu knjigu, ali u kojima su bile sadržane analize koje su zaista mogle pomoći u rešavanju kosovskog pitanja. Među njima su bili tekstovi Koste Mihailovića, u kome je autor analizirao ekonomske aspekte stagnacije privrede na Kosovu, kao i tekst Dragane Avramov u kome je bila predstavljena demografsko - sociološka studija o ovom jugoslovenskom području. „Prof. Branko Horvat je knjigom *Kosovsko pitanje* najavio rešenja za kosovsko pitanje, ali nažalost, od naslova same knjige-pitanje nije pomereno sa mesta“.²²⁹ Ovakva konstatacija autora jednog od tekstova, pravnika Radošina Rajovića, navodi na razmišljanje da li je namera vanrednog broja *Duge* bila da se pokrene dijalog ili da se afirmiše jedinstven stav autora povodom osude stavova Branka Horvata. Konačna Horvatova ocena bila je da „većina autora Albance ocenjuje kao zle, i dodaje 'ili si sa Srbima, a onda moraš opravdati sve što Srbi rade ma kakve bile činjenice - ili ne opravdaš, a onda si protiv Srba“.²³⁰

Čitaoci reaguju

Reakcije šire beogradske javnosti na stavove Branka Horvata o kosovskom pitanju bile su sugerisane na susretima Filozofskog društva Srbije o Kosovu iz 1987. godine. Prema izvodu iz transkripta sa susreta održanog u aprilu 1987. godine, koji je bio dostupan i u štampi, negodovanja iz publike su bila samo nagoveštaj potonjih reakcija.²³¹ Nakon Horvatovog poziva da se u *Književnim novinama* povede otvorena polemika koja bi iznedrila predloge za rešavanje kosovske krize, kao osetljivog društvenog pitanja, u javnosti su najveću pažnju privukli tekstovi čiji su autori bili novinari ili naučnici. Sam Horvat izrazio je nezadovoljstvo što nije došlo do „jugoslovenskog razgovora“ i što tekstovi nisu naišli na debatu u kojoj bi se mogao videti pluralizam mišljenja. On je istakao da je dobio veliki broj pisama čitalaca različitih nacionalnosti, među kojima je bilo Srba, Crnogoraca, Makedonaca i Albanaca. Razlog zbog kojeg smo izdvojili čitaoce kao društvenu grupu koja je reagovala na tekstove o temi Kosova nagovestio je i sam Horvat, konstatujući da je dobio veliki broj pisama u kojima su bile sadržane značajne opservacije „a zastupani stavovi bili su

---

²²⁹ Radošin Rajović, „Osvajanje ili oslobođenje, ujedinjenje ili priključenje“, *Duga*, jul 1988, 29–33.

²³⁰ Branko Horvat, „Kosovski anti-barbarus“, *Duga*, 3. septembar 1988, 77–82.

²³¹ Jedan od primera ovih reakcija odnosio se na Horvatov komentar tokom sastanka Filozofskog društva Srbije o Kosovu od 22. aprila 1987. godine: „Da je Ranković ostao na čelu UDB-e ja bih te godine završio u zatvoru, to je sasvim realna situacija“, na šta se u publici čulo „To je manje zlo nego Kosovo“. U narednim segmentima diskusije bile su zabeleženi komentari iz publike na Horvatova izlaganja poput: „Napravili ste omašku, Kosovo još uvek nije republika“. („Parčići nadgrobnog spomenika“, *Duga*, jul 1988, 51, 65.)

mnogo interesantniji i autentičniji od onih koji se sreću u publikacijama“.²³² Kako su mnoga pisma čitalaca stizala direktno na adresu Branka Horvata i nisu bila dostupna javnosti, analiza sadržaja reakcija sadržanih u obraćanjima čitalaca zasniavaće se samo na onima tekstovima koji su bili dostupni u novinskim rubrikama namenjenim čitaocima, ili objavljene u priložima u okviru dva izdanja knjige *Kosovsko pitanje*.

U rubrici „Odjeci“ u nedeljniku *NIN*, nakon serije tekstova pod nazivom „Političke magle doktora Horvata“, autora Ilije Vukovića, usledile su i reakcije čitalaca. Nakon što je pokazao da je upoznat sa dvogodišnjim pisanjem Branka Horvata o temi Kosova, oglasio se i čitalac potpisan kao Dušan M. Vojinović iz Beograda. Osim kritika upućenih Horvatu kao istoričaru i političaru, u odgovoru čitaoca je interesantniji deo koji se odnosio na identifikaciju pojedinca sa srpskom nacijom, te podseća autora tekstova o kosovskom pitanju „Dr Horvat zaboravlja patnje koje smo mi Srbi trpeli sa Kosova, kako smo prevedeni u islam i albanizovani za vreme osmanske vlasti“. Čitalac se Horvatu suprotstavljao i argumentom zasnovanim na podatku iz lokalne istorije o skrnavljenju pravoslavnih svetinja i ličnom iskustvu. „Sećam se vrlo dobro da je između mog sela Donje Plešine i Gornje Plešine postojala velika pravoslavna crkva i da je od njenog materijala sazidana džamija u Uroševcu.“²³³

Saglasan sa stavovima Vojinovića, čitalac Branko Mičić iz Bugojna u Bosni i Hercegovini, pokušao je da pronikne u motive zalaganja za tezu „Kosovo republika“, iako se ogradio da se njegov stav nije odnosio ni na jednu konkretnu ličnost, pa ni na Branka Horvata, već na sve „duhovne podstrekače kosovske iredente“. U tom smislu, čitalac je taksativno naveo i objasnio neke od postojećih motiva, koristeći univerzalne argumente koji se u javnom diskursu i u savremenim diskusijama o temi Kosova. Među njima je istakao „kompleks manje vrednosti i nastojanje da se po bilo koju cenu dođe u prvi plan“, „duboku podsvesnu netrpeljivost prema predstavnicima naroda koji su prisiljeni da napuštaju Kosovo“, novčani profit „jer je poznato da oni koji teže za etnički čistim Kosovom raspolažu znatnim finansijskim sredstvima“, želju za produblivanjem netrpeljivosti na Kosovu i slabljenjem jugoslovenskog jedinstva zarad ostvarenja separatističkih političkih nauma.²³⁴ U sastavu iste polemike nalazio se i komentar čitaoca potpisanog kao inženjer D. I. Popović iz Prištine koji je otvorio značajno pitanje o kome Horvat nije dao dovoljno argumenata, a bilo je vezano za stanje jugoslovenske privrede i naročito autonomne pokrajine Kosovo. Uz ukazivanje poštovanja Horvatu, „uvaženom i cenjenom profesoru“, „ekonomisti svetskog glasa“ i „osvedočenom eruditi“, čitalac je postavio pitanje kako rešiti ekonomske probleme na Kosovu, naročito u kontekstu izrazito visokog nataliteta i pozicionirao te probleme kao ključne u rešavanju krize na Kosovu, dok je smatrao bi se „istorijske teme o

²³² Бранко Хорват, „Косовско питање – завршни разговор“, *Књижевне новине*, 15. октобар 1987, 6.

²³³ Душан М. Војиновић, „Шта хоће др Хорват?“, *НИН*, 27. март 1988, 6.

²³⁴ Бранко Мићић, „Зашто тако поступају“, *НИН*, 17. април 1988, 6.

Kosovu“ morale otvoriti nakon što bi se rešili ekonomski problemi.²³⁵

„Ljudi, urazumimo se dok ne bude kasno!“, ovim rečima je čitalac *Politike* u rubrici „Među nama“,²³⁶ potpisan kao Veselin Šanjević iz Beograda, upozorio jugoslovensku javnost na opasnost Horvatovog intervjuja u *Rilindji*. Čitalac se protivio ideji o nastanku nove republike Kosovo, u čemu je video rastakanje Jugoslavije i produbljanje jaza između Srba i Albanaca na prostoru Kosova. Šanjević je takođe pokušao da analizira uzroke Horvatovih stavova i naveo da je njegova „pristrasnost posledica predrasuda o Srbima i Jugoslaviji koja dolazi sa procesom starenja (izvinjavam se starim ljudima i Horvatu)“. Kao drugi motiv, čitalac je naveo Horvatu potrebu da ispromoviše svoju novu knjigu u Prištini, pre nego što se ona pojavi u javnosti i prevedu na albanski jezik.²³⁷ U istoj rubrici *Politike*, čitalac potpisan kao profesor Aleksandar Drašković iz Beograda, reagovao je na Horvatu tezu prema kojoj su neosporna iseljavanja Srba i Crnogoraca bila uslovljena pritiskom Albanaca. U svom argumentu, Horvat je nasilničko delovanje pripisao samo određenim „ilegalnim grupama“ i „mladošću albanske nacije“, uporedivši položaj albanske nacije sa hrvatskom nacijom u okviru Austrougarske. U odgovoru na ovu tezu, čitalac zamera Horvatu tolerantan stav prema Albancima i njihovom potrebom za ostvarivanjem političkih prava, dok je istovremeno ukazivao na ugroženi položaj srpskog stanovništva na Kosovu, zbog čega je postavio pitanje „kako treba shvatiti nezaštićene stradalnike Srbe“?²³⁸

Izlazak knjige Branka Horvata, čitaoci su ispratili na različite načine. Par meseci nakon izlazenja, usledile su i prve merljive povratne informacije čitalačke publike.²³⁹ Prema podacima iz zagrebačke knjižare „Znanje – August Šenoa“, objavljenih u *NIN*-u, Horvatova knjiga se na listi deset najprodavanijih knjiga našla na četvrtom mestu.²⁴⁰ Osim kontroverzne tematike i proslavljenog autora, zainteresovanost zagrebačkih kupaca može se pripisati činjenici da je knjiga Branka Horvata predstavljala važan prilog relativno ograničenom korpusu znanja koje je u SR Hrvatskoj postojalo povodom kosovskog pitanja koja je postojala sve do kraja 1980-ih godina.²⁴¹ Na

²³⁵ Д. И. Поповић, „Суштинска питања“, *НИН*, 3. април 1988, 10.

²³⁶ Rubrika „Među nama“ u *Politici* predstavljala je prostor namenjen pismima čitalaca. Od jula 1988. godine počela je transformacija ove rubrike, te su teme iz svakodnevnog života građana bile zamenjene sadržajima prorežimske političke konotacije, pod novim imenom „Odjeci i reagovanja“. (Više kod: Aljoša Mimica, Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio: „Odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988–1991*, Beograd: Filozofski fakultet–Institut za sociološka istraživanja, 2008.)

²³⁷ Веселин Шањевић, „Разбијање Југославије по Хорватовом рецепту“, *Политика*, 12. април 1988, 16.

²³⁸ „Слово о ‘нацијама у пубертету’ по др Бранку Хорвату“, *Политика*, 22. април 1988, 18.

²³⁹ Prvo izdanje Horvatove knjige bilo je štampano u 10 000 primeraka, a drugo izdanje iz 1989. godine u 5 000 kopija.

²⁴⁰ „Десет најтраженијих књига“, *НИН*, 3. јул 1988, 34.

²⁴¹ Više u: Branimir Janković, „Croatia’s Knowledge Production on Kosovo around 1989“, *Comparative Southeast European Studies*, Vol. 69, No. 2-3 (2021), 267–287.

osnovu sadržaja intervjuja sa Horvatom koji je objavio hrvatski nedeljnik *Danas*, moguće je bilo sagledati razmere reakcija publike kroz komentar publiciste Željka Krušelja u *Danas-u* o velikom broju pisama potpisanih i nepotpisanih čitalaca upućenih Horvatu. Krušelj je naveo da je, među pismima koja su gotovo svakodnevno pristizala, bilo mnogo više negativnih komentara nego pohvala, kao i da su neka od njih sadržala pretnje smrću.²⁴²

U prilogima prvom izdanju knjige *Kosovsko pitanje* iz 1988. godine, Horvat je objavio sadržaj odgovora pisama koje je uputio čitaocima iz različitih krajeva socijalističke Jugoslavije, ostavljajući autore anonimnim i navodeći ih kao „Srpkinja iz Bosne“ i „makedonski korespondent“.²⁴³ Autori pisama koja su stigla na adresu autora do prvog izdanja knjige, bili su motivisani polemikama koje su se vodile na stranicama *Književnih novina* i drugih listova. Nakon vanrednog broja *Duge* u julu 1988. godine posvećenog Horvatovoj knjizi, glavna namera urednika je, prema tekstu sa naslovne strani bila da se čuje „istina o Kosovu“. Iako je broj bio štampan u ograničenom tiražu, reakcije čitalačke publike ukazivale su na to da je istina lako pronalazila put do pojedinaca, iako su u nastavku polemika najvećeg udela ipak imali intelektualci. Čitalac potpisan kao Dimče Risteovski iz Makedonije, prihvatio je tezu o nedovoljnoj količini znanja o kosovskoj problematici kojom je raspolagao Horvat, uz ocenu da to „ne priliči jednom univerzitetskom profesoru“. Nakon toga se zapitao kako je onda Horvat mogao da se postavi kao ličnost sposobna da podučava eminentne autore, ali i „državne, partijske, pravosudne i organe javnog reda i pravosuđa“. Pozivajući se na lika u romanu Dostojevskog *Dnevnik pisca*, Risteovski je Horvatu pripisao da misli „sve smotano kao u klupko - ali ako se to klupko odmota, dobije se jasna misao“, podrazumevajući pod tim „novu Jugoslaviju“ sa izmenjenim granicama i novim uređenjem.²⁴⁴

U vremenu u kome je iz štampe izašlo drugo izdanje Horvatove knjige *Kosovsko pitanje*, 1989. godine, period medijskog pritiska u beogradskoj štampi i kampanje koja je problematizovala ne samo stavove, već celokupan lik i delo Branka Horvata, uveliko je prošao. Uređivačku politiku medija, u kojima nije bilo mesta za njegove demantije, kao i „pisanje neodgovornih novinara i intelektualaca“, Horvat je označio odgovornim uzročnicima, koji su svojim delima prouzrokovali negativne reakcije kod čitalaca. Oštrina tih reakcija ogledala se u uvredama anonimnih čitalaca, čiji se sadržaj pisama nalazio u znatno bogatijem odeljku priloga u sastavu drugog izdanja knjige. U optužbama na račun autora, prisutnim u četiri predstavljena pisma čiji su nepotpisani autori, prema prilogima koje je priredio Horvat, dolazili sa prostora Srbije, nalazile su se i optužbe da „iz usta Horvata govori ustaša i jedan deo hrvatskoga naroda koji je

²⁴² „Horvatov ‘Kosovski boj’“, *Slobodna Dalmacija*, 19. maj 1988, 10.

²⁴³ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 165–170.

²⁴⁴ Dimče Risteovski, „Horvat i dvopakari“, *NIN*, 1. oktobar 1988, 9.

izvršio stravični pokolj nad sedamstotina hiljada nevinih Srba, goloruke djece, žena, starica i staraca“, odražavajući tokom 1980-ih godina veoma žive narative o stradanju Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Među njima su se nalazile komparacije Horvata i Pavelića, pojačane izjavama „ustaša si“ i „zagriženi Hrvat separatista“. ²⁴⁵ Nasuprot tome, jedna od reakcija sadržana u pismu pripadnika albanske nacionalnosti ukazala je na ogromnu zahvalnost Branku Horvatu što je „podigao glas i javno dao doprinos“ borbi za prava albanskog naroda. ²⁴⁶

Retorika kritike koju su, u prostoru predviđenom za reakcije, ispoljavali čitaoci Horvatove knjige i tekstova u medijima kroz koje su bili predstavljeni njegovi stavovi o kosovskom pitanju, ukazivala je na usaglašenost i izvestan konsenzus oko problemskih mesta. Međutim, naznaka reakcija jednog čitaoca Horvatovog dela albanskog porekla nije predstavljala samo izolovanu epizodu. Naprotiv, ona sugerise nove moguće pravce istraživanja koji bi pratili recepciju Horvatovih stavova kroz analizu većeg broj medija, kao i jugoslovenskog prostora izvan granica SR Srbije.

Zaključak

U vremenu kada je saopštio svoje viđenje kosovskog pitanja, Branko Horvat je imao zavidnu naučnu karijeru, ali veoma živu potrebu da artikuliše sopstvene stavove i njima podstakne intelektualce, političare i građane na konstruktivan dijalog. Iako je tema Kosova bila izuzetno aktuelna u političkom, kulturnom i umetničkom diskursu SR Srbije, recepcija Horvatovih stavova, koji su suštinski odudarali od onih koje je politička elita, u svojoj nameri da izvrši promenu Ustava i ukine status pokrajina, želela da plasira, nije dovela do realizacije ciljeva samog autora. Horvatove teze o neophodnosti promene čitavog spleta institucija, koje bi dovele do poboljšanja položaja Albanaca, kao i različitim mehanizmima koji bi umanjili stepen nezadovoljstva koji je bio iskazan u demonstracijama tokom 1980-ih godina, nisu naišle na adekvatan odziv. U srpskim medijima, Horvatovi stavovi su bili interpretirani kao vid podsticanja albanskog separatizma i namere da se izmene jugoslovenske granice. Opšte mesto u kritici Horvatu, na koje su ukazivali predstavnici društvenih grupa koje su na njegove stavove reagovale, odnosilo se na tezu da su prava Srba i Crnogoraca, kao manjinskog stanovništva na Kosovu krajem 1980-ih godine bila neprestano ugrožavana, a uporno zanemarena u analizama Branka Horvata.

Analizom sadržaja medija koji su bili predmet ovog istraživanja, izdvojile su se i glavne grupe koje su aktivno učestvovala u polemikama sa stavovima Branka Horvata i na izvestan način usmeravale dalji tok diskusija. Među njima su glavni bili novinari, čije je delovanje, u prorežimskim medijima, koji su u SR Srbiji već od 1987.

²⁴⁵ Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus, 1989, 288–289.

²⁴⁶ *Ibid.*, 239–240.

godine bili brojni, odražavalo stavove političke elite. U drugoj kategoriji, koja je bila gotovo jedinstvena u osudi Horvatovog metoda i stavova, nalazili su se intelektualci, među kojima su najglasniji bili historičari. Poslednja grupa pripadala je čitaocima, koji su kroz pisma i prostor predviđen za njihove reakcije, izražavali nezadovoljstvo povodom pisanja Branka Horvata o kosovskom pitanju.

Priča o Branku Horvatu nije se zaustavila njegovim stavovima o Kosovu koje je izlagao krajem 1980-ih godina u srpskoj i jugoslovenskoj štampi. Svoje političke ideje i koncepte, zasnovane na poštovanju demokratije i pokušaju očuvanja jugoslovenskog jedinstva, Horvat je nastavio da promovise kroz Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI), koje je bilo konstituisano kao plod saradnje intelektualaca i građana Jugoslavije, u proleće 1989. godine u Zagrebu.²⁴⁷ Udruženje je takođe insistiralo na potrebi za dijalogom o Kosovu kroz organizaciju okruglih stolova i publikacijama poput one najpoznatije, *Kosovski čvor: drešiti ili seći*, iz 1990. godine, u čijem je uvodnom delu bila nagoveštena namera da „ponudimo novi pristup ovoj temi, da ponudimo manje poznate činjenice, predložimo drugačiju metodologiju i time omogućimo i drugačiji i konstruktivniji razgovor o Kosovu“.²⁴⁸ Usledio je period ratova 1990-ih u kojima je socijalistička Jugoslavija nestala, ali kosovsko pitanje je nadživelo prekrajanje granica i na ozbiljan razgovor o ovoj tematici se još uvek čeka.

---

²⁴⁷ Krunoslav Stojaković, „Prešućena povijest: UJDI i antiratna opozicija u Jugoslaviji“ u: *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas* (ur. Đ. Tomić i P. Atanacković), Novi Sad: Cenzura, 2009, 175.

²⁴⁸ *Kosovski čvor: drešiti ili seći?: izveštaj Nezavisne komisije Srđa Popović, Dejan Janča, Tanja Petovar*, ur. Srđa Popović i dr., Beograd: Geca Kon, 1990, 3.

Spisak izvora i literature

Borba

Duga

Književne novine

Нин

Политика

Politika ekspres

Slobodna Dalmacija

Alasuutari, Pertti. „Introduction: Three Phases of Reception Studies”. *Rethinking the Media Audience: The New Agenda*, (ur. Pertti Alasuutari), London: SAGE Publication, 1999, 1–22.

Bockman, Johanna. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford: Stanford University Press, 2011.

Gligorijević, Branislav. „Fatalna jednostranost: povodom knjige dr Branka Horvata Kosovsko pitanje”, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, 6, 1–2 (1988), 179–193.

Gojković, Drinka. „Trauma bez katarze“. *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju I deo*, pr. N. Popov, Beograd: Samizdat B92, 2002, 401–431.

Horvat, Branko. *Kosovsko pitanje*. Zagreb, Globus, 1988.

Horvat, Branko. *Kosovsko pitanje*. Zagreb, Globus, 1989.

Janković, Branimir. „Croatia’s Knowledge Production on Kosovo around 1989“, *Comparative Southeast European Studies*, 69, 2–3, (2021), 267–287.

Jović, Dejan. „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija“, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 62, 8 (2001), 91–158.

Kurspahić, Kemal. *Zločin u 19:30: balkanski mediji u ratu i miru*, Beograd: Dan Graf, 2003.

Kosovski čvor: drešiti ili seći?: izveštaj Nezavisne komisije Srđa Popović, Dejan Janča, Tanja Petovar, ur. S. Popović i dr., Beograd: Geca Kon, 1990.

Lempi, Džon. *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*. Beograd: Dan Graf, 2004.

Milivojević, Snježana. „Nacionalizacija svakodnevice“. *Srpska strana rata*.

Trauma i katarza u istorijskom pamćenju II deo, pr. N. Popov, Beograd: Samizdat B92, 2002, 230–255.

Mimica, Aljoša, Vučetić, Radina. *Vreme kada je narod govorio. „Odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988–1991*. Beograd: Filozofski fakultet–Institut za sociološka istraživanja, 2008.

Николић, Коста. *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији, 1961–1991: главни токови*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2003.

Орачић, Тамара. „Branko Horvat“. Peščanik. <<https://pecanik.net/branko-horvat/>> (11. 11. 2021).

Павловић, Момчило. „Југословенска-српска историографија о Косову“, *Историја 20. века*, 22, 2 (2004), 179–188.

Пековић, Ратко. *Paralelna strana istorije. Sporovi o jeziku, naciji, literaturi 1945–1990*, Beograd: Albatros plus, 2009.

Prajs, Stuart. *Izučavanje medija*, Beograd: Clio, 2011.

Ристановић, Петар. *Косовско питање: 1974–1989*, Нови Сад–Београд: Прометеј–Информатика, 2019.

Soso, Jasna Dragović. *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

Stipetić, Vladimir. „Branko Horvat and Economic science: Contribution to research his life and works“, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 21, 2, (2003), 7–28.

Stojaković, Krunoslav. „Prešućena povijest: UJDI i antiratna opozicija u Jugoslaviji“, *Društvo u pokretu, Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, (ur. Đ. Tomić i P. Atanacković), Novi Sad: Cenzura, 2009, 169–184.

Uvalic, Milica, Franicevic, Vojmir. „Introduction: Branko Horvat – Beyond the Mainstream“. *Equality, Participation, Transition Essays in Honour of Branko Horvat*, (ur. V. Franicevic i M. Uvalic), Houndmills–Basingstoke–Hampshire: Macmillan Press, 2000, 1–16.

Vladislavjević, Nebojša. *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, London: Palgrave Macmillan, 2008.

Willis, Ika. *Reception (The New Critical Idiom)*, New York–London: Routledge, 2018.

Woodward, Susan. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*, Princeton: Princeton University Press, 1995.

THE RECEPTION OF BRANKO HORVAT'S VIEWS ON THE KOSOVO ISSUE IN THE SERBIAN PRESS IN THE LATE 1980S

Summary

This paper explores Branko Horvat's perspectives on the Kosovo issue as discussed in the Serbian press during the late 1980s. In 1987, Branko Horvat, a prominent Yugoslav economist and political activist, advocated for a dialogue within the Yugoslav public to address the Kosovo crisis. Horvat's views on the Kosovo issue were at odds with the revived nationalism and proposed strategies for resolving the crisis advanced by the Serbian political elite led by Slobodan Milošević. Through an analysis of pertinent Serbian dailies and serial publications, this study aims to elucidate the reception of Horvat's views within both the Serbian and broader Yugoslav communities. By examining key themes and identifying predominant social factions that responded to Branko Horvat's ideas, this paper seeks to provide insights into the societal dynamics surrounding the Kosovo issue during this pivotal period.

Keywords: Kosovo Issue, Branko Horvat, Media, Readers, Academic Discussions, Journalists, Socialist Yugoslavia

2. RAT

Dragan Popović
student doktorskih studija
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju
dragan@policycenter.info

KRVAVI TRAG SRPSKIH RADIKALA OD 1991. DO 1993. GODINE

Apstrakt: U radu se istražuju ratne aktivnosti Srpske radikalne stranke u periodu između 1991. i 1993. Razmatra se hipoteza da su radikali iskorišćeni od režima Slobodana Miloševića dvostruko – kao popuna ispražnjenim jedinicama vojske i kao izvođači prljavih radova od kojih je bilo lako ograditi se kasnije. Radikalima je bilo dozvoljeno da imaju svoje formacije iako su delovali formalno pod rukovodstvom zvaničnih vojski, što je Šešelju omogućavalo političku promociju, a Miloševiću alibi za počinjene zločine. Rad se uglavnom oslanja na činjenice utvrđene u sudskim postupcima pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju u Hagu (MKSJ u daljem tekstu) i sudovima u Srbiji, kao i na zvaničnim materijalima iz bezbednosnih izvora koji su objavljeni prethodnih godina ili na suđenjima u MKSJ ili u vezi sa tim suđenjima.

Gljučne reči: Srpska radikalna stranka, Šešelj, devedesete, ratovi u Hrvatskoj i BiH, ratni zločini.

Vojislav Šešelj, doktor pravnih nauka rođen 1954. godine u Sarajevu, postao je poznat široj javnosti kada je 1984. godine uhapšen u Sarajevu, pod optužbom za srpski nacionalizam.²⁴⁹ Uhapšen je zbog teksta (neobjavljenog) koji mu je Služba državne bezbednosti BiH pronašla prilikom pretresa stana i u kom se zalagao za nestanak Bosne i Hercegovine, Crne Gore i pokrajina u Srbiji i za razgraničenje Srba i Hrvata.²⁵⁰ Njegovo hapšenje i posebno drakonska osuda na osam godina zatvora izazvali su velike proteste intelektualaca i kritičke javnosti širom Jugoslavije.²⁵¹ Šešelju

²⁴⁹ Biografija Vojislava Šešelja, *Istinomer*, <https://www.istinomer.rs/akter/vojislav-seselj/>, (27. april 2021).

²⁵⁰ MKSJ, Yves Tomić, *Ideologija Velike Srbije u XIX i XX veku*, izveštaj eksperta, dokazni predmet P00164, IT-03-67:Šeselj, 66.

²⁵¹ Zbirka tih pisama i protesta može se naći u: Vojislav Šešelj, *Pravo na istinu*, Beograd: ABC Glas, 1991.

je pod tim pritiskom kazna preinačena na 22 meseca, a nakon njenog odsluženja u zeničkom zatvoru, otišao je za Beograd gde je bio prihvaćen od strane nacionalističke opozicije koja mu je pomagala finansijski i politički ga štitila.²⁵²

U drugoj polovini 1980-ih Šešelji je bio aktivan u promociji srpskog nacionalizma, držao zapaljive govore na tribinama Udruženja književnika Srbije, pisao provokativna pisma rukovodiocima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, objavljivao nacionalističke pamflete u časopisima četničke dijaspore i slično.²⁵³ U toku 1989. proveo je tri meseca u SAD-u, Kanadi i Australiji, povezujući se sa četničkom emigracijom i skupljajući novac od njih.²⁵⁴ Tamo ga je Momčilo Đujić, četnički komandant odgovoran za brojne ratne zločine protiv civilnog stanovništva u Drugom svetskom ratu,²⁵⁵ proglasio 28. juna 1989. za četničkog vojvodu.²⁵⁶ Sa grupom nacionalistički orijentisanih intelektualaca osnovao je u januaru 1990. političku organizaciju – Srpski slobodarski pokret, a zatim su se u martu iste godine ujedinili sa grupom ljudi iz Srpske narodne obnove (na čelu sa Vukom Draškovićem) i napravili Srpski pokret obnove.²⁵⁷ Ova ljubav kratko je trajala i već 18. juna grupa okupljena oko Šešelja napustila je SPO i osnovala Srpski četnički pokret.²⁵⁸ Suočeni sa nemogućnošću da legalno deluju pod tim imenom, Šešelji i saradnici ujedinili su se sa delovima Narodne radikalne stranke i u februaru 1990. stvorili Srpsku radikalnu stranku, dok je SČP nastavio da postoji kao neka vrsta vojnog krila stranke.²⁵⁹

Grupu ljudi okupljenih oko Šešelja, bez obzira na imena i pravnu formu organizacija koje su osnivali, karakterisali su pre svega nasilje, kriminal i agresija. Državna bezbednost²⁶⁰ „obrađuje” Šešelja bez prestanka još od njegovih prvih ispada početkom 1980-ih.²⁶¹ Izveštaji operativaca Državne bezbednosti konstantno ukazuju na nasilničko ponašanje i kriminalne aktivnosti čelnika Srpske radikalne stranke. Na

---

²⁵² Videti, na primer: Uprava SDB Beograd, Informacija o aktivnostima Vojislava Šešelja za vreme njegovog boravka u Beogradu od 30. aprila 1986, *Policijski dosije 1*, ur. Vojislav Šešelji, Beograd: Srpska radikalna stranka, 2010, 209 – 212; Uprava SDB Beograd, Informacija o aktivnostima Vojislava Šešelja za vreme njegovog boravka u Beogradu od 20. juna 1986, *Policijski dosije 1*, 230 – 233.

²⁵³ Yves Tomić, *Ideologija Velike Srbije*, 66 – 69.

²⁵⁴ Skupljanje novca od antikomunističke emigracije bilo je vrlo popularno tih godina i ljudi poput Šešelja pribavili su sebi ogromnu imovinsku korist na ovaj način (Šešelji je od tog novca kupio sebi kuću u Batajnici), vidi detaljne izveštaje SDB-a o tome u: *Policijski dosije 1*, 976 – 997.

²⁵⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941 – 1945*, Zagreb: Globus, 1986, 160 – 163.

²⁵⁶ Yves Tomić, *Ideologija Velike Srbije*, 70.

²⁵⁷ *Ibid*, 75 -76.

²⁵⁸ *Ibid*, 77 – 80.

²⁵⁹ MKSJ, *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet broj IT-03-67, prvostepena presuda, 31. mart 2016, 18 – 19.

²⁶⁰ Naziv Državna bezbednost ili skraćeno DB biće korišćen dalje u radu kada se govori bilo o Službi državne bezbednosti bilo o njenom nasledniku nakon aprila 1992 – resoru državne bezbednosti.

²⁶¹ Prvo je to činila služba državne bezbednosti Bosne i Hercegovine, a nakon Šešeljevog dolaska u Beograd, 1986, obradu preuzima srpski DB.

primer, po naređenju samog Šešelja, grupa od 13 aktivista „naoružana pištoljima, automatskom puškom, kratežom i bezbol palicama” pretukla je 1. septembra 1990. dva člana SČP-a koja su tražila Šešeljevu ostavku.²⁶² Milan Tošić pretučen je te godine, jer je istupio iz Srpskog četničkog pokreta, a na Mladenović Miliju je 30. oktobra 1990. pucao član SČP-a Predrag Miljković, inače poznat po maltretiranju ljudi.²⁶³

Šešelj je u periodu od 1991. do septembra 1993. bio verni saveznik Slobodana Miloševića i na usluzi u ključnim trenucima kada se režim nalazio u krizi. On se žestoko protivio demonstracijama 9. marta 1991, koristio je brojne konferencije za medije i ogromnu minutažu koju mu je davala državna televizija za napade na opozicione stranke, predstavljao je udarnu pesnicu za rušenje saveznog premijera Milana Panića 1992. i predsednika SRJ Dobrice Ćosića 1993. godine.²⁶⁴ Šešelj je izgovarao i radio ono što socijalisti sebi nisu mogu da dopuste zbog čega su ga mnogi nazivali zvaničnim strašilom režima.²⁶⁵ U aprilu 1992. javno je pročitao spisak politički i nacionalno nepodobnih novinara Radio Beograda (koji će uskoro nakon toga dobiti otkaze),²⁶⁶ nasilno se obračunavao sa taksistima i profesorima u štrajku,²⁶⁷ zatim sa studentima koji su protestovali protiv režima (čak je vadio i oružje na studente),²⁶⁸ izmišljao je i klevetao Miloševićeve protivnike.

Jedan od Šešeljevih poslanika, četnički vojvoda iz Niša Branislav Vakić, fizički je napao u zgradi skupštine Savezne Republike Jugoslavije poslanika SPO-a Mihajla Markovića i slomio mu vilicu 1. juna 1993. godine.²⁶⁹ Napad je usledio kao odgovor na kritike Markovića i SPO-a na račun ratne i nacionalističke politike Miloševića i Šešelja.²⁷⁰ SPO je te noći pokušao da organizuje demonstracije u znak protesta, ali je policija reagovala uz primenu brutalne sile. Uhapšeni su i teško pretučeni Vuk

²⁶² Analitički materijal: aktivnost ekstremista iz Srpske radikalne stranke sa posebnim osvrtom na paravojno organizovanje i naoružavanje, V odeljenje Centra Resora državne bezbednosti Beograd, 30. mart 1995, u: *Policijski dosije 4*, ur. Vojislav Šešelj, Beograd: Srpska radikalna stranka, 2010, 455.

²⁶³ *Ibid*, 456.

²⁶⁴ Ognjen Pribičević, *Vlast i opozicija u Srbiji*, Beograd: B92, 1997, 55 – 58.

²⁶⁵ Novinarka Svetlana Lukić upotrebila je, opisujući Vojislava Šešelja, sintagmu „krvavi klovn“. Imajući u vidu način javnog delovanja Vojislava Šešelja, koji je bez sumnje klovnovski i posledice njegovih dela koje su veoma krvave, ovo deluje kao vrlo precizan opis, vidi: <https://pescanik.net/dronologija/>, (18. oktobar 2021).

²⁶⁶ Televizija Beograd je u svom udarnom Dnevniku pustila prilog od čak 6 minuta u kom je Šešelj čitao imena nepodobnih novinara Radio-Beograda (dakle, kolega iz iste kuće), što govori i o medijskoj situaciji u tom trenutku, ali i o važnosti prljavog posla koji je Šešelj obavljao za režim Slobodana Miloševića, Stjepan Gredelj, *Veliko spremanje radija*, Beograd: Argument, 1998, 134.

²⁶⁷ „Jednog sam udario rukom, a drugog nogom“ – tako Vojislav Šešelj opisuje svoj susret sa učiteljima koji su štrajkovali, „Šešelj: karijera pretnji i uvreda“, *Vreme*, 476, 19. februar 2000.

²⁶⁸ Šešelj je mahao pištoljem kao odgovor na studente koji su ga gađali sapunom uz poruku „operi te krvave ruke“, *ibid*.

²⁶⁹ FHP, „Policijsko nasilje na ulicama Beograd“, *Pod lupom*, 5, jun 1993.

²⁷⁰ Po rečima svedoka, poslanik SPS-a Radovan Raka Radović podsticao je Vakića rečima: „Udri ga“, *Ibid*, 4 - 5.

Drašković i njegova supruga, kao i mnogi stranački funkcioneri, građani i novinari koji su bili na protestu ili su se zatekli u prostorijama SPO-a, a jedan policajac je poginuo pod nerazjašnjenim okolnostima.²⁷¹ Po rečima svedoka, policija je tokom batinanja često uzvikivala da je došlo vreme da se obračunaju sa „izdajnicima koji brane Muslimane”.²⁷² SRS i Vojislav Šešelji podržali su represiju policije, a naoružani ljudi viđeni su te noći kako izlaze iz sedišta SRS-a.²⁷³

Nagrada za ovakvo lojalno ponašanje nije izostala. Socijalisti su Šešelju dali ogromnu medijsku pažnju i praktično mu omogućili da na ponovljenim izborima za narodnog poslanika u beogradskoj opštini Rakovica 1991. godine uđe u srpski parlament.²⁷⁴ Na prvim izborima za skupštinu novoformirane Savezne Republike Jugoslavije u maju 1992. Srpska radikalna stranka doživela je trijumf osvojivši 1,1 milion glasova. Ove izbore je opozicija u Srbiji bojkotovala, tako da su na njima učestvovali praktično samo socijalisti i radikali. Vladimir Goati ocenjuje da je ovde prvi put došlo do „transfera većeg broja glasova iz SPS-a u SRS” i praktične podele biračkog tela koje je podržalo Miloševićev ratni put na „dve sestrinske partije” uz dodatno homogenizovanje nacionalista iz opozicije oko SRS-a.²⁷⁵

Predlog za prestanak obrade Vojislava Šešelja, III uprava DB-a dala je u maju 1992. i tada, bar formalno, prestaje praćenje Šešelja (iako će praćenje praktično biti nastavljeno sve vreme do decembra 2000). U predlogu se navodi da Šešelji „u poslednje vreme, naročito nakon eskalacije ratnih sukoba, nije delovao sa ekstremističkih pozicija”.²⁷⁶ Ova, očigledno apsurdna tvrdnja, objašnjena je dalje u tekstu gde se kao razlog prestanka obrade navodi da je Šešelji „zahvaljujući autoritetu koji uživa među članstvom Srpske radikalne stranke, na iste izvršio pozitivan uticaj, motivišući ih da u svim vidovima pomažu pravednu borbu srpskog naroda van Srbije i da je javnim istupima delovao kao faktor smirivanja političke situacije u Srbiji”.²⁷⁷

Ljubav između Miloševića i radikala biće privremeno prekinuta u septembru 1993. nakon što je tokom 1993. Milošević prihvatio Vens-Ovenov plan i vršio pritisak na srpsko rukovodstvo u BiH da prekine rat i prihvati mirovno rešenje.²⁷⁸ Radikali su ostali na pozicijama podrške ratu i došlo je do žestokog verbalnog sukoba između

---

²⁷¹ FHP, *Pod lupom* 5.

²⁷² *Ibid*, 5.

²⁷³ *Ibid*, 1.

²⁷⁴ Ognjen Pribičević, *Vlast i opozicija u Srbiji*, 54 – 55; Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja – Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd: Otkrovenje, 2002, 122.

²⁷⁵ Vladimir Goati, *Izbori u SRJ 1990 – 1998 – volja građana ili izborna manipulacija*, Beograd: CESID, 2001, 52.

²⁷⁶ Predlog za obustavu obrade nad Vojislavom Šešeljom, u: *Policijiski dosije* 3, ur. Vojislav Šešelji, Beograd: Srpska radikalna stranka, 2010, 350.

²⁷⁷ *Ibid*.

²⁷⁸ Vladimir Goati, *Izbori u SRJ 1990 – 1998*, 99 – 100.

dotadašnjih saveznika, praćenog čitavim arsenalom međusobnih uvreda i kleveta.²⁷⁹ Nekoliko radikalskih čelnika, uključujući Šešelja i Tomislava Nikolića čak su i hapšeni u toku 1995.²⁸⁰ Na predsedničkim izborima 1997. kandidat socijalista Milan Milutinović pobedio je Šešelja pod vrlo sumnjivim okolnostima koje su gotovo svi posmatrači ocenili kao bezobzirnu izbornu krađu.²⁸¹ Ipak, radikali ne samo da su mlako reagovali, već su malo nakon toga, zajedno sa socijalistima i JUL-om ušli u tzv. vladu nacionalnog jedinstva koja će Srbiju odvesti u novi rat, ovoga puta na Kosovu.²⁸²

Već u marta 1991. Srpska radikalna stranka osnovala je Krizni štab i naredila opštu mobilizaciju svojih članova koje je slala kao dobrovoljce u Hrvatsku.²⁸³ Krizni štab prerastao je u oktobru 1991. u ratni štab.²⁸⁴ Prvi oružani sukob u kom su učestvovali dobrovoljci SRS-a bio je u Borovom selu kod Vukovara, 2. maja 1991, kada je grupa hrvatskih policajaca pokušala da uđe u selo i oslobodi svoja dva zarobljena pripadnika i tom prilikom upala u zasedu naoružanih lokalnih Srba i dobrovoljaca iz Srbije.²⁸⁵ U mestu Prigrevica kod Apatina otvoren je u julu 1991. centar za obuku radikalskih dobrovoljaca.²⁸⁶ Na jesen 1991, kada je rat u Hrvatskoj eskalirao, dobrovoljci SRS-a slati su u kasarne JNA gde su dobijali uniforme i raspoređivani dalje širom Hrvatske i Bosne i Hercegovine, na osnovu odluka vojnih vlasti.²⁸⁷ Oružje je dobrovoljcima uglavnom izdavano na ratištu, a ne u Srbiji, što je bio zahtev JNA kako bi se održao privid da Srbija ne učestvuje u ratu.²⁸⁸ Bilo je, opet, i drugačijih slučajeva, gde su dobrovoljci išli direktno iz stranke na ratište, zatim gde su upućivani da odu sami u Hrvatsku i BiH i tamo se jave u jedinice, a bilo je i slučajeva da im je oružje deljeno u Srbiji.²⁸⁹

Ministarstvo za Srbe van Srbije u Vladi Republike Srbije davalo je novčanu pomoć porodicama poginulih radikala, ili direktnom uplatom (na osnovu potvrde iz SRS-a) ili uplatom sredstava na račun Kriznog štaba SRS-a.²⁹⁰ Na ličko ratište, po

²⁷⁹ *Ibid*, 100 – 101.

²⁸⁰ Tamara Skrozza, "Dva ratna druga", *Vreme*, 764, 25. avgust 2005, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=425934>, (18. oktobar 2021).

²⁸¹ Vladimir Goati, *Izbori u SRJ 1990 – 1998*, 121 – 123.

²⁸² *Ibid*, 124 – 129.

²⁸³ Analitički materijal RDB, 30. mart 1995, 457.

²⁸⁴ *Šešelj*, prvostepena presuda, 19.

²⁸⁵ U tom incidentu poginulo je 12 hrvatskih policajaca i 3 pripadnika srpskih formacija, videti: MKSJ, *Tužilac protiv Mrkšića i drugih*, predmet broj IT-95-13, prvostepena presuda, 27. septembar 2007, 11.

²⁸⁶ MKSJ, Izjava Zorana Rankića od 13. juna 2006, dokazni predmet P01074, *IT-03-67:Šešelj*, 16 – 17.

²⁸⁷ MKSJ, Svedočenje Vojislava Šešelja, 24. avgust 2005, predmet *IT-02-54:Milosevic*, T. 43119; Izjava Zorana Rankića, 25.

²⁸⁸ MKSJ, Izjava Ljubiše Petkovića od 17. i 18. juna 2006, dokazni predmet C00018, *IT-03-67:Šešelj*, 10 – 11.

²⁸⁹ MKSJ, Izjava Zorana Tota od 15. i 16. marta 2004, dokazni predmet P00843, *IT-03-67:Šešelj*, 9.

²⁹⁰ *Ibid*, 12.

svedočenju Vojislava Šešelja, odvoženi su vojnim avionima do aerodroma Udbina u delu Hrvatske pod kontrolom srpskih snaga.²⁹¹ U većini slučajeva JNA je plaćala regularno ove dobrovoljce, mada je bilo i situacija gde im je obezbeđivala hranu, ali ne i plate (svoje ratovanje su sami „naplaćivali” pljačkom).²⁹² Ratna politika, sve u svemu, nije se razlikovala (niti bi to moglo da se očekuje na osnovu objektivnih pokazatelja) od ostalih državnih politika – bila je haotična, nekonzistentna, uz javašluk, korupciju i odlučivanje na svoju ruku. Ipak, bez obzira kojoj formaciji pripadali i kako su mobilisani, transportovani, naoružavani ili plaćani, svi od JNA do poslednjeg Šešeljevog četnika na ratište su išli sa istim ciljem – da osvoje što više teritorija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i stoga su svi nesumnjivo bili deo zajedničkog vojnog poduhvata i pripadnici iste zaraćene strane.

Po tadašnjim propisima, stranačke vojske nisu bile dozvoljene. Dobrovoljci su morali da se priključe individualno JNA jedinicama (ili Teritorijalnoj odbrani Srbije, koja je bila legalna formacija, za razliku od naoružanih jedinica Srba u Hrvatskoj i BiH koje su se nazivale teritorijalnom odbranom, ali su suštinski bile paravojne formacije koje nisu priznavale komandu legalnih TO Hrvatske i BiH).²⁹³ U praksi zakon nije primenjivan i policija (i vojna i civilna) u Srbiji tolerisala je, a u mnogim slučajevima i organizovala i naoružavala paravojne formacije.²⁹⁴ Neki rezervisti, umesto da se odazovu pozivu JNA na mobilizaciju, radije su pristupali paravojnim formacijama, što JNA nije sankcionisala iako je bilo protivzakonito.²⁹⁵ Predsedništvo SFRJ (nelegalno, tzv. krnje predsedništvo koje nije imalo kvorum za odlučivanje jer je radilo sa četiri od osam članova) pokušalo je retroaktivno da legalizuje paravojne formacije u novembru 1991. propisujući postojećim formacijama da se u roku od 10 dana stave pod punu komandu JNA.²⁹⁶

---

²⁹¹ Svedočenje Šešelja, 24. avgust 2005, *IT-02-54:Milošević*, T. 43126.

²⁹² *Šešelj*, prvostepena presuda, 31. Radikalni dobrovoljac Zoran Tot u svojoj izjavi je naveo kako im JNA na mostarskom ratištu nije isplaćivala plate, ali im je obezbedila hranu, cigarete i uniforme i dozvolila im je da zadrže ukradene automobile, *Izjava Zorana Tota*, 17.

²⁹³ Zakon o opštenarodnoj odbrani definisao je dobrovoljce kao lica bez vojne obaveze koja se mogu prijaviti u oružane snage (JNA i TO) u slučaju rata, neposredne ratne opasnosti ili u drugih vanrednim prilikama, Zakon o opštenarodnoj odbrani, *Službeni list SFRJ broj 21/1982*, član 119, stavovi 2 i 3.

²⁹⁴ Pod komandom ili uz bliske kontakte sa srpskom policijom i/ili DB-om delovale su, između ostalih, Srpska dobrovoljačka garda, Škorpioni, Knindže i Crvene beretke, jedinice od čijih će se pripadnika 1996. oformiti zvanična (tj. legalizovana, pošto je od 1991. delovala tajno zbog zvanične krilatice da Srbija nije u ratu) Jedinica za specijalne operacije (JSO) Resora državne bezbednosti i koji će učestvovati u zločinima nad Albancima na Kosovu 1998/99, ali i u brojnim političkim ubistvima poput ubistva bivšeg predsednika Srbije Ivana Stambolića 1999. ili srpskog premijera Zorana Đinđića 2003. O paravojnim formacijama srpske policije i DB-a detaljno videti u: MKSJ, *Tužilac protiv Stanišića i Simatovića*, predmet broj *IT-03-69*, prvostepena presuda, 30. maj 2013, 456 – 743.

²⁹⁵ *Izjava Zorana Rankića*, 11.

²⁹⁶ Naredba o angažovanju dobrovoljaca u oružanim snagama SFRJ za vreme neposredne ratne opasnosti od 10. decembra 1991, *Službeni list SFRJ 89/91*, član 7.

Iako su stranačke vojske bile protivzakonite i zvanično su svi bili dobrovoljci u JNA ili Teritorijalnoj odbrani, činjenica je da su radikali ostajali uglavnom zajedno i da su bili u istim jedinicama.²⁹⁷ To im je dozvoljavalo da se ponašaju slobodnije, da nose oznake koje su sami hteli, da nesmetano pljačkaju i vrše druge zločine.²⁹⁸ Šešelju i rukovodstvu radikala ovo je omogućavalo da politički profitiraju pokazujući svoje jedinice, obilazeći ih i postrojavajući ih na ratištima.²⁹⁹ Srpskom rukovodstvu i različitim srpskim vojskama (JNA, SVK, VRS), to je, pak, omogućavalo da se formalno ograde od zločina koje bi četničke jedinice vršile, iako su bile pod njihovom komandom. Ovo objašnjava i zašto ništa nije urađeno na sprečavanju organizovanja posebnih radikalskih formacija za koje je načelnik V uprave Državne bezbednosti u analitičkom materijalu ove službe naveo: „Zajedničko ovim grupama je činjenica da su osnivane mimo pozitivnih pravnih normi Republike Srbije, kao i to da su njihovi rukovodioci i samozvani komandanti odbijali predviđenu mogućnost delovanja kroz formu dobrovoljaca u okviru teritorijalne odbrane”.³⁰⁰

Dobrovoljci iz SRS učestvovali su aktivno u sukobima u Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Sremu,³⁰¹ još od prvog ozbiljnijeg okršaja u Borovom Selu 2. maja 1991.³⁰² Nakon toga pojavljuju se u borbama u raznim mestima, uključujući Bobotu, Lužac i Tovarnik,³⁰³ ali će posebno važnu ulogu odigrati u napadu na

²⁹⁷ U nastavku ovog rada videće se da je većina radikala (iako ne svi) bila raspoređena u iste jedinice u svakom od mesta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koja se razmatraju, kao i da su u gotovo svim tim mestima ovim jedinicama komandovali Šešeljeve četničke vojvode.

²⁹⁸ Dobrovoljci SRS-a uglavnom su nosili šubare ili šajkače sa četničkim kokardama ili su na neki drugi način isticali svoju vezu sa četnicima Draže Mihailovića iz Drugog svetskog rata, što je uključivalo i nošenje dugih brada, ukrštenih redenika ili velikih noževa za pojasom. I ovakav specifičan izgled radikalskih formacija doprinio je da ih se ljudi dodatno plaše, a posebno u BiH i delovima Hrvatske gde su četničke formacije pod istim znamenjima tokom Drugog svetskog rata počinile brojne zločine.

²⁹⁹ Važna uloga Vojislava Šešelja bilo je dizanje morala borcima i držanje patriotskih govora. To je podrazumevalo i pretnje Hrvatima, videti, na primer, Šešeljeve posete Vukovaru i izjave koje je tamo davao u: MKSJ, *Mrkšić et al.*, prvostepena presuda, 18 – 19. Prilikom posete zatvoreničkom centru u staroj bolnici u Kninu Šešelj je vređao zatočene Hrvate i pitao ih koliko su srpskih majki i srpske dece zaklali, *Stanišić i Simatović*, prvostepena presuda, 151.

³⁰⁰ Analitički materijal RDB, 30. mart 1995, 456.

³⁰¹ Slavonija, Baranja i Zapadni Srem (SBZS) je bila jedna od tri autonomne oblasti (SAO – srpska autonomna oblast) koje su pobunjeni Srbi napravili u Hrvatskoj u toku 1991. Na ovim područjima Srbi iz Hrvatske (tj. onaj deo koji se pobunio protiv hrvatske vlasti) uspostavili su svoju vlast i suspendovali pravni poredak Republike Hrvatske nakon što su ih vojno zauzeli uz pomoć JNA i jedinica iz Srbije. O procesu formiranja SAO vidi: MKSJ, *Tužilac protiv Milana Martića*, predmet broj IT-95-11, prvostepena presuda, 12. jun 2007, 43 – 52; MKSJ, *Svedočenje Veljka Džakule*, 16. januar 2006, predmet *IT-95-11: Martić*, 347 – 348; MKSJ, *Izjava Borislava Bogunovića* od 5. i 6. juna 2003, dokazni predmet P00553, *IT-03-69: Stanišić i Simatović*, 2 – 5.

³⁰² Siniša Aksentijević, „Srpska mi truba zatrubi iz toga sela Borova“, *Velika Srbija*, 10. jul 1991, 25 – 30.

³⁰³ U svim ovim mestima iza *Šešeljevaca* je ostajao krvav trag, videti na primer utvrđene sudske činjenice o radikalima koji su maltretirali zarobljenike u vukovarskom predgrađu Lužac i masovno pljačkali imovinu, *Stanišić i Simatović*, prvostepena presuda, 218.

Vukovar i događajima koji će uslediti nakon pada ovog grada. U napadu na Vukovar koji je trajao od avgusta do kraja novembra 1991. učestvovala su brojne jedinice JNA, lokalnih Srba (teritorijalna odbrana) i raznih dobrovoljačkih jedinica iz Srbije.³⁰⁴ Svi su formalno bili potčinjeni JNA, ali su ipak, kao i na drugim ratištima, dobrovoljci bili grupisani u svojim jedinicama. Jedna od takvih bila je *Leva Supoderica* (ime je dobila po delu Vukovara). Sud u Hagu utvrdio je da su jedinicu *Leva Supoderica* činili lokalni Srbi iz Vukovara i dobrovoljci SRS-a, te da je jedinica bila poznata pod imenom *Šešeljevci*.³⁰⁵ Ovo potvrđuje i zvanična naredba Mileta Mrkšića od 21. novembra 1991. gde naređuje premeštaj raznih jedinica i u toj naredbi *Levu Supodericu* naziva "dobrovoljački odred Šešeljevci".³⁰⁶ Komandant ove jedinice bio je Milan Lančuzanin Kameni, jedan od ljudi koje je Šešelj 1993. proglasio za četničke vojvode.³⁰⁷ Svedok u procesu protiv Šešelja pred MKTJ, Goran Stoparić, detaljno je objasnio kako je išlo regrutovanje u lokalnim kancelarijama Srpske radikalne stranke, zatim obuka na Fruškoj gori i na kraju raspoređivanje u jedinicu *Leva Supoderica*.³⁰⁸

Nakon što je Vukovar osvojen na mnogim mestima su usledila ubistva hrvatskih civila i zarobljenika. Najveći zločini počinjeni su u skladištima preduzeća *Velepromet* gde je bio zatočen veći broj Hrvata, kao i na poljoprivrednom dobru *Ovčara* gde su dovedeni zarobljeni hrvatski vojnici i civili iz vukovarske bolnice. Pripadnici *Leve supoderice* i Teritorijalne odbrane Vukovara mučili su i na kraju ubili više od 200 ljudi na ovim mestima. U skladište *Veleprometa* zarobljenici su dovođeni 19. novembra 1991. iz dvorišta vukovarske bolnice, kao i sa drugih mesta u gradu.³⁰⁹ Tamo su ljudi masovno premlaćivani šipkama, kundacima, lancima i različitim drugim oruđima. Mnogi su odvedeni odatle i gubi im se svaki trag.³¹⁰ Svedok P007 koji je svedočio u postupku protiv Mrkšića, Šljivančanina i Radića u Hagu, naveo je da je video „muškarca zvanog Čapalo, srpskog dobrovoljca ili pripadnika paravojnih snaga, kako ide i u jednoj ruci drži ljudsku glavu, a u drugoj nož s kog je kapala krv”.³¹¹ Mladić sa nadimkom Kema izdvojen je iz grupe zarobljenika od strane „dva muškarca u punoj četničkoj opremi” koji su ga zatim zaklali naočigled drugih zarobljenika.³¹²

---

³⁰⁴ *Mrkšić et al.*, prvostepena presuda, 14–15.

³⁰⁵ *Ibid.*, 35.

³⁰⁶ MKSJ, Naredba komandanta OG Jug, Mileta Mrkšića od 21. novembra 1991, dokazni predmet P00041, *IT-03-67: Seselj*.

³⁰⁷ MKSJ, Naredba Vojislava Šešelja o proglašenju četničkih vojvoda od 13. maja 1993, dokazni predmet P00217, *IT-03-67: Seselj*.

³⁰⁸ MKSJ, Izjava Gorana Stoparića od 21. novembra 2003, dokazni predmet P01702, *IT-03-69: Stanisić-Simatović*, 2 - 8.

³⁰⁹ *Mrkšić et al.*, prvostepena presuda, 164.

³¹⁰ Svedok Josip Čović navodi da su *Šešeljevci* odvodili ljude u pravcu obližnje ciglane odakle se kasnije čula puščana paljba, *ibid.*

³¹¹ *Ibid.*

³¹² *Ibid.*

Grupu muškaraca (i dve žene) iz vukovarske bolnice, najmanje njih 200, vojnici JNA odveli su u skladište farme svinja na poljoprivednom dobru *Ovčara* 20. novembra 1991.³¹³ Ova grupa bila je podvrgnuta teškom mučenju i zlostavljanju od strane pripadnika TO Vukovar i odreda *Leva Supoderica*. Odmah po izlasku iz autobusa zatvorenici su prolazili kroz špalir gde su premlaćivani, a zatim su mučeni i teško premlaćivani i u samom skladištu.³¹⁴ Vojnici JNA povukli su se sa *Ovčare* u večernjim časovima, po naređenju komandanta Operativne grupe Jug, Mileta Mrkšića, i prepustili su zarobljenike pripadnicima TO i *Šešeljevcima*.³¹⁵ U noći između 20. i 21. novembra, najmanje 194 zatvorenika streljano je i pokopano u masovnoj grobnici na obližnjem lokalitetu Grabovo, po naređenju komandanta TO Vukovar Miroljuba Vujovića i njegovog zamenika Stanka Vujanovića.³¹⁶ Sud u Beogradu utvrdio je da su nekoliko zarobljenika pripadnici jedinice *Šešeljevaca* skinuli sa traktora koji ih je vozio na streljanje i zaklali ih.³¹⁷ Za zločin na Ovčari, nakon mučnog i dugotrajnog suđenja, osuđeno je 11 pripadnika TO Vukovar i jedinice *Leva Supoderica* pred sudom u Beogradu.³¹⁸

Mešovita komisija, formirana od strane JNA da uradi asanaciju terena u Vukovaru od kraja novembra 1991. do 20. februara 1992, pronašla je po ulicama, farmama i improvizovanim grobnicama više od 1.400 ljudskih leševa (od kojih su samo 30 bili pripadnici JNA).³¹⁹ Za većinu je komisija konstatovala da su poginuli u borbama, ali takođe je navela da je bilo primera „likvidacije hrvatskog življa od strane četnika – pripadnika Šešelja”.³²⁰ Komisija je takođe konstatovala da su tvrdnje srpskih medija o ubijenoj srpskoj deci i o spaljivanju leševa u krematorijumu vukovarske bolnice netačne i „plod nekvalifikovanih ljudi i nekorektne političke fabrikacije koja nanosi veliku štetu ugledu zemlje u celini”.³²¹ Komisija je posebno

---

³¹³ Kako je došlo do ovoga, uključujući i ulogu Vlade SAO SBZS detaljno je opisano u: *Mrkšić et al.*, prvostepena presuda, 82 – 97.

³¹⁴ Prvostepena presuda Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, 12. mart 2009, slučaj *Ovčara*, 110 – 111; *Mrkšić et al.*, prvostepena presuda, 97 – 99.

³¹⁵ *Mrkšić et al.*, prvostepena presuda, 117.

³¹⁶ Presuda Okružnog suda u Beogradu u slučaju *Ovčara*, *op.cit.*, 6. Stanko Vujanović će nakon ovoga postati funkcioner i narodni poslanik Srpske radikalne stranke u parlamentu Republike Srpske Krajine, videti: Svedočenje Šešelja, 31. avgust 2005, *IT-02-54:Milošević*, T. 43506.

³¹⁷ Prvostepena presuda u slučaju *Ovčara*, *op.cit.*, 133.

³¹⁸ Suđenje je trajalo čak 14 godina, pravosnažna presuda doneta je 2017. godine, videti presudu Apelacionog suda u Beogradu, 24. novembar 2017, slučaj *Ovčara*, dostupna na: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2018/01/Pravnosnazna_presuda_-_Ovcara.pdf, (18. oktobar 2021). O toku suđenja i svim nedostacima videti analizu FHP, *Slučaj Ovčara: 14 godina čekanja pravde*, 24. januar 2018, dostupna na <http://www.hlc-rdc.org/?p=34727>, (18. oktobar 2021).

³¹⁹ MKSJ, Izveštaj o asanaciji bojišta i sanaciji prostora Vukovara od 20. februara 1992, dokazni predmet 00763, *IT-95-13:Mrksic*, 4.

³²⁰ *Ibid.*

³²¹ *Ibid.*, 10 – 11. Lažnu informaciju o zaklanoj srpskoj deci u Vukovaru prvi je plasirao predsednik

istakla da je u decembru 1991. i januaru 1992. nailazila na sveže ljudske leševe na kojima su počinjena zverstva poput klanja, spaljivanja, pucanja u slepoočnicu i slično i da je upozorila komandu Prve vojne oblasti na ove pojave.³²² Sa ovim se slaže i izveštaj komandanta 80. motorizovane brigade, Radeta Danilovića, koji je 21. januara 1992. javio komandi Prve vojne oblasti da su Šešeljevi četnici najveći problem za uspostavljanje mira i sigurnosti u Vukovaru i da se oni bave „uglavnom pljačkom i tihom likvidacijom meštana pre svega hrvatske nacionalnosti koji su bili ili se vraćaju u grad, bez obzira da li su imali bilo kakve veze sa ZNG ili MUP-om R. Hrvatske”.³²³

Radikali su delovali i u Zapadnoj Slavoniji. U informaciji srpskog DB-a od 24. decembra 1991. opisani su detaljno događaji koji su doveli do sloma srpskog ustanka na većini tog područja u novembru i decembru 1991.³²⁴ Između ostalog, navodi se da je tamo bilo između 250 i 300 dobrovoljaca u organizaciji Srpske radikalne stranke. Jedan deo njih oteo je autobuse i pobegao nazad čim je došlo do hrvatske ofanzive.³²⁵ Drugi deo je ostao, ali ne da bi se borio, već da bi pljačkao i palio kuće. Po navodima operativca srpskog DB-a, radikali su išli i masovno palili kuće po selima, a u selima Voćin, Hum, Balinci i Čeralije zaklali su oko 100 lica (u izveštaju se navodi da je ovo procena, a da je za sada sigurno pronađeno i sahranjeno 37 zaklanih civila).³²⁶ U trenutku izvršenja zločina u Voćinu su se nalazili komandant Regionalnog štaba Teritorijalne odbrane pukovnik Jovan Trbojević i komandir lokalne stanice milicije Mile Crnobrnja. Ne samo da ovi oficiri nisu ništa preduzeli, već se pukovnik Trbojević, po navodima DB-a, ponovo sastao sa radikalima koji su pravili nered u bolnici u Bučju, nakon čega su se oni povukli u Okučane i tu su ostali.³²⁷ I u Okučanima, gde su se sledeće stacionirali radikalski dobrovoljci, tokom te zime zabeleženi su zločini nad hrvatskim civilima i zarobljenicima. Srpska služba bezbednosti primila je zvaničan dopis uprave bezbednosti Jugoslovenske armije da se u stanici milicije Okučani vrši tortura nad hrvatskim zarobljenicima i civilima, uključujući silovanja i ubistva.³²⁸ Vojska je navodila i imena žrtava, ali i naglašavala da u stanicu milicije dolaze „lica sa četničkim obeležjima i dobrovoljci iz Srbije” da tuku zarobljenike.³²⁹

SRS u Republici Srpskoj Krajini i tadašnji zamenik ministra informisanja SAO SBZS Rade Leskovic, videti: Kosta Nikolić, „Novi dokumenti o ratu u Vukovaru 1991.“, *Tragovi*, 3, 1 (2020), 174.

³²² *Ibid*, 11.

³²³ MKSJ, Informacija o radu STO Vukovar i delovanju paravojskih formacija, 21. januar 1992, dokazni predmet P02008.1981, *IT-04-75: Hadzic*.

³²⁴ Informacija Službe državne bezbednosti o razvoju događaja u Zapadnoj Slavoniji od 24. decembra 1991. u: *Policijski dosije* 3, 158 – 162.

³²⁵ *Ibid*, 161.

³²⁶ *Ibid*.

³²⁷ *Ibid*.

³²⁸ Dopis pukovnika Milenka Gligorijevića, po ovlašćenju načelnika Uprave bezbednosti, MUP-u i SDB-u od 30. januara 1992. u: *Policijski dosije* 3, 258.

³²⁹ *Ibid*.

Čim je počeo rat u Bosni i Hercegovini radikali su se i tamo pojavili kao aktivni učesnici. U napadu na Bijeljinu, prvi grad koji su zauzele srpske snage u BiH, učestvovali su i lokalni radikali na čelu sa Mirkom Blagojevićem.³³⁰ Grad je zauzet u noći između 31. marta i 1. aprila i sledećih nekoliko dana je trajao teror naoružanih grupa, uključujući lokalnu miliciju, Šešeljeve radikale, naoružanu grupu Ljubiše Savića Mauzera i Arkanovu Srpsku dobrovoljačku gardu.³³¹ Ubijeno je 48 civila (većinom Bošnjaka i Hrvata, ali i nekoliko Srba koji su pokušali da zaštite komšije), opljačkani su brojni objekti, a nekoliko hiljada Bošnjaka pobjeglo je iz grada.³³² Ovaj teror nastaviće se i tokom narednih meseci, sve dok Bijeljina nije postala potpuno etnički čista, a njeni stanovnici bošnjačke i hrvatske nacionalnosti ili proterani ili zatvoreni u logoru Batković gde su bili izloženi mučenjima i nečovečnom postupanju (a neki i ubijeni).³³³ I dobrovoljci SRS iz Srbije učestvovali su u zločinima. Tako je, na primer, grupa dobrovoljaca SRS-a upala 14. juna 1992. u kuću Rame Avdića u Novom Naselju u Bijeljini.³³⁴ Nakon pljačke, silovali su Ramovu kćerku i snaju, a vođa grupe, Dragan Jović, ubio je Ramu Avdića, ispalivši mu metak u usta.³³⁵ Silovane i mučene žene grupa radikala naterala je da gole idu kroz naselje, ponovo ih silovala i na kraju ih izbacila iz automobila kraj puta.³³⁶ Tri učesnika osuđena su 2013. u Beogradu za ratni zločin, a svi su potvrdili da su na ratište došli kao dobrovoljci SRS-a, tako što su se prijavili u centrali stranke u Beogradu, zatim su poslani u kasarnu JNA u Bubanj potoku gde su dobili uniforme, a onda su autobusima odvedeni u Bijeljinu i raspoređeni u tamošnje formacije.³³⁷ Dragan Jović, po navodima svedoka, određen je u Srpskoj radikalnoj stranci da bude vođa.³³⁸

Grad Zvornik napadnut je u noći između 5. i 6. aprila 1992. od strane jedinica JNA, lokalne TO i dobrovoljačkih formacija iz Srbije (uključujući Arkanovu Srpsku dobrovoljačku gardu i dobrovoljce SRS).³³⁹ Sam grad i delovi zvorničke opštine koje je srpska vojska zauzela u potpunosti su etnički očišćeni od Muslimana i Hrvata, a

³³⁰ Novinara i publicistu Jusufa Trbića iz Bijeljine, lično Blagojević je odveo u Arkanov štab gde je ovaj mučen i premlaćivan, a mnogi drugi su ubijeni. Trbić svedoči da je posebno krvav trag ostavio Blagojevićev saradnik Brana Filipović Šumar, kako u Bijeljini, tako i u Brčkom kasnije, <https://www.dw.com/sr/%C5%BERTve-%C5%A1e-%C5%A1eljeve-nevinosti/a-19155656>, (18. oktobar 2021).

³³¹ *Stanišić i Simatović*, prvostepena presuda, 225; MKSJ, *Tužilac protiv Radovana Karadžića*, predmet broj IT-95-5, prvostepena presuda, 24. mart 2016, 234 – 236.

³³² *Stanišić i Simatović*, prvostepena presuda, 226.

³³³ *Ibid*, 227 – 228.

³³⁴ Prvostepena presuda Odeljenja za ratne zločine Višeg suda u Beogradu, 4. jun 2012, slučaj *Bijeljina*, 62 – 63.

³³⁵ *Ibid*.

³³⁶ *Ibid*.

³³⁷ *Ibid*, 64.

³³⁸ *Ibid*, 11.

³³⁹ MKSJ, *Tužilac protiv Momčila Krajišnika*, predmet broj IT-00-39, prvostepena presuda, 27. septembar 2006, 135 – 136; *Karadžić*, prvostepena presuda, 505 – 507.

brojni pripadnici ova dva naroda ubijeni su, mučeni ili zatvarani u pritvoreničkim centrima i logorima koje su osnovale snage bosanskih Srba.³⁴⁰ Komanda Drinskog korpusa VRS, u svom izveštaju o stanju na terenu iz decembra 1992. navela je da je zbornička opština „oslobođena od turaka, dolaskom na njen teren paravojnih formacija, posebno Arkana i njegovih ljudi. Opština je imala 60% turskog življa i sada je očišćena i etnički čista sa srpskim življem”.³⁴¹ U zborničkoj opštini po prvi put je primenjen princip odvajanja žena i dece (koji su proterivani na teritoriju pod kontrolom Armije BiH ili preko Srbije u Mađarsku) od muškaraca, koji su onda streljani. Takva streljanja zabeležena su u maju i junu 1992. u Domu kulture u Drinjači i u Tehničkoj školi i Gerinoj klaonici u Karakaju (streljano je više od 300 zatvorenika na ovim mestima).³⁴² Svih 5 džamija u gradu i 46 muslimanskih verskih objekata (uključujući 36 džamija) na teritoriji opštine Zvornik u potpunosti su uništeni od aprila 1992. do septembra 1993.³⁴³

Dobrovoljci Srpske radikalne stranke učestvovali su u pripremama za napad i u samom napadu na Zvornik i to u jedinici *Igor Marković* (nazvana po prvom poginulom pripadniku), kasnije nazvanoj *Žute ose*, u lokalnoj Teritorijalnoj odbrani, kao i u odredu *Pivarski* (po imenu komandanta Stojana Pivarskog).³⁴⁴ Vojin Vučković, komandant *Žutih osa*, u svojoj izjavi bijeljinskoj policiji 6. avgusta 1992. navodi da je prvi sastanak u vezi sa napadom na Zvornik imao 4. aprila 1992. u hotelu Jezero u Malom Zvorniku, na koji je došao sa Zoranom Rankićem, visokim funkcionerom SRS-a.³⁴⁵ Tada im je osoba koja je govorila u ime kriznog štaba obećala da bi on „obezbjedio opremu i naoružanje za ljude koje mi dovedemo ispred Srpske radikalne stranke na čelu sa Zoranom Rankićem”.³⁴⁶ I Rankić ovo potvrđuje u svojoj izjavi istražiteljima Haškog tribunala, navodeći da je po pozivu zborničkog kriznog štaba tamo odveo grupu dobrovoljaca iz SRS-a na čelu sa braćom Vučković.³⁴⁷ Nakon nekog vremena i civilne i vojne vlasti u Zvorniku žalile su se na ovu grupu, jer je odbijala poslušnost i pljačkala sve redom, kako Muslimane tako i Srbe. Kada je Rankić upitao Šešelja šta da radi ovaj mu je rekao: „Idi tamo i probaj da ih ubediš da idu u Skelane, tamo ljudima

---

³⁴⁰ *Krajišnik*, prvostepena presuda, 136 – 138; *Karadzic*, prvostepena presuda, 508 – 516.

³⁴¹ MKSJ, Komanda Drinskog korpusa, Stanje na teritoriji u zoni odgovornosti Drinskog korpusa, 17. decembar 1992, dokazni predmet P02955, *IT-95-5: Karadzic*.

³⁴² *Krajišnik*, prvostepena presuda, 139.

³⁴³ MKSJ, Andras Ridlmajer, izveštaj eksperta, dokazni predmet P01044, *IT-03-67: Seselj*, 16.,

³⁴⁴ O napadu na Zvornik i jedinicama koje su učestvovala videti utvrđene sudske činjenice u: MKSJ, *Tužilac protiv Stanišića i Župljanina*, prvostepena presuda, predmet broj *IT-08-91*, 13. maj 2013, Tom I, 350 – 353.

³⁴⁵ MKSJ, Izjava Vojina Vučkovića u stanici policije Bijeljina od 6. avgusta 1992, dokazni predmet P01533, *IT-08-91: Stanišić & Župljanin*.

³⁴⁶ *Ibid.*

³⁴⁷ Izjava Zorana Rankića, 14.

treba pomoć jer ih napadaju Muslimani iz Srebrenice”³⁴⁸ Deo jedinice poslušao je naređenje, dok je drugi deo ostao, formirao jedinicu Žute ose i nastavio da pravi probleme sve dok ih Vojska Republike Srpske nije pohapsila i proterala za Srbiju. Ova jedinica počinila je stravične zločine nad civilima i zarobljenicima u Zvorniku i okolini. Duško Vučković, brat komandanta Žuće, priznao je odmah u avgustu 1992. u iskazu vojnoj policiji Republike Srpske, da je lično ubio nekoliko desetina zatvorenika, da je sekao uši i tukao zatvorenike.³⁴⁹ Upravo će Duško Vučković biti prvi osuđeni za ratne zločine u Srbiji, pred sudom u Šapcu 1994. godine.³⁵⁰ Posmatrači su ovo suđenje ocenili kao farsu i pokušaj Miloševićević režima da lažno prikaže da goni ratne zločince.³⁵¹

Pravo pravo suđenje radikalskim dobrovoljcima za zločine nad Bošnjacima u Zvorniku održano je tek 2005. godine pred Većem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, a na osnovu predmeta koji je Srbiji ustupio MKTJ. Ovo suđenje rasvetlilo je bar neke od brojnih zločina protiv zvorničkih Bošnjaka i na njemu se nedvosmisleno ustanovilo da su pripadnici Srpske radikalne stranke (iako ne samo oni), iz jedinica Žute ose i *Pivarski* odgovorni za monstruozne zločine u Domu kulture Čelopek, poljoprivednom dobru „Ekonomija” i lokaciji „Ciglana” u Zvorniku. Sud u Beogradu osudio je 2008. godine dvojicu pripadnika jedinice *Pivarski* – Ivana Koraća i Dragana Slavkovića iz Kraljeva, za zločine u Zvorniku, a u posebnom postupku 2011. i njihove saborce iz iste jedinice Dragana Jankovića Puftu i Gorana Savića, takođe iz Kraljeva.³⁵² Oni su u Zvornik otišli tako što ih je u Beogradu, u Udruženju Srba iz BiH sačekao jedan od Šešeljevih vojvoda – Miroslav Vuković Čele i zatim ih poslao kod Stojana Pivarskog koji ih je onda odveo u Zvornik.³⁵³ Na zahev Vukovića, svi oni su tokom maja 1991. išli na mitinge SRS-a u Kragujevcu i Podgorici, gde su dobili zaduženje da budu Šešeljevo obezbeđenje.³⁵⁴ Član Srpske radikalne stranke i pripadnik jedinice *Žuta osa*, Siniša Filipović zvani Lopov, iz Rume, osuđen je pred istim sudom za torturu nad zatvorenicima u Domu kulture u Čelopeku, kao i za ubistva nekoliko

³⁴⁸ *Ibid.*

³⁴⁹ MKSJ, Izjava Duška Vučkovića vojnoj policiji od 4. avgusta 1992. godine, dokazni predmet P01539, *IT-08-91: Stanisic&Zupljanin*.

³⁵⁰ Dulović, Jovan, „Tragovi Žute ose“, *Vreme*, 777, 26. novembar 2005, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=434752>, (18. oktobar 2021).

³⁵¹ Novinar Jovan Dulović svedočio je da je farsa bila toliko očigledna da su se čak predsedavajući sudskog veća i optuženi Vučković došaptavali nasred suđenja, *ibid.*

³⁵² Prvostepena presuda Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, 12. jun 2008, slučaj *Zvornik 1*, dostupna na: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/sudjenje_za_ratne_zlocine/srbija/Zvornik, (18. oktobar 2021).

³⁵³ Prvostepena presuda u slučaju *Zvornik 1*, *op.cit.*, 24; Prvostepena presuda Odeljenja za ratne zločine Višeg suda u Beogradu, 8. decembar 2011, slučaj *Zvornik 3 i 4*, dostupna na: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2014/02/Prvostepena-presuda-08.12.2011.pdf>, (18. oktobar 2021), 11.

³⁵⁴ Prvostepena presuda u slučaju *Zvornik 1*, *op.cit.*, 24; Prvostepena presuda u slučaju *Zvornik 3 i 4*, *op.cit.*, 33.

zatočenika iz tog doma.³⁵⁵ Ovi radikalni dobrovoljci osuđeni su, između ostalog, za prisiljavanje očeva i sinova da međusobno imaju oralni i analni seks, odsecanje penisa i drugih delova tela, prebijanja do smrti i slično.³⁵⁶ I sam vojvoda Čele učestvovao je u zločinima u Zvorniku. Zaštićeni svedok na suđenju Vojislavu Šešelju u Hagu vrlo detaljno je opisao kako ih je Čele mučio, a jednog od zatvorenika i pretukao do smrti.³⁵⁷

Loznički radikali imali su jedinicu u okviru TO Zvornik pod komandom lokalnog boksera iz Loznice, Milorada Gogića. Po navodima centra DB iz Valjeva, ove dobrovoljce prikupljali su i njima upravljali tadašnji poslanik SRS iz Loznice Zoran Subotić i Dragan Cvetinović, funkcioner SRS-a i jedan od kasnije proglašanih četničkih vojvoda.³⁵⁸ U izveštaju iz oktobra 1993. valjevski DB naveo je da su radikali počinili brojne zločine u Tehničko-školskom centru u Karakaju, gde su Muslimanima razbijali glavne metalnim šipkama i danonoćno se izživljavali nad zatvorenicima, ali i na drugim mestima zatočenja širom zvorničke opštine. Navode se kompletni podaci navodnih izvršilaca i pojedinačni zločini poput ubistava žena i dece ili davljena žene, svedokinje zločina, u kadi punoj vode.³⁵⁹ Ni ovaj izveštaj nije rezultirao nikakvim pravosudnim procesom niti sankcionisanjem počinilaca zločina.

Bosanski Šamac, jednu od strateški važnih opština koja se nalazi na koridoru koji je spajao istočne i zapadne delove BiH pod kontrolom bosanskim Srba, jedinice JNA, lokalne srpske teritorijalne odbrane i policije, kao i paravojne formacije iz Srbije zauzele su gotovo bez otpora 17. aprila 1992.³⁶⁰ Dobrovoljci iz Srbije dovedeni su helikopterima JNA iz baze za obuku srpskog DB-a u Pajzošu kod Iloka (osvojeni gradić u Hrvatskoj, na granici sa Srbijom).³⁶¹ Među njima su bili i članovi i simpatizeri Srpske radikalne stranke, poput zamenika komandanta Srećka Radovanovića Debelog i dobrovoljca iz Kragujevca Slobodana Miljkovića Lugara.³⁶² Po svedočenju tadašnjeg načelnika ratnog štaba SRS, dobrovoljce je tražio lično Jovica Stanišić, šef DB-a Srbije, a ovu konkretnu grupu predložio je Tomislav Nikolić, tada potpredsednik SRS-a, pošto su, kao i on, bili iz Kragujevca.³⁶³ Srećka Radovanovića je Šešelj proglasio

---

³⁵⁵ Prvostepena presuda u slučaju *Zvornik 1*, *op.cit.*

³⁵⁶ Prvostepena presuda u slučaju *Zvornik 1*, *op.cit.*; Prvostepena presuda u slučaju *Zvornik 3 i 4*, *op.cit.*

³⁵⁷ MKSJ, Svedočenje zaštićenog svedoka VS-1013, 25. mart 2008, *IT-03-67:Šešelj*, T. 5239.

³⁵⁸ MKSJ, Informacija Centra RDB Valjevo od 17. oktobra 1993, dokazni predmet P00997, *IT-03-67:Šešelj*.

³⁵⁹ *Ibid.*

³⁶⁰ MKSJ, *Tužilac protiv Simića i drugih*, predmet broj IT-95-9, prvostepena presuda, 17. oktobar 2003, 128 - 140.

³⁶¹ Pre toga su obučavani u bazi DB-a *Ležimir* na Fruškoj gori, na teritoriji Srbije.

³⁶² MKSJ, Svedočenje zaštićenog svedoka VS-1058, 9. mart 2010, *IT-03-67:Šešelj*, T. 15643. Vidi i: *Šešelj*, prvostepena presuda, 34.

³⁶³ Izjava Ljubiše Petkovića, 18.

četničkim vojvodom 1993. godine.³⁶⁴ Ovu jedinicu lokalno stanovništvo zvalo je *Šešeljevci*.³⁶⁵ Jedinica je bila uključena u hapšenja ljudi i odvođenja u zatvore i druge pritvoreničke centre, maltretiranja i prebijanja civila i zatvorenika u Šamcu, kao i u masovnu pljačku.³⁶⁶

U zgradi TO zarobljeni civili hrvatske i muslimanske nacionalnosti danonoćno su prebijani i mučeni. Jedna od žrtava, Dragan Lukač, posvedočio je na sudu u Hagu da je batinanje preblag izraz, jer „ono čemu su zatvorenici bili izloženi zapravo je bilo masakriranje”.³⁶⁷ Dobrovoljci iz Srbije, na čelu sa Draganom Đorđevićem Crnim, Lugarom i Debelim prednjačili su u ovom mučenju.³⁶⁸ Lugar je Antu Brandića Dikana tukao drvenom nogom od stola, dok ovaj nije izgubio svest. Zatim ga je ustrelio i naredio vojnicima „bacite psa u Savu”.³⁶⁹ Zatvorenici su silovani, prinuđivani su međusobno na oralni seks, čupani su im zubi zarđalim klještim, vojnici su po njima mokrili i tukli ih dok se ne onesveste.³⁷⁰ Zatvorenici su bili mučeni i na brojnim drugim mestima zatočenja u samom Šamcu ili okolnim mestima poput Zasavice i Crkvina. Crkvine su bile poprište i masovnog ubijanja zatvorenika 7. maja 1992. Trojica pripadnika jedinice koja je došla iz Srbije ušli su u skladište u kom su bili zatočeni Muslimani i Hrvati i pretukli, a zatim i ubili 16 zatvorenika.³⁷¹ Jedan od te trojice sigurno je bio Slobodan Miljković Lugar, dok se svedočenja o tome ko su bila druga dvojica razlikuju.³⁷² Slobodan Miljković Lugar bio je član Srpske radikalne stranke, kako tvrdi Vojislav Šešelj, od 1993. godine.³⁷³ Međutim, sam Lugar sebe je predstavljao kao deo radikalskih dobrovoljaca i tako su ga i drugi znali.³⁷⁴

Brčko, važna rečna luka i strateška tačka na već pominjanom koridoru, napadnuto je od strane srpskih snaga 1. maja 1992, nakon što su prethodnog dana minirana oba mosta koja su grad povezivala sa susednom Hrvatskom.³⁷⁵ U napadu su učestvovali JNA, lokalna TO i pripadnici paravojnih jedinica, uključujući jedinicu srpskog DB-a pod komandom Živorada Ivanovića Crnogorca, jedinicu koja je delovala samostalno a vodili su je neki od instruktora Dragana Vasiljkovića (Kapetan

³⁶⁴ Naredba Vojislava Šešelja o proglašenju četničkih vojvoda.

³⁶⁵ *Simić et al.*, prvostepena presuda, 217 - 220

³⁶⁶ *Ibid*, 220.

³⁶⁷ *Ibid*.

³⁶⁸ Među osobama koje su danima premlačivane i maltretirane bio je i Sulejman Tihić, tada predsednik SDA u Bosanskom Šamcu, a nakon rata predsednik predsedništva BiH, videti: MKSJ, Svedočenje Sulejmana Tihića, 18. septembar 2001, *IT-95-9: Simić et al.*, T. 1389 – 1420.

³⁶⁹ *Simić et al.*, prvostepena presuda, 221.

³⁷⁰ *Ibid*, 225 - 227.

³⁷¹ *Stanišić i Simatović*, prvostepena presuda, 229 - 234.

³⁷² *Ibid*.

³⁷³ Svedočenje Vojislava Šešelja, 5. septembar 2005. predmet *IT-02-54:Milošević*, T. 43721.

³⁷⁴ MKSJ, Zapisnik o ispitivanju Slobodana Miljkovića u svojstvu okrivljenog u vojnom sudu u Banjaluci 25. novembra 1992, 3, dokazni predmet 08018, *IT-03-67:Šešelj*.

³⁷⁵ *Stanišić i Župljanin*, prvostepena presuda, 340 – 341.

Dragan), jedinicu Ljubiše Savića Mauzera i Šešeljeve dobrovoljce iz Bijeljine pod komandom Mirka Blagojevića.³⁷⁶ Delovi grada naseljeni Muslimanima i Hrvatima bili su izloženi artiljerijskoj vatri. Veliki broj civila ubijen je nakon srpskog osvajanja Brčkog. Muslimani i Hrvati su maltretirani, prebijani, veliki broj je zatočen u centrima poput zgrade policije, vatrogasnog doma, sportske hale i brojnih drugih objekata.³⁷⁷ Najveći broj Muslimana i Hrvata odveden je u logor Luka gde su izloženi sistematskom mučenju i zlostavljanju, a mnogi od njih su i ubijeni.³⁷⁸ Tri džamije u gradu Brčko uništene su eksplozijama u toku jedne noći, u razmaku od pola sata. Vatrogascima koji su stigli na lice mesta, naoružani vojnici zabranili su da gase džamiju, već su morali samo da se staraju da vatra na zahvati susedne objekte.³⁷⁹ Vatrogasci su u jednom trenutku zatočeni u svom domu, gde ih je pretukao komandant Šešeljevih dobrovoljaca Mirko Blagojević i zatim ih odveo u zgradu policije, gde su bili zatočeni zajedno sa drugim stanovnicima Brčkog.³⁸⁰

I u izveštaju obaveštajnog organa Istočnobosanskog korpusa komandi VRS u septembru 1992. navodi se da su paravojne grupe predstavljale praktičnu vlast u prvo vreme nakon zauzimanja Brčkog i da su „pod izgovorom srpstva u stvari vršili pljačke, silovanja i ubistva”.³⁸¹ Izveštaj navodi da su u Srpskoj varoši (deo grada) Muslimani i Hrvati izvođeni pred kuće i ubijani. Leševi su onda tu stajali danima, dok ih komunalne službe ne bi pronašle i odnele u jame. Autor izveštaja citirao je predsednika opštine Brčko, Đorđa Ristanića, kako govori da je ubijeno oko 300 ljudi u tom prvom periodu, dodavši: „on se lično ne uzbuđuje zbog toga”.³⁸² Ceo izveštaj sastavljen je u duhu zabrinutosti, ne zbog civilnih žrtava, već zbog neprikrivanja zločina i zbog reakcije međunarodne zajednice. Tako se navodi da su „određeni organi upozoravali da se nešto preduzme u smislu neoticanja podataka”, ali je predsednik opštine odgovarao „da ga to ne interesuje i da su mnogo veće grobnice u Prijedoru”.³⁸³ Načelnik ovog obaveštajnog organa, potpisan kao kapetan I klase Simeun Čuturić, stoga je predlagao da se u saradnji sa „stručnim timom VMA (Vojnomedicinska akademija u Beogradu, prim.aut.) prevezu leševi na bezbedno mjesto, kako je to rađeno u Baranji i na drugim mjestima, na šta je VMA pozitivno odgovorila”.³⁸⁴ Od daljih mera predlagao je da se

---

³⁷⁶ *Krajišnik*, prvostepena presuda, 121; *Karadžić*, prvostepena presuda, 309 – 310.

³⁷⁷ *Krajišnik*, prvostepena presuda, 121 – 124.

³⁷⁸ Glavni u logoru bio je Goran Jelisić, sadista koji se predstavljao kao „srpski Adolf Hitler“ i koji je pred Tribunalom u Hagu osuđen na 40 godina zatvora, vidi: MKSJ, *Tužilac protiv Gorana Jelisića*, predmet broj IT-95-10-A, drugostepena presuda, 5. jul 2001. Više o logoru Luka, zatočenju, mučenjima i ubistvima logoraša videti u: *Karadžić*, prvostepena presuda, 310 – 320.

³⁷⁹ MKSJ, Svedočenje vatrogasca iz Brčkog Jasmina Fazlovića, 20. april 2004, *Krajišnik: IT-00-39*, T. 2312 – 2315.

³⁸⁰ *Ibid*, 2294 – 2297.

³⁸¹ MKSJ, Vanredni izveštaj obaveštajnog organa komande Istočnobosanskog korpusa komandi VRS od 29. septembra 1992. godine, dokazni predmet P00154, *IT-08-91:Stanisic & Zupljanin*, 1.

³⁸² *Ibid*.

³⁸³ *Ibid*.

³⁸⁴ *Ibid*, 2.

prizna ubistvo nekolicine Hrvata i Muslimana za koje se dokaže da su „pripremali etničko čišćenje Srba na ovim prostorima”, kao i da se organizuje suđenje za dva-tri ekstrema iz redova paravojnih formacija „uz svu moguću pompu i prisustvo novinara iz cijelog svijeta”³⁸⁵

Upravo ovaj izveštaj predstavlja dobar primer odnosa ostataka JNA i Vojske Republike Srpske³⁸⁶ prema paravojnim formacijama. One su uključivane u sve operacije, korišćene kao pešadija i za popunu jedinica, zvanično je traženo od Srpske radikalne stranke da šalje dobrovoljce tamo gde je bilo potrebno još ljudi, ali su se školovani oficiri privatno i u strogo poverljivim izveštajima žalili na „oticanje podataka”, tj. na činjenicu da dobrovoljci nisu baš suptilni ni u metodama ubijanja i mučenja ljudi, ni u prikrivanju svojih zločina. Pretresno veće MKTJ koje je sudilo u slučaju Krajišnik, detaljno je razmatralo odnos VRS i paravojnih formacija, uključujući i pokušaje VRS da stavi ove grupe pod svoju komandu na osnovu naređenja Ratka Mladića od 28. jula 1992.³⁸⁷ Ovo naređenje usledilo je nakon obaveštajnog izveštaja koji je konstatovao da su paravojne formacije (a po proceni iz tog izveštaja u tom trenutku ih je bilo oko 60 sa 4-5000 pripadnika) „uglavnom bile sastavljene od pojedinaca niskog morala, od kojih su mnogi bili osuđivani za krivična djela i njihov interes je bila pljačka” kao i da često ne prihvataju komandu VRS.³⁸⁸ Veće je takođe došlo do zaključka da je rukovodstvo VRS više bilo zabrinuto zbog „pljački i poremećaja u funkcionisanju pravnog poretka nego zbog raširene pojave zločina koje su vršili pripadnici paravojnih formacija”.³⁸⁹ Umesto razoružanja, paravojne formacije su i dalje uključivane u sastav VRS (formalno ili, gde je to uspelo, i suštinski).³⁹⁰

Na području grada Sarajeva delovale su četiri jedinice dobrovoljaca Srpske radikalne stranke pod komandom ljudi koje je Šešelj 1993. proglasio četničkim vojvodama – Branislav Gavrilović Brne, Slavko Aleksić, Jovo Ostojić i Vasilije Vidović Vaske.³⁹¹ Vasketova jedinica gospodarila je sarajevskom opštinom Ilijaš zavodeći teror i čineći brojne zločine nad Muslimanima.³⁹² Jedan od pojedinačno najvećih zločina bio je napad lokalne TO Ilijaš i Vasketovih četnika na selo Lješevo kod

³⁸⁵ *Ibid.*

³⁸⁶ U BiH to je identična vojska koja je samo u maju 1992. promenila oznake, dok su kompletno naoružanje, oprema i većina oficirskog kadra ostali isti, videti: MKSJ, Reynaud Theunens, Radovan Karadžić and ‘SRBiH’ TO – VRS, izveštaj eksperta, *Karadžić: IT-95-5*, 49 – 51.

³⁸⁷ MKSJ, Naređenje Ratka Mladića o razoružavanju paravojnih formacija od 28. jula 1992, dokazni predmet P00819, *Krajišnik: IT-00-39*.

³⁸⁸ *Krajišnik*, prvostepena presuda, 79.

³⁸⁹ *Ibid.*, 81.

³⁹⁰ *Ibid.*, 81 - 82.

³⁹¹ Reynaud Theunens, *Karadžić and ‘SRBiH’ TO – VRS*, 206 – 207.

³⁹² Vidović je pre sukoba u BiH bio na ratištu u Hrvatskoj, a po službenoj zabelešci oficira JNA, bio je jedan od učesnika u ubistvima hrvatskih civila u Škabrnji i Nadinu, u novembru 1991, vidi: MKSJ, Službena zabeleška JNA o Škabrnji i Nadinu od 8. marta 1992, dokazni predmet P00116, *IT-95-11: Martić*, 2.

Ilijaša, 4. juna 1992.³⁹³ Tom prilikom ubijeno je 22 ljudi, među kojima je bilo žena i starijih muškaraca, dok su ostali odvedeni na različita mesta zatočeništva poput železničke stanice Podlugovi ili skladište kompanije *Iskra* u istom mestu, gde su bili podvrgnuti torturi.³⁹⁴ I druge radikalske vojvode bile su poznate po okrutnosti, pljački i zločinima. Branislav Gavrilović Brne optužen je 2020. od Tužilaštva BiH za ratne zločine u Otesu (opština Vogošća) i na lokalitetu Golo brdo, na planini Igman.³⁹⁵ On je, u već citiranom izveštaju vojnoobaveštajnog organa Istočnobosanskog korpusa VRS označen kao osoba koja je prednjačila u činjenju zločina i u Brčkom.³⁹⁶ Vojvoda Slavko Aleksić imao je svoju jedinicu na Jevrejskom groblju, u opštini Novo Sarajevo, odakle su redovno artiljerijskom i snajperskom vatrom terorisani građani Sarajeva.³⁹⁷ Aleksić je 2019. u Višegradu organizovao okupljanje četnika na pomenu četničkom komandantu Draži Mihailoviću. Tom prilikom su pozivali na nasilje, pretili Bošnjacima i pevali „Biće opet pakao i krvava Drina” zbog čega je protiv Aleksića i još dve osobe pokrenut krivični postupak pred Sudom BiH.³⁹⁸

U Hercegovini je takođe delovalo nekoliko radikalskih dobrovoljačkih jedinica pod formalnom komandom JNA, a zatim i Hercegovačkog korpusa VRS. Komandant Šešeljevih četnika u Istočnoj Hercegovini bio je vojvoda Branislav Vakić, čelnik niških radikala i poslanik SRS u skupštinama Srbije i SRJ.³⁹⁹ On je u junu 1992. osnovao dobrovoljački odred *Dragi Lazarević*, koji je kasnije prešao pod komandu Milenka Kešelja i učestovovao je u ratnim operacijama na području Mostara i Nevesinja.⁴⁰⁰ Odred je u februara 1993. delovao i na planini Velebit, u Republici Srpskoj Krajini. Bezbednosno-obaveštajni organ Glavnog štaba Vojske RSK tom prilikom izveštavao je da se u okviru te jedinice nalazi „veći broj lica devijantnog ponašanja, spremnih

³⁹³ Šešelj, prvostepena presuda, 58.

³⁹⁴ Svedočenje svedoka VS-1055, 4. jun 2008, *IT-03-67:Šešelj*, T. 7818 – 7837. Članovi porodica žrtava iz Lješeva uzaludno godinama zahtevaju odgovornost Vasilija Vidovića, videti: <https://magazinplus.eu/5-6-1992-srpski-vojnici-strijeljali-22-civila-u-ljesevu-kod-ilijasa/>, (18. oktobar 2021). Koncizan pregled zločina počinjenih na teritoriji opštine Ilijaš može se naći u članku novinara Nemanje Stjepanovića, „Ko nam uči decu?“, *Peščanik*, 2. jun 2016, dostupno na: <https://pecanik.net/ko-nam-uci-decu/>, (18. oktobar 2021).

³⁹⁵ <http://www.tuzilastvobih.gov.ba/index.php?id=4738&jezik=b>, (18. oktobra 2021). O zločinu na Golom brdu videti i: MKSJ, Svedočenje Perice Koblara, 10. jun 2008, *IT-03-67:Šešelj*, T. 7995 – 8013.

³⁹⁶ Vanredni izveštaj obaveštajnog organa komande Istočnobosanskog korpusa, 1

³⁹⁷ Područje Jevrejskog groblja, kao i cele Grbavice, bilo je važno snajpersko uporište Vojske Republike Srpske i njoj podređenih formacija, poput četnika vojvode Aleksića, više o snajperskim položajima vidi u: MKSJ, *Tužilac protiv Dragomira Miloševića*, predmet broj IT-98-29, prvostepena presuda, 12. decembar 2007, 77 – 79.

³⁹⁸ <https://balkaninsight.com/2021/02/22/pripadnici-ravnogorskog-pokreta-negirali-da-su-krivi-za-izazivanje-mrznje/?lang=sr>, (18. oktobar 2021).

³⁹⁹ Vakić, Branislav, „Ratni put vojvode Branislava Vakića”, *Velika Srbija*, broj 63 (decembar 1995), 52 – 62.

⁴⁰⁰ Reynaud Theunens, *Radovan Karadžić and 'SRBiH' TO – VRS*, 402 – 404.

na klanje, silovanje i krađu”.⁴⁰¹ Dobrovoljci SRS bili su raspoređeni i u drugim jedinicama u okolini Mostara i Nevesinja.⁴⁰² Među brojnim zločinima koje su, zajedno sa pripadnicima VRS i drugim formacijama, počinili Šešeljevi dobrovoljci izdvaja se zatvaranje i mučenje civila iz Zavlake i drugih mostarskih sela u svlačionici fudbalskog stadiona u Vrapčićima kod Mostara.⁴⁰³ Sredinom juna 1992. više od 80 zatvorenika odvezeno je kamionima na obližnju deponiju smeća u Uborku gde su streljani i nakon toga zatrpani zemljom.⁴⁰⁴ U isto vreme, druga grupa vojnika i radikalskih dobrovoljaca odvela je grupu zarobljenih civila iz mostarske kasarne Severni logor na groblje u Sutini, gde ih je streljala.⁴⁰⁵ U masovnoj grobnici nađena su 22 leša.⁴⁰⁶

I u Bosni i Hercegovini, baš kao i u Hrvatskoj, radikalski dobrovoljci masovno su pljačkali lokalno stanovništvo. Četnički vojvoda Srećko Radovanović Debeli, po svedočenju potpukovnika Mileta Beronje, komandanta 2. posavske brigade sa područja Bosanskog Šamca, tražio je da svaki dobrovoljac kog on dovede dobije po 50,000 nemačkih maraka „što u kešu, što u plenu”.⁴⁰⁷ Srpski DB, koji je pratio redovno Radovanovićevu grupu radikala iz Kragujevca, dobio je od svojih saradnika informaciju da se u kafani u kojoj se redovno okupljaju, radikali hvale kako je Slobodan Miljković Lugar otimao srpske vojnike i prodavao ih HVO-u u Orašju, da bi bili razmenjeni za zarobljene Hrvate.⁴⁰⁸ Takođe se navode i brojni automobili koje su ovi dobrovoljci dovezli sa ratišta, a Šešeljev vojvoda Srećko Radovanović i opremu za pržionicu kafe.⁴⁰⁹ Jedinicu Šešeljevog vojvode Branislava Gavrilovića Brneta, komandant Sarajevsko-romanijskog korpusa VRS, Stanislav Galić, u zvaničnom izveštaju od 14. novembra 1992. naziva „grupa kriminalaca koja svojim ponašanjem među stanovništvom na ovom prostoru nanosi štetu ugledu Vojske Republike Srpske”.⁴¹⁰ O istoj jedinici, po izveštaju ratne službe stanice policije Ilidža, narod

⁴⁰¹ MKSJ, Reynaud Theunens, Dobrovoljci SRS/SČP i sukob u Hrvatskoj i BiH, izveštaj eksperta, dokazni predmet P00261, *IT-03-67:Šeselj*, 404 – 405.

⁴⁰² Izjava Zorana Tota, 9 - 11.

⁴⁰³ Šešelj, prvostepena presuda, 60. Videti i izjavu Redžepa Karišika, svedoka koji je preživeo masakr, MKSJ, Svedočenje Redžepa Karišika, 1. jul 2008, *IT-03-67:Šeselj*, T. 8768 – 8783.

⁴⁰⁴ *Ibid.*

⁴⁰⁵ Šešelj, prvostepena presuda, 60. Videti i izjavu Fahrudina Bilića, svedoka koji je preživeo masakr, Svedočenje Fahrudina Bilića, 3. jul 2008, *IT-03-67:Šeselj*, T. 8983 – 9001.

⁴⁰⁶ *Ibid.* Ove dve grobnice, Uborka i Sutina, bile su prve ekshumirane masovne grobnice u Bosni i Hercegovini, još 1992. čim je Armija BiH osvojila to područje. Ukupno je ekshumirano 114 leševa, videti: <https://www.slobodnaevropa.org/a/25422273.html>, (18. oktobar 2021).

⁴⁰⁷ MKSJ, Saslušanje potpukovnika Mileta Beronje u svojstvu svedoka pred istražnim sudijom Vojnog suda u Banjaluci 14. decembra 1992. godine, dokazni predmet P01024, *IT-03-67:Šeselj*.

⁴⁰⁸ Centar RDB Kragujevac, Službena beleška o informativnom razgovoru od 10. marta 1993, *Policijiski dosije 2*, ur. Vojislav Šešelj, Beograd: Srpska radikalna stranka, 2010, 379.

⁴⁰⁹ *Ibid.*

⁴¹⁰ Reynaud Theunens, *Dobrovoljci SRS/SČP i sukob u Hrvatskoj i BiH*, 385.

govori „kako idu u borbu samo tamo gdje imaju nešto i ukrasti”⁴¹¹

Centar državne bezbednosti u Trebinju (gradu u Istočnoj Hercegovini pod kontrolom srpske strane) upozoravao je u avgustu 1992, u strogo poverljivom izveštaju dostavljenom MUP-u Srpske republike BiH, da radikalski dobrovoljci prave velike probleme u Nevesinju, da retko idu na ratište, već terorišu lokalno stanovništvo, da uspostavljaju svoje punktove za kontrolu, pljačkaju ljude i opijaju se remeteći javni red i mir.⁴¹² Slično je bilo i u mestu Berković kod Stoca gde je grupa radikala pokušala da preuzme stanicu policije, a zatim organizovala obuku lokalnih meštana usput maltretirajući ljude, pljačkajući i oduzimajući civilne automobile.⁴¹³ Trebinjska državna bezbednost zabeležila je slična ponašanja radikala i u Bileći (gde su upadali u muslimanske kuće, pljačkali ih i maltretirali ljude) i Trebinju, ali su iz tih gradova isterani od strane lokalne srpske policije.⁴¹⁴

Centar RDB Niš izveštavao je redovno na leto i jesen 1992. kako Šešeljev četnički vojvoda i narodni poslanik SRS-a Branislav Vakić dovozi vozila i robu sa ratišta, uključujući televizore, video-rekordere, kasetofone, ali i automatske puške i eksploziv.⁴¹⁵ Saradnik RDB-a, izveštavajući sa sastanka niških radikala govorio je o Vakiću: „Svima je poznato da je njegov osnovni cilj i svrha boravka na ratištu samo pljačka i prevoz oružja, ali za sada to niko na sastancima ne sme javno da iznese s obzirom na njegovu isključivost i preku narav”⁴¹⁶ I druge Šešeljeve vojvode bile su sličnih ljudskih kvaliteta. Predstavljajući izveštaj saradnika o vojvodi i narodnom poslaniku SRS-a Miroslavu Vukoviću Čeletu iz Čačka, kako se pijan hvali da je na ratištu ulazio u bolnice i ubijao ranjene neprijatelje, DB ga je karakterisao kao poznatog čačanskog kriminalca i „vrlo labilnu osobu, sklonu upotrebi alkohola, koji je bez ikakvog ugleda u sredini”⁴¹⁷ Ovo potvrđuje i slučaj koji je lokalni čačanski diler deviza prijavio DB-u u avgustu 1993. Vuković, koga je znao od ranije, prišao mu je da razmeni 100 nemačkih maraka, a kada je dobio dinare, zadržao je i devize uz reči „da je on narodni poslanik i da na to ima pravo”⁴¹⁸

⁴¹¹ *Ibid*, 387.

⁴¹² MKSJ, Informacija o aktivnostima članova tzv. paravojnih formacija na teritoriji SAO Hercegovina, Centar državne bezbednosti Trebinje, 4. avgust 1992, dokazni predmet P00891, IT-03-67:Šešelj.

⁴¹³ *Ibid*.

⁴¹⁴ *Ibid*.

⁴¹⁵ Centar RDB Niš, službena beleška od 9. jula 1992, *Policijski dosije 2*, 324 – 326.

⁴¹⁶ Centar RDB Niš, Izveštaj saradnika od 30. jula 1992, *Policijski dosije 2*, 334. Branislav Vakić pojavio se u javnosti i 2017. kada je sa grupom istomišljenika napao posetioce na projekciji antiratnog filma *Albanke su naše sestre*. Osnovni sud u Nišu obustavio je gonjenje Vakića zbog ovog dela, jer je veštačenje pokazalo da „boluje od teškog duševnog oboljenja zbog kojeg se leči u psihijatrijskoj bolnici”, vidi: <https://rs.n1info.com/vesti/a538815-cetnicki-vojvoda-neuracunljiv-nece-odgovarati-zbog-napada-na-gradjane/>, (18. oktobar 2021).

⁴¹⁷ Centar RDB Kraljevo, Službena beleška o informativnom razgovoru od 18. avgusta 1993, *Policijski dosije 2*, 396 – 397.

⁴¹⁸ Centar RDB Kraljevo, Službena beleška o informativnom razgovoru od 31. avgusta 1993, *Policijski*

Srpska radikalna stranka organizovala je sistematsko zastrašivanje i napade na Hrvate početkom 1990-ih u Vojvodini, u saradnji sa pojedinim izbeglim Srbima iz Hrvatske. Cilj je bio prisilna razmena stanovništva i zamena kuća izbeglih Srba sa Hrvatima iz Vojvodine. Radikalni funkcioneri, uključujući i samog Šešelja, govorili su o ovome otvoreno, zalagali se za „retorziju“⁴¹⁹ i pretili javno Hrvatima koji su živeli u Vojvodini.⁴²⁰ Na hrvatske kuće od kraja 1991. pa sve do kraja 1993. godine bacane su eksplozivne naprave, ljudi su napadani, upadano im je u kuće i prećeno, a jedan broj Hrvata je i ubijen.⁴²¹ U većini slučajeva zabeleženog nasilja nad Hrvatima učestvovali su članovi ili simpatizeri Srpske radikalne stranke. U Rumi su tokom 1991-1993. bacane bombe na kuće Hrvata, upadalo se u kuće, ljudi su fizički i verbalno maltretirani, za šta su svedoci optužili lokalne funkcionere SRS-a.⁴²²

Radikali su, po navodima svedoka, stajali i iza organizovane kampanje zastrašivanja i pretnji Hrvatima u opštini Šid koja je rezultirala iseljavanjem velikog broja Hrvata od 1991. do 1993. godine.⁴²³ U mestu Kukujevci (opština Šid), nakon proterivanja velikog broj Hrvata, radikali su preuzeli vlast u mesnoj zajednici i pokušali da promene ime mesta, što im nije pošlo za rukom.⁴²⁴ Srbin iz Hrvatske koji se u to mesto doselio početkom 1990-ih opisao je u izjavi istraživačima Fonda za humanitarno pravo da je poseban vid pritiska predstavljao dolazak Vojislava Šešelja u avgustu 1993. u Kukujevce, dodavši: „Bacane su im bombe, pretili su im telefonom. A naročito je nezgodno kada dobiju za komšiju nekog od radikala. Onda tu razgovora nema“.⁴²⁵ I agencija „Lasta“, osnovana 1992. u Kukujevcima, koja je pružala tehničku podršku iseljavanju Hrvata i ugovarala razmene nepokretnosti, bila je povezana sa Srpskom radikalnom strankom.⁴²⁶ Operativci srpskog DB-a identifikovali su početkom 1994. rukovodstvo SRS-a u selu Morović, u šidskoj opštini, kao najodgovornije za pretnje i nasilje (uključujući bacanje bombi i podmetanje eksploziva) nad Hrvatima u

---

dosije 2, 397.

⁴¹⁹ Radikali su koristili naziv retorzija, što je jedna od mera koje država preuzima u međunarodnom pravu kao proporcionalan odgovor na postupke druge države (na primer prekid diplomatskih odnosa), za svoj zahtev da se Hrvati proteraju iz Vojvodine. Proterivanje ljudi na osnovu etničke pripadnosti je vrlo ozbiljan zločin sankcionisan i međunarodnim i domaćim pravom i nema nikakve veze sa pravnim institutom retorzije, vidi: Vojin Dimitrijević et al., *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005, 296.

⁴²⁰ Videti izjave Vojislava Šešelja i drugih radikala tokom 1991. i 1992. godine u Narodnoj skupštini Srbije i u medijima, Fond za humanitarno pravo, *Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, Beograd 2019, 13 - 14.

⁴²¹ O ubistvima i nestancima Hrvata u Vojvodini u ovom periodu videti u: Fond za humanitarno pravo, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 50 - 62.

⁴²² FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 18; 22-23; 35.

⁴²³ *Ibid*, 19; 29; 35.

⁴²⁴ *Ibid*, 36.

⁴²⁵ *Ibid*, 36.

⁴²⁶ FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 29.

tom mestu.⁴²⁷ I svedoci koji su davali izjave FHP-u potvrdili su ove navode, dodajući da je predsednik mesnog odbora SRS-a, Zlatko Stjepanović, prijavljivao vojnicima stacioniranim u blizini Morovića gde su hrvatske kuće, nakon čega bi ovi upadali u njih i maltretirali vlasnike.⁴²⁸ Vojislav Šešelj posetio je i bolnicu u Starom Slankamenu u opštini Indija, u avgustu 1993. Tom prilikom Šešelj je tražio da samo Srbi leče Srbe i pretio da će zaposleni u bolnici dobiti plate „kad očiste bolnicu od onih koji nisu Srbi”.⁴²⁹ Nakon njegove posete, opštinski odbor SRS u Indiji sastavio je spisak nacionalno nepodobnih radnika i poslao ga bolnici. Ti ljudi kasnije su maltretirani, prećeno im je otkazima, a najmanje jedna osoba je otkaz i dobila.⁴³⁰

Najpoznatiji slučaj organizovanog progona Hrvata, selo Hrtkovci u opštini Ruma, takođe je delo Srpske radikalne stranke. Nakon mitinga koji je Šešelj organizovao u ovom mestu 6. maja 1992. godine, usledio je progon Hrvata, uz zastrašivanja, upadanja u kuće, pretnje i napade.⁴³¹ Oko 450 hrvatskih porodica napustilo je ovo mesto u periodu od maja do avgusta 1992.⁴³² Oni su bili prisiljeni da menjaju kuće sa srpskim izbeglicama iz Hrvatske.⁴³³ Organizatori akcije etničkog čišćenja u Hrtkovcima bili su lokalni radikalski funkcioneri Ostoja Sibinčić i Rade Čakmak (izbeglica iz Zapadne Slavonije). Oni su protivzakonito preuzeli vlast u selu, formirali svoje organe (uključujući i paravojnu grupu) i praktično suspendovali pravni poredak Srbije na toj teritoriji, pa su čak i nelegalno promenili ime sela nazvavši ga Srbislavci.⁴³⁴ Policija, državna bezbednost i svi drugi nadležni organi u Republici bili su do detalja informisani o postupcima radikala⁴³⁵, ali je do prve reakcije došlo tek u avgustu, kada su pod ogromnim pritiskom i domaće i međunarodne javnosti, ali i

---

⁴²⁷ Službena beleška centra RDB-a Sremska Mitrovica, odsek Šid, od 24. februara 1994, *Policijiski dosije* 4, 170 – 173.

⁴²⁸ FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 20.

⁴²⁹ *Ibid*, 36.

⁴³⁰ *Ibid*.

⁴³¹ Detaljnije o mitingu 6. maja 1992. u Hrtkovcima u: MKSJ, Službena beleška SDB Sremska Mitrovica, odsek Ruma, 11. maj 1992, dokazni predmet P00548, *IT-03-67:Šešelj*. O nasilju nad građanima videti: MKSJ, Svedočenje Franje Baričevića, 15. oktobar 2008, *IT-03-67:Šešelj*, T. 10770; MKSJ, Svedočenje Alekse Ejića, 8. oktobar 2008, *IT-03-67:Šešelj*, T. 10556 - 1057 i FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 24 – 28.

⁴³² Fond za humanitarno pravo, „Razmena stanovništva - vojvođanski Hrvati za Srbe iz Hrvatske“, *Pod lupom* br. 8, decembar 1993. godine, 1.

⁴³³ Zvanična radikalska propaganda tvrdila je da su Hrvati dobrovoljno razmenjivali svoje kuće za stanove na primorju ili u Zagrebu. Međutim, analiza FHP-a pokazala je da se zanemarljiv broj ugovora odnosi na takve nekretnine i da se ogromna većina Hrvata odselila u sela u Zapadnoj Slavoniji, vidi: FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 40.

⁴³⁴ MKSJ, Službena beleška SDB Sremska Mitrovica, odsek Ruma, 23. jun 1992, dokazni predmet P01104, *IT-03-67:Šešelj*.

⁴³⁵ Videti, na primer, Službena beleška SDB-a Sremska Mitrovica od 11. maja 1992, *op.cit.* i MKSJ, Službena beleška SDB-a Sremska Mitrovica od 23. juna 1992, dokazni predmet P01104, *IT-03-67:Šešelj*.

savezne Vlade Milana Panića, uhapšeni Sibinčić, Čakmak i još nekoliko osoba.⁴³⁶ Pošto su ubrzo pušteni da se brane sa slobode, a na kraju i osuđeni samo na kratkotrajne uslovne kazne, oni su praktično nastavili da gospodare ovim sremskim mestom i da i preostale Hrvate maltretiraju i proteruju tokom 1992. i 1993. godine.⁴³⁷ Državna delegacija predvođena saveznom ministarkom za ljudska i manjinska prava, Margit Savović, i predsednikom opštine Ruma, Branislavom Devrnjom, posetila je Hrtkovce u maju 1993, sastala se sa Sibinčićem i Čakmakom i ocenila da nije bilo organizovanog nasilja, već samo „pojedinačnih slučajeva”.⁴³⁸ Time je država i formalno stala iza postupaka radikala, što je sam Sibinčić odlično razumeo izgovarajući rečenicu: „Prvi put osećamo da smo potrebni majčici Srbiji”.⁴³⁹

Radniku DB-a u Sremskoj Mitrovici su se javili 8. jula 1992. čelnici SRS-a u tom gradu da bi se posavetovali kako najbolje da zastraše Hrvate da se odsele iz Mitrovice.⁴⁴⁰ Tom prilikom oni su naveli i konkretne ljude kojima već prete ili se spremaju da im prete. Radikali su bili vidno razočarani reakcijom radnika DB-a koji ih je upozorio da to ne rade i rezignirano su zaključili da će oni „sami da vode borbu protiv Hrvata” i da ih SUP u tome ne može sprečiti.⁴⁴¹ U belešci se navodi i da su rekli kako je Vojislav Šešelj 5. jula 1992. saopštio svim mesnim odborima SRS-a da „prekinu sve aktivnosti oko iseljavanja lica hrvatske nacionalnosti do daljeg”.⁴⁴² I iz ove rečenice jasno proizlazi da su takve aktivnosti do tada bile praktikovane i to uz očigledan nalog (ili bar znanje) Vojislava Šešelja. Ova beleška, koja pokazuje potpuno tolerisanje izvršilaca krivičnih dela (čak i kad ih sami učinioci priznaju) od strane DB-a i celog MUP-a Srbije, završava se konstatacijom radnika DB-a da je na kuću jednog od pominjanih Hrvata bačena bomba te noći kada je ovaj razgovor vođen i da su to verovatno izvršili ljudi koji su bili kod njega na sastanku.⁴⁴³

Rezultat udružene delatnosti Srpske radikalne stranke i drugih ekstremista sa državnim organima je etničko čišćenje Vojvodine, na prvom mestu Srema. Po analizi koju je 2003. godine uradio Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine AP Vojvodine, 1990-ih se iz opštine Šid odselilo gotovo dve trećine svih Hrvata koji su tamo živeli na početku sukoba.⁴⁴⁴ Iz Indije se odselilo oko 60 odsto, dok je Rumu i Staru Pazovu napustila polovina predratnih žitelja hrvatske nacionalnosti.

⁴³⁶ FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 32.

⁴³⁷ *Ibid*, 33.

⁴³⁸ *Ibid*, 37.

⁴³⁹ *Ibid*.

⁴⁴⁰ Službena beleška radnika SDB-a u Sremskoj Mitrovici od 8. jula 1992. u: *Policijski dosije* 3, 501.

⁴⁴¹ *Ibid*.

⁴⁴² *Ibid*.

⁴⁴³ *Ibid*, 502.

⁴⁴⁴ Informacija o kretanju broja pripadnika hrvatske nacionalne manjine u AP Vojvodini u periodu od 1991 – 2002. godine, Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine, 20. septembar 2003. godine.

U Kukujevcima, mestu gde su Hrvati 1991. činili 89 odsto stanovništva, do 2002. su spali na samo 3 odsto.⁴⁴⁵ Slični procenti važe i za druga mesta u Sremu, poput Gibarca, Novog Slankamena ili Hrtkovaca. Grupa sremskih radikala uhapšena je u oktobru 1993, nakon sukoba Šešelja i Miloševića, ali su na kraju optuženi samo za nezakonito držanje oružja.⁴⁴⁶

I u drugim delovima Srbije, gde su bili u mogućnosti, radikali su sprovodili politiku etničkog čišćenja. Operativci DB-a poslali su detaljan izveštaj o tome kako radikali u Malom Zvorniku, u kom su bili na vlasti početkom 1990-ih, upadaju u kuće Muslimana, prisiljavaju ih da se sele, otpuštaju građane muslimanske veroispovesti sa posla i slično.⁴⁴⁷ Iako je izveštaj, koji sadrži imena počinitelaca i žrtava, datume i opise krivičnih dela, upućen i MUP-u, nikakve reakcije nije bilo.⁴⁴⁸ U Bečeju i Temerinu radikali su organizovali naoružane grupe radi zastrašivanja tamošnjeg mađarskog stanovništva.⁴⁴⁹ Četnički vojvoda Branislav Vakić dogovario se sa radikalima iz Dimitrovgrada na leto 1992, da tamo, a kasnije i u Bosilegradu, „preduzmu akciju sličnu onoj u Pljevljima, s ciljem da se pripadnici bugarske nacionalnosti zaplaše na neki način”.⁴⁵⁰ U Pčinjskom okrugu radikali su napravili bazu u manastiru Prohor Pčinjski i planirali da izazovu sukobe u Preševu sa Albancima, ali i u Makedoniji, kao i da okupiraju severne delove ove zemlje.⁴⁵¹ U tome su, sudeći po izveštajima srpskog DB-a, imali podršku vladike vranjskog Pahomija.⁴⁵² Ipak, Makedonija nije interesovala Slobodana Miloševića, te su radikalski planovi ostali nerealizovani.

U Pljevljima, etnički mešovitoj sredini na severu Crne Gore, delovao je Šešeljev vojvoda Milika Čeko Dačević. On je 6. avgusta 1992. nakon što je njegovom telohranitelju oduzet automobil ukraden na bosanskom ratištu, sa 400 naoružanih ljudi blokirao stanicu policije.⁴⁵³ Nakon što su suspendovani policajci koji su ga podržali, Dačević je 8. avgusta u Pljevlja doveo stotine ljudi iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore koji su praktično okupirali Pljevlja, šenlučili, pretili Muslimanima i suspendovali pravni poredak Crne Gore.⁴⁵⁴ Centar RDB Niš, koji je redovno pratio

⁴⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁴⁶ FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 40.

⁴⁴⁷ Službena beleška centra RDB Valjevo od 4. avgusta 1993, u: *Policijski dosije* 4, 33 – 37.

⁴⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁴⁹ MKSJ, Izveštaj Centra RDB Novi Sad od 7. aprila 1995, Aktivnosti ekstremista iz redova SRS sa posebnim osvrtom na paravojno organizovanje i naoružavanje, dokazni predmet P01938, *IT-04-75:Hadzic*, 3-4.

⁴⁵⁰ Centar RDB Niš, Službena beleška od 20. avgusta 1992, *Policijski dosije* 2, 344.

⁴⁵¹ Centar RDB Vranje, Aktivnosti ekstremista iz SRS sa posebnim osvrtom na paravojno organizovanje i naoružavanje na području CRDB Vranje, 10. april 1995, *Policijski dosije* 4, 503 – 507.

⁴⁵² *Ibid.*, 505.

⁴⁵³ Fond za humanitarno pravo, *Bukovica*, Beograd 2003, 14 - 18.

⁴⁵⁴ *Ibid.* Detaljan opis događaja prezentovan je Vrhovnom savetu odbrane od strane crnogorskog rukovodstva i Vojske Jugoslavije, vidi: MKSJ, Stenografske beleške sa sednice Vrhovnog saveta odbrane od 7. avgusta 1992, dokazni predmet P00469, *T-02-54: Milosevic*.

šefa tamošnjih radikalskih dobrovoljaca, Branislava Vakića, javio je da su Vakića iz beogradske centrale SRS obavještavali kako je u Pljevlja u avgustu 1992. stigla grupa radikalskih dobrovoljaca „gde su pomagali u stvaranju konfliktne situacije, tamošnjim paravojnim formacijama” i da ratni štab SRS-a šalje još jednu grupu.⁴⁵⁵ Dačević je osuđen na dve godine zbog ovih događaja, ali ni toliko nije odslužio, jer ga je pomilovao tadašnji predsednik Crne Gore Momir Bulatović.⁴⁵⁶

Režim Slobodana Miloševića sve vreme je imao kompletnu sliku o namerama i postupcima radikala i njihovih dobrovoljačkih jedinica. Iz objavljenih dokumenata državne bezbednosti, kao i iz dokaza izvedenih pred sudovima u Hagu i Beogradu, jasno je da su sve informacije stizale do vrha srpske države, uključujući i informacije o počinjenim zločinima. Uz to znanje, režim ne samo da je tolerisao, već je i sve vreme do 1993. godine materijalno i logistički pomagao okupljanje i odlazak na različita ratišta ovih jedinica. I nakon razlaza između Miloševića i Šešelja, u septembru 1993, jedino za šta su pojedini radikali snosili odgovornost je nelegalno držanje oružja. Lokalni centri DB-a pomno su pratili i beležili sve nelegalne aktivnosti radikala i o tome obavještavali rukovodstvo i službe i samog MUP-a, ali je sve ostalo na tome. Na primer, u izveštaju centra DB-a u Pančevu od 4. aprila 1995. detaljno se izveštavalo o kriminalnom ponašanju tamošnjih radikala, o nelegalnom oružju koje poseduju, ali i o tome kako se hvale ratnim zločinima koje su počinili na ratištima.⁴⁵⁷ Jedino suđenje za bilo koji zločin bilo je suđenje braći Repić u Šapcu, koje je izvedeno u krajnjoj tišini, bez ikakve medijske pratnje i bez komentara bilo koga iz vlasti.

Kako tačno primećuje novinar Miloš Vasić govoreći o srpskoj državnoj bezbednosti: „Sve su znali: svaki ratni zločin; Sjeverin i Štrpce; Zapadnu Slavoniju, Ovčaru, Lovas i Zvornik; Hrtkovce i Srem; znali su i ko je postavljao paklene mašine po Srbiji i Beogradu; znali su svaku paravojnu formaciju do u poslednjeg člana; svaki pištolj; znali su svaku reč Mirka Jovića i Dragoslava Bokana (TKTR: tajna kontrola telefonskih razgovora); imali su saradničku vezu u svakoj četničkoj pijanoj rulji.”⁴⁵⁸ Vojislav Šešelj bio je sastavni deo političko-bezbednosne strukture koja je vodila ratove. Bio je prisutan na većini ratišta gde je držao zapaljive govore i huškao ljude na nasilje, bio je u bliskom kontaktu sa svim viđenijim liderima pobunjenih Srba, kao i vojnih i policijskih struktura u Srbiji, a po ratištima su ga vozili avioni

---

⁴⁵⁵ Centar RDB Niš, Službena beleška od 17. avgusta 1992, *Policijski dosije* 2, 342.

⁴⁵⁶ FHP, *Bukovica*, 22 – 23.

⁴⁵⁷ Jedan od pančevačkih radikala hvalio se da je prošao „specijalnu obuku za klanje“, drugi da je zaklao 20-25 ljudi i da njihove lične karte drži kao trofeje, za trećeg se navodi da je vršio zločine u okolini Bijeljine, kao i da je lečen u neuropsihijatrijskoj bolnici u Vršcu – videti: Analitika – aktivnosti ekstremista iz SRS sa posebnim osvrtom na paravojno organizovanje i naoružavanje na području centra Pančevo, 5. april 1995, u: *Policijski dosije* 4, 443 – 447.

⁴⁵⁸ Miloš Vasić, „Enciklopedija zločina i nemoral“, *Vreme*, broj 1013, 3. jun 2010, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=934126>, (18. oktobar 2021).

i helikopteri JNA. Često je imao, kao i druge koloritne ličnosti koje su u to vreme okupirale javni život, svoje viđenje situacije, sukobljavao se sa jednim ili drugim liderom ili komandantom, zastupao radikalne političke stavove o budućem izgledu ili uređenju države, ali suštinski je bio deo onoga što Dejan Anastasijević naziva „strogo kontrolisani haos“⁴⁵⁹.

Metod širenja uticaja Vojislava Šešelja i njegove radikalne stranke u toku oružanih sukoba u Jugoslaviji bio je dvostruk. Sa jedne strane, okupljani su dobrovoljci iz Srbije, naoružavani i opremani od strane države i onda transportovani na ratišta u Hrvatskoj i BiH. Zbog poznate krilatice da „Srbija nije u ratu“, Šešelj je na sebe preuzimao sve „zasluge“ za organizovanje ovih ljudi, iako je njegova uloga bila pre svega motivišuća i ideološko-propagandna (što nije malo i ne treba taj segment potcenjivati). Sa druge strane, Šešelj je pronalazio grupe ljudi po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koje bi bile spremne da se, bar formalno, stave pod kontrolu Srpske radikalne stranke. Šešelj je birao ljude koji bi se u tim grupama isticali, dodeljivao bi im titule četničkih vojvoda i vezivao bi ih za sebe.⁴⁶⁰ Ovo je imalo dvostruku političku korist za Šešelja – sa jedne strane predstavljao je svoj pokret mnogo širim (i mnogo delotvornijim pošto su ratovali širom Jugoslavije), a sa druge strane povećavao je svoj uticaj na srpsko rukovodstvo i u Srbiji, ali i u Hrvatskoj i BiH, pre svega kroz veću mogućnost trgovine uticajem. Grupe koje je Šešelj sakupljao gotovo bez izuzetka činili su ljudi sa dna društvene lestvice, kriminalci i avanturisti. Kod velikog broja njih, sudeći po kasnijim suđenjima za ratne zločine, bile su prisutne patološke i sociopatološke karakteristike. Ovakav glas je pratio radikale od samog početka, tako da je to verovatno doprinosilo da upravo takvi idu ka njima, kao i da nešto pristojniji dobrovoljci izbegavaju ovu organizaciju. Vojislav Šešelj do detalja je bio upoznat sa zločinima koje su njegove jedinice činile, ali nikada nije reagovao da to spreči.⁴⁶¹ I sam je govorio da bi do njega brzo došla bilo koja informacija o ratnom zločinu koji su počinili srpski radikali.⁴⁶²

Srpsko rukovodstvo, JNA i političko-vojne strukture koje su Srbi uspostavili u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini povremeno su se sukobljavali sa Šešeljevim radikalima, najčešće, kako je jasno pokazano u ovom radu, kada ovi svojim preteranim nasiljem zaprete da nanesu štetu zajedničkim ciljevima. Osnovni cilj koji ih je povezivao

⁴⁵⁹ Dejan Anastasijević, *Kratka istorija paravojnih jedinica u jugoslovenskim ratovima 1991-1995 - Grabljive zveri i otrovne bube*, dostupno na: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c9.html, (18. oktobar 2021).

⁴⁶⁰ Naredba Vojislava Šešelja o imenovanju četničkih vojvoda.

⁴⁶¹ Kada mu je saopšteno da je dobrovoljac SRS-a sa nadimkom Topola počinio zločin ubivši nekoliko ljudi u Veleprometu kod Vukovara, Šešeljeva reakcija bila je: „Šta ja sad tu mogu? Razoružajte čoveka i vratite ga kući, umoran je“, vidi: Izjava Zorana Rankića, *op.cit.*, 13. Ovo nije sprečilo radikale da Topolu povedu i u sledeći rat, u Bosnu i Hercegovinu, videti: MKSJ, Službena izjava Slobodana Milivojevića Topole Centru javne bezbednosti Bijeljina od 3. avgusta 1992, dokazni predmet P01153, *IT-03-67:Šeselj*.

⁴⁶² *Ibid*, 34.

nisu svi do detalja isto formulisali, ali se svodio na zauzimanje što više teritorija u Jugoslaviji i njihovo etničko čišćenje od nesrpskog stanovništva.⁴⁶³ Radikali nisu kažnjavani krivično niti su sprečavani da masakriraju i muče ljude, već su prosto isterivani ili prebacivani sa određene teritorije, da bi se brzo pojavili na nekoj drugoj. Ovakvo ponašanje predstavljalo je vrhunac licemerja onih koji su pledirali da budu ozbiljna vlast na teritorijama koje su osvojili (uključujući tu i ono što je ostalo od JNA). Povremeno neslaganje ili čak zgražavanje nad metodima srpskih radikala ne čini nikakvu suštinsku razliku između ovih formacija. JNA je bez ikakve griže savesti besomučno bombardovala civilne ciljeve u Zadru, Dubrovniku, Mostaru ili Zagrebu, pa čak i sravnjivala sa zemljom čitave gradove poput Vukovara.⁴⁶⁴ Na mnogim mestima zločina njihove formacije su učestvovala u masovnim ubistvima zajedno sa dobrovoljačkim i lokalnim jedinicima (na primer u Škabrnji, Dubici, Lovasu, Tovarniku).⁴⁶⁵ Upravo oficiri školovani u prestižnim školama bivše države isplanirali su, organizovali i sproveli najveći pojedinačni zločin tokom jugoslovenskih ratova – genocid nad Bošnjacima u Srebrenici u julu 1995.⁴⁶⁶ Radikale i druge slične formacije, vlasti u Beogradu, Kninu i na Palama koristile su za ostvarenje svojih ciljeva, a „žrtva“ koju su morali pri tom da podnesu, bilo je tolerisanje razobručenog radikalskog divljaštva i nasilja nad ljudima.

Ratovi u bivšoj Jugoslaviji bili su prilično nepopularni među stanovništvom u Srbiji, iz različitih razloga čije objašnjenje prevazilazi zadatak ovog rada. Vodeći akteri poput Veljka Kadijevića i Borisava Jovića otvoreno su priznali da je odziv na mobilizaciju bio katastrofalno nizak i da je stalan problem predstavljala popuna jedinica regularne vojske.⁴⁶⁷ Rezervisti su masovno odbijali da idu na front i organizovali su

---

⁴⁶³ Zanimljivo je da je ovo bio cilj i četničkog pokreta Draže Mihailovića u Drugom svetskom ratu, kao i da su metode okupljanja sledbenika u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bile veoma slične – različite grupe avanturista i lokalnih kabadahija okupljale su se i birale svog vođu kog je kasnije Mihailović prihvatao kao deo svoje organizacije uz prigodnu dodelu vojvodskih i sličnih titula. I Mihailović i Šešelj braniće se kasnije pred sudovima da nisu kontrolisali te ljude, ali ostaje činjenica da su ih okupili oko sebe, da su odlično znali s kim imaju posla i da su nekada podsticali, a nekada bar tolerisali stravične zločine koje su njihove jedinice počinile širom Hrvatske, Bosne i Hercegovine (a Mihailovićeve i u Sandžaku). Ova istorijska paralela dva srpska nacionalistička pokreta koja su imala istu ideologiju i slične metode tek treba da bude naučno istražena.

⁴⁶⁴ O dejstvima JNA po civilnim ciljevima u Hrvatskoj videti: Fond za humanitarno pravo, *Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH*, Beograd 2018, 20 – 33.

⁴⁶⁵ *Ibid*, 40 – 54.

⁴⁶⁶ Videti presude za genocid u Srebrenici pred MKSJ: *Mladić*, prvostepena presuda; *Karadžić*, prvostepena presuda; MKSJ, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, predmet broj IT-98-33-T, prvostepena presuda, 2. avgust 2001; MKSJ, *Tužilac protiv Vujadina Popovića i ostalih*, predmet broj IT-05-88-T, prvostepena presuda, 10. jun 2010; MKSJ, *Tužilac protiv Zdravka Tolimira*, predmet broj IT-05-88/2, prvostepena presuda, 12. decembar 2012.

⁴⁶⁷ Borislav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd: Politika, 1995, 386 – 387; Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada*, Beograd: Politika, 1993, 97.

pobune u nekoliko gradova u Srbiji.⁴⁶⁸ Radikali su svoje jedinice popunjavali ljudima koji su rado išli u rat, među kojima je bio veliki broj avanturista, nasilnika i psihički poremećenih ljudi. Iako su bili potpuno svesni kakve ljude privlači k sebi Srpska radikalna stranka, oficiri JNA i drugih vojski koje su delovale na srpskoj strani, koristili su ih kao pešadiju, kao neophodnu dopunu svojim slabo popunjenim jedinicama. Pretresno veće MKTJ u predmetu Stanišić i Simatović kao utvrđenu činjenicu navodi: „paravojne snage su sarađivale s JNA i korišćene su kao udarne pešadijske snage koje su nadoknađivale opadanje brojnog stanja redovne vojske. Među njima su bili Srpska dobrovoljačka garda Željka Ražnatovića (kasnije poznata kao Arkanovi Tigrovi) i četnici Vojislava Šešelja, a muslimansko stanovništvo posebno je strahovalo zbog nediscipline i okrutnosti i jednih i drugih.”⁴⁶⁹ I Borislav Bogunović, ministar policije u SAO Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, navodi da su se ljudi u Vukovaru najviše plašili „dobrovoljaca i Šešeljevih ljudi”, dodajući da ni Srbi ni Hrvati nisu bili sigurni u gradu, posebno ako su posedovali nešto vredno.⁴⁷⁰

Pretresno veće MKTJ, na čelu sa sudijom Antonetijem, oslobodilo je Vojislava Šešelja svih optužbi nakon dugotrajnog suđenja koje se često pretvaralo u farsu i koje je nanelo ogromnu štetu ionako poljuljanom ugledu MKTJ kako u Srbiji, tako i u regionu.⁴⁷¹ Ova presuda, koja između ostalog konstatuje da nema dovoljno dokaza da je u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini na delu bio sistematski ili raširen napad na nesrpsko stanovništvo, kao i da etničko čišćenje Hrvata iz Vojvodine ne može da se dovede u vezu sa sukobima u Hrvatskoj i BiH, ocenjena je od strane posmatrača kao poraz međunarodnog humanitarnog prava.⁴⁷² U svom izdvojenom mišljenju, sudija Flavija Latanci navodi da je većina u Veću „htela da pruži novo tumačenje većeg dela međunarodnog humanitarnog prava merodavnog u slučaju oružanog sukoba, potpuno ignorišući – ako ne i prezirući – brojne aspekte primene i tumačenja tog prava u sudskoj praksi MKSJ-a i MKSR-a.”⁴⁷³ Svoje izdvojeno mišljenje sudija Latanci je ovako završila: „Zaključicu svoje mišljenje time što ću još reći da smo se ovom Presudom vratili mnogo vekova unazad, u ono vreme u istoriji čovečanstva kada se

---

⁴⁶⁸ Više o pobunama rezervista protiv mobilizacije videti na sajtu: <https://ratusrbiji.rs/prisilne-mobilizacije-u-srbiji/>, (18. oktobar 2021).

⁴⁶⁹ *Stanišić i Simatović*, prvostepena presuda, 640.

⁴⁷⁰ MKSJ, Izjava Branislava Bogunovića data haškim istražiteljima 5. i 6. juna 2003, dokazni predmet P00553, IT-03-69:Stanišić i Simatović.

⁴⁷¹ Vojin Dimitrijević et al., *Haške nedoumice – Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunal za bivšu Jugoslaviju*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2013, 182 – 183; Zora Drčelić, “Vaspitavanje razmaženog vojvode”, *Vreme*, 969, 30. jul 2009, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=878873&print=yes>, (18. oktobar 2021).

⁴⁷² Videti, na primer: Marko Milanović, „The sorry acquittal of Vojislav Seselj“, 4. april 2006, *EIJ: Talk*, <https://www.ejiltalk.org/the-sorry-acquittal-of-vojislav-seselj/>, (18. oktobar 2021).

⁴⁷³ MKSJ, *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet broj IT-03-67, Delimično suprotno mišljenje sudije Flavije Latanci, 31. mart 2016, 47.

smatralo, kako su Rimljani govorili da bi opravdali svoja krvava osvajanja i ubistva političkih protivnika u građanskim ratovima: 'silent enim leges inter arma' (u ratu zakoni ćute)⁴⁷⁴.

Dok je Vojislav Šešelj pokušavao da psovkama i primitivnim doskočicama napravi predstavu od procesa, u isto vreme su se i on i njegov pravni tim trudili da ucenjuju i prete svedocima.⁴⁷⁵ Ova taktika dala je rezultata, pa su brojni svedoci ili promenili svoje iskaze ili odustali od svedočenja.⁴⁷⁶ Sam Šešelj je čak tri puta osuđen za nepoštovanje suda zbog toga što je u svojim knjigama obelodanio identitet ili zaštićene podatke za ukupno 13 zaštićenih svedoka.⁴⁷⁷ Protiv članova njegovog pravnog tima, Petra Jojića, Vjerice Radete i Jova Ostojića MKTJ je podigao optužnicu zbog ucenjivanja i podmićivanja svedoka da promene iskaze i svedoče u korist Vojislava Šešelja.⁴⁷⁸ Kršeći sopstveni zakon i međunarodne obaveze, vlast u Srbiji predvođena Šešeljevim ratnim drugovima odbila je da izruči optužene radikale.⁴⁷⁹ U aprilu 2007. postavljene su dve bombe na prozor spavaće sobe novinara nedeljnika Vreme Dejana Anastasijevića.⁴⁸⁰ On je bio svedok tužilaštva u procesu protiv Jovice Stanišića i Franka Simatovića, a neposredno pre napada, Tužilaštvo je sudu i Šešeljevim advokatima dostavilo obaveštenje da ga žele kao svedoka i u slučaju Šešelj.⁴⁸¹ Nikada nije rasvetljeno ko je stajao iza napada, ali sam Anastasijević nije imao sumnje da je u pitanju jedan od ovo troje optuženih.⁴⁸² Žalbeno veće Mehanizma za međunarodne krivične sudove (naslednik MKTJ), postupajući po žalbi Tužilaštva, preinačilo je delimično ovu presudu, utvrdivši da je bez sumnje postojao sistematski i rašireni napad na nesrpsko stanovništvu Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, ali nije prihvatilo

⁴⁷⁴ *Ibid.*, 49.

⁴⁷⁵ Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, "O medijskom izveštavanju o procesu Vojislavu Šešelju u Hagu" u: *Proces Vojislavu Šešelju: Raskrinkavanje projekta Velike Srbije*, ur. Sonja Biserko, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009), 1043 - 1061; Marijan Oršolić, "Ravnatelj haškog cirkusa u posjeti Beogradu", *Prometej*, <http://www.prometej.ba/clanak/osvrti/ravnatelj-haskog-cirkusa-u-posjeti-beogradu-1770>, (18. oktobar 2021).

⁴⁷⁶ Nemanja Stjepanović, „Sad su stvari malo jasnije“, 2. decembar 2015, *Peščanik*, <https://pescanik.net/sad-su-stvari-malo-jasnije/>, (18. oktobar 2021).

⁴⁷⁷ MKSJ, *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet broj IT-03-67-R77.2, Presuda za nepoštovanje suda, 24. jul 2009; MKSJ, *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet broj IT-03-67-R77.3, Presuda za nepoštovanje suda, 31. oktobar 2011; MKSJ, *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet broj IT-03-67-R77.4, Presuda za nepoštovanje suda, 28. jun 2012.

⁴⁷⁸ MKSJ, *Tužilac protiv Petra Jojića i ostalih*, predmet broj IT-03-67-R77.5, Optužnica, 17. avgust 2017.

⁴⁷⁹ „Vučić: Nećemo izručiti Radetu i Jojića sudu u Hagu“, 17. april 2021, <https://rs.n1info.com/vesti/vucic-necemo-izruciti-radetu-i-jojica-sudu-u-hagu/>, (18. oktobar 2021). Predsednik Srbije Aleksandar Vučić takođe je do 2008. bio jedan od članova pravnog tima Vojislava Šešelja.

⁴⁸⁰ Dejan Anastasijević, "Šest meseci posle: Ko mi je stavio bombe na prozor?", *Vreme*, broj 876, 18. oktobar 2007, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=516448&print=yes>, (18. oktobar 2021).

⁴⁸¹ *Ibid.*

⁴⁸² *Ibid.*

navode Tužilaštva da je Šešelj bio deo udruženog zločinačkog poduhvata, niti da je odgovoran za ove zločine.⁴⁸³ Šešelj je na kraju osuđen za „podsticanje na progon (prisilno raseljavanje), deportaciju i druga nehumana dela (prisilno premeštanje), kao zločine protiv čovečnosti, i za činjenje progona (kršenje prava na bezbednost), kao zločin protiv čovečnosti u Hrtkovcima, u Vojvodini”⁴⁸⁴

Osim malog broja direktnih izvršilaca, niko od vođa radikala nije odgovarao za zločine koji su sudski utvrđeni i veoma dobro rasvetljeni, kako je u ovom radu pokazano. Šešeljeve vojvode, komandanti radikalskih dobrovoljaca odgovorni za neke od najbrutalnijih i najmonstruoznijih zločina nad ljudima slobodno se šetaju Srbijom i Bosnom i Hercegovinom. Nijedan od njih, osim Lančuzanina (koji je, pritom, oslobođen⁴⁸⁵) nije odgovarao za svoje zločine. Jedan od četničkih vojvoda, Tomislav Nikolić, bio je predsednik Republike Srbije od 2012. do 2017, a trenutno je direktor Nacionalnog saveta za saradnju sa Rusijom i Kinom.⁴⁸⁶ Ljudi koji su 1990-ih vodili Srpsku radikalnu stranku, danas vode Srbiju. Među njima su: Aleksandar Vučić, narodni poslanik od 1993, a od 1995. generalni sekretar SRS, danas predsednik Republike Srbije⁴⁸⁷; Maja Gojković, osnivačica stranke, zadužena za Vojvodinu u vreme etničkog čišćenja Hrvata i potpredsednica stranke tokom 1990-ih, danas ministarka kulture i informisanja⁴⁸⁸; Jorgovanka Tabaković, članica najužeg rukovodstva stranke od početka 1990-ih (zadužena za ekonomiju i finansije), danas guvernerka Narodne banke Srbije⁴⁸⁹; Igor Mirović, visoki funkcioner SRS od početka 1990-ih, 14 godina prvi čovek te stranke u Novom Sadu, danas predsednik vojvođanske vlade⁴⁹⁰.

---

⁴⁸³ MKSJ, *Tužilac protiv Vojislava Šešelja*, predmet broj MICT-16-99-A, drugostepena presuda Žalbenog veća Mehanizma za međunarodne krivične sudove, 11. april 2018, 22 – 55.

⁴⁸⁴ *Ibid*, 80.

⁴⁸⁵ Presuda Apelacionog suda u slučaju *Ovčara*.

⁴⁸⁶ Biografija Tomislava Nikolića, *Istinomer*, <https://www.istinomer.rs/akter/tomislav-nikolic/>, (18. oktobar 2021).

⁴⁸⁷ Radmilo Marković, “Šta si radio devedestih, Vučiću?”, *Vreme*, broj 1500, 3. oktobar 2019, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1722596>, (18. oktobar 2021).

⁴⁸⁸ Biografija Maje Gojković, *Istinomer*, <https://www.istinomer.rs/akter/maja-gojkovic/>, (18. oktobar 2021). Gojković je od Tužilaštva označena kao potencijalno optužena za zločine nad Hrvatima u Vojvodini, na osnovu čega joj je MKTJ zabranio da bude deo pravnog tima Vojislava Šešelja, vidi: FHP, *Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, 14 – 15.

⁴⁸⁹ Biografija Jorgovanke Tabaković, *Istinomer*, <https://www.istinomer.rs/akter/jorgovanka-tabakovic/>, (18. oktobar 2021).

⁴⁹⁰ Biografija Igora Mirovića, *Istinomer*, <https://www.istinomer.rs/akter/igor-mirovic/>, (18. oktobar 2021).

Spisak izvora i literature

Arhiva MKTJ - <https://ucr.irmct.org/>

Naredba o angažovanju dobrovoljaca u oružanim snagama SFRJ za vreme neposredne ratne opasnosti od 10. decembra 1991, *Službeni list SFRJ* 89/91.

Policijski dosije 1 – 4, ur. Vojislav Šešelj, Beograd: Srpska radikalna stranka, 2010.

Presude Veća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu.

Presude Odeljenja za ratne zločine Višeg suda u Beogradu.

Presude Odeljenja za ratne zločine Apelacionog suda u Beogradu.

Zakon o opštenarodnoj odbrani, *Službeni list SFRJ broj 21/198*

Antonić, Slobodan, *Zarobljena zemlja – Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd: Oktrovenje, 2002.

Dimitrijević, Vojin et al., *Haške nedoumice – Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunal za bivšu Jugoslaviju*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2013.

Dimitrijević, Vojin et al., *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005.

Fond za humanitarno pravo, *Bukovica*, Beograd 2003.

Fond za humanitarno pravo, *Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH*, Beograd 2018.

Fond za humanitarno pravo, *Dosije: Zločini nad Hrvatima u Vojvodini*, Beograd 2019.

Goati, Vladimir, *Izbori u SRJ 1990 – 1998 – volja građana ili izborna manipulacija*, Beograd: CESID, 2001.

Gredelj, Stjepan, *Veliko spremanje radija*, Beograd: Argument, 1998.

Jelić-Butić, Fikreta, *Četnici u Hrvatskoj 1941 – 1945*, Zagreb: Globus, 1986.

Jović, Borislav, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd: Politika, 1995.

Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada*, Beograd: Politika, 1993.

Nikolić, Kosta, „Novi dokumenti o ratu u Vukovaru 1991.“, *Tragovi*, 3, 1 (2020), 152 – 202.

Pribićević, Ognjen, *Vlast i opozicija u Srbiji*, Beograd: B92, 1997.

Proces Vojislavu Šešelju: Raskrinkavanje projekta Velike Srbije, ur. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.

Šešelj, Vojislav, *Pravo na istinu*, Beograd: ABC Glas, 1991.

Dragan Popović

THE BLOODY TRAIL OF SERBIAN RADICALS 1991-1993

Summary

The paper examines the war activities of the Serbian Radical Party between 1991 and 1993. The hypothesis is considered that the Radicals were used twice by the regime of Slobodan Milosevic - as a filling of vacated army units and as contractors of dirty works from which it was easy to distance themselves later. The Radicals were allowed to have their own formations, although they operated formally under the leadership of the official armies, which allowed Seselj political promotion and Milosevic an alibi for the crimes committed. The paper mainly relies on facts established in court proceedings before the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia in The Hague (ICTY) and courts in Serbia, as well as on official materials from security sources published in previous years either at ICTY trials or in connection with those trials.

Keywords: Serbian Radical Party, Seselj, 1990s, wars in Croatia and BiH, war crimes.

MA Luka Savčić,
student doktorskih studija,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju
savicic.luka.luka@gmail.com

SLIKE DESETODNEVNOG RATA U SRPSKOJ I SLOVENAČKOJ JAVNOSTI

Apstrakt: Članak se bavi istraživanjem štampe za vreme Desetodnevnog rata u Sloveniji, a u razmatranje su uzeti najreprezentativniji listovi u srpskoj i slovenačkoj javnosti, beogradska Politika i ljubljansko Delo. Rad se sastoji iz dve studije slučaja u kojima je, na osnovu brojnih tekstova koji su dominirali u obe javnosti tokom posmatranog perioda, analizirano stvaranje slika „drugog“ i reagovanja međunarodne zajednice. Istraživanjem pomenutih sadržaja uz pomoć komparativnog metoda najbolje su se uočavala različita tumačenja brojnih događaja i fenomena o kojima su izveštavali srpska i slovenačka štampa.

Ključne reči: Desetodnevni rat, Raspad Jugoslavije, Slovenija, Srbija, Politika, Delo, *Slika Drugog*, Međunarodni odnosi.

Uvod

Slovenija je zakoračila ka nezavisnosti 25. juna 1991. godine kada je njen parlament usvojio ustavni akt o osamostaljenju i ustavni zakon za ostvarivanje, odnosno sprovođenje ustavnog akta o samostalnosti i nezavisnosti Slovenije.⁴⁹¹ Ova odluka označila je kulminaciju jednog procesa čiji su koreni bili izuzetno duboki i složeni. Naime, Slovenija je, kao najzapanjnija i najbogatija jugoslovenska republika, konstantno zagovarala decentralizaciju savezne države. Ovakva nastojanja dobila su na zamahu osamdesetih godina kada su se Slovenija i Srbija isprofilisale kao nosioci suprotnih koncepata razvoja zajedničke države. U tom kontekstu, sredinom decenije, brojni razgovori srpskih i slovenačkih intelektualaca pokazali su da nema konsenzusa o budućnosti Jugoslavije.⁴⁹² Dolaskom na vlast Slobodana Miloševića i Milana Kučana,

---

⁴⁹¹ K. Nikolić, „Rat u Sloveniji 1991.“, *Istorija 20. veka*, 2 (2011), 9-34.

⁴⁹² Isti opozicioni intelektualci bili su tvorci nacionalnih programa, Memoranduma SANU i Priloga za slovenački nacionalni program. Videti: S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd: Filip Višnjić, 1997, 100.

sukob je intenziviran,⁴⁹³ a vrhunac je doživeo na 14. Kongresu SKJ kada je slovenačka delegacija napustila Sava centar, što je označilo kraj jedinstvene partije.

Aprila 1990. godine održani su republički izbori u Sloveniji nakon kojih je Vladu sastavila koalicija DEMOS, koja se zalagala za izlazak iz federacije i nezavisnost. Decembra iste godine, u skladu sa predizbornim obećanjem, u Sloveniji je održan plebiscit na kome je 88,5 % birača glasalo za nezavisnost.⁴⁹⁴ Početkom 1991. godine, posle dužeg perioda međusobnog ignorisanja, u Beogradu su se susreli predstavnici Srbije i Slovenije. Ovaj razgovor dva rukovodstva javnost je često interpretirala kao srpsko-slovenački sporazum o otepljenju Slovenije i o pravu Srba da žive u jednoj državi, iako je to Kučan negirao.⁴⁹⁵

Dan nakon što su Slovenija i Hrvatska u svojim parlamentima proglasile nezavisnost u odnosu na Jugoslaviju, 26. juna 1991. godine, savezni sekretar za odbranu, general Veljko Kadijević je, na osnovu izričitog naloga saveznog parlamenta, ispunjavajući svoje obećanje dato aprila 1990. godine da će braniti integritet zemlje, naredio federalnim trupama da zaposednu pojedine tačke duž graničnih prelaza sa Italijom i Austrijom.⁴⁹⁶ Usledila je sedmodnevna razmena vatre između JNA sa jedne i slovenačke Teritorijalne odbrane i policije s druge strane.⁴⁹⁷ Rat je završen 7. jula kada je pod pritiskom Evropske zajednice potpisan Brionski sporazum. Po dogovoru, JNA se povukla u kasarne, kontrola režima na granicama vraćena je u nadležnost slovenačke policije, dok je Slovenija bila prinuđena da suspenduje svoju odluku o nezavisnosti na 3 meseca.⁴⁹⁸

Onog trenutka kada je Slovenija proglasila nezavisnost, stav međunarodne zajednice po pitanju njenog nepriznavanja bio je jedinstven, iako je grupa država predvođena Nemačkom i Austrijom gajila simpatije prema njenim težnjama.⁴⁹⁹ Glavni argument za podršku očuvanju jugoslovenske federacije, u bilo kom obliku, bila je procena da se nakon jednostranog proglašenja nezavisnosti ne može sprečiti građanski rat koji bi imao potencijal da se proširi na ostatak Balkana i Evrope.⁵⁰⁰ Ovaj stav se nije menjao tokom rata u Sloveniji, i pored činjenice da je međunarodna javnost većinski osudila saveznu intervenciju, konstantno pozivajući na smirenje sukoba. Tek je rat koji je potom usledio u Hrvatskoj doprineo da međunarodna zajednica

⁴⁹³ Detaljnije o konfliktu srpskog i slovenačkog rukovodstva: B. Repe, *Milan Kučan. Prvi predsednik Slovenije*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019, 50-56.

⁴⁹⁴ S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rat*, 117-139.

⁴⁹⁵ O ovom sastanku održanom 24. januara detaljnije u : B. Repe, *Milan Kučan. Prvi predsednik Slovenije*, 209-216.

⁴⁹⁶ S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, 145.

⁴⁹⁷ M. Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd, Dan Graf, 2004, 129; direktan sukob trajao je sedam dana, ali je rat u istoriografiji poznat kao Desetodnevni.

⁴⁹⁸ *Ibid.*

⁴⁹⁹ S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, 147-171.

⁵⁰⁰ B. Repe, *Milan Kučan. Prvi predsednik Slovenije*, 244.

početkom 1992. godine prizna Sloveniju i Hrvatsku, kao i ostale jugoslovenske republike kao suverene zemlje.⁵⁰¹

Slika Drugog

Brojni tekstovi o sukobu u Sloveniji dominirali su u *Politici* i *Delu* krajem juna i početkom jula 1991. godine. Prilikom izveštavanja o tim događajima, i srpski i slovenački novinari, svesno ili nesvesno, stvarali su jedinstvene *slike* u svojim javnostima. U tom kontekstu, ovaj deo rada će se pre svega bazirati na pomenutim *slikama*, a ne na samim činjenicama o Desetodnevnom ratu. Kao najkarakterističnije i najinteresantnije za proučavanje pokazale su se *slike* karaktera rata i *slike* druge, u tom trenutku „neprijateljske“ strane.

Slika karaktera rata u Sloveniji potpuno je različito interpretirana u te dve javnosti, što se nepogrešivo uočavalo analizom beogradske *Politike* i ljubljanskog *Dela*. Konstatacija armijskog vrha da je „JNA, po nalogu državnih organa, preduzela minimum neophodnih mera za sprečavanje nasilnog otepljenja i izmenu ustavnog poretka, te za očuvanje teritorijalnog integriteta zemlje“⁵⁰² na najbolji način je pokazivala percepciju o karakteru rata koja se stvarala u srpskoj javnosti. Naime, čitanjem tekstova beogradske *Politike* u tom periodu, stiče se utisak o izuzetno hladnim i svedenim izveštajima u kojima se na intervenciju gledalo kao na legitimnu vojnu akciju uperenu protiv secesionizma slovenačkog vrha. Konstantno se insistiralo na činjenici da oružane snage smatraju „neustavnim i ništavnim jednostrane odluke o samostalnosti Slovenije i Hrvatske“ i da je jedini cilj JNA „obezbeđivanje nepovredivosti granica SFRJ“.⁵⁰³

S druge strane, u slovenačkoj javnosti, u kojoj su protiv JNA upotrebljena sva sredstva propagandno-psihološkog delovanja,⁵⁰⁴ intervencija je nedvosmisleno označena kao „agresija i okupacija“. *Delo* je konstantno izveštavalo kako je u toku „brutalni rat protiv Slovenije“⁵⁰⁵, a od prvog dana sukoba, na svakoj naslovnoj strani izlazila je karta sa legendom na kojoj je bila predstavljena „vojna agresija na Sloveniju“. Čak se izveštavalo da savezna vojska „preti svim sredstvima, uključujući i hemijsko oružje“⁵⁰⁶, što je jasno pokazivalo koliko je slovenačka propaganda vešta i brutalna,⁵⁰⁷ sa jasnim ciljem da se uplaši javnost. Tako se, samo na osnovu slike karaktera rata, jasno videlo koliko je u ovoj situaciji diskurs slovenačke propagande bio usmeren ka

⁵⁰¹ D. Jović, *Rat i mir. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb: Fraktura, 2017, 16-17.

⁵⁰² *Ibid*, 131.

⁵⁰³ „JNA ће извршити своје обавезе без обзира на могући отпор“, *Политика*, 28. јун 1991, 1.

⁵⁰⁴ M. Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, 130.

⁵⁰⁵ V. Flegar, „Vojna proti Sloveniji, sto mrtvih in ranjenih“, *Delo*, 28. jun 1991, 1.

⁵⁰⁶ „Armada je zagrozila z vsemi sredstvi, torej tudi kemičnimi“, *Delo*, 1. jul 1991, 3.

⁵⁰⁷ M. Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, 130.

podizanju emocija, dok je u srpskoj štampi cilj bio smirivanje strasti i stvaranje utiska da JNA drži stvari pod svojom kontrolom.

Od *slike* karaktera rata, *slika* „neprijatelja“ pokazala se kao znatno složenija i u jednoj i u drugoj javnosti. Analizom dva lista može se doći do zaključka da su se kao glavni neprijatelji isprofilisali slovenačko rukovodstvo i Teritorijalna odbrana Slovenije za srpsku stranu, i JNA i savezna država za slovenačku stranu. To znači da ni u jednom tekstu nije stvarana direktna mržnja ili strast prema Slovencima ili Srbima, što je svakako nedostajalo da bi rat opravdao epitet „balkanskog“⁵⁰⁸. Ako se s druge strane, na primer, posmatra list *Politika*, izveštavanje o Hrvatima u tom trenutku bilo je potpuno drugačije.⁵⁰⁹

Po pisanju srpske strane, slovenačko rukovodstvo bilo je ubedljivo glavni krivac i nosilo je najveću odgovornost za krvoproliće zato što je, kako se navodi, svojim secesionističkim aktima dovelo svoj narod u težak položaj.⁵¹⁰ Slovenački Teritorijalci su, u isto vreme, prikazani kao „svirepa i podmukla“ formacija, koja „mučki napada JNA“⁵¹¹. Navođeni su i primeri brojnih zlodela Teritorijalne odbrane, pre svega nehumano postupanje prema pregovaračima i ranjenicima iz JNA, kao i napad na porodice oficira.⁵¹²

Ali, za razliku od rukovodstva i Teritorijalne odbrane Slovenije, u *Politici* se nije mogla pronaći negativna slika samih Slovenaca, koji su označeni kao žrtve manipulacije. Prvog dana sukoba, objavljena je anketa ljubljanskog *Nezavisnog dnevnika* u kojoj se veliki broj građana izjasnio „da dan nakon osamostaljenja očekuje sa pesimizmom“.⁵¹³ U drugom tekstu se pak navodi „da su na ulicama Slovenije smrknuti i zabrinuti prolaznici i jake snage policije i Teritorijalne odbrane“. Takođe, u istom članku se može pročitati da u Mariboru „Slovenci uopšte nisu slavili osamostaljenje“⁵¹⁴, a posebno je interesantno vidno istaknuto svedočenje jednog Mariborčanina koji je izjavio da se „napio od tuge zato što su slovenački vlastodršci uništili Jugoslaviju i gurnuli nas u katastrofu“⁵¹⁵.

---

⁵⁰⁸ *Ibid*, 129.

⁵⁰⁹ *Politika* je tih dana bila puna tekstova uperenih protiv Hrvata, a najrepresantativniji primer bila je rubrika koja je izlazila svakodnevno i koja je obrađivala srpsko-hrvatske odnose kroz prizmu konstantnog konflikta, stavljajući akcenat na antisrpski karakter Hrvata, koji su kroz istoriju „činili samo zlo Srbima“.

⁵¹⁰ Д. Радевић, „Одговорност за крвопролиће“, *Политика*, 29. јун 1991, 3.

⁵¹¹ Д. Дамјановић, „Мучки напад ТО Словеније“, *Политика*, 1. јул 1991, 8.

⁵¹² С. Петровић, „Пуцају у леђа преговарачима из ЈНА“, *Политика*, 3. јул 1991, 3; Р. Арсић, „Свирепост на словеначки начин“, *Политика*, 4. јул 1991, 2.

⁵¹³ С. Жикић, „Шта ће бити дан после“, *Политика*, 26. јун 1991, 7; S druge strane, *Delo* je izveštavalo o velikom slavlju i euforiji širom Slovenije. Videti: М. Јакопес, „Ljubljana je slavila vso noč“, *Delo*, 27. јун 1991, 8.

⁵¹⁴ Сн. Б., „Напио сам се, али од туге“, *Политика*, 27. јун 1991, 7

⁵¹⁵ *Ibid*.

Što se slovenačke štampe tiče, *slika* „neprijatelja“, kojeg oličavaju JNA i savezne institucije, identična je *slici* karaktera rata. Od samog početka, saveznoj armiji oduzet je atribut „narodna“, tako da je *Delo* konstantno izveštavalo o „agresiji i okupaciji JA“. Tako su, iz srpske perspektive, legitimne akcije zauzimanja graničnih prelaza predstavljene kao „brutalan poduhvat prilikom kog su jedinice Jugoslovenske armije bezobzirno uništavale civilna vozila na barikadama.“⁵¹⁶ Takođe, pisalo se da je „svaka armija koja napadne svoj narod izdajnička i agresorska,“⁵¹⁷ što je takođe imalo veliki uticaj u mobilisanju javnog mnjenja za rat i raspad. Ali, kao što je bio slucaj i u srpskoj javnosti, nije se mogla uočiti bilo kakva negativna kampanja protiv Srba.

Izostanak mržnje i strasti, karakterističnih za sve kasnije sukobe na prostoru Jugoslavije, prilikom stvaranja *slike* Slovenaca u *Politici* i Srba u *Delu* može se tumačiti na više načina. Naime, jedan od glavnih argumenata je činjenica da, pored otvorenog neslaganja oko budućnosti Jugoslavije osamdesetih godina, nije postojala istorijska trauma, niti pređašnji konflikt srpskog i slovenačkog naroda,⁵¹⁸ što je svakako uticalo i da rat u Sloveniji ne bude toliko „krvav“. Takođe, neophodno je uzeti u razmatranje i podatak da srpsko rukovodstvo nije imalo ništa protiv izlaska Slovenije iz Jugoslavije,⁵¹⁹ niti bilo kakvih teritorijalnih pretenzija prema toj republici, što u tom trenutku nije bio slucaj sa Hrvatskom.⁵²⁰

Stav da Srbija neće kočiti izlazak Slovenije mogao se pročitati i u srpskoj i u slovenačkoj javnosti tih dana. Ljubljansko *Delo* je izveštavalo da je „Srbija promenila stav prema Sloveniji, što je objavljeno u Skupštini Srbije nakon sastanka poslaničke grupe SPS-a sa Miloševićem.“ Kako se navodi, tada je predloženo da Srbija prizna odvajanje Slovenije i da zagovara povlačenje Armije iz Slovenije.⁵²¹ U isto vreme, *Politika* je pisala da „Republika Srbija, kao što je poznato, nema ništa protiv otcepljenja Slovenije mirnim putem. Otcepljenje Slovenije ne pogađa naše interese i nemamo nijedan razlog da se ne slažemo sa njihovim izdvajanja ukoliko se to odvija na miran način.“⁵²² U drugom tekstu se, ponavljajući da je Slovenija iz Jugoslavije mogla izaći mirnim putem, za ratni sukob zapravo okrivljuje Hrvatska - „Treba

---

⁵¹⁶ V. Stojanov, „Oklepnici JA so pri prodiranju proti meji brezobzirno odriivali civilna vozila“, *Delo*, 28. jun 1991, 3.

⁵¹⁷ „Armada, ki napade svoj narod, je izdajalska in agresorska“, *Delo*, 29. jun 1991, 4.

⁵¹⁸ M. Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, 129.

⁵¹⁹ Ove podatke naveo je Borisav Jović, član Predsedništva SFRJ, sećajući se razgovora iz januara 1991. koji su vodili srpski i slovenački državni vrh. Videti: Б. Јовић, Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника, Београд: Политика, 1995, 353; Jović je napisao i da je 27. juna Milošević tražio od Veljka Kadijevića, saveznog sekretara za odbranu, da JNA treba da brani buduće granice Jugoslavije. Citat: „Šta mi imamo da branimo slovenačke granice, to je privremeno. Treba da branimo ono što će biti trajno.“ Videti: Б. Јовић, Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника, 343.

⁵²⁰ M. Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, 131.

⁵²¹ J. Klasnić, „Srbi zahtevaju vrnitev svojih sinov iz Slovenije“, *Delo*, 3. jul 1991, 2.

⁵²² „Неодржива позиција председника СИВ-а“, *Политика*, 4. јул 1991, 1.

ukazati slovenačkom narodu da je u ostvarivanju prljavih političkih ciljeva Hrvatske izmanipulisan i da je mogao bez ikakvih potresa da izađe iz Jugoslavije. Slovenci bi trebalo da pitaju svoje vrhovnike zašto su ih nepotrebno uveli u rat, kada to nije njihov rat“.⁵²³

Ovakvo izveštavanje samo je potvrđivalo tezu da slovenački i srpski narod nisu posmatrani kroz prizmu neprijateljstva i mržnje. Takođe, pokazalo se da slovenačka strana nijednom nije oštricu svoje kritike usmerila ka srpskom rukovodstvu dok je, srpska strana ipak kritikovala vođstvo Slovenije, ali kako se može zaključiti čitanjem između redova, ne zbog izlaska iz zemlje, već zbog povlačenja Hrvatske sa sobom.

Međunarodne prilike

O reakcijama međunarodne zajednice na proglašenje nezavisnosti Slovenije, kao i na Desetodnevni rat koji je potom usledio, dosta se pisalo u srpskoj i slovenačkoj štampi tokom posmatranog perioda. Ovi izveštaji su se, pored naslovne, svakodnevno nalazili na nekoliko strana beogradske *Politike* i ljubljanskog *Dela*. Njihovom analizom i tumačenjem može se doći do zaključka da se u obe javnosti pravila potpuno različita slika međunarodne zajednice i njenih reagovanja povodom događanja u Sloveniji.

Suprotna tumačenja stavova poteklih od inostranih zvaničnika, iz raznih svetskih centara, pokazala su se kao očigledna u izveštajima iz Beograda i Ljubljane već u prvih nekoliko dana nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije. Obe strane su, poklašavajući da dokažu ispravnost svoje pozicije, izuzetno selektivno komentarisale međunarodna zbivanja, pažljivo birajući informacije koje su išle tome u prilog, stvarajući sliku apsolutne podrške od strane međunarodne zajednice. Činjenica da su događanja u Jugoslaviji i Sloveniji privlačila pažnju čitavog sveta može se označiti kao jedina tačka o kojoj su nedvosmilleno izveštavali i *Politika*⁵²⁴ i *Delo*⁵²⁵.

Pitanje „međunarodne podrške“ svakako predstavlja najbolji primer koji pokazuje potpuno različite pristupe u interpretaciji stavova svetske javnosti. Na taj način, akcenat srpske strane bio je na zvaničnom stavu međunarodne zajednice, koja se u tom trenutku zalagala za opstanak jugoslovenske države. Brojni naslovi u *Politici* tih dana, kao što su „Vašington: Priznanja neće biti“⁵²⁶, „Bon: Protiv jednostranih odluka“⁵²⁷, „Moskva: Za Jugoslaviju“⁵²⁸, „Bukurešt: Sačuvati Jugoslaviju“⁵²⁹, i mnogi

⁵²³ Н. Трифуновић, „Да ли Словенија води туђи рат“ Политика, 9. јул 1991, 25.

⁵²⁴ „Америчке замерке Загребу и Љубљани“, Политика, 26. јун 1991, 1.

⁵²⁵ „Pozornost medijev pred osamosvojitvenimi dejanji Slovenije in Hrvaške se stopnjuje razlage tega dejanja pa so bolj pogobljene“, *Delo*, 26. јун 1991, 4.

⁵²⁶ „Вашингтон: Признања неће бити“, Политика, 27. јун 1991, 3.

⁵²⁷ „Бон: Против једностраних одлука“, Политика, 27. јун 1991, 3.

⁵²⁸ „Москва: За Југославију“, Политика, 27. јун 1991, 5.

⁵²⁹ „Букурешт: Сачувати Југославију“, Политика, 28. јун 1991, 4.

drugi sličnog sadržaja, najbolje oslikavaju argumentaciju Beograda. Tako se u tim tekstovima može pročitati da je „Predsedništvo SFRJ obavješteno o pozitivnom reagovanju i podršci međunarodne javnosti povodom očuvanja integriteta Jugoslavije, kao i o tome da nijedna strana zemlja nije priznala jednostrane akte Slovenije i Hrvatske“.⁵³⁰ Takođe, *Politika* je konstantno prenosila izjave iz svetske štampe, stavljajući ih u prvi plan, u kojima se Slovenija i Hrvatska nazivaju „pobunjenim jugoslovenskim republikama“⁵³¹, a njihovi potezi označavaju kao „jednostrani akti secesije“.⁵³²

S druge strane, slovenačko *Delo* imalo je potpuno drugačiji pristup. Za razliku od srpske štampe, retko su navođeni eksplicitni zvanični stavovi⁵³³, u kojima se u tom trenutku osuđivala slovenačka odluka o nezavisnosti i podržavala jedinstvena jugoslovenska država. Umesto toga, prvih nekoliko dana izveštavalo se o brojnim nezvaničnim stavovima raznih evropskih država i o masovnoj podršci slovenačke emigracije širom sveta.⁵³⁴ Kako je rat odmicao, ljubljansko delo je sve veći akcenat stavljalo na, uprkos zvaničnim stavovima, simpatije svetskog javnog mnjenja⁵³⁵ prema borbi Slovenije za samostalnost.⁵³⁶ Tako se moglo pročitati da su se nakon intervencije JNA u Sloveniji svetski mediji pobrinuli da javnost potpuno drugačije gleda na nezavisnost Slovenije, i „da se gotovo nikad nije desilo da štampa mnogih zemalja tako jednoglasno kritikuje svoje političare i međunarodne institucije.“⁵³⁷ Podatak da mnogi svetski mediji i komentatori kritikuju zvanične stavove svojih država može se pronaći i u *Politici*⁵³⁸, ali znatno stidljivije.

Pošto su brojni izveštaji o međunarodnim rekcijama, i u *Politici* i u *Delu*, organizovani po državama, detaljnijom analizom se takođe može doći do velikih razlika u interpretaciji. Mnogi dopisnici pomenutih listova svakodnevno su izveštavali iz Sjedinjenih Država, Sovjetskog Saveza, članica Evropske zajednice, kao i drugih država i regija, kada su ti izveštaji odgovarali dominantnim narativima. Takođe, neophodno je napomenuti da su sve ove zemlje, pored tadašnjeg konsenzusa

---

⁵³⁰ „Свет не признаје Словенију и Хрватску“, Политика, 28. јун 1991, 1-2.

⁵³¹ „Бејкер: Побуњене југословенске републике показале нереалност и игнорисале савете Запада“, Политика, 28. јун 1991, 4.

⁵³² Р. Арсенић, „Хрвати напуштају Армију“, Политика, 30. јун 1991, 1.

⁵³³ „Pozornost medijev pred osamosvojitvenimi dejanji Slovenije in Hrvaške se stopnjuje razlage tega dejanja pa so bolj poglobljene“, *Delo*, 26. jun 1991, 4.

⁵³⁴ „Številne čestitke Sloveniji“, *Delo*, 27. jun 1991, 3.

⁵³⁵ Jedna od glavnih strategija slovenačkog rukovodstva svodila se na pokušaj formiranja međunarodnog javnog mnjenja u svoju korist. Pogledati: S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd 1997, 165.

⁵³⁶ „Ko tankovske gusenice meljejo demokraciju narodov“, *Delo*, 29. jun 1991, 6.

⁵³⁷ „Po armadni intervenciji v Sloveniji so mediji poskrbeli da javnost gleda povsem drugače na osamosvojitel Slovenije zdaj so na vrsti še politiki“, *Delo*, 1. jul 1991, 6.

⁵³⁸ Д. Пешић, „Њујорк: преовлађују песимистичне процене“, Политика, 1. јул 1991, 2.

da ne treba priznati Sloveniju i Hrvatsku, različito gledale na krizu u Jugoslaviji, što se nepogrešivo uočavalo na stranicama srpske i slovenačke štampe tih dana.

U trenutku rata u Sloveniji, Sjedinjene Države su se zalagale za opstanak Jugoslavije, što je značilo uskraćivanje priznanja Ljubljani i Zagrebu. Državni sekretar Bejker i ambasador Zimmerman tvrdili su da bi slom jugoslovenske federacije značio veliku destabilizaciju i da se on neće odigrati bez pogubnog pokolja.⁵³⁹ Posebno je interesantno pratiti reakcije iz Vašingtona ako se uzme u obzir da je mesec dana pre početka sukoba Bejker potpisao selektivnu suspenziju zakonite klauzule kojom je obustavljena ekonomska pomoć Jugoslaviji – ograničenje je i dalje bilo na snazi za Srbiju. Razlog ovakve odluke američke administracije bio je pokušaj da se izvrši pritisak na srpsko rukovodstvo kako bi pristalo na razrešenje ustavne krize, poštovalo ljudska prava Albanaca na Kosovu i omogućilo slobodu medija. Zbog ovakve odluke antiameričko raspoloženje u srpskoj štampi dostiglo je vrhunac.⁵⁴⁰

Ako se potom pogledaju samo reakcije Sjedinjenih Država za vreme Desetodnevnog rata u *Politici*, američka podrška integritetu Jugoslavije nameće se kao najdominantnija tačka.⁵⁴¹ Možemo pretpostaviti da je upravo zvaničan stav Bele kuće da ne treba priznati nezavisnost Slovenije najviše dobio da se o malopre navedenom sukobu srpskog rukovodstva i američke administracije, tokom posmatranog perioda, ne napiše ni reč. Može se zaključiti, i pored nekoliko zamerki na američko viđenje intervencije⁵⁴², da je u srpskoj javnosti preovladala pozitivna slika SAD. Slovenačka štampa je, s druge strane, pored nekoliko karikatura, i sama izbegavala da uputi direktnu kritiku zvaničnoj politici u Vašingtonu. To je činjeno znatno suptilnije, najčešće citiranjem američkih medija koji su kritikovali politiku svoje administracije, kao i prenošenjem sličnih optužbi iz zapadnoevropskih zemalja koje su gajile simpatije prema Sloveniji. Glavni argument bio je da su „Milošević i JNA iskoristili zalaganja Zapada za jedinstvenu Jugoslaviju kao mandat za vojnu intervenciju“⁵⁴³.

Reakcije evropskih zemalja, pre svega Evropske zajednice koja se najviše angažovala kao posrednik sa ciljem sprečavanja sukoba⁵⁴⁴, bile su najviše zastupljene na stranicama *Politike* i *Dela*. Kao i u slučaju SAD, Evropska zajednica odbijala je priznanje Slovenije, ali je interesantno posmatrati različite stavove evropskih država i

⁵³⁹ S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, 163.

⁵⁴⁰ *Rat u Sloveniji. Dokumenta predsedništva SFRJ 1991, tom II jun-jul 1991*, Priredili Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, Beograd 2012, 14.

⁵⁴¹ Citati “Opšti utisak u SAD je da je situacija krajnje opasna... Ljubljana i Zagreb su povukli nedopustiv potez kojim ne samo da destabilizuju Jugoslaviju, već nerposredno ugrožavaju mir i bezbednost na Balkanu i u Evropi”, „Teritorijalni integritet Jugoslavije je cilj i opredeljenje za koje se zalaže Bela kuća“.

⁵⁴² Д. Пешић, „Вашингтон: Иницијатива за сада препуштена Европи“, Политика, 3. јул 1991, 5.

⁵⁴³ М. Мершол, „Ко танковске гусенице мелјеју демократију народа“, *Дело*, 29. јун 1991, 6.

⁵⁴⁴ В. Реџе, *Milan Kučan. Prvi predsednik Slovenije*, 243-256.

njihovu interpretaciju u srpskoj i slovenačkoj štampi. Naime, Evropa je u tom trenutku bila izuzetno podeljena na države koje su gajile simpatije prema zahtevima Slovenije kao što su Nemačka, Austrija, Vatikan i, kasnije Italija, s jedne strane, i na države koje su se zalagale za opstanak Jugoslavije među kojima se izdvajaju Francuska, Britanija, Španija, Grčka.⁵⁴⁵

O razmimoilažemju evropskih država po pitanju nezavisnosti Slovenije dosta je pisala i srpska i slovenačka štampa. Ovaj fenomen najbolje se može uočiti u analizi stavova Nemačke i Francuske, država predstavnika suprotstavljenih gledišta. U tom kontekstu, *Politika* je često prenosila i u prvi plan isticala francuske kritike Nemačkoj i Austriji povodom njihovog stava prema jugoslovenskoj krizi. Tako se moglo pročitati o „renesansi germanizma“ i „nostalgijom Nemačke, Austrije i Slovenije za propalom Austro-Ugarskom imerijom“⁵⁴⁶. Neophodno je naglasiti da, zbog osetljivosti trenutka, nije bilo direktne kritike Nemačke, ali je selektivno prenošenje izjava sa francuske strane bilo dovoljno da se podseti na istorijsko iskustvo i stvori negativna slika ovih zemalja. Slovenačka štampa je pak iskoristila stavove zemalja predvođenih Nemačkom da provuče kritiku drugih država Zapada, koje nisu bile sklone priznanju nezavisnosti. To je rađeno po već ustaljenom obrascu tako što je prenošena nemačka štampa koja optužuje politiku zapadnih zemalja zbog ohrabivanja intervencije „srbokomunističke JNA“ u Sloveniji.⁵⁴⁷

Interesantno je pomenuti i da su obe strane, pored ključnih faktora na međunarodnoj sceni, selektivno birale zemlje čije su reakcije praćene, kako bi u svojoj javnosti stvorili sliku što veće podrške. Tako je *Politika* svakodnevno izveštavala o reagovanjima iz Madrida⁵⁴⁸, Ankare,⁵⁴⁹ Atine⁵⁵⁰, Bukurešta⁵⁵¹, koji su se beskompromisno zalagali za očuvanje jugoslovenske federacije, dok je ljubljansko *Delo* akcenat stavljalo na reagovanja Argentine⁵⁵², Australije⁵⁵³, iz Trsta⁵⁵⁴ i Klagenfurta⁵⁵⁵, odakle je stizala značajna podrška Ljubljani. U srpskoj javnosti se nisu mogli pročitati izveštaji na kojima je insistirala slovenačka strana, i obrnuto.

---

⁵⁴⁵ Najspornije je bilo tumačenje pojma samoopredeljenje. Države koje su se zalagale za očuvanje Jugoslavije smatrale su da bi priznanje Slovenije otvorilo mnoga nerešena pitanja u Evropi. Pogledati: S. Vudvord, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, 174.

⁵⁴⁶ Д. Рибникар, „Париз:Ренесанса германизма“, Политика, 3. јул 1991, 5.

⁵⁴⁷ „Заčenja се држављанска војна с првими жртвима“, *Delo*, 28. јун 1991, 6.

⁵⁴⁸ „Мадрид: Неприхватљиво“, Политика, 27. јун 1991, 4.

⁵⁴⁹ „Анкара: ЈНА штити јединство земље“, Политика, 29. јун 1991, 5.

⁵⁵⁰ „Атина: Само јединствена и пријатељска земља“, Политика, 27 јун 1991, 4.

⁵⁵¹ „Букурешт: Сачувати Југославију“, Политика, 28. јун 1991, 4.

⁵⁵² „Številne čestitke Sloveniji“, *Delo*, 27. јун 1991, 3.

⁵⁵³ „Zahod se sprašuje, ali bo razvoj v Jugoslaviji res ubral smer, ki bi vstrezala njihovim željam“ *Delo*, 2. јул 1991, 7. Za Austraiju i Argentinu se pre svega misli na reakcije slovenačke emigracije.

⁵⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵⁵ *Ibidem.*

Zaključak

Sukobom u Sloveniji, u kojem je stradalo između 60 i 70 osoba, otpočela je serija konflikata na prostoru jugoslovenske federacije. Desetodnevni rat je, zahvaljujući oružanim sukobima koji su potom usledili u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, karakterističnih po svojoj brutalnosti i nacionalnoj netrpeljivosti, danas uglavnom zanemaren. Neophodno je napomenuti da su u svim pomenutim sukobima mediji odigrali značajnu ulogu u oblikovanju javnog mnjenja, tako što su učestvovali u pripremi terena za rat, koji su potom vešto usmeravali.

Srpski i slovenački mediji odigrali su takođe veliku ulogu pre, i tokom Desetodnevnog rata, pripremajući i vodeći javnost kroz šokantne događaje raspada zajedničke države. Pokazalo se da su novinari svojim pristrasnim izveštavanjem, formirajući brojne *slike*, itekako uticali na stvaranje ratne atmosfere u obe javnosti. Cilj je bio da se, potpuno različitom interpretacijom i tumačenjem mnogih događaja i fenomena, sukob opravda, i u isto vreme, javnost mobiliše za rat. U tom kontekstu, na primeru izveštavanja o reakcijama međunarodne zajednice, i jedna i druga strana su, selektivnim pristupom i očiglednim filtriranjem informacija, u svojim javnostima rat pravdale apsolutnom međunarodnom podrškom. Takođe, isti šablon jasno se uočava i u analizi karaktera Desetodnevnog rata, kada je jedna strana sukob predstavljala kao legitimnu operaciju koja za cilj ima zaštitu granica i ustavnog poretka jugoslovenske države, dok ga je druga označavala kao brutalnu agresiju i okupaciju. Ipak, može se primetiti da se nedostatak nacionalne netrpeljivosti prilikom izveštavanja pokazao kao ključna razlika u odnosu na ostale, znatno „krvavije“ ratove koji su pratili raspad SFRJ, što je najviše doprinelo da sukob u Sloveniji ne ponese epitet „balkanskog“ i danas ostane u senci istih.

Spisak izvora i literature

Политика,

Delo,

Hadžić, Miroslav, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd: Dan Graf, 2004.

Jović, Dejan, *Rat i mir. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Zagreb: Fraktura, 2017.

Nikolić, Kosta, „Rat u Sloveniji 1991.“, *Istorija 20. Veka*, 2 (2011), 9-34.

Rat u Sloveniji. Dokumenta predsedništva SFRJ 1991, tom II jun-jul 1991, Priredili Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Repe, Božo, *Milan Kučan. Prvi predsednik Slovenije*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.

Vudvord, Suzan, *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd: Filip Višnjić, 1997.

Јовић, Борисав, *Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника*, Београд: Политика, 1995.

Luka Savčić

THE IMAGE OF THE WAR IN SLOVENIA IN THE SERBIAN AND SLOVENIAN PUBLIC

Summary

The article deals with the research of the press during the War in Slovenia. The most representative newspapers in the Serbian and Slovenian public, Belgrade's Politika and Ljubljana's Delo, were taken into consideration. Based on numerous texts that dominated both publics during the observed period, this piece of work consists of two case studies in which are analyzed creation of the images of the "other" and the reactions of the international community to the war in Slovenia. By researching the mentioned contents, different interpretations of numerous events and phenomena that were reported by the Serbian and Slovenian press were best noticed.

Keywords: War in Slovenia, Desintegration of Yugoslavia, Slovenia, Serbia, Politika, Delo, *Image of „Other“*, International relations.

Nemanja Jovanović,
student doktorskih studija,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju
n.jov92@gmail.com

STRADANJE ROMA NA KOSOVU I METOHIJI U SUKOBIMA PRILIKOM RASPADA SFRJ

Apstrakt: Cilj rada je da u kraćim crtama da obrise obima i specifičnosti stradanja romske populacije na području Kosova i Metohije tokom sukoba prilikom raspada Jugoslavije. Bazirajući se pre svega na izvorima drugog reda, sakupljenim, sažetim i objavljenim svedočanstvima romskih žrtava i njihovih porodica, ovaj rad prati eskalaciju zločina kao i promene u njihovoj prirodi i počiniteljima, ukazujući na širok krug krivaca i zajedničke odgovornosti svih strana sukoba. Ne zaustavljajući se na hronološkom okviru zvaničnih vojnih konflikata, takođe dobijamo sliku o tretmanu i poziciji Roma na Kosmetu u XXI veku, kao i problemima sa kojima se i dalje suočavaju.

Ključne reči: Romi, Kosovo i Metohija, zločini, stradanje, Albanci, Srbi, međunarodna zajednica.

Kada se u javnosti, kako stručnoj tako i široj, govori o stradanjima u ratovima koji su pratili raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, uglavnom je reč o nacionalnim većinama, bilo da su to Srbi, Hrvati ili Albanci. Često se tom prilikom „trguje“ brojkama, traži ili daje opravdanje, i upire prst krivice u nekoga (najčešće drugog, u mnogo ređim slučajevima sebe). U tom vihoru nacionalne netrpeljivosti, i pratećih izliva nacionalnih osećanja, koji guše i zatrpavaju javni prostor, ne ostavlja se mnogo prostora a još se manje postavlja pitanje – šta je sa drugima, sa manjinama i marginalizovanim grupama. Čini se da nacionalne većine brinu samo o sopstvenim žrtvama i stradanjima, dok se glas manjina, koji je i inače jedva čujan, guši i ne sluša. Jedan od glasova koji najčešće ostaje ućutkan jeste romski, i to ne samo u zemljama bivše Jugoslavije i Balkana, već i širom Evrope i sveta. Shodno tome, tema njihovih stradanja u ratovima zemalja bivše SFRJ mahom ostaje marginalizovana.

Nažalost, diskusije i priče o stradanjima ljudi koji nemaju nacionalne države i institucije da im pruže podršku i daju im glas brojne su i preširoke da bi ih sve pokrio

jedan rad. Stoga, ovaj članak će biti fokusiran na jedan od delova te bitne teme, na stradanje romske populacije na Kosmetu u sukobima prilikom raspada Jugoslavije, kao i posledice tih sukoba. Ipak, potrebno je naglasiti da ovaj rad nikako nije sveobuhvatna analiza događaja i stanja stvari, već samo jedan kraći pregled čija je namera da prikaže konturu dešavanja i problema kroz koje su Romi prolazili i još prolaze.

Romi pre ratova devedesetih

Kako bismo razumeli kroz šta je romsko stanovništvo prolazilo, kao i kolike su razmere njihovih stradanja i patnji u toku ratova pri raspadu Jugoslavije, potrebno je da ukratko pogledamo i kako je taj deo populacije živeo u SFRJ, pre svega na Kosovu i Metohiji (KiM). Nakon Drugog svetskog rata, Romi širom Jugoslavije doživljavaju osetni boljitak u životnom standardu i zvaničnom ophođenju države prema njima. Iako nisu dobili rang konstitucionog naroda, bili su priznati kao nacionalna manjina. Uz to je išlo i formiranje školskog programa na romskom jeziku za niže razrede osnovne škole, stvaranje i prikazivanje romske kulture kroz filmove, muziku, književnost, časopise i slične kulturne izraze. Sve to je pratio i ekonomski napredak i boljitak, koji je doduše bio ograničen i neravnomeran. Ipak, mali deo romske populacije uspeo je da stekne više obrazovanje, i da dostigne nivo srednje klase. Čak se i u SKJ pojavio manji broj romskog kadra, stvarajući makar privid političke zastupljenosti.⁵⁵⁶

Nažalost, čak i sa relativno progresivnim pristupom centralne vlasti, odnos lokalnih državnih organa kao i okolnog stanovništva i dalje je odslikavao rasističku zaostavštinu i stereotipe. Primer za to je neprihvatanje i nerazumevanje romske dece u školama od strane i nastavnika i drugih đaka. Istovremeno, centralna vlast je romsku populaciju primoravala da školuje decu, ponekad i nasilno. Time je stvoren krug u kojem su zbog tretmana u školama romska deca često odustajala od školovanja, što bi onda vodilo novim agresivnim kampanjama za edukaciju. Uporedo s tim, bili su često izloženi pritiscima kulturne asimilacije do mere promene prezimena kako bi se uklopili u većinsko stanovništvo.⁵⁵⁷ S tim na umu, neki smatraju da je socijalistička Jugoslavija bila daleko od mesta koje bi Romima bilo poželjno za život, već je bila samo država u kojoj su mogli da prežive.⁵⁵⁸

Takva sumorna realnost samo se pogoršavala od Titove smrti 1980. godine, kada romski socijalni i ekonomski status biva pogoršavan pod naletom nabujalog nacionalizma konstitutivnih naroda Jugoslavije. Svemu tome trebalo bi pridodati i činjenicu da je AP Kosovo i Metohija bila ekonomski najnerazvijeniji deo SFRJ,

⁵⁵⁶ Anderson, B., Šerifović, S., Osmani, A., Beriša, A., *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories*, 2004. Dostupno na: https://www.academia.edu/3399309/Who_We_Were_Who_We_Are_Kosovo_Roma_Oral_Histories, 17 (9. oktobar 2021).

⁵⁵⁷ *Ibid*, 18.

⁵⁵⁸ Judith Latham, "Roma of the former Yugoslavia", *Nationalities Papers*, 27(2), (1999), 205–226.

što je dodatno pogoršavalo život lokalne romske populacije.⁵⁵⁹ Sve u svemu, jasno je da pozicija Roma nije bila na zavidnom nivou, ali je za vreme Titove vlasti ipak postignut izvestan napredak. Stoga i ne čudi što određeni deo Roma, makar na Kosovu, gleda sa simpatijom na njegov lik. Nažalost, kako se SFRJ bližila raspadu, u vihoru nacionalnog naboja između albanskog i srpskog stanovništva, na Kosovu je počelo i nasilno prisvajanje romske populacije zarad potreba brojeva i popisa koji su u tom trenutku bili deo političkog arsenala.⁵⁶⁰

To nas na kraju dovodi i do možda najbezličnijeg pristupa u prikazu života neke grupe ili naroda – do statistike i brojki. Na popisima iz 1971. i 1981. na prostoru KiM zvanično je zabeleženo 14.593 i 34.126 pripadnika romske nacionalnosti.⁵⁶¹ Prema popisu SR Jugoslavije iz 1991. godine romska populacija dostigla je cifru od 45.745 stanovnika.⁵⁶² Međutim, trebalo bi uzeti u obzir da su popisi svugde u svetu uvek upitni po pitanju tačnosti prebrojavanja romske populacije. Ovo proizilazi iz raznih političkih potreba, predrasuda, kulturne i socijalne marginalizacije Roma, ali isto tako i nepoverenja romskog stanovništva prema vladama i pripadnicima drugih naroda. S tim na umu, procene broja Roma na Kosovu i Metohiji variraju. Prema nekima, ovakva procena može ići i do pet puta većeg broja od onog na popisima.⁵⁶³ To bi broj Roma približio gotovo nerealnoj cifri od 250.000 ljudi. Prema nekim konzervativnijim procenama, možda bližim realnom stanju, romska populacija na KiM brojala je oko 120.000 ljudi.⁵⁶⁴ U svakom slučaju, jasno je da su Romi činili značajan deo stanovništva Kosmeta, predstavljajući treći narod po brojnosti posle Albanaca i Srba, iako je to bilo nezvanično.

Između čekića i nakovnja

Iako je romska populacija Jugoslavije doživela određeni napredak u posleratnom periodu, zaostali rasizam i društvena marginalizacija ostavili su ih veoma ranjive u ratnim sukobima koji su pratili raspad SFRJ. Na Kosovu i Metohiji, taj problem se manifestovao geslom „ili sa nama ili protiv nas“, te su Romi najčešće bili na neki način primorani da se priklone jednoj od strana, iako nisu nužno bili naklonjeni ni srpskim

---

⁵⁵⁹ Anderson, B., Šerifović, S., Osmani, A., Beriša, A., *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories*, op. cit, 18–26.

⁵⁶⁰ *Ibid*, 30.

⁵⁶¹ Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, Knjiga I – Podaci po naseljima i opštinama, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 11. Dostupno na: <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1981/Pdf/G19814001.pdf> (9. oktobar 2021).

⁵⁶² Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 2. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914020.pdf> (9. oktobar 2021).

⁵⁶³ Anderson, B., Šerifović, S., Osmani, A., Beriša, A., *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories*, op. cit, 18.

⁵⁶⁴ Judith Latham “Roma of the former Yugoslavia”, op. cit, 205–226.

нити albanskim ciljevima. Naravno, potrebno je napomenuti da jeste bilo onih koji su svojevremeno odabrali „stranu“ u ovom ratu. Ipak, većina Roma najviše je brinula za opstanak i sigurnost svoju i svojih porodica.⁵⁶⁵ Sa takvim stavom i pozicijom između dveju sukobljenih strana, romska populacija Kosmeta dočekuje eskalaciju i početak sukoba.

Kako bismo razumeli stradanje kosovskih Roma, potrebno je ukratko dati osnovne obrise samog sukoba. Dok se u drugim delovima Jugoslavije već ratuje, situacija na Kosovu i Metohiji biva relativno mirna. Ipak, 1992. godine formira se Oslobodilačka vojska Kosova (OVK – *Ushtria Çlirimtare e Kosovës* – UÇK/UČK). Time kosovski Albanci pripremaju otpor prema srpskim vlastima koje su ukinule autonomiju Kosova i Metohije 1989. godine, i uz to agresivnom politikom vršile različite socijalne, ekonomske i političke pritiske na albansko stanovništvo. No, iako postoje manji okršaji i izlivi frustracija, do početka 1996. godine nema značajnijih sukoba na Kosmetu, između ostalog jer se deo albanskog vođstva nadao da će Dejtonski sporazum dovesti do rešenja i albanskog statusa u Jugoslaviji. Međutim, kada je postalo očigledno da su prepušteni sami sebi, OVK započinje oružanu borbu. Aprila 1996. dolazi do prvih napada na pripadnike organa reda SR Jugoslavije.⁵⁶⁶

Nakon toga po Kosmetu počinju da se šire napadi i borbe, u kojima strada i civilno stanovništvo. Kao odgovor na novonastale sukobe, vlasti iz Beograda šalju pojačanja na Kosovo i Metohiju, uključujući i vojne, policijske i specijalne odrede. Ovo je samo dovelo do oštrijih sukoba, te su do februara 1998. pripadnici OVK uspeli da preuzmu kontrolu nad delom Kosova. Kako je to postao preveliki trn u oku tadašnje vlasti u SR Jugoslaviji, isplanirana je šira vojna akcija predstavljena kao antiterorističko dejstvo, koja je započela 28. februara 1998. godine. Prema nekima, taj datum predstavlja početak sukoba na Kosovu, iako je već skoro dve godine bilo borbi u izvesnom obimu i formi. Vojska Jugoslavije potpomognuta policijskim odredima vrlo brzo uspeva da slomi albanski otpor i do avgusta te godine, Kosmet se vraća pod kontrolu SR Jugoslavije. Međutim, takozvana antiteroristička akcija bila je samo paravan pod kojim je izvršeno etničko čišćenje Albanaca sa Kosova i Metohije, što je vrlo brzo postalo jasno i široj svetskoj javnosti.⁵⁶⁷

Krajem 1998. godine, pod pretnjom NATO, jugoslovenske vlasti vrše delimično povlačenje sa osvojenih pozicija, na koje se ubrzo vraćaju snage OVK. Time se obnavljaju i pooštavaju sukobi dveju strana, praćeni raznim zločinima i stradanjem civilnog stanovništva. Eskalacija sukoba se nastavlja, što uz pojačanu aktivnost Vojske Jugoslavije (VJ) dovodi do novih pretnji NATO januara 1999. godine. Pokušaj rešenja

⁵⁶⁵ Anderson, B., Šerifović, S., Osmani, A., Beriša, A., *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories*, op. cit, 30.

⁵⁶⁶ Thomas Nigel, *The Yugoslav Wars (2): Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*, Oxford: Osprey Publishing, 2006, 31–47.

⁵⁶⁷ *Ibid*, 47–48.

bili su pregovori u Rambujeu, koji su propali do 22. marta. Dva dana kasnije počinje NATO bombardovanje SR Jugoslavije, dok paralelno sa time jugoslovenske snage na Kosmetu pokreću nove akcije, i dalje sa ciljem etničkog čišćenja. Bombardovanje i borbe se nastavljaju, da bi tek početkom juna 1999. vlasti u Beogradu priznale poraz i započele povlačenje sa Kosova i Metohije. Od 10. juna te godine, Kosmet biva stavljen pod kontrolu Ujedinjenih nacija (UN), tj. pod upravu UNMIK (*United Nations Mission in Kosovo* – Misija Ujedinjenih nacija na Kosovu), čime se zvanično završava rat.⁵⁶⁸ No bez obzira na to, nakon povratka albanskog stanovništva dolazi do izliva nasilja nad ne-albanskim stanovništvom, koje se nakon toga u smanjenoj meri i intenzitetu nastavilo još nekoliko godina, što dovodi do raseljavanja većeg dela te populacije sa Kosova.⁵⁶⁹

U takvom sukobu koji je bio prožet nacionalnom mržnjom, kosovski Romi našli su se na meti obeju strana. Ipak, s obzirom na vrstu zlostavljanja i zločina, kao i intenzitet, postoji određena razlika između tretmana Roma od strane srpskih i albanskih boraca. Samim tim, može se razdvojiti i vremenski, otprilike na period od 1999. godine i od početka te godine pa nadalje. S tim na umu, u prvi mah, najveći dao zločina počinili su pripadnici snaga SR Jugoslavije, primarno srpske nacionalnosti.

Ono što se čini da je bio najrasprostranjeniji tip zločina sa srpske strane jeste primoravanje romske populacije da učestvuje kao radna ispomoć jedinicama jugoslovenske vojske i policije. Najgori od tih zločina možda bi bilo teranje Roma da sakupljaju, prenose i u masovne grobnice sahranjuju posmrtnu ostatku albanskih žrtava. Pored ovoga, bilo je izveštaja i o tome da su Romi prisilno učestvovali u pljačkanju i uništavanju poseda kosovskih Albanaca. Cilj takvih akcija bila je želja srpske strane da pre svega implicira romsko sa-učešće i podelu krivice.⁵⁷⁰ Osim toga, Vojska Jugoslavije, zajedno sa pridruženim paravojnim i policijskim snagama, proterivala je manji deo romske populacije, pre svega onaj poznat kao Aškalije.⁵⁷¹ Ovo je prevashodno proisticalo iz činjenice da je njihov maternji jezik bio albanski, dok im je islam bio primarna veroispovest, te su ih srpske snage neretko videle kao albanske saveznike.⁵⁷²

---

⁵⁶⁸ *Ibid*, 48–51.

⁵⁶⁹ Anderson, B., Šerifović, S., Osmani, A., Beriša, A., *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories*, *op. cit.*, 31–32.

⁵⁷⁰ Claude Cahn, Tatjana Peric, *ROMA AND THE KOSOVO CONFLICT*, European Roma Rights Centre (ERRC), 15 July 1999. Dostupno na: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=798> (13. oktobar 2021).

⁵⁷¹ Ovde je važno naglasiti da deo Aškalija sebe smatra odvojenim od romskog naroda, i da su kao takvi priznati od strane, između ostalih, i Republike Srbije. Međutim, do tog odvajanja zvanično dolazi tek u toku sukoba, i često se Aškalije spominju u istom kontekstu kao i Romi.

⁵⁷² Amnesty International, *Serbia and Montenegro (Kosovo/Kosova): "Prisoners in our own homes": Amnesty International's concerns for the human rights of minorities in Kosovo/Kosova*, April 28, 2003, 6–7. Dostupno na: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur70/010/2003/en/> (13. oktobar 2021).

Sve je praćeno propagandnim delovanjem iz Beograda kojim se naglašavala romska lojalnost srpskoj strani i Slobodanu Miloševiću. Za takvu kampanju postavljeni su temelji još 1989. godine kada je određeni broj Roma protestovao na ulicama Beograda noseći transparent „uz tebe smo, Slobo“. U toku samih sukoba počelo je širenje mitoloških floskula kako će, ako Romi napuste Srbe, Srbija stvarno ostati sama. Na kraju, kao važan politički potez, srpsku delegaciju u Rambujeu činili su i romski predstavnici, stvarajući veoma stvarnu sliku zajedničkog fronta protiv kosovskih Albanaca.⁵⁷³ Sve to suštinski stavlja romsko stanovništvo pred svršen čin slike neraskidivog savezništva Srba i Roma. Kao predvodnik i glasnogovornik takve prorežimske podrške u toku devedesetih izrastao je Ljuan Koka, koji je između ostalog organizovao i demonstracije podrške Slobodanu Miloševiću u Prištini pre početka sukoba. Takav stav ga je i odveo do Rambujea 1999, dok su ga se Romi odricali i tvrdili da ne predstavlja njihove kolektivne stavove. Čak su organizovani i protesti u Podujevu sa transparentima „Koka ne govori u naše ime“.⁵⁷⁴

S tim na umu, čini se jasnim da je takva vrsta manipulacije, iskorišćavanja i teranja na sudelovanje u zločinima bila organizovana politika vlasti u Beogradu. Očigledno je da su to bile koordinisane akcije da se srpsko i svetsko javno mnjenje uveri u to da nije u pitanju samo srpska borba niti da je krajnji cilj etnički čista teritorija. S tim na umu, jedini deo romske populacije koji je proživljavao pogrom pod pritiskom jugoslovenskih snaga je onaj za koji se verovalo da je preblizu albanskoj strani, tj. pre svega Aškalije, koji su delili jezik i veru sa Albancima. Kao beg od takve persekucije, i generalno od celog etničkog sukoba, deo Roma koji govore albanski počeo je da se predstavlja kao Egipćani, stupivši u kontakt sa Egipatskom ambasadom u Beogradu.⁵⁷⁵ Iako takva etnička reimaginacija identiteta nije bila direktno u korist srpske strane, Miloševićev režim ga je podržavao jer je osiguravao da još jedan deo romske populacije zvanično pravi otklon od albanske strane, kojoj je po prirodi jezika i vere više naginjao.⁵⁷⁶

Bez obzira na to što zvanična politika beogradskih vlasti nije bila direktno usmerena protiv romske populacije na Kosovu i Metohiji, makar ne u najgoroj formi etničkog čišćenja, individualni zločini pripadnika jugoslovenskih snaga i dalje su bili prisutni. Jedan od takvih gnusnih primera jeste događaj iz februara 1999. godine u Prizrenu. Prema svedočenju žrtve, tada 22-godišnje Romkinje, nju i njenu rođaku su na autobuskoj stanici osobe u srpskim policijskim uniformama legitimisale i navodno htele da odvedu u policijsku stanicu. Međutim, umesto toga odveli su ih u šumu i

⁵⁷³ Claude Cahn, Tatjana Peric, *ROMA AND THE KOSOVO CONFLICT*, op. cit.

⁵⁷⁴ Anderson, B, Šerifović, S., Osmani, A., Beriša, A., *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories*, op. cit, 30.

⁵⁷⁵ Claude Cahn, Tatjana Peric, *ROMA AND THE KOSOVO CONFLICT*, op. cit.

⁵⁷⁶ Abercrombie, Amelia, *Mixing and Unmixing Languages: Romani Multilingualism in Kosovo*, New York: Routledge, 2021, 5–12.

silovali.⁵⁷⁷ Nakon toga, žrtve nisu prijavile zločin iz straha da će to doneti još nasilja nad njihovim porodicom. Osim silovanja, bilo je i primera raznog drugog fizičkog nasilja i zlostavljanja od strane jugoslovenskih snaga. Surovost i maltretiranje romske populacije samo je pogoršano u trenutku kada je počelo NATO bombardovanje.⁵⁷⁸ Nije isključeno da je bilo i ubistava, međutim, sudeći prema izvorima i dostupnim informacijama, čini se da su ovakvi nasilniji zločini bili više individualnog a ne nužno organizovanog karaktera.

Ono što je bitno naglasiti jeste da su se u tom prvom periodu ratnog sukoba na Kosovu i Metohiji, iako u manjoj meri s obzirom na zonu kontrole VJ, događali i zločini počinjeni od strane OVK. Prema izveštajima Evropskog centra za prava Roma (*European Roma Rights Centre – ERRC*), romska populacija bila je izložena pretnjama, paljenju kuća, a neretko i uzimanju u same oružane borbe dveju strana. Do eskalacije dolazi posle juna 1998. godine, kada se rasplamsavaju borbe na Kosmetu.⁵⁷⁹ Do kraja te godine počinju da se pojavljuju vesti i o ubistvima i kidnapovanjima Roma, u kojima su kao krivci obeleženi pripadnici OVK. Iako su neke od tih vesti neproverene i nesigurne, činjenica je da se u izjavama Roma koji su bežali sa ratom zahvaćenog područja često napominjalo da beže i od Srba i od Albanaca, što ukazuje na to da su trpeli zlostavljanja i napade sa obeju strana.⁵⁸⁰ Kako su se okršaji širili i bivali sve krvaviji, tako je bilo sve više i romskih žrtava koje su povezivane sa OVK, i dalje najčešće u vezi sa kidnapovanjima i ubistvima.⁵⁸¹

Time dolazi do druge faze stradanja romske populacije na Kosovu i Metohiji. Krivci sve češće bivaju pripadnici albanskih snaga, da bi povlačenjem jugoslovenskih jedinica iz pokrajine juna 1999. godine postali gotovo isključivi vršioci zločina. Takođe, odlika te druge faze su i češće targetiranje Roma, i zločini koji postaju sve nasilniji i brutalniji. Prema izveštajima Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), primećuje se da je veoma veliki broj romskih porodica trpeo različite forme fizičkog i psihičkog maltretiranja i napada, sa čestim upadima, pljačkanjima i paljenjem kuća. Isti izveštaji neretko pominju da romska populacija beži, strahujući za svoje živote. Tako su u drugoj polovini 1999. zabeleženi brojni napadi, ponekad i sa smrtonosnim ishodom, bez naznaka smirivanja nasilja.⁵⁸²

Prema svedočenjima žrtava, zločini su bili različitog karaktera. Brojne Rome

⁵⁷⁷ Claude Cahn, Tatjana Peric, *ROMA AND THE KOSOVO CONFLICT*, *op. cit.*

⁵⁷⁸ *Ibid.*

⁵⁷⁹ ERRC, *DISPLACED KOSOVO ROMA*, 10 September 1998. Dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/displaced-kosovo-roma> (15. oktobar 2021).

⁵⁸⁰ ERRC, *ROMA FROM KOSOVO VICTIMIZED IN THE SERB-ALBANIAN ETHNIC CONFLICT*, 05 January 1999. Dostupno na: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1570> (15. oktobar 2021).

⁵⁸¹ Claude Cahn, Tatjana Peric, *ROMA AND THE KOSOVO CONFLICT*, *op. cit.*

⁵⁸² Izveštaj Misije OEBS-a na Kosovu: „Stanje ljudskih prava jun 1999 – oktobar 1999. godine“, *KOSOVO KAKO VIĐENO, TAKO REČENO, II deo*, Beograd: Fond za humanitarno pravo, 1999, 71–157.

OVK je odvodio, privodio ili kidnapovao, a ponekad napadao i u njihovim kućama. Neretko su fizički zlostavljani, tučeni do krvi, što je ponekad praćeno i drugim pretnjama po živote njihovih bližnjih. To su bile „ispitivačke“ taktike albanskih snaga uz pomoć kojih su tražile različite informacije. Ponekad su tražili identifikaciju drugih Roma ili Srba, ponekad je u pitanju bilo izvlačenja priznanja, a takođe su tražili i lokacije drugih pripadnika romske populacije, u jednom od slučajeva i Ljuana Koke. Romske žrtve su posle krvničkih prebijanja ponekad puštane kući, ali često uz pretnje da ne smeju da odu u bolnicu niti da traže zaštitu KFOR (*Kosovo Force* – Mirovne snage na Kosovu).⁵⁸³ Međutim, mnogi se posle takvih odvođenja nisu više vratili svojim porodicama. Nekima se jednostavno nakon kidnapovanja gubio trag. Njihovi posmrtni ostaci ponekad su pronalazeni mnogo kasnije, a neke od tih žrtava i dalje se vode kao nestale.⁵⁸⁴

Osim nestalih, a pretpostavljeno ubijenih Roma, ERRC je objavio izveštaje i o direktno ubijenim žrtvama. Nekoliko svedočenja pominje žrtve spaljene u svojim domovima, a u jednom slučaju napominje se ubistvo cele porodice. Pored toga, često se pominju slučajevi silovanja, neretko sprovedenih u domovima žrtava i uz prisustvo porodice.⁵⁸⁵ Ono što karakteriše gotovo sve navedene zločine jeste da su zločinci ili delom ili makar deo njih nosili uniforme OVK, ili se bar predstavljali kao njihovi pripadnici u civilu. Naravno, nije isključeno da je bar deo tih zločina počinilo civilno stanovništvo, ali je povezanost sa OVK više nego očigledna. U nekim slučajevima, viši oficiri albanskih snaga pokušali su da se ograde od pojedinih zločina preko izjava da se uniforma OVK zloupotrebljavala.⁵⁸⁶ Međutim, takva prazna pravdanja blede pred svedočenjima žrtava.

U jednom od slučajeva, 22-godišnji Rom ispričao je kako je nasilno odveden zajedno s ocem u prostorije OVK, gde je pod surovim batinama optužen da je bio pripadnik jugoslovenskih borbenih jedinica. Kao dokaz izneli su potpisanu izjavu drugog Roma, kog su u prostoriju doveli krvavog i izubijanog. Zatim su ih obojicu tukli, koristeći i metalne šipke. Uprkos žestokim batinama, optuženi Rom je odbijao da i sam prizna da je učestvovao u ratu. Kako je kasnije saznao, istovremeno su mučili njegovog oca kako bi ga i on „odao“ kao učesnika u ratu. Kako su obojica odbila da potpišu priznanje, nekoliko pripadnika OVK nastavila su da tuku otetog Roma, ne

---

⁵⁸³ ERRC, *ROMA FROM KOSOVO TESTIFY*, 02 August 1999. Dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/roma-from-kosovo-testify> (17. oktobar 2021).

⁵⁸⁴ Fond za humanitarno pravo – Istraživanje, dokumentacija i pamćenje, *Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu*, Beograd, novembar 2005, 53–54.

⁵⁸⁵ Claude Cahn, Deyan Kiuranov, *ERRC IN KOSOVO: POGROM SITUATION*, ERRC, 15 July 1999. Dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/errc-in-kosovo-pogrom-situation> (17. oktobar 2021).

⁵⁸⁶ Fond za humanitarno pravo – Istraživanje, dokumentacija i pamćenje, *Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu*, op. cit, 53–54.

birajući delove tela, udarajući ga rukama, nogama i šipkama. Na kraju su ga obukli u jugoslovensku vojnu uniformu i ostavili blizu kuće. U kasnijem prepričavanju, romski mladić je pretpostavio da su to učinili u nadi da će ga neko ubiti. A prebijanje je bilo toliko brutalno da mu je porodica uniformu skidala makazama jer on nije mogao da se pomera, a odeća se slepila od krvi.⁵⁸⁷

Ovakva svedočenja u kojima se takođe pominje otvorena i verbalizovana mržnja prema Romima, ali i papirologija i potpisani iskazi, ukazuju na to da su ovo bile organizovane akcije. Dodatni dokaz da su napadi na romsku populaciju makar delom bili deo planskog i orkestriranog pogroma jeste činjenica da su postojali oformljeni zatvorski centri u koje su Romi odvođeni, gde su mučeni i zlostavljani na različite načine, dok su zločinci nosili zvanične uniforme OVK, koja je u tom trenutku predstavljala albansku vlast na Kosovu i Metohiji.⁵⁸⁸ Čini se da je cilj ovih postupaka bio pre svega da se dokaže romska krivica za sudelovanje u srpskim zločinima, kao neka vrsta opravdanja za proterivanje sa Kosmeta, što se čini da je bio krajnji cilj. Naravno, ne bi svaki zločin počinjen od strane albanskog stanovništva trebalo svrstati u organizovano etničko čišćenje. Među svedočenjima ima mnogo primera iznuda i krađa, pretnji i otimanja koji su vrlo očigledno bili usmereni na lično bogaćenje. No, rezultat je bio isti – bekstvo većeg dela romske populacije iz svojih domova.⁵⁸⁹

Prema nekim procenama, broj izbeglih Roma sa Kosova i Metohije u jednom trenutku dostigao je čak 100.000, pri čemu je najveći deo prebegao u Srbiju i Crnu Goru. Prema zvaničnim procenama, broj romskih izbeglica na tim teritorijama iznosio je oko 50.000, mada su neke romske organizacije procenjivale da se broj izbeglica popeo i do 80.000. Prema tim procenama, na Kosmetu je početkom 2000. godine ostalo da živi oko 30.000 Roma, ali često u malim enklavama, raseljeni iz svojih domova, neretko smešteni u privremene kampove.⁵⁹⁰ Ono što proizilazi iz ovakvih informacija jeste da je romsko društvo na Kosovu i Metohiji doživelo krah tek nakon preuzimanja vlasti od strane pripadnika albanske nacije, nakon čega dolazi do masovnog egzodusa. Ovo je dovelo do toga da neki od autora razaranje romske populacije pre svega pripisuju albanskom stanovništvu Kosmeta.⁵⁹¹

Takve ocene nisu neosnovane, iako su ipak previše jednostrane da bi bile prihvaćene bez rezervi. Albansko stanovništvo jeste primarno odgovorno za najstrašnije zločine i organizovan pogrom. Međutim, ne bi trebalo zaboraviti da

---

⁵⁸⁷ ERRC, *ROMA FROM KOSOVO TESTIFY*, 02 August 1999, *op. cit.*

⁵⁸⁸ Claude Cahn, Deyan Kiuranov, *ERRC IN KOSOVO: POGROM SITUATION*, *op. cit.*

⁵⁸⁹ ERRC, *ROMA FROM KOSOVO TESTIFY*, 02 August 1999, *op. cit.*

⁵⁹⁰ Tatjana Perić, *KOSOVO ROMA TODAY: VIOLENCE, INSECURITY, ENCLAVES AND DISPLACEMENT*, ERRC, 12 April 2000. Dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/kosovo-roma-today-violence-insecurity-enclaves-and-displacement> (18. oktobar 2021).

⁵⁹¹ Claude Cahn, "Birth of a Nation: Kosovo and the Persecution of Pariah Minorities", *German Law Journal*, 8(1) (2007), 81–94.

je pre toga srpska strana radila na tome da romsku populaciju prikaže kao svoje saučesnike, praveći od mahom nedužnih Roma mete za odmazde. Još gore od toga, jugoslovenske vlasti neretko su romske izbeglice vraćale sa srpsko-kosovske granice, ostavljajući ih da se suoče sa stradanjima i zločinima.⁵⁹² Ukoliko se, laički govoreći, predstavlja da su Albanci zločinci, Srbi su u najmanju ruku saučesnici u svemu tome. Tako se romska populacija našla između čekića i nakovnja dveju strana, kao da su građani drugog, ako ne i trećeg reda, za koje nije bilo previše mesta u snovima o etnički čistim teritorijama.

Međunarodno „saučesništvo“

Koliko je romska zajednica na Kosovu i Metohiji propatila zbog nacionalističkih stavova i rasističkih predrasuda dveju zaraćenih strana, toliko je ovo pitanje bilo zaboravljeno i ignorisano od većeg dela svetske javnosti. Ipak, pri razmatranju krivice međunarodnih institucija treba biti obazriv i uzeti u obzir realne mogućnosti i stanje stvari. S tim na umu, zaštita romske populacije na Kosmetu pre juna 1999. godine realno nije bila moguća, s obzirom na to da sem pretnji i oštrih reči nije bilo načina da se utiče na dešavanja na terenu. Tako je u periodu pre uspostavljanja uprave KFOR, prst krivice moguće upreti na NATO bombardovanje, zbog civilnih žrtava koje su jednim delom bile i romske nacionalnosti.⁵⁹³ Međutim, ovo može biti i opšta kritika, u kojoj nije nužno neophodno izdvajati romske žrtve od drugih. Pogotovo jer nema nikakvih naznaka da su romska naselja bila izričito ciljana.

Međutim, ono gde međunarodna krivica dolazi do punog izražaja dolazi nakon stavljanja Kosova i Metohije pod nadležnost UNMIK. Uz pomoć međunarodnih snaga KFOR koje su brojale oko 45.000 vojnika, UNMIK je morao da reaguje prilikom pogroma ne-albanske populacije na Kosmetu, i uspostavi kakav-takav mir, što je bila i osnova njegovog mandata kao predstavnika UN, tj. međunarodne zajednice.⁵⁹⁴ Međutim, tu su snage KFOR potpuno zakazale. Problem je delom proizilazio iz pasivnosti međunarodnih snaga, koje često nisu imale dozvolu da se aktivnije umešaju ili čak napuste svoje zadate pozicije. Time je mogućnost delovanja bila maksimalno ograničena. Uz to, često su prevodioci koji bi trebalo da služe za komunikaciju sa lokalnim stanovništvom bili albanske nacionalnosti, te su neretko namerno pogrešno prevodili ili čak odbijali da prevode, čime je mogućnost komunikacije između romskih žrtava i jedinica KFOR bila gotovo anulirana.⁵⁹⁵

Pasivnost je takođe ilustrovana i činjenicom da su snage KFOR često bile samo nemi posmatrači u slučajevima otvorenog pljačkanja romskih domaćinstava.

---

⁵⁹² Claude Cahn, Tatjana Peric, *ROMA AND THE KOSOVO CONFLICT*, *op. cit.*

⁵⁹³ *Ibid.*

⁵⁹⁴ Anderson, B., Šerifović, S., Osmani, A., Beriša, A., *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories*, *op. cit.*, 28.

⁵⁹⁵ Fond za humanitarno pravo – Istraživanje, dokumentacija i pamćenje, *op. cit.*, 30–31.

Međutim, najgore od svega jeste što se čini da su internacionalne snage bile svesne kidnapovanja i ubistava od strane OVK, ali da nisu ni na koji ozbiljniji način reagovale. Nije bilo ni pokušaja da se otmice istraže niti žrtve spasu. Gotovo kao da su samo notirane kao incidenti. Prema svedočenjima nekih pripadnika KFOR, postojala je svest o svim tim zločinima, uključujući i ubistva, ali jednostavno nije bilo dovoljno vojnika da se zaštiti civilno stanovništvo, uključujući i Rome.⁵⁹⁶ Čak ako se i prihvati ova inicijalna neadekvatna brojnost snaga KFOR za održavanja reda i mira, to međunarodnu zajednicu ne oslobađa odgovornosti. U tom slučaju UN je morao brže i agresivnije da reaguje, i da pošalje dovoljan broj vojnika da ispuni preuzetu obavezu. Dodatna otežavajuća okolnost je što je internacionalna romska zajednica obavestila o tome i generalnog sekretara UN, Savet bezbednosti i NATO.⁵⁹⁷ No, adekvatna reakcija je izostala.

Povrh svega, kako je vreme odmicalo, stanje se nije popravljalo zahvaljujući poboljšanim delovanjima i akcijama KFOR. Naprotiv, pljačkanje, napadi, otmice i ubistva pripadnika romske populacije, zajedno sa drugim manjinama, nastavljani su i posle 1999, ne malom zaslugom neuspeha internacionalnih snaga da izvrše svoj zadatak.⁵⁹⁸ Ipak, od 2000. godine pa nadalje, dolazi do izvesnog primirivanja i deeskalacije situacije na Kosmetu. S tim dolazi i do poboljšanja albanskog tretmana preostalog malobrojnog romskog stanovništva, ali sve to proizilazi isključivo iz odluke albanske strane, čije se emocije smiruju nakon širokog talasa nasilja. Do tog zaključka dovodi i činjenica da je marta 2004. godine došlo do kratkotrajne obnove agresije prema Romima i drugim manjinama na Kosmetu, onog trenutka kada su pripadnici albanske populacije ponovo poželeti da „reše“ etničke probleme. Takođe, potrebno je naglasiti i da često korišćen termin „obnova nasilja“ nije najprecizniji, već bi pravilnije bilo „intenziviranje etničke agresije“ koja nije ni prestajala od 1999. godine.⁵⁹⁹ A sve se to događalo pred očima KFOR i međunarodne zajednice.

Ono što, čini se, proizilazi iz internacionalnog odgovora na stradanje Roma na Kosovu i Metohiji jeste jasan nedostatak brige i volje da se nešto uradi, što se najočiglednije vidi na primeru kampova za interno raseljena lica u okolini Kosovske Mitrovice i Zvečana koje je u toku 1999. oformio UNHCR (*United Nations High Commissioner for Refugees* – Visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbeglice) u oblasti

---

⁵⁹⁶ Claude Cahn, Deyan Kiuranov, *ERRC IN KOSOVO: POGROM SITUATION*, *op. cit.*

⁵⁹⁷ *ERRC LETTER TO UN SECRETARY GENERAL H.E. KOFI ANNAN CONCERNING THE PROTECTION OF ROMANI CIVILIANS IN KOSOVO*, 05 September 1999. Dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/errc-letter-to-un-secretary-general-h.e.-kofi-annan-concerning-the-protection-of-romani-civilians-in-kosovo> (18. oktobar 2021).

⁵⁹⁸ Amnesty International, *Serbia and Montenegro (Kosovo/Kosova): "Prisoners in our own homes": Amnesty International's concerns for the human rights of minorities in Kosovo/Kosova*, *op. cit.*, 10–27.

⁵⁹⁹ *ERRC, FIVE YEARS OF ETHNIC CLEANSING OF "GYPSIES" FROM KOSOVO*, 10 June 2004. Dostupno na: <http://www.errc.org/press-releases/five-years-of-ethnic-cleansing-of-gypsies-from-kosovo> (19. oktobar 2021).

koja se ispostavila kao toksična zbog blizine rudnika Trepče. Opasno trovanje olovom, pre svega kod dece i trudnica, zvanično je otkriveno tek sredinom 2004,⁶⁰⁰ međutim ni UMNİK ni UNHCR godinama nisu reagovali, ostavljajući brojne romske porodice da se polako truju do 2013.⁶⁰¹ Ne postoji nijedno validno objašnjenje za ovakve postupke, ali se čini da je čak i međunarodna zajednica sklona institucionalnoj diskriminaciji Roma i da ih tretira kao manje bitne građane sveta. Način na koji su brojne evropske zemlje tretirale romske izbeglice koje su bežale od etničke persekucije na Kosmetu takođe delimično ide u prilog takvim tvrdnjama. U velikom broju slučajeva nije im dodeljivan zvanični izbeglički status, već samo privremeni boravak, nakon kojeg su ponekad naterani na povratak u nesigurnost života na Kosovu i Metohiji. Sve ovo praćeno je i veoma negativnim izveštavanjem o Romima, prepunim negativnih stereotipa i osuda. Takođe, važno je naglasiti da to nije tretman isključiv za kosmetske Rome, već da su takvom ophođenju izloženi gotovo svi evropski Romi.⁶⁰²

Na kraju, trebalo bi uzeti u obzir i način na koji se međunarodno sudstvo ophodilo prema kažnjavanju zločinaca. Jedina optužnica Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u kojoj se direktno pominju Romi kao žrtve jeste ona podignuta protiv Ramuša Haradinaja, Idriza Baljaja i Lahija Brahimaja iz 2005. godine. Tačke 19. i 20. odnose se na otmicu i ubistvo trojice pripadnika romske nacionalnosti, sa optužbom za kršenje ljudskih prava i običaja ratovanja.⁶⁰³ Osim toga, u nekim suđenjima i osudama pominju se romske žrtve, ali ne kao deo osude, već samo u vidu opisa stanja na Kosovu i Metohiji u toku sukoba.⁶⁰⁴ Posebno je zabrinjavajuća činjenica da nijedan zločin posle juna 1999. godine nije procesuiran od strane MKTJ, dok je broj lokalnih optužnica i osuda povezanih sa zločinima nad ne-albanskim stanovništvom minimalan. Povrh svega, prema izveštaju „Amnesti internešenela“ (*Amnesty International*), UN

---

⁶⁰⁰ ERRC, *KOSOVO AUTHORITIES HOUSE ROMANI FAMILIES IN TOXIC AREA*, 11 March 2005. Dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/kosovo-authorities-house-romani-families-in-toxic-area> (19. oktobar 2021).

⁶⁰¹ The Office of the High Commissioner for Human Rights, *Lead Contamination in Kosovo*. Dostupno na: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/SRToxicsandhumanrights/Pages/LeadContaminationKosovo.aspx> (19. oktobar 2021).

⁶⁰² ERRC, *PROTECTING ROMANI REFUGEES AROUND EUROPE: A POSITION PAPER BY THE EUROPEAN ROMA RIGHTS CENTER*, 05 December 2000. Dostupno na: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1213> (19. oktobar 2021).

⁶⁰³ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia archives (ICTY), Prosecutor v. Haradinaj, Balaj, & Brahimaj, Case No. IT-04-84-I, Indictment Decision, paragraph 64, 4 March 2005. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/en/har-ii050224e.pdf> (19. oktobar 2021).

⁶⁰⁴ Npr. ICTY, Prosecutor v. Vlastimir Đorđević, Case No. IT-05-87/1-T, Judgment Decision, 23 February 2011. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/djordjevic/tjug/en/110223_djordjevic_judgt_en.pdf (19. oktobar 2021) – najčešće pominjanje Roma kao „čistača“ tela ubijenih Albanaca.

je u nekoliko navrata blokirao suđenje kosovskim Albancima zbog straha od reakcije civilnog stanovništva na Kosmetu.⁶⁰⁵

Prema nekim izveštajima KFOR je uspostavio sopstvene sudove u prvim mesecima svog prisustva na Kosovu, međutim čini se da je njihova efektivnost bila niska.⁶⁰⁶ Uporedo s tim, lokalno sudstvo koje je UNMIK pokušavao „da postavi na noge“ nije funkcionisalo, ostavljajući Kosovo i Metohiju velikim delom u bespravlju. Zbog toga veliki broj teških zločina nije procesuiran.⁶⁰⁷ Tako je pravosuđe još jedna oblast u kojoj se misija UN pokazala nedoraslom. Povrh svega toga, jedno jedino suđenje MKTJ koje se direktno bavilo stradanjem Roma pokazalo se neuspešnim. Sva trojica optuženih oslobođena su optužbi za tačke povezane sa otmicom i ubistvom trojice Roma.⁶⁰⁸ Uzevši sve u obzir, čini se da je internacionalna zajednica zakazala u dovođenju pravde na Kosmet, ostavljajući prostora za kontinuirane napade i zlostavljanje romske populacije. Niti su žrtve i njihove porodice imale nade za ostvarenje pravde, niti su se zločinci uplašili posledica.

Opravdanje za ovakvo zanemarivanje često je bilo političko, ali i pravno, postavljajući pitanje jurisdikcije i prava na Kosovu i Metohiji. Međutim, pravna osnova za delovanje MKTJ je postojala. Primera radi, postojalo je jasno kršenja Ženevske konvencije, pre svega u oblasti zločina protiv čovečnosti, usmereno najviše protiv civila. Uporedo s tim MKTJ je teritorijalnu i temporalnu jurisdikciju dobio u svom osnivačkom statutu.⁶⁰⁹ Čini se da je ponajviše nedostajala volja međunarodne zajednice da se bavi pitanjem stradanja Roma, ostavljajući čak i one primarne krivce na slobodi, a žrtve bez trunke pravde.

Iz svega navedenog proizilazi da su se i UN i međunarodna zajednica ogrešile o romsku populaciju na Kosovu i Metohiji, ostavivši je prepuštenu samoj sebi, bez ikakve ozbiljnije podrške i pomoći. Naravno, takvo (ne)delovanje nije proizvod želje da se direktno nanese zlo ili saučestvuje u etničkom čišćenju Roma sa područja Kosmeta. Bez obzira na to, svetska javnost mora da se suoči sa tim da je delom odgovorna za stradanje Roma, pogotovo od trenutka kada UN dobija mandat nad Kosovom i Metohijom. Neuspeh UNMIK da ih zaštiti i pruži im pravdu je očigledan,

---

⁶⁰⁵ Claude Cahn, "Birth of a Nation: Kosovo and the Persecution of Pariah Minorities", *German Law Journal*, 8(1) (2007), 81–94.

⁶⁰⁶ Claude Cahn, Kiuranov, Deyan, *ERRC IN KOSOVO: POGROM SITUATION*, *op. cit.*

⁶⁰⁷ Tatjana Perić, *KOSOVO ROMA TODAY: VIOLENCE, INSECURITY, ENCLAVES AND DISPLACEMENT*, *op. cit.*

⁶⁰⁸ ICTY, Prosecutor v. Haradinaj, Balaj, & Brahimaj, Case No. IT-04-84-T, Judgment Decision, paragraph 476-478, 3 April 2008. Dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/en/080403.pdf> (19. oktobar 2021).

⁶⁰⁹ Yael, Fuchs, *SEEKING ACCOUNTABILITY FOR GROSS HUMAN RIGHTS VIOLATIONS AGAINST THE ROMA IN KOSOVO*, ERRC, 31 January 2006. Dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/seeking-accountability-for-gross-human-rights-violations-against-the-roma-in-kosovo> (20. oktobar 2021).

i čini međunarodnu zajednicu indirektnim i prećutnim saučesnikom u stradanju romskog naroda na Kosmetu.

Epilog i skorije stanje

Za veliku većinu rat na Kosovu i Metohiji staje početkom juna 1999. godine, što zvanično i jeste slučaj. Međutim, stvarnost u vidu dugog i opsežnog nasilja ukazuje na to da se sukob nastavio i nadaleko posle toga. Prema nekim tumačenjima, oružani sukob se nastavlja do postizanja sveopšteg stanja mira, što definitivno nije bio slučaj na Kosmetu dugi niz godina.⁶¹⁰ U godinama koje su sledile romska populacija nastavila je da trpi razna nasilja i napade, čiji intenzitet je varirao. Ugrubo rečeno, tek 2001. godine dolazi da smanjenja agresije nad romskom populacijom (koja se tada već i zvanično deli na Rome, Aškalije i Egipćane), da bi ponovni skok došao u martu 2004. godine.⁶¹¹ Nakon toga jeste došlo do opšteg smirivanja nasilja, međutim i dalje dolazi do povremenih napada na pripadnike romske populacije.⁶¹² Sa te strane, Romi još nisu u potpunosti došli do stanja spokoja i sigurnosti u svojim domovima – više od dvadeset godina nakon zvaničnog kraja rata.

Povrh toga, veliki deo romske populacije i dalje trpi različite oblike diskriminacije. Žive uglavnom u enklavama odvojenim od drugih naroda, imaju problema sa pristupom zdravstvu, velikom nezaposlenošću, neinkluzivnim obrazovanjem, kao i neodgovarajućim uslovima stanovanja. Takođe su skrajnuti i iz javnog i političkog života, često bez zaštite pravosuđa i policije. Neretko žive u strahu od ponovne erupcije etnički motivisanih zločina.⁶¹³ S tim na umu, ne čudi što je broj povratnika na Kosovo i Metohiju relativno mali. Prema nekim procenama, do 2002. godine na Kosmetu je bilo oko 30.000 Roma, što je značajno više nego što su bile najniže procene s kraja 1999. od samo 11.000 pripadnika romske nacionalnosti.⁶¹⁴ Prema zvaničnim podacima, na Kosovu je 2008. godine bilo između 35 i 40 hiljada Roma, dok je još oko 7 do 13 hiljada van zvaničnog sistema. Sa tim, romska populacija nije dostigla ni polovinu predratnog stanja, sa oko 2/3 populacije koja je i dalje raseljena.⁶¹⁵

Uzevši sve u obzir, čini se da stradanje Roma na Kosovu i Metohiji još nije u potpunosti završeno. Iako je daleko od najgorih dana s kraja 1999, postoji strah da je nasilje i dalje „iza ćoška“, a da Rome neće imati ko da sačuva jer za razliku od većine drugih naroda Evrope, nemaju svoju nacionalnu državu da se založi za njih.

---

⁶¹⁰ *Ibid.*

⁶¹¹ European Roma Rights Center, *Roma rights history in Kosovo*, Budapešt: ERRC, 2011, 22–25.

⁶¹² Jonathan Lee, ANTI-ROMA VIOLENCE ERUPTS IN KOSOVO, ERRC, 14 June 2019. Dostupno na: <http://www.errc.org/news/anti-roma-violence-erupts-in-kosovo> (20. oktobar 2021).

⁶¹³ European Roma Rights Center, *Roma rights history in Kosovo*, *op. cit.*, 48–100.

⁶¹⁴ *Ibid.*, 21.

⁶¹⁵ *Ibid.*, 47.

Spisak izvora i literature

Abercrombie, Amelia, *Mixing and Unmixing Languages: Romani Multilingualism in Kosovo*, New York: Routledge, 2021.

Amnesty International, *Serbia and Montenegro (Kosovo/Kosova): "Prisoners in our own homes": Amnesty International's concerns for the human rights of minorities in Kosovo/Kosova*, April 28, 2003, dostupno na: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur70/010/2003/en/> (13. oktobar 2021)

Anderson B, Šerifović S, Osmani A. Beriša A, *Who We Were; Who We Are Kosovo Roma Oral Histories – 2004* – dostupno na: https://www.academia.edu/3399309/Who_We_Were_Who_We_Are_Kosovo_Roma_Oral_Histories (9. oktobar 2021)

Cahn, Claude, "Birth of a Nation: Kosovo and the Persecution of Pariah Minorities", *German Law Journal*, 8(1), (2007), 81–94.

Cahn, Claude, Kiuranov Deyan, *ERRC IN KOSOVO: POGROM SITUATION*, ERRC, 15 July 1999, dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/errc-in-kosovo-pogrom-situation> (17. oktobar 2021)

Cahn Claude, Peric Tatjana, *ROMA AND THE KOSOVO CONFLICT*, ERRC, 15 July 1999, dostupno na: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=798> (13. oktobar 2021)

ERRC, *DISPLACED KOSOVO ROMA*, 10 September 1998, dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/displaced-kosovo-roma> (15. oktobar 2021)

ERRC, *FIVE YEARS OF ETHNIC CLEANSING OF "GYPSIES" FROM KOSOVO*, 10 June 2004, dostupno na: <http://www.errc.org/press-releases/five-years-of-ethnic-cleansing-of-gypsies-from-kosovo> (19. oktobar 2021)

ERRC, *KOSOVO AUTHORITIES HOUSE ROMANI FAMILIES IN TOXIC AREA*, 11 March 2005, dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/kosovo-authorities-house-romani-families-in-toxic-area> (19. oktobar 2021) *ERRC LETTER TO UN SECRETARY GENERAL H.E. KOFI ANNAN CONCERNING THE PROTECTION OF ROMANI CIVILIANS IN KOSOVO*, 05 September 1999, dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/errc-letter-to-un-secretary-general-h.e.-kofi-annan-concerning-the-protection-of-romani-civilians-in-kosovo> (18. oktobar 2021)

ERRC, *PROTECTING ROMANI REFUGEES AROUND EUROPE: A POSITION PAPER BY THE EUROPEAN ROMA RIGHTS CENTER*, 05 December 2000, dostupno na: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1213> (19. oktobar 2021)

ERRC, *ROMA FROM KOSOVO TESTIFY*, 02 August 1999, dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/roma-from-kosovo-testify> (17. oktobar 2021)

ERRC, *ROMA FROM KOSOVO VICTIMIZED IN THE SERB-ALBANIAN ETHNIC CONFLICT*, 05 January 1999, dostupno na: <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1570> (15. oktobar 2021)

European Roma Rights Center, *Roma rights history in Kosovo*, Budapest: ERRC, 2011.

Fond za humanitarno pravo – Istraživanje, dokumentacija i pamćenje, *Sudbina Srba, Crnogoraca, Roma, Bošnjaka i Aškalija nestalih na Kosovu*, Beograd: novembar 2005.

Fuchs Yael, *SEEKING ACCOUNTABILITY FOR GROSS HUMAN RIGHTS VIOLATIONS AGAINST THE ROMA IN KOSOVO*, ERRC, 31 January 2006, dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/seeking-accountability-for-gross-human-rights-violations-against-the-roma-in-kosovo> (20. oktobar 2021)

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia archives, Prosecutor v. Haradinaj, Balaj, & Brahimaj, Case No. IT-04-84-I, Indictment Decision, 4 March 2005, dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/ind/en/har-ii050224e.pdf> (19. oktobar 2021)

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia archives, Prosecutor v. Haradinaj, Balaj, & Brahimaj, Case No. IT-04-84-T, Judgment Decision, 3 April 2008, dostupno na: <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/tjug/en/080403.pdf> (19. oktobar 2021)

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia archives, Prosecutor v. Vlastimir Đorđević, Case No. IT-05-87/1-T, Judgment Decision, 23 February 2011, dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/djordjevic/tjug/en/110223_djordjevic_judgt_en.pdf (19. oktobar 2021)

Izveštaj Misije OEBS-a na Kosovu: Stanje ljudskih prava jun 1999 – oktobar 1999. godine, *KOSOVO KAKO VIĐENO, TAKO REČENO II deo*, Beograd: Fond za humanitarno pravo, 1999.

Latham, Judith, “Roma of the former Yugoslavia”, *Nationalities Papers*, 27(2) (1999), pp. 205–226.

Lee, Jonathan, ANTI-ROMA VIOLENCE ERUPTS IN KOSOVO, ERRC, 14 JUNE 2019. DOSTUPNO NA: [HTTP://WWW.ERRC.ORG/NEWS/ANTI-ROMA-VIOLENCE-ERUPTS-IN-KOSOVO](http://www.errc.org/news/anti-roma-violence-erupts-in-kosovo) (20. OKTOBAR 2021)

NACIONALNI SASTAV STANOVNIŠTVA SFR JUGOSLAVIJE, KNJIGA I – PODACI PO NASELJIMA I OPŠTINAMA, SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU,

BEOGRAD: dostupno na: <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1981/Pdf/G19814001.pdf> (9. oktobar 2021)

Nigel, Thomas, *The Yugoslav Wars (2): Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*, Oxford: Osprey Publishing, 2006.

Perić, Tatjana, *KOSOVO ROMA TODAY: VIOLENCE, INSECURITY, ENCLAVES AND DISPLACEMENT*, ERRC, 12 April 2000, dostupno na: <http://www.errc.org/roma-rights-journal/kosovo-roma-today-violence-insecurity-enclaves-and-displacement> (18. oktobar 2021)

Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti, Savezni zavod za statistiku, Beograd, dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914020.pdf> (9. oktobar 2021)

The Office of the High Commissioner for Human Rights, *Lead Contamination in Kosovo*, dostupno na: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Environment/SRToxicsandhumanrights/Pages/LeadContaminationKosovo.aspx> (19. oktobar 2021)

Nemanja Jovanović

THE SUFFERING OF THE ROMA IN KOSOVO AND METOHİJA IN THE CONFLICT DURING THE DESİTEGRATION OF THE SFRY

Summary

The goal of this paper is to outline and display specificities of the Roma population sufferings in the area of Kosovo and Metohija during the conflicts caused by the disintegration of Yugoslavia. Based primarily on secondary sources – gathered, summarized, and published testimonies of the Roma victims and their families, this paper follows an escalation of crimes as well as changes in their nature and perpetrators, pointing at the wide array of culprits and shared responsibilities of all sides participating in the conflict. By not stopping on the official chronological frame of the hostilities, it also provides a depiction of the position and treatment of the Roma people in 21st century Kosovo, as well as the problems they still face.

Keywords: Roma, Kosovo and Metohija, crimes, suffering, Albanians, Serbs, International community.

MA Katarina Beširević

Istraživač-pripravnik

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju

besirevickatarina@gmail.com

DEVEDESETE U NEDELJNIKU VREME: SEĆANJA I ISKUSTVA JEDNOG RATNOG REPORTERA

Apstrakt: Medijska scena u Srbiji tokom devedesetih često se posmatra isključivo iz perspektive medijskog mraka, sa akcentom stavljenim na kritiku delovanja prorežimske štampe i televizijskog programa. U ovom radu ističem postojanje alternative provladinim medijima, analizirajući sadržaj i prikazujući uticaj nedeljnika *Vreme*. U fokusu analize naći će se uloga ratnih reportera i njihovo izveštavanje u navedenom listu. Glavni izvor na koji se pozivam je svedočenje jednog od tadašnjih ratnih izveštača *Vremena*, Filipa Švarma.⁶¹⁶ Kroz Švarmova lična iskustva i sećanja iz ratova u Hrvatskoj i Bosni (1991–1995), uz članke publikovane u *Vremenu*, u tekstu ističem značaj ovog nedeljnika, ali i mesta i uloge pojedinca, ratnog reportera nerežimske štampe, u borbi za „antiratno izveštavanje“.

Ključne reči: ratni reporteri, *Vreme*, mediji, ratovi devedesetih, Jugoslavija.

Uvod

„Dobar ratni film može biti ako je samo antiratni film. Ja verujem da dobro ratno izveštavanje može biti samo ako je antiratno izveštavanje.“⁶¹⁷

Profesija ratnih reportera neretko asocira na filmove holivudske produkcije ispunjene akcijama i herojstvom. Opšte mesto u američkim serijama i filmovima jesu agresivni i besramni novinari, često predstavljeni kao cinični osobenjaci, pa i alkoholičari. Ratnim novinarima se uz to pridodaje i militarizam, s obzirom na njihovu povezanost sa vojskom, ali i centralna uloga u vojnim akcijama u kojima

---

⁶¹⁶ Veliku zahvalnost dugujem novinaru Filipu Švarmu koji je pristao da razgovara sa mnom i da podeli svoja sećanja i iskustva na ratove devedesetih u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

⁶¹⁷ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

se ističe njihov moral i herojstvo.⁶¹⁸ Deo ovakve stereotipne slike ratnih izveštača može se pronaći i u američkim filmovima o ratu u Bosni i ona se gotovo isključivo odnosi na strane reportere, dok je prikaz rada novinara iz jugoslovenskih republika zanemarivan.⁶¹⁹ Svakako, nesporno je da je medijska scena u nekadašnjim jugoslovenskim republikama bila zamračena propagandom vladajućih režima tokom devedesetih godina, ali, kao i uvek, postojala je alternativa ovakvom izveštavanju. Moja namera u ovom radu jeste da prikazem upravo tu alternativu kroz analizu rada i ratnog izveštavanja *Vremena*,⁶²⁰ nedeljnika koji se ubraja među svega nekoliko objektivnih medija u Srbiji, kako devedesetih, tako i danas. Pored isticanja uopštenog značaja *Vremena* za srpsko društvo, na ovaj način želim i da podvučem činjenicu da su građani Srbije, ukoliko su želeli, svakako imali priliku da se informišu o realnom stanju stvari u državi i na ratištima.

Centralna tema rada obuhvata ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a bazirana je na sećanjima tada ratnog izveštača i novinara *Vremena*, danas i njegovog glavnog i odgovornog urednika Filipa Švarma. Intervju sa Švarmom, koji sam uradila u novembru 2021, svedočenje je o njegovoj ulozi i iskustvima kao ratnog reportera u periodu između 1991. i 1995. na prostorima Hrvatske i Bosne. Pored intervjuja, glavni izvor na koji se oslanjam u radu je i sam nedeljnik. Kroz prikaz izveštavanja o probranim događajima i najupečatljivijim akterima iz dva rata, ali i ličnim pričama Filipa Švarma, želim da približim ulogu *Vremena* u ratovima devedesetih, kao i položaj redakcije ovog nedeljnika u srpskoj javnosti i na njenom medijskom prostoru. Možda još značajnije, namera mi je da predstavim, ne samo iskustva jednog ratnog reportera, već i da prikazem šta su za jednog opozicionog, antiratnog novinara kao pojedinca značili ratovi u Jugoslaviji i koliko značajna može biti uloga individue ove profesije u širem kontekstu rata. Kao glavni metod za prikaz uloge pojedinca u ovom ratu koristila sam metod usmene istorije. Usmena istorija se uglavnom primenjuje na marginalizovane zajednice, čije priče bez rada usmenih istoričara većinom ne bi dospele u javnost.⁶²¹ Ovde nije takav slučaj. Međutim, iako se glas novinara često

⁶¹⁸ Videti: Matthew C. Ehrlich, "Journalism in the Movies", *Critical Studies in Media Communication*, No. 3 (2009), 267–281; Stephen Badsey, "The Depiction of War Reporters in Hollywood Feature Films from the Vietnam War to the Present", *Film History*, No. 3–4 (2002), 243–260.

⁶¹⁹ U pitanju su filmovi *Lov u Bosni* (*The Hunting Party* 2007, r. Richard Shepard) i *Dobrodošli u Sarajevo* (*Welcome to Sarajevo* 1997, r. Michael Winterbottom). Ne zalazeći dublje u radnju ovih filmova osvrćem se isključivo na prikaz ratnih reportera.

⁶²⁰ Prvi glavni i odgovorni urednik *Vremena* bio je Zoran Jeličić (1945–2018), novinar koji je do osnivanja novog nedeljnika pisao za *NIN*. Zajedno sa jednim brojem novinara iz *NIN*-a, Jeličić je krajem osamdesetih odlučio da pokrene novi list, pokazujući time otpor uređivačkoj politici *NIN*-a koja je bila naklonjena vladajućem režimu. Tako je prvi broj *Vremena* izašao 29. oktobra 1990. godine.

⁶²¹ Lynn Abrams, *Oral History Theory*, London–New York: Routledge, 2010, 4. Usmena istorija se najčešće koristila kao metod za upoznavanje istoričara sa istorijom Afroamerikanaca, žena, manjina, lgbt+ grupa i drugih zajednica koje su marginalizovane kroz istoriju. Takođe, često van akademskog konteksta, usmena istorija se upotrebljava prilikom suđenja za ratne zločine kako bi se čuo glas žrtava, što je neizbežna asocijacija za ratove devedesetih u bivšoj Jugoslaviji.

čuje, uglavnom su oni ti koji se nalaze sa druge strane razgovora, u ulozi ispitivača.

Pre nego što prikažem sećanja Filipa Švarma na ratove u Hrvatskoj i Bosni, kao i izveštavanje *Vremena* u periodu 1991–1995, sagledaću dva šira konteksta koja su neophodna za razumevanje navedenih izvora. Prvo ću se osvrnuti uopšteno na ratne reportere, na nastanak i razvoj ove profesije. Ovde je važno napomenuti da se Veljko Đurović u svojoj knjizi *Profesija ratni reporter* detaljno bavio istorijom ratnog novinarstva od sredine 19. veka, pa sve do invazije na Irak 2003. godine. Izvori su mu, između ostalog, bila petorica ratnih reportera, tri strana i dva domaća, a o ratovima kojima je i sam svedočio preneo je u knjizi i lična sećanja i iskustva.⁶²² U ovom radu pozivaću se na Đurovićev rad kao na literaturu, ne analizirajući njegovo lično iskustvo, s obzirom na to da se osvrćem isključivo na reportažu *Vremena* i, pre svega, Filipa Švarma. Pored osvrta na razvoj profesije ratnih reportera nameravam da predstavim ukratko i medijske prilike u Srbiji tokom naznačenih godina. Konkretni događaji i ključne ličnosti dva rata neću odvojeno posmatrati, već pre svega u kontekstu glavnog dela ovog rada.

Ratni reporteri

Američko-meksički rat (1846–1849) bio je prvi rat koji su američki novinari pratili van svojih granica, kao i prvi rat uopšte oko kojeg su se redakcije nametale koja će pre preneti vesti o njemu, i sve to zahvaljujući pojavi telegrafa. Samo par godina kasnije zabeležen je početak ratnog izveštavanja i u Evropi, iz vremena sukoba Rusije i Turske u Krimskom ratu (1853–1856).⁶²³ Novinarstvo generalno, pa samim tim i ratno izveštavanje, usko su povezani sa napretkom tehnologije, čemu svedočimo i danas sa razvojem digitalnih medija i društvenih mreža. I dok je Vijetnamski rat (1955–1975) bio prvi rat prenošen na televiziji, Zalivski rat (1991) bio je prvi rat praćen uživo, zahvaljujući napretku u satelitskoj komunikaciji i direktnom prenosu na televiziji.⁶²⁴ Novinarske prakse ustanovljene u Iraku, pre svega dvadesetčetvoročasovno prenošenje vesti iz rata u čemu je *CNN* bio pionir,⁶²⁵ veoma brzo su prebačene na teritorije bivše Jugoslavije. I pored svih izmena u novinarstvu i tehnoloških napredaka, novinari koji se nalaze u centru izveštavanja sa ratišta i dalje su nezamenljivi.

---

⁶²² Veljko Đurović je izveštavao iz ratova u Nikaragvi, Salvadoru, Kambodži, Libanu, Izraelu, Etiopiji, Somaliji, Sudanu, Severnoj Irskoj, kao i iz Zalivskog rata, iz Ruande, Jugoslavije i Iraka. Veljko Đurović, *Profesija ratni reporter*, Beograd: Samizdat B92, 2014.

⁶²³ *Ibid.*, 13–16.

⁶²⁴ V. Đurović, *Profesija ratni reporter*, 338. Ponegde možemo pronaći i da je Rat na Kosovu prvi „internet rat“. Kevin Williams, “War Correspondents as Sources for History. Problems and Possibilities in Journalism Historiography”, *Media History*, No. 3–4 (2012), 344.

⁶²⁵ Stuart Allan, Barbie Zelizer, “Rules of Engagement: Journalism and War”, u: *Reporting War. Journalism in Wartime* (eds. S. Allen and B. Zelizer), London–New York: Routledge, 2004, 6–7.

Dok su u filmovima ratni reporteri prikazani kao avanturisti i odmetnici zavisni od adrenalina i rizika, realnost se, makar prema iskustvu mog sagovornika, pokazala kao nešto drugačija.

„Ratno novinarstvo nije glamurozna stvar, kao što ljudi misle. To nije ono kao na filmu. To vreme prolazi u nekom čekanju, iščekivanju, u nekim vožnjama i tim nekim stresnim situacijama, i stalno ste u stresu. U početku [...] to na neki način diže vam adrenalin. Nakon nekog vremena, suviše tih demona se skupi u vama i to postaje zamorno. U suštini, dešava se stalno deja vu. Vidite situaciju koju ste već vidjeli. I imate frustraciju da što god vi pisali, kako god izvještavali, ništa se ne menja. Naprotiv, stvari idu od zla nagore.“⁶²⁶

U vezi sa ovim je i napomena Veljka Đurića, da „u ratu nema heroja već samo preživelih“, kao i da je pogrešno ratne reportere posmatrati kao ljude „bez mane i straha“.⁶²⁷ Ovakvi opisi su izuzetno značajni, ne samo zarad razbijanja stereotipizovane slike svih novinara kao „war freakova“,⁶²⁸ već upravo zato što nam stavljaju do znanja da ratni novinari nisu ništa manje otporni na rat, niti da ga doživljavaju manje tragično, nepravedno i nehumano od „običnih ljudi“.

Ratni reporteri tragaju za istinom i kao svedoci događaja na terenu trude se da što bolje i što verodostojnije prenesu javnosti sve što su videli i čemu su prisustvovali. Kejti Adi, britanska ratna reporterka koja je bila i u ratu u Bosni, tvrdi da je jedini način da ratni novinari stoje iza svojih reči nakon završenog posla, da su zapravo svedočili stvarima o kojima su pisali.⁶²⁹ Međutim, treba imati u vidu i da su mnogi izveštaji sa ratišta nastajali zahvaljujući drugim svedocima (vojsci, civilima, žrtvama...), koji su novinarima bili izvori za reportaže. U ovom slučaju, relevantnost i istinitost reportaže zavisi od izvora na koje se novinari oslanjaju, ali i od njihove interpretacije informacija do kojih su došli. Veljko Đurović ističe da novinari i mediji koji izveštavaju o ratu često nisu svesni odgovornosti koju snose, te da se objektivnost „vraća na scenu kada prestane pucanje“.⁶³⁰ Međutim, mnogi mediji takođe koriste rat kao propagandno sredstvo, što njih i njihove reportere čini saučesnicima vladajućeg

⁶²⁶ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶²⁷ Veljko Đurović, *Press Don't Shoot*, Beograd: Radio B92, 1998, 9–13.

⁶²⁸ Izraz koji je Filip Švarm upotrebio tokom intervjua. On je ovom prilikom naglasio da kao reporter ne bi trebalo da dozvoli sebi: da se prepusti fatalizmu i da bude „war freak“. „To je jedan adrenalinski način života, stalno ste, ono: 'piće, žene, ne postoji sutra!' Sve više, u normalnom društvu, normalnom gradu, sve više se osjećate iskorenjenim. Nije baš lepo tamo, ali puno je... osjećate da pripadate tamo gdje je vojska, gdje je rat, gdje se puca, i tako dalje. I to je ono... vidjeo sam to kod raznih ljudi koji su zaista krenuli u to... Dakle, pogotovo ovi novinari zapadni koji su dolazili...“ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021. Ovde Švarm opisuje upravu tu stereotipizovanu sliku ratnih reportera koja se plasira kroz popularnu kulturu.

⁶²⁹ S. Allan and B. Zelizer, „Rules of Engagement: Journalism and War“, 5.

⁶³⁰ V. Đurović, *Profesija ratni reporter*, 9.

režima.⁶³¹ Ova pojava je bila karakteristična za mnoge srpske medije devedesetih.

Prilikom analize rada ratnih reportera istoričar mora imati u vidu pritisak i nesvakidašnje uslove sa kojim su se novinari susretali tokom svog rada na ratištu.⁶³² Iako u jednom drugačijem kontekstu, Filip Švarom je istakao da u ratu ne važe pravila kao i inače, već da „i ono što je nama potpuno nenormalno i neprihvatljivo, u ratu postaje na neki način normalno.“⁶³³ Dakle, ne treba ni izveštavanje ratnih reportera posmatrati izvan tog konteksta, naročito kada novinari izveštavaju iz rata koji se vodi u njihovoj državi. „Ono što je najgore u svemu tome, za ljude poput mene, naravno, to je jedan strašan osjećaj nemoći dok gledate jednu zemlju, u kojoj ste se dobro osjećali, koju ste voljeli, imate prijatelje svih nacionalnosti, koju ste proputovali, kako se raspada. Bukvalno. Gledate stradanje ljudi. Gledate ubijanje. Gledate ruševine.“⁶³⁴ Filip Švarom se ovako osvrnuo na svoje svedočenje jugoslovenskim ratovima, dok Veljko Đurović poglavlje o ratovima u bivšoj Jugoslaviji započinje rečima: „Kada sam se opredelio da mi ratno izveštavanje bude profesija, nije mi bilo ni na kraj pameti da ću jednoga dana izveštavati o ratu u sopstvenoj zemlji.“⁶³⁵ Bez obzira na to što se u ovim slučajevima objektivnost novinara može dovesti u pitanje, „domaći“ novinari su često upravo najkompetentniji da komentarišu i izveštavaju iz ratova u koje je uključena njihova država. Pored sumnje na neobjektivnost, ovi novinari imaju mnoge prednosti: često bolje poznaju teren, govore jezik, imaju poznanstva na različitim mestima koja im omogućavaju da dođu do što pouzdanijih izvora i informacija, pa konačno, i poziciju da bolje sagledaju i razumeju političke prilike i šire okvire rata.

Kaže se da je istina prva žrtva rata,⁶³⁶ ali ovaj kliše umnogome zavisi kako od reportera, tako i od medija za koji izveštava. Novinari se često susreću sa pritiscima od strane svojih urednika, koji neretko pridodaju nešto ili izmene izveštaj koji su dobili od reportera koji se nalazi na licu mesta.⁶³⁷ Slučaj *Vremena* bio je specifičan u ovom pogledu, makar u odnosu na većinu ostalih medija u Srbiji. Novinari se nisu susretali sa problemima kod svojih urednika; međutim, pritisci na njih i redakciju nisu izostajali, a možda ih je čak bilo manje sa ratišta nego iz samog Beograda.

---

⁶³¹ Oliver Boyd-Barrett, “Understanding. The Second Casualty”, in: *Reporting War. Journalism in Wartime* (eds. Stuart Allen and Barbie Zelizer), 38.

⁶³² K. Williams, “War Correspondents as Sources for History”, 349.

⁶³³ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021. Slične napomene o abnormalnim okolnostima rata, a u vezi sa ratnim reporterima pronalaze se i kod: K. Williams, “War Correspondents as Sources for History”, 344; V. Đurović, *Press Don't Shoot*, 10.

⁶³⁴ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶³⁵ V. Đurović, *Profesija ratni reporter*, 343.

⁶³⁶ Opšte mesto koje se može pronaći u brojnoj literaturi, ne samo o ratnim reporterima, već i o ratu. (Videti: V. Đurović, *Profesija ratni reporter*, 166.)

⁶³⁷ K. Williams, “War Correspondents as Sources for History”, 346.

Ratovi i medijska scena u Srbiji (1991–1995)

Još u vreme socijalističke Jugoslavije štampa je bila strogo kontrolisana, ali dolaskom Miloševića na vlast takve aktivnosti i prorežimsko izveštavanje postali su masovnijii. Mediji su bili, i ostali, jedan od najznačajnijih faktora u učvršćivanju javnog mnjenja,⁶³⁸ što je režim u Srbiji devedesetih svakako koristio. Listovi poput *Politike*, *Politike ekspres* i *Večernjih novosti*, kao i RTV-a (kasnije RTS) na televiziji direktno su doprineli usponu Slobodana Miloševića na vlast, a urednici i direktori ovih medija⁶³⁹ bili su angažovani u njegovim komisijama za propagandne aktivnosti.⁶⁴⁰ U ovakvoj atmosferi *Vreme* se našlo među malobrojnii medijima koji su težili objektivnom izveštavanju, a neki od njih u Srbiji bili su: *B92*, zatim *Borba* koja je postala *Naša borba*, *Danas*, požarevački radio *Boom* i šabačke novine *Glas Podrinja*.⁶⁴¹ Međutim, svi mediji i novinari koji su kritički izveštavali o postupcima vlasti bili su u najmanju ruku potiskivani,⁶⁴² dok je rad RTV-a, *Politike* i drugih medija bliskih režimu ohrabrivani.

Kao jedan od najproblematičnijih aspekata režimski kontrolisanih medija uzima se upravo njihovo ratno izveštavanje. Novine i televizije doprinele su pripremi za rat svojom retorikom, načinom na koji su definisali političke prilike u državi, kako su komentarisali krizu i identifikovali njene glavne aktere.⁶⁴³ Jedna od glavnii

---

⁶³⁸ Detalje o uticaju medija na javno mnjenje videti u: Snježana Milivojević, „Javnost i ideološki efekti medija“, *Reč*, br. 64.10 (2001), 151–213.

⁶³⁹ Živorad Minović, urednik *Politike*, Slobodan Jovanović *Politike ekspres* i Dušan Mitević direktor RTS-a.

⁶⁴⁰ Kemal Kurspahić, *Zločin u 19:30. Balkanski mediji u ratu i miru*, Beograd: Dan Graf, 2003, 29.

⁶⁴¹ Povremeno se ovom spisku priključivao *Studio B*, a u kasnijim godinama i *NIN*. Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁴² Novinari su neprestano dobijali i pretnje, a i trpeli mnogo više od jednostavnog „potiskivanja“. Iako je u pitanju kasnii vremenski period, koji ovaj rad ne pokriva, svakako najpoznatiji slučaj ubistva jednog novinara je ubistvo Slavka Ćuruvije 11. aprila 1999. godine. Do danas okolnosti smrti novinarkes *Duge* Radislave Dade Vujasinović ostaje nerazjašnjene (Ana Novaković, „Uzrok smrti Dade Vujasinović 27 godina kasnije i dalje pod znakom pitanja“, *N1*, 8. april 2021, <<https://rs.n1info.com/vesti/uzrok-smrti-dade-vujasinovic-27-godina-kasnije-i-dalje-pod-znakom-pitanja/>> 20. novembar 2021); iako je u *Vremenu* još te 1994. objavljen članak koji dovodi u pitanje policijski izveštaj o počinjenom samoubistvu (Uroš Komlenović, Jovan Dulović, „Stradanje Dade Vujasinović. Smrt novinara“, *Vreme*, 18. april 1994, str. 52). Ni novinari *Vremena* nisu bili pošteđeni pokušaja atentata i fizičkih napada. Dušan Reljić je otet 1993. godine (Miloš Vasić, „Otmica Dušana Reljića. Pomrčina usred bela dana“, *Vreme*, 27. septembar 1993, str. 10-12), Uroš Komlenović prebiijen 1999. godine; ali ovi slučajevi nisu prestali ni nakon ratova, pa je Dejanu Anastasijeviću podmetnuta bomba 2007, a Teofil Pančić je prebiijen 2010. godine (Tamara Skrozza, „Napadi na novinare 'Vremena'. Kratka istorija beščašća“, *Vreme*, 29. jul 2010, <<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=942929>> 20. novembar 2021). Novinari *Vremena* do danas dobijaju pretnje; pa, tako i moj sagovornik.

⁶⁴³ Snježana Milivojević, „Nacionalizacija svakidašnjice“, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju II*, (pr. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002, 231.

uloga medija je bilo „identifikovanje neprijatelja“. Pronalaženje neprijatelja (pa i izmišljanje) služilo je kao kohezivni faktor društva i nacije, zajedno sa prenaplašenom viktimizacijom, istorijskim revizionizmom i prećutkivanjem realnosti;⁶⁴⁴ a svi ovi elementi bili su dominantni u ratnom izveštavanju, ali i u generalnom diskursu najrasprostranjenijih srpskih medija.

Novinar Mihailo Bjelica u svojim dnevničkim zapisima iz devedesetih osvrtao se na to kako je uključivanje materijala vojnih vlasti u televizijske programe predstavljalo novu fazu u medijskom izveštavanju u Srbiji, onu u kojoj je „istina postala prva žrtva, a emocije važnije od činjenica“. On je zatim, septembra 1991, zabeležio sledeću rečenicu: „ovo nije novinarstvo, ovo je specijalni rat“, opisujući time medijsko izveštavanje o ratištima u Hrvatskoj. Takođe, kao jedan od glavnih utisaka gledanja *Dnevnika* Bjelica je preneo način na koji su prikazani „[u]nakaženi leševi, uplakane žene i deca, porušene kuće, zgarišta.“⁶⁴⁵ Isti utisak se stiče i kada trideset godina kasnije čitamo ratne izveštaje sa državnih televizija koje je za 1991. sistematizovao Lazar Lalić. Među brojnim primerima našao se i izveštaj jednog reportera sa terena koji je nakon snimaka razrušenog Vukovara izgovorio i sledeće: „Životinje su ginule od mina kojih ima na svakom koraku, a ljudi od ustaškog noža.“⁶⁴⁶ Međutim, pored ovakvih reportaža i izveštavanja sa ratišta uz prikazivanje morbidnih scena,⁶⁴⁷ na državnoj televiziji je otvoreno etiketiran i deo srpskog stanovništva o čemu svedoči komentar jednog reportera prilikom uključenja: „U prvim borbenim redovima, zajedno sa svojim saborcima, bitku biju starešine. Na čelu svojih jedinica, pokazujući primerom kako se bore pravi patrioti verni svojoj vojničkoj obavezi i odani otadžbini. To se mora znati zbog onih koji sa pristojne daljine olako dele lekcije, tražeći zaštitu iza majčinih, ženinih, ili stranačkih skuta, povređujući ljude koji se mesecima, svakodnevno, i bez odmene, bore za našu slobodu.“⁶⁴⁸ Dakle, za prorežimske medije, neprijatelja je bilo sa svih strana, pa i među srpskim stanovništvom, a to su pretežno bili ljudi koji su zagovarali mir.⁶⁴⁹ Ovi mediji su svojim vestima, reportažama i

---

⁶⁴⁴ Tarik Jusić, „Media Discourse and the Politics of Ethnic Conflict: The Case of Yugoslavia“, u: *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts. Representation of Self and Other*, (ed. Pål Kolstø), Farnham–Burlington: Ashgate, 2009, 31–37.

⁶⁴⁵ Mihailo Bjelica, „Srbija u Medijskom ratu. Dnevničke beleške 1990–1998“, u: *Srpski ratovi rečima 1844–2000*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2003, 78–80.

⁶⁴⁶ Lazar Lalić, *Tri TV godine u Srbiji: godina prva*, Beograd: Nezavisni sindikat medija, 1995, 91.

⁶⁴⁷ Lalić piše da su se na Televiziji Srbije sa ratišta uživo prenosila „televizijska seciranja leševa“. *Ibid.*, 88.

⁶⁴⁸ *Ibid.*, 87.

⁶⁴⁹ O ovome svedoči i Bjelica 1993. povodom mitinga „mirovnjaka“: „U TV dnevniku prikazan je snimak grupice ljudi ispred Savezne skupštine, posle čega je usledio komentar Stevana Grubača. Novi komentator, ne znam da li je iz redakcije ili 'spoljni specijalac', osudio je miting sa toliko nipodaštavanja i vređanja mirovnjaka da im zadugo neće pasti na pamet da organizuju nešto slično u Srbiji. Nazvao ih je špijunima Alije Izetbegovića. Posebno im je zamerao što su nosili transparent sa parolom ispisanom latinicom.“ (M. Bjelica, „Srbija u Medijskom ratu. Dnevničke beleške 1990–1998“, 82.)

programom koji su emitovali bili refleksija zvanične državne politike. Zapravo RTS je bio „čuvar“ nacionalnih i režimskih interesa, dok su ostali mediji „upozoreni“ da ne daju prostora alternativnim pogledima.⁶⁵⁰ Ipak, uprkos tome, čini se površno pripisati medijima kompletnu odgovornost za porast nacionalizma i ratnog raspoloženja u javnosti.⁶⁵¹

Bez obzira na dominantan medijski mrak, građani Srbije jesu imali priliku da čuju alternativu, što u startu isključuje medije kao glavne odgovorne za ratove. Filip Švarn je naglasio da „svako ko je htjeo da sazna šta se tamo [na ratištima] zbivalo, mogao je da sazna“,⁶⁵² što svedoči o tome da su stanovnici Srbije ili Beograda imali priliku da se informišu o događajima u Hrvatskoj i Bosni. Građani su imali priliku da se informišu i preko inostranih medija o ratovima koji su ih okruživali. Ovo, ipak, nije bio prvi izbor većine, što ne treba nužno da začudi.⁶⁵³ Međutim, ne treba ni zaboraviti da je alternativa postojala i na domaćoj sceni, ali da se građani često ni njoj nisu okretali.

Svakako, ni svetski mediji nisu ostali ravnodušni i nezainteresovani za jugoslovenske ratove. Kako je istakao Filip Švarn, Jugoslavija je tada bila vest broj jedan za inostrane medije, a razlog tome on je pronašao u razgovoru sa jednim stranim reporterom: „[to je bio] rat u Evropi i, plus bjelački, rat. On [Švarmov kolega] je rekao bjelački rat zato što je dugo izveštavao iz Afrike i pisao je o groznim stvarima, ali to niko nije... to je bilo na devetoj strani, petnaestoj strani. Dakle, nije imao prostora za to. Međutim, za ovaj rat je imao prostora.“⁶⁵⁴ Kako bi neki konflikt bio „vredan“ pažnje zapadnih medija, on mora da im bude kulturološki blizak, a često zahteva i umešanost zapadnih diplomatskih i vojnih misija na teritorijama obuhvaćenim ratom.⁶⁵⁵ Ratovi u Jugoslaviji odgovarali su ovom profilu. Iako je među stranim novinarima bio veliki broj reportera koji su se trudili da što objektivnije rade svoj posao, uz temeljno istraživanje,⁶⁵⁶ ipak, ni inostrani mediji nisu uvek bili oličenje nepristrasnosti i profesionalnosti. O tome svedoči izveštavanje pojedinih američkih

⁶⁵⁰ Miroljub Radojković, „Media and War in Ex-Yugoslavia“, in: *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History*, (ed. Tanja Zimmermann), Bielefeld: transcript Verlag, 2012, 248.

⁶⁵¹ Ovim pitanjem se bavi Zala Volčić u svom članku: Zala Volčić, „Blaming the Media: Serbian Narratives of National(ist) Identity“, *Continuum*, No. 3 (2006), 313–330.

⁶⁵² Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁵³ Zala Volčić iznosi podatke svojih istraživanja, da su čak i njeni „kulturno najsofisticiraniji pojedinci“ („most culturally sophisticated individuals“ [sic!]) posmatrali strane medije kao propagandne i neprijateljski nastrojene, te da su se radnije informisali u domaćim medijima. Z. Volčić, „Blaming the Media: Serbian Narratives of National(ist) Identity“, 319.

⁶⁵⁴ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁵⁵ Prasun Sonwalker, „Out of Sight out of Mind? The Non-Reporting of Small Wars and Insurgencies“, in: *Reporting War. Journalism in Wartime*, (eds. Stuart Allen and Barbie Zelizer), 207. Kompletno poglavlje predstavlja kritiku selektivnog izveštavanja i interesovanja zapadnih medija za ratove.

⁶⁵⁶ Ovde svakako treba napomenuti imena novinara Eda Vulijamija, Peni Maršal i Ijana Vilijamsa koji su prvi otkrili i izveštavali o uslovima u logoru Omarska u blizini Prijedora.

medija koji su jugoslovenske ratove etiketirali kao plemenske konflikte koji datiraju još od davnina, neretko objavljujući reportaže koje su prikazivale samo jednu stranu sukoba.⁶⁵⁷ Dakle, u moru medija i lažnih vesti (fenomen koji u 21. veku preplavljuje našu svakodnevicu, ali je svakako postojao i ranije) trebalo je pažljivo birati izvore informisanja, što nije važilo samo za srpske medije. Iako mediji ne mogu biti direktni uzročnici ratova, ipak svojim preovlađujućim diskursom lako mogu da doprinesu rasplamsavanju netrpeljivosti. Međutim, dok se u literaturi uglavnom analizira izveštavanje prorežimskih medija, malo pažnje se pridaje drugoj strani i novinarima koji su se trudili da prenesu javnosti realnu sliku ratnih razaranja.

Vreme i ratovi u Hrvatskoj i Bosni

Britanski istoričar Kevin Vilijams tvrdi da korišćenje svedočenja ratnog reportera kao istorijskog izvora može biti problematično, s obzirom na to da se u ovom slučaju istoričar može naći pred izazovom da predstavi ulogu ratnog reportera kroz jednostrani kontekst profesije gde se novinar prikazuje kao individualista, bez organizacijskih i uredničkih pritisaka redakcije. Takođe, Vilijams ističe da su priče ratnih reportera konstruisane oko hrabrosti, herojstva i suprotstavljanja opasnosti, te da su ona zapravo isključivo lična iskustva reportera suočenih sa terorom rata.⁶⁵⁸ Ipak, ne postoji ništa problematično u nameri istoričara da istraže upravo tu ličnu stranu novinarstva i da ispituju kako to rat utiče na pojedinca, koji je u ovom slučaju ratni reporter. S druge strane, jasno je da se novinar ne može izdvojiti iz konteksta medija za koji radi, što je vidljivo na primeru novinarstva u Srbiji devedesetih (pa i danas). Međutim, tokom intervju sa Filipom Švarmom evidentno je bilo da on nema nameru da se distancira od *Vremena*, već je zapravo većinu svojih iskustava povezivao sa radom u ovom listu, kao i sa kolegama sa kojima je sarađivao prilikom izveštavanja iz ratova devedesetih (sa Dejanom Anastasijevićem, Milošem Vasićem, Urošem Komlenovićem, Aleksandrom Ćirićem i mnogim drugim). Shodno tome, iako nameravam prvenstveno da sagledam Švarmove iskustva i sećanja, ovde se osvrćem delom i na generalno izveštavanje i rad *Vremena* kao neodvojivog elementa Švarmove priče, ali i kao veoma bitnog simbola nezavisnog novinarstva i otpora devedesetih u Srbiji.

Prvi broj *Vremena* izašao je 29. oktobra 1990. godine. Tadašnji glavni i odgovorni urednik Zoran Jeličić u uvodom tekstu, uz pitanje „Šta, dakle, hoće *Vreme?*“, sažeo je namere redakcije novoosnovanog nedeljnika. Prema Jeličićevim rečima, novinari *Vremena* „navijaju“ isključivo za istinu i svesni da na jugoslovenskom tržištu nedostaju objektivne novine, oni su na sebe preuzeli ulogu stvaraoca jednih. Redakcija *Vremena*

---

⁶⁵⁷ Philip Hammond, “Humanizing War: The Balkans and Beyond”, u: *Reporting War. Journalism in Wartime*, (eds. by Stuart Allen and Barbie Zelizer), 182.

⁶⁵⁸ K. Williams, “War Correspondents as Sources for History”, 351.

okupila je tada najuglednije jugoslovenske novinare iz različitih novinarskih škola, a ono što su želeli da postignu, Jeličić je izneo jednostavnim rečima: „Hoćemo da budemo novinari.“⁶⁵⁹ Reputacija koju su novinari *Vremena* imali kao oni „koji su održavali lični i profesionalni integritet nasuprot svim ograničenjima“,⁶⁶⁰ govori u prilog tome da je redakcija uspjela u svojoj namjeri.

Filip Švarn počeo je da piše za *Vreme* avgusta 1992, kada se i preselio u Beograd iz Hrvatske nakon gašenja tamošnjeg nedeljnika *Danas*. Kako je rekao, u Beograd je došao sa terena, te je shodno tome i krenuo da piše članke o prilikama u Hrvatskoj i Bosni. Izveštavajući sa terena on je postao ratni reporter, što nije očekivao da će biti njegov životni put. „Ja sam studirao pravo, nisam baš imao neku viziju sebe kao novinara. Dobro, nisam imao viziju ni kao nešto drugo, ali... ali ne mogu da kažem ni da sam bio nešto baš posebno zainteresiran za politiku. [...] I to se sve u jednom trenutku... u jednom trenutku se promijenilo.“⁶⁶¹ Međutim, kada su se prilike već izmjenile, Švarn je video svoju dužnost kao ratnog reportera da, zapravo, zauzme ulogu antiratnog reportera i da svojim čitaocima prenese sav besmisao rata koji vodi „jedna politička kasta“ isključivo u svoju korist, kao i da ih osvesti da su svi drugi na ovaj ili onaj način žrtve takve politike. Isto tako je percipirao i dužnost svog lista: „mi smo se trudili da to o ratu pišemo najbolje što možemo, da pišemo pošteno, da pišemo objektivno, da sagledamo taj rat iz svih mogućih kuteva, i tako dalje. I dosledno smo istrajavali na antiratnoj politici.“⁶⁶² U skladu sa tim, u *Vremenu* su se mogli pronaći članci novinara različitih nacionalnosti, dakle izveštaji sa sve tri strane (srpske, hrvatske i bošnjačke),⁶⁶³ podaci o svim žrtvama i ratnim zločin(c)ima,⁶⁶⁴ kao i intervjui i izjave političara, vojnih lica i javnih ličnosti različitih profila.⁶⁶⁵ Novinari

---

⁶⁵⁹ Zoran Jeličić, „Vreme“, *Vreme*, 29. oktobar 1990, 4.

⁶⁶⁰ Kurpahić, „Predgovor“, u: *Zločin u 19:30*, 19.

⁶⁶¹ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁶² *Ibidem*.

⁶⁶³ Ovo su samo neki od primera: Zehrudin Isaković, „Tmurni dani Sarajeva. Rovovi u duši“, *Vreme*, 16. decembar 1991, 24–25; Lidija Klasić, „Sudbina izbeglica. Ahiret suza“, *Vreme*, 10. avgust 1992, 18–19; Miloš Vasić i dr., „Bosanska grmljavina. Ratna sreća“, *Vreme*, 29. jun 1992, 14–18.

⁶⁶⁴ Primeri: Miloš Vasić, „Gospodari rata“, *Vreme*, 9. septembar 1991, 4–8; Goran Trkulja, „Iseljavanje Srba. Plači, voljena zemljo“, *Vreme*, 11. novembar 1991, 20–21; Miloš Vasić, „Ratni zločini. Strašna tajna Ovčare“, *Vreme*, 2. novembar 1992, 17–18; Ivan Radovanović, „Etničko čišćenje. Nakazna strana rata“, *Vreme*, 20. jul 1992, 20–21; Snežana Bogavac, „Rat i silovanja. Ceremonijalno bojište“, *Vreme*, 4. januar 1993, 24–25.

⁶⁶⁵ U *Vremenu* su se mogli pročitati različiti intervjui, od onih sa Andrejom Mitrovićem (Nenad Stefanović, „Intervju Andrej Mitrović. Fatalna privlačnost Srba i Hrvata“, *Vreme*, 25. mart 1991, 30–32), zatim Zoranom Đinđićem (Uroš Komlenović, „Intervju: Zoran Đinđić. Osam časova s Karadžićem“, *Vreme*, 28. februar 1994, 16–17), do intervjua sa Vojislavom Šešeljem (Ivan Radovanović, „Intervju: Vojislav Šešelj. Tempirana bomba pod Srbijom“, *Vreme*, 10. maj 1993, 19–20), pa i Arkanom (Filip Švarn, „Intervju: Ž. R. Arkan. Martiću, juri lopove...“, *Vreme*, 18. oktobar 1993, 24–25), kao i mnogim drugim političarima, diplomatama, intelektualcima i pripadnicima (para)vojske.

Vremena pisali su o zločinima „dobrovoljaca“ i paravojnih formacija,⁶⁶⁶ o razaranju gradova,⁶⁶⁷ o logorima i sudbini ratnih zarobljenika,⁶⁶⁸ o položaju Srba u Krajini i o Oluji,⁶⁶⁹ kao i o uslovima života u Srebrenici pre genocida⁶⁷⁰ i o zločinu počinjenom jula 1995. godine.⁶⁷¹ Nakon svega navedenog, jasno je da su Beograđani imali gde da se informišu o prilikama i strahotama na ratištima. Pa i da nisu čitali *Vreme*, kao što većina građana i nije nego su se informisali preko RTS-a, Švarm tvrdi da su mogli da čuju mnogo toga od svedoka.

„Mnogi su išli na ratišta, mnogi su se vraćali. Izbjeglice su dolazile. Bio je mit da su izbjeglice došle '95, izbjeglice stižu od '91. Dakle, prve izbjeglice, ili najveći broj ljudi koji su stigli u Srbiju, bili su hrvatske izbjeglice iz gradova; onda iz Bosne i Hercegovine; pa onda iz Zapadne Slavonije. Dakle, čitavo vrijeme je taj migrantski val trajao i ljudi su naravno pričali. Dakle, ko je htjeo da zna – uvijek je mogao da zna.“⁶⁷²

Ovde je jako značajno navesti i njegove utiske u vezi sa saznanjima o genocidu u Srebrenici, za koje smatram da veoma upečatljivo razbijaju mit o neznanju u beogradskoj i srpskoj javnosti.

„Prve vijesti koje smo mi dobijali o Srebrenici bilo je da je 700 ljudi ubijeno. To je... 700 ljudi. Međutim, kako su stvari odmicale, mi smo shvatali da je to ogromno. Posle toga ja sam išao malo s ove strane granice, malo došao u

---

⁶⁶⁶ Neki primeri: Ivan Radovanović, „Pribojski slučaj. Jeza uz granicu“, *Vreme*, 2. novembar 1992, 16–17; Aleksandar Ćirić, „Ratni zločini. Balkanska arheologija“, *Vreme*, 15. novembar 1993, 26–27; Filip Švarm, „Dobrovoljci u srpsko-hrvatskom ratu. Krv i suze“, *Vreme*, 31. maj 1993, 21–22.

⁶⁶⁷ Primeri: Miloš Bobić, „Urbanistički in memoriam. Vukovar, sada“, *Vreme*, 16. decembar 1991, 16–17; Hatidža Krnjević, „Sarajevo: Dvanaest meseci pakla. Godišnji izveštaj“, *Vreme*, 29. mart 1993, 42–45; Nenad Lj. Stefanović, „Ubijanje gradova“, *Vreme*, 18. maj 1992, 30–33; Miloš Vasić, „Propast Hercegovine. Bio jednom jedan Mostar“, *Vreme*, 13. septembar 1993, 24–28.

⁶⁶⁸ Neki primeri: Aleksandar Ćirić, „Povratak u prošlost. Svako u svoj logor“, *Vreme*, 10. avgust 1992, 16–18; Filip Švarm, „Zarobljenici. Nestanak na neodređeno“, *Vreme*, 11. januar 1993, 36–37.

⁶⁶⁹ Videti: Uroš Komlenović i dr., „Hrvatska grmljavina. Pad zapadne Slavonije“, *Vreme*, 8. maj 1995, 8–14; Uroš Komlenović, „Pakrac: Sudbina preostalih Srba. Rasprodaja ljudi i imovine“, *Vreme*, 29. maj 1995, 18–21. Filip Švarm, „Krajina: Obdukcioni nalaz. Slom i seoba“, *Vreme*, 14. avgust 1995, 4–6; Zoran Kusovac, „Ratni izveštaj. Hronika Oluje“, *Vreme*, 14. avgust 1995, 6–8.

⁶⁷⁰ Zbog negiranja genocida u Srebrenici mislim da je važno osvrnuti se ovde na taj pojam. Vojin Dimitrijević detaljno je prikazao nastanak ovog termina, njegovu definiciju kao krivičnog dela, ali i pravne i istorijske okvire koji su u vezi sa pojmom genocida. (Vojin Dimitrijević, „Genocid – ta magična reč“, *Peščanik*, 6. april 2010, <<https://pescanik.net/genocid-ta-magicna-rec/>> (23. novembar 2021)).

⁶⁷¹ Roksanđa Ninčić, „Srebrenica. Strašno, strašnije, najstrašnije“, *Vreme*, 12. april 1993, 32–35; Perica Vučinić, Veselin Simonović, „Uslovi života u Srebrenici. Putevi soli i smrti“, *Vreme*, 10. oktobar 1994, 24–25; Miloš Vasić, „Bosanska grmljavina. Pad Srebrenice“, *Vreme*, 17. jul 1995, 8–11; Dragan Todorović, „Srebrenica, post festum. Zaostale i ostale snage“, *Vreme*, 6. novembar 1995, 13.

⁶⁷² Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

Republiku Srpsku... Bratunac, i tako dalje. Nisam mogao, nije baš bilo pametno da idem po ulici da pitam: 'A šta ste čuli o Srebrenici?' Međutim, iz... preko nekih prijateljsko-porodičnih veza, ja sam shvatio da svi sve znaju. Ne znaju oni koliko je ljudi ubijeno, to je tačno. Ali su znali da su mnogi ljudi ubijeni. Dakle, neki ljudi su se vraćali. Neki ljudi su pričali."⁶⁷³

Tokom svog izveštavanja sa terena Filip Švarm je prisustvovao istorijskim trenucima, a kako sam kaže, da toga nije bio ni svestan. Naći se u razrušenom Vukovaru i u opsednutom Sarajevu svakako je nešto što se nalazilo na spisku novinarevih proživljenih istorijskih momenata. Za Vukovar kaže da je to bio „jedan grad koji je umirao. [...] Ja nisam shvatao dimenzije toga u tom trenutku. Kao što mislim da ni ljudi mojih godina nisu to shvatali tad.“⁶⁷⁴ Isti utisak je imao i u Sarajevu, gde se našao par meseci pre kompletne blokade grada – nesvesnost da će se baš tu zapucati u aprilu. Opis njegovog tadašnjeg boravka u Sarajevu svedoči o brutalnosti rata, ali i o istovremenoj želji i nemoći ratnih reportera da pomognu prilikom direktnog suočavanja sa ratnim razaranja i žrtvama.

„Već je Sarajevo počelo da bude granatirano. Ja sam imao pancir u gepeku, i kad smo izašli u Sarajevu ja sam stavio taj pancir na sebe, po pravilu službe. Ja sam napravio dvadeset koraka i bilo me je užasno sramota. Bilo me je užasno sramota zbog toga što se grad tako davi. Zato što ga gađaju, zato što pucaju po njemu. Zato što... ti ljudi ginu kad idu po vodu. I to je bio... to je bilo mislim poslije tog događaja, ili prije događaja, ne mogu se sjetiti, Vase Miskina, kada su ovi poginuli, ljudi koji su išli po vodu.“⁶⁷⁵ U tom periodu, bio sam tamo. Ne kad se desilo, nego poslije... i kao, ti ljudi nose vodu, nose hranu; ja idem tamo sa nekim pancirom. Ja sam skinuo taj pancir, bacio u gepek i rekao: 'Neću više da ga nosim!'⁶⁷⁶

Ovakva lična iskustva i sećanja najbolje prikazuju gotovo svakodnevne traume koje novinari doživljavaju prilikom terenskog izveštavanja u vreme ratova. Takođe, iz ovog svedočenja postaje jasno da se traumatična iskustva i strahote rata ne proživljavaju isključivo na „bojnom polju“, u sred pucnjave, već da i doživljaj samog „svakodnevnog života“ (ako se može tako nazvati) u ratnom stanju može izazvati traume kod pojedinca.

Izveštaji novinara sa lica mesta ne moraju da prikazuju teško ranjene ljude i leševe kako bi ostavili utisak na gledaoca, odnosno čitaoca. Slike razrušenih gradova

---

⁶⁷³ *Ibidem.*

⁶⁷⁴ *Ibidem.*

⁶⁷⁵ Napad na Sarajevo od strane snaga bosanskih Srba 27. maja 1992. prilikom kojeg su stradali civili koji su čekali u redu za hleb u tadašnjoj ulici Vase Miskina, današnjoj Ferhadiji.

⁶⁷⁶ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

i potpuno izmenjenih životnih uslova sa kojima su se stanovnici pojedinih mesta odjednom suočili, dovoljno su bile ilustrativne da ljudima sa druge strane ekrana, ili u ovom slučaju lista, predstave neprirodne okolnosti pod kojima su njihovi nekadašnji sugrađani živeli. Reporteri *Vremena* su pokušavali da pruže svojim čitaocima upravo jednu takvu sliku nečega što im je dovoljno blisko (kao što je odlazak u prodavnicu po hleb), kako bi mogli da pojme razmere rata koji je i takve, sasvim normalne stvari, u potpunosti razorio. Jedan od reportera *Vremena* zabeležio je sledeće: „Kolege [iz sarajevskog lista *Oslobođenje*] me pozivaju na ručak, već je pola tri. Snebivam se, neprijatno mi je da im oduzimam od usta. 'Ne, ne, molim te, dođi!' Penjemo se na sprat i idemo beskrajnim hodnikom. 'Ovde malo potrči, tu nas vide snajperi', upozoravaju me.“⁶⁷⁷ Nešto naizgled bezazleno i svakodnevno kao što je penjanje uz stepenice u jednoj zgradi, u ratu dobija sasvim nove dimenzije. Pored davanja novog konteksta onome što bismo u regularnim uslovima nazvali „normalnim“, rat je sa sobom donosio i pojedine apsurdne scene, koje su iskusili i ratni reporteri. Od nekoliko takvih priča koje je moj sagovornik podelio sa mnom, izdvajam delove jedne koja verujem da najbolje ilustruje pomenute apsurdne trenutke.

„Vani počinje da grmi, kiša ne pada, oblaci su niski, ali počinje jako da grmi. Stražar za stolom hrče za sve pare. Ja onda čujem na radiju: 'Ujo, ili 'Čedo,⁶⁷⁸ 'ajde da napravimo pauzu, da ti pustim jednu pijesmu.' Ja ne znam šta će mu pustiti, sad nešto... On mu pušta od Lajbaha [Laibach] *Life is life. Life is life* u motoroli. Grmi vani. Hrče stražar. I ja sijedim na stepenicama. Ja sam se osijećao kao u nekom spotu Monti Pajtona. I bio bi spot Monti Pajtona da nije bilo toliko krvavo. Već sutradan bi [...] počeli granatirati.“⁶⁷⁹

Važnost ovog svedočenja je upravo u tome što ukazuje da iskustva ratnog reportera nisu uvek dinamična, na šta je Švarm stavljao poseban naglasak. Njegovo poređenje jednog doživljaja iz rata sa Monti Pajtonovcima veoma je slikovit prikaz osećaja koji može da izazove razgovor o muzici vojnika dve suprotstavljene strane u sred ratnih dešavanja. Rat je jedan dan holivudski akcioni film, a drugog se pretvori u britansku seriju apsurdnog humora. I dok je prva slika gotovo opšteprihvaćena u javnosti, drugu najčešće možemo sresti samo kroz svedočenja očevidaca.

Još jedna slika kojom su novinari *Vremena* želeli da ukažu srpskoj javnosti na ratna razaranja u susednim državama, jeste bila sudbina izbeglica. Tokom čitavog trajanja rata u Jugoslaviji, do samog kraja devedesetih, ogroman broj ljudi je ili napustio nekadašnje jugoslovenske republike, ili je migrirao iz jedne u drugu. Njihovi putevi su bili različiti, ali je izmeštanju velikog broja izbeglica prethodio zločin

⁶⁷⁷ Leon Davičo, „Na licu mesta: Sarajevo, 7. aprila 1993. Preživeti život“, *Vreme*, 12. april 1993, 30.

⁶⁷⁸ Imena kojim su se nazivali Hrvati i Srbi međusobno.

⁶⁷⁹ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

etničkog čišćenja.⁶⁸⁰ Sve je zapravo počelo odlaskom ljudi koji nisu želeli da imaju veze sa ratom koji je već početkom 1991. u javnosti delovao neizbežno, a zvanično i sa izbijanjem rata u Sloveniji. Novinar Aleksandar Ćirić pisao je u *Vremenu* o početnim poteškoćama Jugoslovena da dobiju azil u evropskim državama. Naime, veliki broj ljudi nije želeo ni na koji način da bude upleten u rat koji se sprema, a to je uključivalo i veliki broj mladih koji nisu imali nameru da se odazovu pozivu za vojsku. Međutim, ovo nisu bili dovoljni razlozi za traženje azila. Više sreće su imali građani sa stranim državljanstvom, ili oni koji su imali porodicu u inostranstvu.⁶⁸¹ Jedan upečatljiv dodatak ovom tekstu su Ćirićeve opaske u vezi sa slikom izbeglica koju je do tada jugoslovenska javnost imala: „Verovali smo da se izbeglice događaju drugde: Etiopija, Somalija, Eritreja, vijetnamski 'ljudi iz čamca', Kurdi, Palestinci... Ovdašnja sadašnjost pokazuje nam samo to da i mi sad živimo – u praistoriji.“⁶⁸² Ni tri decenije nakon ovog teksta nismo daleko odmakli, samo su se okolnosti promenile. Ćirićeva predstava gotovo neizbežno asocira na današnje vreme i na sliku izbeglica i ophođenje prema njima, kao da u bliskoj prošlosti stanovnike ovih prostora nije zadesila slična sudbina.

Ratni reporteri su se veoma često susretali sa grupama ili čak kolonama izbeglica, zbog prirode njihovog posla koji je zahtevao prisustvo na terenu, a pojedine njihove priče izveštaji *Vremena* delili su sa čitaocima. U toku našeg razgovora, Švarm je istakao da zamera sebi što u svojim tekstovima nije dovoljno pisao o sudbinama civilnog stanovništva i izbeglica.⁶⁸³ Međutim, u *Vremenu* u periodu između 1991. i 1995. nalaze se brojni članci, kako mog sagovornika, tako i njegovih kolega, koji nedvosmisleno govore o strahotama sa kojima su se izbeglice susretale na putevima, na granicama, pa i u izbegličkim kampovima.⁶⁸⁴ Pored „čišćenja“ ljudi drugih nacionalnosti, u jednom broju *Vremena* iz juna 1995. pronalazimo i drugačiji primer. Naime, u tekstu sa naslovom „Čišćenje Srbije“ novinari prenose tri priče (od brojnih koje su im poslate) koje svedoče o odvođenju muškaraca rođenih van teritorije Srbije, iz Srbije na ratišta. „Kupe ih iz stanova, iz izbjegličkih kampova, sa radnih mesta i sa ulice, bez obzira na to da li je riječ o izbjeglicama, ilegalcima, ili o ljudima koji su već godinama građani Srbije.“⁶⁸⁵ Svakako, ovo nisu primeri etničkog čišćenja, ali su

⁶⁸⁰ Za definiciju i istorijski okvir koncepta etničkog čišćenja videti: Vladimir Petrović, *Etničko čišćenje. Geneza koncepta*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, 2019.

⁶⁸¹ Aleksandar Ćirić, „Ko beži iz Jugoslavije“, *Vreme*, 22. jul 1991, 4–7.

⁶⁸² Aleksandar Ćirić, „Put u mračnu budućnost“, *Vreme*, 22. jul 1991, 4.

⁶⁸³ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁸⁴ Neki od primera ovakvog izveštavanja: Lidija Klasić, „Sudbina izbeglica. Ahiret suza“, *Vreme*, 10. avgust 1992, 18–19; Filip Švarm, „Na licu mesta: Reporter 'Vremena' u izbegličkom kampu u Turskoj. Život protiv sudbine“, *Vreme*, 29. mart 1993, 28–30; Jan Briza, „Izbeglice. Cela Lika u Apatinu“, *Vreme*, 28. avgust 1995, 18; Aleksandar Ćirić, „Veliki izbeglički transport. Na putu za nedodiju“, *Vreme*, 24. jul 1995, 18–19; Ivan Radovanović, „Izbeglice. Šta ću ja u Čačku“, *Vreme*, 21. avgust 1995, 14–17.

⁶⁸⁵ Filip Švarm i dr., „Mobilizacija: lov na Krajišnike. Čišćenje Srbije“, *Vreme*, 19. jun 1995, 15.

svedočenja o tome kako se postupalo i sa izbeglicama srpske nacionalnosti u Srbiji. Stav jednog čoveka u kafani koji je zabeležio novinar Dejan Anastasijević pokazuje nam slično raspoloženje prema izbeglicama pristiglim u Srbiju nakon Oluje: „Sad ih treba sve mobilisati, sve što može da nosi pušku, kaže jedan iz društva u kafani pokazujući na izbeglice.“⁶⁸⁶ Do danas ostaje najupečatljiviji utisak, da se žrtva ovih ljudi, kao i većine civila u ratu, koristi isključivo za jačanje nacionalističke retorike i propagiranje mržnje prema susednim nacijama.

Komentarišući razmere i efekte ratova devedesetih koje proživljavamo i danas, Švarn je između ostalog rekao: „Oko Krajine se četiri godine vodio rat. Nastradalo je u Hrvatskoj oko 25 hiljada ljudi od '91. do '95. Kako to danas izgleda? Pa nema ko čašu hladne vode da vam da. [...] To su puste poljane. Tu niko ne živi. Je l' vrijedilo?“⁶⁸⁷

Novinarima je, uostalom kao i istoričarima, najbitnije da im je izvor pouzdan. Naravno, za razliku od istoričara, novinari ne bi trebalo da otkriju svoje izvore,⁶⁸⁸ već se poverenje koje čitaoci pružaju određenom listu zasniva na verodostojnosti podataka koje taj medij objavljuje. Pitanja svedoka i izvora tokom rata je posebno osetljivo. Prema Švarmovom svedočenju, novinari *Vremena* su se trudili da izjave svojih svedoka „upakuju“ u analitičke tekstove kako bi ih što bolje zaštitili. Izvori su im bili različiti, od civila, prijatelja i porodice koja je živela na različitim mestima u Hrvatskoj i Bosni, preko vojnika nižih činova, ponekad i komandanata, pa i penzionisanih vojnih i policijskih lica. Od ranga vojnog lica zavisila je i priča koju novinari mogu čuti. Prema Švarmovom iskustvu, obični vojnici su pričali „ljudske priče“, o sebi i o svojoj porodici, neretko čak psujući Miloševića ili Mladića, dok su komandanti bili ti koji su bili upoznati sa političkom scenom i dešavanjima na njoj. Takođe, jasno je napravio razliku između vojnika, regruta,⁶⁸⁹ i takozvanih „dobrovoljačkih odreda“, odnosno paravojnih formacija.⁶⁹⁰ Komandant jedne od paravojnih formacija, Srpske dobrovoljačke garde, bio je Željko Ražnatović Arkan, čije ime je za kontekst ovog rada značajno zbog toga što je Filip Švarn 1993. radio

---

⁶⁸⁶ Dejan Anastasijević, „Izbeglice u deset slika. (Devet iz Sremske Rače i jedna iz Beograda)“, *Vreme*, 14. avgust 1995, 11.

⁶⁸⁷ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁸⁸ Ovo se ne odnosi na usmene istoričare koji rade intervju sa žrtvama ili sa bilo kim ko je tražio da im identitet ostane anoniman.

⁶⁸⁹ „Meni je bilo važno da u tim ljudima koji su bili na frontu ne gledam, ne znam, Srbe, Hrvate, Ustaše, Četnike i tako dalje. Prosto gledam ljude, da gledam vozače kamiona, metalostrugače, pravnike, ekonomiste, i tako dalje, koji su na neki način obukli uniformu, koji možda i jesu podržavali sve što je dovelo do rata, koji možda i podržavaju rat, ali oni bi da odu kući. I već... najveći dio mog iskustva tih ljudi je bilo to, da bi oni da odu kući, ali eto, ne mogu. I onda kad krene... i onda sam ih i tako na neki način doživljavao. Gledao sam da ne osuđujem. Trudio sam se da shvatim.“ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁹⁰ *Ibidem*.

intervju sa njim.⁶⁹¹ Raditi intervju sa jednim ratnim zločincem nesporno je izazovno, a moj sagovornik je podelio i takva svoja iskustva:

„Ne vezivati se, gledati da uzmete ono po što ste došli. Da postavite pitanje, da insistirate da dobijete odgovor. Postoje pitanja na koja ne možete dobiti odgovor; dakle, ne treba ih ni postavljati. [...] Gledate kad razgovarate sa tim ljudima... gledate da budete pristojni, ali ni na koji način ne ostvarujete nikakvu bliskost, ni na koji način se ne družite i nema ništa privatno. I to me je uvijek držalo. To me je uvijek držalo. Dakle, da držim tu jednu distancu. Vi ste to što jeste. Ja sam novinar, kao što jesam. 'Ajde da nas dvojica, nas dvoje pričamo o nekom javnom interesu, samo to.'“⁶⁹²

Sa Arkanom nije bilo lako, kao što je Švarm i naglasio tokom našeg razgovora, ali i u uvodu njihovog intervjua. Arkan je prvo odbio razgovor, rekavši „da ga je novinar *Vremena* Miloš Vasić uvrijedio izjavivši da je 'sramota srpskog naroda', te da zbog toga ne želi da razgovara. No, kako mu je ponuđena mogućnost da u 'Vremenu' kaže što misli o pomenutom novinaru, poslanik Ražnatović se predomislio.“⁶⁹³ Sama činjenica da je u *Vremenu* objavljen intervju sa Arkanom ukazuje na to da su se novinari i redakcija ovog nedeljnika trudili da prikažu čitaocima sve vodeće aktore na političkoj i (para)vojnoj sceni u Srbiji. Ovakvi intervjui, među koje bih ubrojala i intervju Dejana Anastasijevića sa Dragoslavom Bokanom,⁶⁹⁴ pa i Ivana Radovanovića sa Vojislavom Šešeljom,⁶⁹⁵ ipak su bili izuzeci. U *Vremenu* su uglavnom prevladavali intervjui sa vodećim opozicionim liderima (npr. Đinđić, Drašković), diplomatama, stranim novinarima, kao i sa uglednim intelektualcima poput Andreja Mitrovića, Ljubinke Trgovčević i drugih.

Važno je napomenuti da su reporterima neretko na licu mesta izvori bile upravo žrtve rata i ratnih zločina, dakle i izbeglice sa kojima su se susretali na putu i ratni zarobljenici u kampovima. U *Vremenu* se mogu naći brojni tekstovi koji svedoče o uslovima u kojima su ratni zarobljenici živeli. Jedan od prvih tekstova koji je Švarm objavio u *Vremenu* ticao se razmene ratnih zarobljenika,⁶⁹⁶ a u našem razgovoru podelio je svoje sećanje na još jedno takvo iskustvo.

„Odem na razmenu zarobljenika. [...] I sad stiže autobus, srpski. Tu su ovi [srpski vojnici] sa ovim Muslimanima koji idu na razmenu. Znači, te ljude je

⁶⁹¹ F. Švarm, „Intervju: Ž. R. Arkan. Martiću, juri lopove...“ *Vreme*, 18. oktobar 1993, 24–25.

⁶⁹² Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁹³ F. Švarm, „Intervju: Ž. R. Arkan. Martiću, juri lopove...“ *Vreme*, 18. oktobar 1993, 24.

⁶⁹⁴ Dejan Anastasijević, „Intervju: Dragoslav Bokan. Čerupanje orlova“, *Vreme*, 22. novembar 1993, 20–21.

⁶⁹⁵ I. Radovanović, „Intervju: Vojislav Šešelj. Tempirana bomba pod Srbijom“, *Vreme*, 10. maj 1993, 19–20.

⁶⁹⁶ Filip Švarm, „Razmene. Balkanizacija Ženevske konvencije“, *Vreme*, 24. avgust 1992, 27–29.

strašno gledati. Ja, otprilike, pokušavam da izvadim fotoaparata da napravim neke slike. [...] I gledam one ljude... to su kosturi. Kosturi. Onako mršavi, ispijeni. Sjede uz ona sjedišta, ošišani na ćelavo. To su ovi sa kalašnjikovima koji stoje. I sad čekamo Srbe da dođu. [...] Ali ono što je strašno u tome je što razmene nije bilo [...] zato što se brojevi nisu poklapali. Ali mogu samo da zamislim kako izgledaju ti ljudi koji su već vjerovali da su prešli, da su ih oslobodili.“⁶⁹⁷

Ratni reporteri su se susretali i sa ovako potresnim scenama, verovatno u nemogućnosti da u potpunosti i na adekvatan način prenesu na papir (pa i u razgovor) scenu kojoj su prisustvovali. Intervjui sa osobama koje su preživele traumu mogu biti zahtevni na mnogo načina, a ovde je neophodno osvrnuti se na jednu poteškoću sa kojom se, recimo usmeni istoričari, susreću kada intervjuišu žrtve. Naime, žrtvama često može da bude potresno, pa čak i neprirodno da svoju priču podele sa nekim ko nije proživeo iste (ili slične) traume kao oni; teško im je da pronađu adekvatne reči kojima bi mogli da dočaraju kako su se u trenutku kog se prisećaju osećali i sa čim su se tačno suočili.⁶⁹⁸ Ratni reporteri su nekada u ovakvim situacijama u prednosti; iako možda ne sa žrtvama, onda svakako sa ratnim veteranima. Švarm je to potvrdio svojim iskustvom.

„Shvatio sam da bivši borci, bez obzira na stranu i bez obzira šta misle politički, valjda zato što nekoliko kolega i ja imamo to iskustvo, i onda vjerovatno koristimo žargone ili nekako se prepoznajemo, možemo da pričamo o tome. Možemo da pričamo o strahu, kako su pucali po nama, gdje smo bili, šta smo radili, i tako dalje. I oni se jako jako [otvore], ali to su lične priče. [...] A to pričati ljudima koji nemaju to iskustvo, to je jako teško. Prosto, ne možete da nađene riječi. Naprosto nije isto. To je ono... to je stvar prepoznavanja.“⁶⁹⁹

Trauma ide ruku pod ruku sa iskustvom rata, a upravo zahvaljujući ratnim reporterima mnoge žrtve, civili pogođeni ratom i veterani dobijaju priliku da ispričaju svoju priču i da se njihov glas čuje u javnosti.

Umesto zaključka – nasleđe

Dan pre nego što sam razgovarala sa Filipom Švarmom aktivistkinje Aida Ćorović i Jelena Jaćimović privedene su zato što su gađale jajima mural Ratka Mladića na uglu Njegoševе ulice i Alekse Nenadovića u Beogradu. Ovaj, naizgled simboličan događaj, izazvao je reakciju policije, koja je kasnije to veče branila mural od mirnih

---

⁶⁹⁷ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁶⁹⁸ L. Abrams, *Oral History Theory*, 92–95.

⁶⁹⁹ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

protestanata, a zatim je i prepustila tu ulogu desničarima.⁷⁰⁰ Iako konkretan događaj nije usko povezan sa temom ovog rada, smatram da je izuzetno značajan, ne samo kao širi kontekst u kom je nastao intervju na koji se pozivam,⁷⁰¹ već zato što jasno pokazuje koliko je srpsko društvo odmaklo od ratova devedesetih i koje mesto zauzimaju osuđeni ratni zločinci u srpskoj javnosti. Takođe, veza između murala Ratka Mladića i trenutne vlasti u Srbiji jasna je, s obzirom na to da su isti ljudi koji se danas nalaze na čelu države, devedesetih bili bliski režimu Slobodana Miloševića i politici Vojislava Šešelja. Osim istih aktera, i položaj medija se nije mnogo promenio u poslednjih trideset godina; RTS se i dalje drži kao „bastion“ vladajućeg režima, a nacionalnu frekvenciju imaju isključivo kanali koji emituju prorežimski programski sadržaj. Iako makar nismo u ratu i na teritorijama nekadašnjih jugoslovenskih republika ne nalaze se brojni ratni reporteri, na ulicama Beograda čuva se kult ratnih zločinaca kao nacionalnih heroja, što nam ne dozvoljava da se pomaknemo od ratova vođenih pre tri decenije.

Vreme je u ovakvoj političkoj atmosferi očuvalo svoju ulogu jednog od svega nekoliko objektivnih medija u Srbiji, a Filip Švarm je danas glavni i odgovorni urednik ovog lista. S obzirom na to da smo razgovarali o tome koliko je važno pokrenuti pitanje „tata šta si radio u ratu?“⁷⁰² odnosno, da nove generacije generalno suoče starije sa njihovom ulogom u jugoslovenskim ratovima, u tom tonu smo negde i završili naš intervju. Iako sam u ovom tekstu sagledala i predstavila profesiju ratnog reportera kroz Švarmova sećanja i iskustva, i trudila se da što jasnije prikažem njegovu ulogu u ratovima devedesetih, on sam se još jednom za kraj osvrnuo na to kako vidi sebe i *Vreme* u kontekstu devedesetih.

Mislim da je naše izvještavanje u *Vremenu* bilo antiratno izvještavanje. Nismo bili u pravu uvijek. Dešavale su nam se i greške. Imali smo neka saznanja koja nismo mogli da iskoristimo, ni tad, ni kasnije. Sad je to svejedno. Ali mislim da, kad bih podvukao crtu šta sam radio tad, i šta su radile moje kolege, mislim da se nikad, mi u *Vremenu* nismo ogrešili o moral. [...] Ako bi pogrešili, dakle to nismo radili svijesno. Nikad svijesno nismo lagali. Možda smo objavili

---

⁷⁰⁰ Za detalje o događajima tih dana videti: Filip Švarm, „Generalov Robin Hud i Aida Ćorović“, *Vreme*, 11. novembar 2021, 4–5; Zora Drčelić, „Državna odbrana Ratka Mladića“, *Vreme*, 11. novembar 2021, 10–11.

⁷⁰¹ S obzirom na to da su sporenja oko murala Ratka Mladića počela veće pre našeg intervjuja, bilo je neizbežno osvrnuti se i na ovu temu u našem razgovoru. „[...] [O]vo sad što mi proživljavamo jeste jedan užasno veliki moralni kolaps. Ima veze sa ovom temom [devedesetih]. Zašto imamo taj moralni... ima dovoljno ljudi koji pamte, koji znaju, koji su čitali, koji su učili šta se tad dešavalo. I onda negde... Aida Ćorović mora da dođe da bi bacila jaje na Ratka Mladića, jer bože moj, on je veliki srpski heroj... Mislim žalosno je što se danas Ratko Mladić prikazuje kao neki... mjera nacionalnog ponosa, prkosa, čega god.“ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁷⁰² Aluzija na studentski pokret 1968. u Nemačkoj i na pitanja koja su studenti postavljali svojim roditeljima u vezi sa njihovom ulogom u Drugom svetskom ratu.

krivu informaciju, ali je nismo kreirali. Dakle, lagali nikad nismo! I mislim da se nikada moralno nismo ogrešili. I kad bih vratio film i kad bi me neko pitao: „Dobro, kako si prošao devedesete? Šta si radio?“ Ja bih mu sa velikim ponosom rekao: „Bio sam novinar *Vremena!*“⁷⁰³

Ukoliko se vratimo na trenutak na uvodni tekst Zorana Jeličića u *Vremenu*, od 29. oktobra 1990, u kom tadašnji glavni urednik jasno iznosi ciljeve i namere novoosnovanog lista,⁷⁰⁴ možemo da zaključimo da su se redakcija i novinari ovog nedeljnika trudili da očuvaju svoju ulogu pobornika istine i objektivnih izveštača. Dok je nasleđe ratova devedesetih prisutno uglavnom u negativnom svetlu na političkoj sceni u Srbiji, nasleđe *Vremena* predstavlja kontinuiranu borbu protiv ratne retorike i režimske manipulacije.

---

⁷⁰³ Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

⁷⁰⁴ Zoran Jeličić, „Vreme“, *Vreme*, 29. oktobar 1990, 4.

Spisak izvora i literature

Autorkin intervju sa Filipom Švarmom, Beograd, 10. novembar 2021.

Vreme

Bjelica, Mihailo. „Srbija u Medijskom ratu. Dnevničke beleške 1990–1998“, u: *Srpski ratovi rečima 1844–2000*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2003, 73–99.

Lalić, Lazar. *Tri TV godine u Srbiji: godina prva*, Beograd: Nezavisni sindikat medija, 1995.

Dimitrijević, Vojin. „Genocid – ta magična reč“, *Peščanik*, 6. april 2010, <<https://pescanik.net/genocid-ta-magicna-rec/>> (23. novembar 2021).

Novaković, Ana. „Uzrok smrti Dade Vujasinović 27 godina kasnije i dalje pod znakom pitanja, *NI*, 8. april 2021, <<https://rs.n1info.com/vesti/uzrok-smrti-dade-vujasinovic-27-godina-kasnije-i-dalje-pod-znakom-pitanja/>> (20. novembar 2021).

Skrozza, Tamara. „Napadi na novinare 'Vremena'. Kratka istorija beščašća“, *Vreme*, 29. jul 2010, <<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=942929>> (20. novembar 2021).

Abrams, Lynn. *Oral History Theory*, London and New York: Routledge, 2010.

Allan, Stuart, Zelizer, Barbie. “Rules of Engagement: Journalism and War”, in: *Reporting War. Journalism in Wartime*, (eds. Stuart Allen and Barbie Zelizer), London, New York: Routledge, 2004, 3–21.

Badsey, Stephen. “The Depiction of War Reporters in Hollywood Feature Films from the Vietnam War to the Present”, *Film History*, no. 3–4 (2002), 243–260.

Boyd-Barrett, Oliver. “Understanding. The Second Casualty”, in: *Reporting War. Journalism in Wartime*, (eds. Stuart Allen and Barbie Zelizer, New York: Routledge), London, New York: Routledge, 2004, 25–42.

Đurović, Veljko. *Press Don't Shoot*, Beograd: Radio B92, 1998.

Đurović, Veljko. *Profesija ratni reporter*, Beograd: Samizdat B92, 2014.

Ehrlich, Matthew C. “Journalism in the Movies”, *Critical Studies in Media Communication*, No. 3 (2009), 267–281.

Feldstein, Mark. “Kissing Cousins: Journalism and Oral History”, *The Oral History Review*, No. 1 (2004), 1–22.

Hammond, Philip. "Humanizing War: The Balkans and Beyond", in: *Reporting War. Journalism in Wartime*, (eds. Stuart Allen and Barbie Zelizer), New York: Routledge, 2004, 174–189.

Jusić, Tarik. "Media Discourse and the Politics of Ethnic Conflict: The Case of Yugoslavia", in: *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts. Representation of Self and Other*, (ed. Pål Kolstø), Farnham, Burlington: Ashgate, 2009, 21–38.

Kurspahić, Kemal. *Zločin u 19:30. Balkanski mediji u ratu i miru*, Beograd: Dan Graf, 2003.

Milivojević, Snježana. „Javnost i ideološki efekti medija“, *Reč*, br. 64.10 (2001), 151–213.

Milivojević, Snježana. „Nacionalizacija svakidašnjice“, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju II*, (pr. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002, 230–250.

Nenadović, Aleksandar. „'Politika' u nacionalističkoj oluji“, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju II*, (pr. Nebojša Popov), Beograd: Samizdat B92, 2002, 151–177.

Petrović, Vladimir. *Etničko čišćenje. Geneza koncepta*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, 2019.

Radojković, Miroljub. "Media and War in Ex-Yugoslavia", u: *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History*, (ed. Tanja Zimmermann), Bielefeld: Transcript Verlag, 2012, 247–257.

Sonwalker, Prasun. "Out of Sight out of Mind? The Non-Reporting of Small Wars and Insurgencies", u: *Reporting War. Journalism in Wartime*, (eds. Stuart Allen and Barbie Zelizer), London–New York: Routledge, 2004, 206–223.

Volčić, Zala. "Blaming the Media: Serbian Narratives of National(ist) Identity", *Continuum*, No. 3 (2006), 313–330.

Williams, Kevin. "War Correspondents as Sources for History. Problems and Possibilities in Journalism Historiography", *Media History*, No. 3–4 (2012), 341–360.

Katarina Beširević

THE NINETIES IN THE WEEKLY NEWS MAGAZINE VREME: MEMORIES AND EXPERIENCES OF A WAR REPORTER

Summary

The role of a war reporter is often associated with action and heroism, a stereotype imposed by movies and popular culture. However, the reality of this profession is somewhat different. In this paper I explore the realities hidden behind this imagined picture of a war reporter by looking into the memories and experiences of a journalist and correspondent from the Belgrade weekly *Vreme*, during the wars in Croatia and Bosnia (1991–1995). The stories and impressions Filip Švarn shared with me are presented in this paper, not just with the purpose of defying the stereotypical image of a war reporter, but also as a display of a different perspective on Serbian media during the nineties, which are often analyzed based on the writings and broadcasting of the pro-regime media. Additionally, the analysis of *Vreme* offers a more comprehensive view of the news magazine's place in the Serbian political context during the first half of the nineties. This is quite important for understanding the place and role of Filip Švarn as an individual and a war reporter of *Vreme* in the two Yugoslav wars.

Keywords: War Reporters, *Vreme*, Media, The Nineties Wars, Yugoslavia

UNIŠTAVANJE KULTURNE BAŠTINE KAO RATNI ZLOČIN I ZLOČIN PROTIV ČOVEČNOSTI: PRAVNA PRAKSA MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG SUDA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU (MKSJ)

Apstrakt: Tokom ratova devedesetih u bivšoj Jugoslaviji, zaraćene strane su uništile mnoštvo objekata koji se klasifikuju kao kulturna baština. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) uspostavljen 1993. godine procesuirao je neke od ovih zločina. Ovaj rad se bavi sudskom praksom ovog suda vezanom za uništavanje kulturne baštine kroz analizu i upoređivanje tri prominentna slučaja: granatiranje Starog grada u Dubrovniku, spaljivanje Vijećnice u Sarajevu i uništavanje Starog mosta u Mostaru. Cilj rada je da ukaže na razlike u procesuiranju i klasifikovanju zločina uništavanja kulturne baštine koristeći arhivsku građu MKSJ.

Ključne reči: Kulturna baština, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), ratovi u bivšoj Jugoslaviji, Dubrovnik, Vijećnica, Stari most u Mostaru

Uvod

„A onda se, kao veliko užasno čudo i kao veliko, ogromno gluvo ništa nadnelo nad nama pitanje svrhe. Genocida i urbicida. Kroz užarenu svest propela se linija mosta u Mostaru. Zauvek.“

Borka Pavićević⁷⁰⁵

Povelja Međunarodnog saveta za spomenike i lokalitete (International Council on Monuments and Sites, ICOMOS) iz 1999. godine kulturnu baštinu definiše kao pokazatelj načina života koji je određena zajednica razvijala generacijama i koji uključuje običaje, navike, mesta, objekte, umetničke izraze i vrednosti.⁷⁰⁶ Govoreći pred Generalnom skupštinom Ujedinjenih nacija, specijalni izvestilac Karima Benoun je rekla: „Kada je kulturna baština pod napadom, pod napadom su i ljudi

⁷⁰⁵ Borka Pavićević, „Urbicid“, *Vreme*, 8. jun 1992, 43.

⁷⁰⁶ ICOMOS *International Cultural Tourism Charter: Principles And Guidelines For Managing Tourism At Places Of Cultural And Heritage Significance*, 2002, 21.

i njihova fundamentalna ljudska prava.⁷⁰⁷ Njeno uništenje je česti činilac i rezultat ratnih sukoba. Uništavanje kulturne baštine se zbog onoga što ona predstavlja za ljude nalazi na međi između zločina nad imovinom i zločina nad ljudima. Međunarodno krivično pravo uništavanje kulturne baštine kategoriše ili kao ratni zločin ili kao zločin protiv čovečnosti. O ovim razlikama će više reči biti u prvom poglavlju.

Nakon skoro 46 godina suživota u okviru socijalističke Jugoslavije, njeni narodi su 1991. godine otpočeli sukobe koji će prerasti u najkrvaviji rat na teritoriji evropskog kontinenta od Drugog svetskog rata. Već sledeće 1992. godine Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) je prestala da postoji a umesto nje je formirano pet republika.⁷⁰⁸

Ratovi kojima se raspala SFRJ su počeli sukobom Jugoslovenske narodne armije (JNA) i slovenačke Teritorijalne odbrane (TO) u junu 1991. godine koji se okončao nakon deset dana ali su u roku od narednih godinu dana sukobi počeli u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.⁷⁰⁹ Sukob u Bosni je bio posebno zamršen budući da su sva tri naroda u nekom momentu tokom rata bili na suprotstavljenim stranama. Ratovi će trajati do 1995. godine i potpisivanja Erdutskog sporazuma 12. novembra između Republike Hrvatske i Republike Srpske Krajine,⁷¹⁰ odnosno Dejtonskog sporazuma 14. decembra između Savezne Republike Jugoslavije, Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine.⁷¹¹ Rezultat ratova je bio veliki broj žrtava, koji i dalje nije utvrđen, i ekstenzivno uništavanje kulturne baštine. Tri slučaja – spaljivanje sarajevske Vijećnice, rušenje Starog mosta u Mostaru i granatiranje dubrovačkog Starog grada, koje će rad približnije ispitati, su izazvala indignaciju tadašnje međunarodne zajednice pre svega zbog mesta koja zauzimaju u kulturnoj baštini bosanskog, odnosno hrvatskog naroda.

Najrasprostranjenije uništenje kulturne baštine ticalo se verskih objekata pa je tako samo u Bosni i Hercegovini između 1992. i 1995. godine uništeno ili teško

⁷⁰⁷ „Destruction of cultural heritage is an attack on people and their fundamental rights – UN expert“, <<https://news.un.org/en/story/2016/10/543912-destruction-cultural-heritage-attack-people-and-their-fundamental-rights-un>> (10.11.2021.)

⁷⁰⁸ Oko pitanja tačnog datuma prestanka postojanja SFRJ i dalje ne postoji konsenzus pa se više datuma pominje kao mogući odgovor. Mnogi događaj smeštaju u 25. jun 1991. godine kada su Hrvatska i Slovenija proglasile nezavisnost. Drugi pak, kao prigodniji datum vide 27. april 1992. kada je nezavisnost proglasila Savezna Republika Jugoslavija (SRJ). Neki definitivni kraj SFRJ vide u potpisivanju Dejtonskog sporazuma 14. decembra 1995. godine. Kao i oko mnogih pitanja vezanih za raspad SFRJ i ratove devedesetih, dogovor oko tačnog datuma prestanka postojanja zajedničke države se tek treba postići.

⁷⁰⁹ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd: 2008, 328–329.

⁷¹⁰ „Basic Agreement on the Region of Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium (Erdut Agreement)“, 1995, <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/HR_951112_ErdutAgreement.pdf> (10.11.2021.)

⁷¹¹ „The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina“, 1995, <<https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>> (10.11.2021.)

oštećeno 1.200 džamija, 150 crkava i 4 sinagoge.⁷¹² Istu sudbinu doživelo je i preko hiljadu drugih kulturnih objekata poput muzeja, biblioteka i arhiva. Uništavanje je vršeno po dva obrasca. Prvi je granatiranje opsednutih gradova poput Mostara, Sarajeva, Dubrovnika ili Vukovara. Drugi obrazac je u vezi sa proterivanjem manjinske populacije nakon čega bi usledilo namerno uništenje njihove kulturne baštine.⁷¹³ Sva tri slučaja kojima će se rad baviti spadaju u prvu grupu. Osim njih bitno je pomenuti i uništenje Orijentalnog instituta u Sarajevu koji je sadržao preko 12 hiljada rukopisa i dokumenata vezanih za bosansku istoriju od 11. do 20. veka na arapskom, turskom, persijskom i bosanskom jeziku, i biblioteka u Kula Gradu, Foči, Prijedoru, Ključu i Sanskom Mostu.⁷¹⁴

Već tokom ratova, Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je 25. maja 1993. godine usvojio rezoluciju 827, čime je formiran Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Rezolucija je sadržala i Statut MKSJ kojim je između ostalog regulisana i nadležnost suda. MKSJ je prvi međunarodni sud za ratne zločine koji su uspostavile Ujedinjene nacije i prvi koji je uspostavljen nakon sudova u Nirnbergu i Tokiju.⁷¹⁵

Cilj ovog rada je da ukaže na razlike i sličnosti u procesuiranju i kažnjavanju zločina vezanih za uništavanje kulturne baštine pred MKSJ kroz analizu tri slučaja poznata kako stručnoj, tako i široj javnosti. U prvom delu rada biće u kratkim crtama prikazani pravni okviri za procesuiranje i kažnjavanje uništavanja kulturne baštine koji uključuju, ali nisu ograničeni na Hašku konvenciju iz 1954. godine i Statut MKSJ. Drugi deo teksta će biti posvećen slučajevima spaljivanja Vijećnice u Sarajevu, rušenja Starog mosta u Mostaru i granatiranja Starog grada u Dubrovniku pred MKSJ. Izvori iz arhiva MKSJ koji će biti korišćeni za pisanje rada uključuju optužnice, transkripte, dokazne materijale i presude u sledećih pet slučajeva: Tužilac protiv Karadžića i Mladića,⁷¹⁶ Tužilac protiv Miloševića,⁷¹⁷ Tužilac protiv Prlića i drugih,⁷¹⁸ Tužilac

---

⁷¹² Serge Brammertz, Kevin C. Hughes, Alison Kipp, William B. Tomljanovich, "Attacks against Cultural Heritage as a Weapon of War: Prosecutions at the ICTY", *Journal of International Criminal Justice*, 14, No. 5, (2016), 1150.

⁷¹³ *Ibid.*, 1150.

⁷¹⁴ *Ibid.*, 1151–1152.

⁷¹⁵ „Uspostavljanje Međunarodnog suda“, <<https://www.icty.org/bcs/o-mksj/tribunal/uspostavljanje>> (10.11.2021.)

⁷¹⁶ MKSJ, Tužilac protiv Karadžića i Mladića, IT-95-5/18. (Protiv Karadžića i Mladića su podignute zajedničke optužnice za Srebrenicu i Bosnu i Hercegovinu 1995. godine (MKSJ, Tužilac protiv Karadžića i Mladića, IT-95-5/18, Optužnica za Bosnu i Hercegovinu, 24. jul 1995. godine; MKSJ, Tužilac protiv Karadžića i Mladića, IT-95-5/18, Optužnica za Srebrenicu, 14. novembar 1995. godine) ali je 2000. protiv Karadžića podignuta izmenjena optužnica (MKSJ, Tužilac protiv Karadžića, IT-95-5/18, Izmenjena optužnica, 28. april 2000. godine), a protiv Mladića 2002. godine (MKSJ, Tužilac protiv Mladića, IT-09-92, Izmenjena optužnica, 10. oktobar 2002. godine)).

⁷¹⁷ MKSJ, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54.

⁷¹⁸ MKSJ, Tužilac protiv Prlića i drugih, IT-04-74.

protiv Strugara⁷¹⁹ i Tužilac protiv Jokića.⁷²⁰

Istorijski razvoj i pravni okviri za procesuiranje i kažnjavanje uništavanja kulturne baštine tokom oružanih sukoba

Iako pokušaji da se spreči uništavanje kulturne baštine kroz međunarodno pravo datiraju pre 20. veka, ovo poglavlje će bliže ispitati samo razvoj međunarodnog prava vezanog za ovo pitanje od 1907. godine, odnosno usvajanja Haške konvencije.

Naime, član 56 Haške konvencije iz 1907. godine navodi sledeće: „Imovina opština, institucija namenjenih religiji, dobročinstvu i obrazovanju, umetnostima i naukama, čak i kada je državna imovina, će biti tretirana kao privatna imovina. Svaka zaplena, uništenje ili namerno oštećenje upereno protiv institucija ovog karaktera, istorijskih spomenika, umetničkih i naučnih dela je zabranjena i treba biti predmet pravnog procesuiranja.“⁷²¹ Citirani član konvencije je predstavljao prvi korak u naporima da se spreče napadi na kulturnu baštinu. Ono što mu pak nedostaje je dalje obrazloženje i mehanizmi za njegovu primenu budući da ovu, četvrtu po redu, Hašku konvenciju nisu ratifikovale sve države.

Dva svetska rata je obeležilo masovno stradanje kako ljudi, tako i imovine i kulturne baštine. Liga nacija tokom međuratnog perioda nije napravila značajnije pomake na ovom polju.⁷²² Sam koncept „totalnog rata“ znači da svaka meta može biti vojni cilj. Budući da su sve zaraćene strane u Drugom svetskom ratu, u manjem ili većem obimu, uništavale kulturnu baštinu, čini se da je postignut prećutni konsenzus oko ovakvog koncepta rata. Nirnberški proces se međutim smatra prvom pravom primenom regulativa za zaštitu kulturne baštine.⁷²³

Haška konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba iz 1954. godine je prvi međunarodni ugovor sa širim uticajem koji se tiče isključivo zaštite kulturne baštine za vreme oružanog sukoba. Njeno usvajanje je posledica ogromnog uništenja kulturne baštine tokom Drugog svetskog rata nakon koga je postalo jasno da se mora dalje raditi na razvoju međunarodnog prava koje se tiče kažnjavanja ovog zločina. Jugoslavija je bila jedna od potpisnica konvencije čime se obavezala da poštuje njene odredbe, što je postala i obaveza država koje su njenim raspadom nastale. U stavu 1. člana 4. konvencije se navodi da se strane obavezuju

⁷¹⁹ MKSJ, Tužilac protiv Strugara, IT-01-42.

⁷²⁰ MKSJ, Tužilac protiv Jokića, IT-01-42/1.

⁷²¹ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*, The Hague, 1907, čl. 56, <<https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/195>> (11.11.2021.)

⁷²² S. Brammertz, "Attacks against Cultural Heritage as a Weapon of War", 1148.

⁷²³ Yarob Gottlieb, "Attacks Against Cultural Heritage as a Crime Against Humanity", *Case Western Reserve Journal of International Law*, 52, No. 1 (2020), 293.

„uzdržavanja bilo kakvog čina neprijateljstva“ uperenog prema kulturnoj baštini.⁷²⁴ U stavu 2. istog člana se međutim izuzimaju slučajevi napada uzrokovani vojnom nuždom.⁷²⁵ Ovo je u velikoj meri ograničilo prvi stav člana budući da se ne obrazlaže dalje šta se podrazumeva pod „vojnom nuždom“ pa je prostor za interpretaciju širok. Ni Rimski statut kojim je stvoren Međunarodni krivični sud nije bolje definisao pojam vojne nužde. Štaviše, Rimski statut je termin „vojna nužda“ zamenio terminom „vojni ciljevi“ koji je u najmanju ruku maglovit kao i prvobitno korišćeni termin.⁷²⁶ Tek je Drugi protokol Haške konvencije iz 1954. godine suzio termin „vojnog cilja“ pa se u članu 1. navodi da „vojni cilj“ znači „objekat koji po svojoj prirodi, lokaciji, svrsi ili upotrebi ima delotvoran doprinos vojnoj akciji ili čije ukupno ili delimično uništenje, osvajanje ili potiranje, u presudnim uslovima na terenu u datom trenutku, daje odlučujuću vojnu prednost“.⁷²⁷

Najbitniji dokument za analizu pravne prakse MKSJ vezane za uništenje kulturne baštine je svakako Statut MKSJ. Dva njegova člana koja se odnose na uništavanje kulturne baštine su članovi 3. i 5. koji se tiču kršenja zakona ili običaja ratovanja, odnosno zločina protiv čovečnosti. Član 3(d) u kršenja zakona ili običaja ratovanja ubraja i „zauzimanje, uništavanje ili hotimično oštećivanje verskih, dobrotvornih i obrazovnih ustanova, ustanova namenjenih umetnosti i nauci, istorijskih spomenika i umetničkih i naučnih dela“.⁷²⁸ Član 5(h) kao zločin protiv čovečnosti navodi i „progone na političkoj, rasnoj i verskoj osnovi“ i, iako uništavanje kulturne baštine nije direktno pomenuto, ono može biti sastavni deo ovih progona.⁷²⁹ Optuženi za tri slučaja analizirana u sledeća tri poglavlja su za uništavanje kulturne baštine optuženi po jednom ili oba ova člana.

Međunarodno pravo je, kao što se iz priloženog može videti, tokom 20. veka napravilo bitne korake u cilju sprečavanja uništenja kulturne baštine. Ovi slučajevi međutim nisu tako često procesuirani pred međunarodnim sudovima, pa su utom uloga i doprinos MKSJ međunarodnom pravu veći jer su ovi zločini bili deo više optužnica pred ovim sudom.

---

⁷²⁴ *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention*, The Hague, 1954, čl. 4(1), <http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html> (11.11.2021.)

⁷²⁵ *Ibid.*, čl. 4(2).

⁷²⁶ *Rome Statute of the International Criminal Court*, Rome, 1998, čl. 8(2)(b)(ix), <<https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>> (11.11.2021.)

⁷²⁷ *Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, The Hague, 1999, čl. 1(f), <http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html>(11.11.2021.)

⁷²⁸ *Ažurirani Statut Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju*, 2009, čl. 3(d), <https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_bcs.pdf> (11.11.2021.)

⁷²⁹ *Ibid.*, čl. 5(h).

Spaljivanje Vijećnice

Gradska vijećnica Sarajevo, ili skraćeno Vijećnica, je jedan od najznačajnijih i najreprezentativnijih primera arhitektonske delatnosti austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Gradnja ovog zdanja je završena 1896. godine po planu austrougarskog arhitekta Aleksandra Vitka koji je izvršio samoubistvo 1894. godine pa je projekat finalizovao Ćiril Metod Iveković.⁷³⁰ Objekat je izgrađen u pseudo-mavarskom stilu inspirisanom mavarskom umetnošću pre svega Španije⁷³¹, ali i Magreba, koji je bio dominantan arhitektonski stil u Bosni krajem 19. veka pa je u njemu građena i većina objekata tokom austrougarske vlasti. Sam stil gradnje je posebno značajan budući da je predominantan stil u Austrougarskoj toga vremena bila secesija, pa stvaranje potpuno novog stila inspirisanog arapskom umetnošću Španije navodi na razmišljanje da se nije radilo o slučajnosti.⁷³²

Prvobitnu administrativno-upravnu funkciju Vijećnice 1947. godine zamenjuju kultura, nauka i umetnost kada ona postaje glavna biblioteka Akademije nauka i umetnosti BiH. Vijećnica će 1951. godine konačno postati Narodna i univerzitetska biblioteka i tu funkciju će zadržati sve do tragičnih događaja 1992. godine.

Tri meseca nakon granatiranja Orijentalnog instituta u Sarajevu, 25. avgusta 1992. godine, srpske snage su počele sa granatiranjem Vijećnice sa četiri pozicije⁷³³ sa brda koje okružuju grad, koje je nastavljeno i sledeća dva dana. Na zgradu je palo 25 granata i još 40 je bačeno na ulice u blizini radi sprečavanja vatrogasne službe da priđe zgradi u plamenu.⁷³⁴ Srpske vojne snage su nakon granatiranja pokušale sprečiti spasavanje rukopisa iz plamena i pucanjem na bibliotekare i civile volontere koji su formirali „ljudski lanac“ ne bi li sačuvali makar deo kulturnog nasleđa koje je brzo nestajalo u plamenu.⁷³⁵ Tokom jednog od tih napada je ubijena i Aida Buturović, bibliotekarka koja je radila u Odeljenju za razmenu biblioteke.

U biblioteci je do momenta napada bilo pohranjeno milion i po knjiga,

⁷³⁰ „Gradnja Gradske Vijećnice Sarajevo“, <<https://www.vijecnica.ba/bs/article/1/gradnja-gradske-vijecnice-sarajevo>> (14.11.2021.)

⁷³¹ Najznačajniji primeri mavarske arhitekture Španije su Alhambra u Granadi i Velika džamija u Kordobi.

⁷³² Španija je od 7. do 10. veka u vreme procvata mavarske umetnosti bila multietnički i multiverski naseljeni prostor i jedan od malobrojnih delova Evrope gde je arapska umetnost ostavila velikog traga. Stoga se mogu izvući paralele između Španije tog vremena i Bosne, posebno ako se u obzir uzme i značajna populacija sefardskih Jevreja u Sarajevu čiji su preci došli upravo iz Španije.

⁷³³ U svom ekspertskom izveštaju Andraš Ridlmaher navodi da se na Vijećnicu gađalo sa sedam pozicija. (Videti: Podnesak tužilaštva izveštaj veštaka Adrasa Riedlmayera, izveštaj tužilaštva, *Šešelji*.)

⁷³⁴ Marc Balcells, „Left Behind? Cultural Destruction, the Role of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia in Deterring it and Cultural Heritage Prevention Policies in the Aftermath of the Balkan Wars“, *European Journal on Criminal Policy and Research*, 21, Vol. 1, (2013), 4.

⁷³⁵ Andras Riedlmayer, „The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina“, *Middle East Studies Association Bulletin*, 29, No. 1 (1995), 7.

uključujući 155 hiljada retkih knjiga i rukopisa, nacionalni arhiv, kopije novina, časopisa i knjiga objavljenih u Bosni, i kolekcije Sarajevskog univerziteta.⁷³⁶ Po svedočenju Andraša Ridlmajera⁷³⁷ tokom suđenja Slobodanu Miloševiću, u požaru koji je trajao tri dana je uništeno milion i po knjiga ili oko 90% kolekcije biblioteke.⁷³⁸

Za spaljivanje Vijećnice u MKSJ nije osuđen niko. Ovaj zločin je indirektno bio deo prve optužnice protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića⁷³⁹ ali je u drugoj optužnici potpuno zanemaren.⁷⁴⁰ Naime, u paragrafu 26. optužnice protiv Karadžića i Mladića koji se tiče granatiranja civilnih okupljanja se navodi da su od početka jula 1992. godine do jula 1995. snage bosanskih Srba pod direktnim vođstvom i kontrolom Radovana Karadžića i Ratka Mladića nezakonito pucale na civilna okupljanja, koja nisu imala nikakvog vojnog značaja, da ubiju, terorišu i demoralizuju civilnu populaciju bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata.⁷⁴¹ Od navedenih 12 incidenata, 10 se dogodilo u Sarajevu. Iako Vijećnica nije među navedenih 10 incidenata, optužnica daje do znanja da ovo nije konačna lista. Navedeni zločini su u prvoj i drugoj tački optužnice koje se tiču genocida i zločina protiv čovečnosti.⁷⁴² Kao što je već pomenuto, spaljivanje Vijećnice nije čak ni na indirektan način ušlo u izmenjene optužnice protiv Karadžića i Mladića, pa je samim tim izostala i presuda MKSJ za ovaj zločin.

Drugi slučaj MKSJ koji je, takođe indirektno, uključivao spaljivanje Vijećnice u optužnicu je suđenje Slobodanu Miloševiću. Paragraf 35. tačke 3. optužnice koji se tiče zločina protiv čovečnosti navodi da su progoni činjeni na osnovu diskriminacije po političkoj, rasnoj ili verskoj pripadnosti obuhvatali i između ostalog i: „Namerno i bezobzirno uništavanje domova i druge javne i privatne imovine bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, njihovih kulturnih i verskih ustanova, istorijskih spomenika i drugih svetih mesta.“⁷⁴³ Slično, paragraf 42. tačke 21. optužnice koji se tiče kršenja zakona i običaja ratovanja vezanih za hotimično uništavanje ili hotimično nanošenje štete istorijskim spomenicima i ustanovama namenjenim obrazovanju

---

⁷³⁶ *Ibid.*, 7.

⁷³⁷ Ridlmajer je bio upravnik Dokumentacionog centra za islamsku umetnost i arhitekturu Aga Kan programa Biblioteke lepih umetnosti Harvard univerziteta (Documentation Center for Islamic Art and Architecture of the Aga Khan Program at the Fine Arts Library of Harvard University) of 1985. do 2020. godine, i bio je svedok ekspert u nekoliko slučajeva pred MKSJ.

⁷³⁸ MKSJ, Andraš Ridlmajer, 8. jul 2003, T. 23797.

⁷³⁹ MKSJ, Tužilac protiv Karadžića i Mladića, IT-95-5/18, Optužnica za Bosnu i Hercegovinu, 24. jul 1995. godine, par. 26.

⁷⁴⁰ MKSJ, Tužilac protiv Mladića, IT-09-92, Četvrta izmenjena optužnica, 16. decembar 2011. godine.; MKSJ, Tužilac protiv Karadžića, IT-95-5/18, Treća izmenjena optužnica, 27. februar 2009. godine.

⁷⁴¹ MKSJ, Tužilac protiv Karadžića i Mladića, IT-95-5/18, Optužnica za Bosnu i Hercegovinu, 24. jul 1995. godine, par. 26.

⁷⁴² *Ibid.*, par. 33.

⁷⁴³ MKSJ, Tužilac protiv Miloševića, IT-02-54, Izmenjena optužnica, 22. novembar 2002. godine, par. 35.

ili religiji navodi da namerno i bezobzirno razaranje i pljačka nisu bili opravdani vojnom nuždom, a da su obuhvatali i: „Namerno i bezobzirno uništavanje verskih i kulturnih objekata zajednice bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, uključujući, između ostalog, džamije, crkve, biblioteke, školske ustanove i kulturne centre.“⁷⁴⁴

Uprkos, kao što se iz priloženog može videti, indirektnog pominjanja Vijećnice i u optužnici protiv Slobodana Miloševića, tokom suđenja je nesumnjivo bilo jasno da se uništavanju kulturne baštine, uključujući i spaljivanje Vijećnice, namerava posvetiti više pažnje nego što je to kasnije bio slučaj sa suđenjima Karadžiću i Mladiću. Jedan od svedoka eksperata tokom suđenja bio je i pomenuti Ridlmajer tokom čijeg svedočenja je tužilaštvo pokušalo da utvrdi obim i razmere uništavanja kulturne baštine u Bosni i Hercegovini počinjenog od strane srpskih snaga. Među dokaznim materijalom koje je iznelo tužilaštvo bio je i snimak Vijećnice u plamenu neposredno nakon granatiranja.⁷⁴⁵ Ridlmajer je pred kraj svog svedočenja na pitanje tužioca da li se po njegovom mišljenju verski objekti, biblioteke i arhive pomenuti u njegovom izmeštaju⁷⁴⁶ mogu uključiti u deo versko-kulturne baštine bosanskog naroda odgovorio potvrdno.⁷⁴⁷ Slobodan Milošević je preminuo 11. marta 2006. godine u zatvorskoj jedinici Ševeningen pre izricanja presude, pa je i u ovom slučaju za spaljivanje Vijećnice formalna presuda izostala.

Kroz ove dve optužnice se može analizirati i uočiti različita klasifikacija uništavanja kulturne baštine budući da je zločin u optužnici protiv Karadžića i Mladića bio deo prve i druge tačke optužnice koje se tiču genocida i zločina protiv čovečnosti, dok je u optužnici protiv Miloševića pored zločina protiv čovečnosti u tački 3, bio klasifikovan i kao kršenje zakona i običaja ratovanja u tački 21. Kao što smo videli, međunarodno humanitarno pravo koje se tiče kažnjavanja uništavanja kulturne baštine nije precizno determinisano, pa se stoga i sam zločin može klasifikovati na više od jednog načina. Spaljivanje Vijećnice je, posebno ako se u obzir uzmu razmere štete, zločin koji je svakako imao preduslove da bude klasifikovan kao zločin protiv čovečnosti budući da su kulturna dobra uništena tokom napada bila od neprocenljive vrednosti za kulturnu baštinu bosanskih Muslimana.

Iako je spaljivanje Vijećnice za rezultat imalo ekstenzivno uništenje kulturne baštine koja je uključivala kako samu zgradu, tako i ono što je u njoj bilo pohranjeno, kazna za ovaj zločin je pred MKSJ izostala. Nema sumnje da je napad na Vijećnicu bio inspirisan namerom da se uništi jedan od simbola Sarajeva značajan za bosanske muslimane ali i za multikulturalizam grada na Miljacki, i da nije ni na koji način bio

---

⁷⁴⁴ Ibid, par. 42.

⁷⁴⁵ MKSJ, Video entitled “Burning Books: The destruction of a National Library”, dok. pred. br. P488.3, *Milošević*.

⁷⁴⁶ MKSJ, Expert Report – Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina 1992–1996 – A Post-war Survey of Selected Municipalities, dok. pred. br. P486, *Milošević*.

⁷⁴⁷ MKSJ, Andraš Ridlmajer, 8. jul 2003, T. 23882.

opravdan vojnim ciljevima. U prilog tvrdnji da je napad za cilj isključivo imao uništenje Narodne i univerzitetske biblioteke ide i činjenica da su objekti u neposrednoj blizini Vijećnice preživeli granatiranje Sarajeva.

Vijećnica je nakon dugogodišnje obnove ponovo otvorena, simbolično, na Dan Evrope i Dan pobjede nad fašizmom 9. maja 2014. godine. Njena funkcija je međutim opet iz kulturne vraćena na administrativno-upravnu i mnogi su podelili razočarenje ovakvim stanjem stvari sa tadašnjim direktorom sarajevskog Instituta za historiju Husnijom Kamberovićem koji je ukazao na poziciju „istinskog središta kulture“ koju je Vijećnica imala pre 1992. godine.⁷⁴⁸

Rušenje Starog mosta u Mostaru

Retko koji objekat na prostorima bivše Jugoslavije je toliko vezan za grad u kome se nalazi kao Stari most u Mostaru. Pored toga što je nesumnjivo prva asocijacija na grad, on je gradu dao i njegovo ime. Most istovremeno povezuje istočnu i zapadnu obalu reke Neretve ali i razdvaja grad na dva dela, jedan naseljen pretežno Bošnjacima i drugi naseljen bosanskim Hrvatima. Gradnju Starog mosta, koju je naručio sultan Sulejman Veličanstveni, je po nacrtu čuvenog turskog arhitekta Sinana 1566. ili 1567. godine⁷⁴⁹ završio njegov učenik arhitekta Hajrudin.⁷⁵⁰ Most predstavlja idealan primer balkansko-islamske arhitekture.

Mostar je bio poprište borbi između Armije Bosne i Hercegovine (ABiH) i snaga Herceg-Bosne od početka sukoba 1992. godine. U članku za *Vreme* iz 6. septembra 1993. godine Roksanda Ninčić kaže da je „ljudska patnja u Mostaru prešla sve granice racionalnog poimanja“.⁷⁵¹ Tri dana nakon objavljivanja ovog članka, 9. novembra 1993. godine, Stari most je srušen granatiranjem od strane snaga Herceg-Bosne ili Hrvatskog veća odbrane (HVO) tokom vojne operacije koja je počela dan ranije i kojom je komandovao Slobodan Praljak.⁷⁵² Most je sam po sebi imao i stratešku funkciju pored simboličke i kulturne, što će postati temelj odbrane tokom suđenja odgovornima pred MKSJ.

Rušenje Starog mosta je 2004. godine postalo deo optužnice tužilaštva protiv vođa Hrvatskog veća odbrane Jadranka Prlića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića,

---

⁷⁴⁸ „Sarajevska Vijećnica ponovo u starom sjaju“, <<https://www.dw.com/bs/sarajevska-vije%C4%87nica-ponovo-u-starom-sjaju/a-17626421>> (14.11.2021.)

⁷⁴⁹ Prema natpisu na turskom gradnja mosta je završena 974. hidžretske godine koja korespondira sa periodom između 19. jula 1556. i 7. jula 1557. godine po gregorijanskom kalendaru.

⁷⁵⁰ „Old bridge with towers, the architectural ensemble“ <http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2493> (15.11.2021.)

⁷⁵¹ Roksanda Ninčić, „Mostar, hercegovački Vukovar. Grozna pobjeda“, *Vreme*, 6. 9. 1993, 13.

⁷⁵² MKSJ, Tužilac protiv Prlića i drugih, IT-04-74, Prvostepena presuda, 29. maj 2013. godine, vol. 2, par. 1294.

Bruna Stojića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića.⁷⁵³ Zločin je u tački 20. optužnice kategorisan kao „bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela, ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom“.⁷⁵⁴

Pretržno veće je prvostepenom presudom osudilo šestoricu optuženih na zatvorske kazne od 10 do 25 godina.⁷⁵⁵ Veće je međutim „utvrdilo da su u periodu od maja do novembra 1993. i ABiH i stanovnici s desne i leve obale Neretve, koristili Stari most, nepokretnu imovinu namenjenu u principu civilnoj upotrebi, kao put za komunikacije i snabdevanje“ i „da je u tom pogledu Stari most bio od ključne važnosti za ABiH, odnosno borbena dejstva koje su izvodile njene jedinice na liniji fronta, za evakuaciju, za slanje snaga, namirnica i opreme, te da ga je ona koristila u te svrhe“.⁷⁵⁶ Zaključak veća je stoga bio da su „oružane snage HVO-a imale vojni interes da se taj objekat razori, s obzirom na to da je njegovo razaranje praktično potpuno onemogućavalo da ABiH nastavi s operacijama snabdevanja“.⁷⁵⁷ Sa druge strane, veće je utvrdilo i „da su rušenjem Starog mosta stanovnici Donje Mahale, muslimanske enklave na desnoj obali Neretve, bili osuđeni na gotovo potpunu izolaciju bez mogućnosti da se snabdevaju hranom i lekovima“ i „da je razaranje Starog mosta imalo veoma jak psihološki uticaj na muslimansko stanovništvo Mostara“.⁷⁵⁸ Odluka koju je veće donelo je bila da, iako se rušenje Starog mosta moglo opravdati vojnom nuždom, ona nije bila u srazmeri sa posledicama po civilno muslimansko stanovništvo Mostara.⁷⁵⁹ Stoga je veće potvrdilo tačku 20. optužnice i zaključilo da je rušenje Starog mosta bilo bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela, ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom.⁷⁶⁰

Slučaj Tužilac protiv Prlića i drugih pred MKSJ je nesumnjivo obeležen samoubistvom Slobodana Praljka u sudnici prilikom izricanja drugostepene presude 29. novembra 2017. godine. Događaj je bacio senku na presudu Žalbenog veća MKSJ koja je potvrdila dužine kazni i skoro sve tačke osuđujuće presude. Jedna od onih koja nije potvrđena je upravo ona koja se ticala rušenja Starog mosta. Naime, Žalbena veće je odbacilo presudu Pretresnog veća po tački 20. optužnice uz obrazloženje da nisu pronađeni dokazi o uništenju koje nije bilo opravdano vojnom nuždom.⁷⁶¹ Ovim

⁷⁵³ MKSJ, Tužilac protiv Prlića i drugih, IT-04-74, Druga izmenjena optužnica, 18. jul 2008. godine, par. 116.

⁷⁵⁴ *Ibid.*, par. 229.

⁷⁵⁵ MKSJ, Tužilac protiv Prlića i drugih, IT-04-74, Sažetak presude Pretresnog veća, 29. maj 2013. godine, 15–16.

⁷⁵⁶ MKSJ, Tužilac protiv Prlića i drugih, IT-04-74, Prvostepena presuda, 29. maj 2013. godine, vol. 3, par. 1582.

⁷⁵⁷ *Ibid.*, par. 1582.

⁷⁵⁸ *Ibid.*, par. 1583.

⁷⁵⁹ *Ibid.*, par. 1584.

⁷⁶⁰ *Ibid.*, par. 1587.

⁷⁶¹ MKSJ, Tužilac protiv Prlića i drugih, IT-04-74, Drugostepena presuda, 29. novembar 2017. godine, Vol. 1, par. 411.

je samo rušenje Starog mosta stavljeno u okvire zakona. Izazov sa kojim su se susreli i Pretresno i Žalbeno veće je deo šire rasprave među pravnicima i stručnjacima za međunarodno humanitarno pravo koja preispituje do koje mere vojna nužda opravdava uništavanje kulturne baštine.⁷⁶²

Obnovljeni Stari most je svečano otvoren 23. jula 2004. godine nakon rekonstrukcije finansirane sredstvima Uneska, Svetske banke, „Aga Kan“ fonda za kulturu, Svetskog fonda za spomenike (World Monuments Fund, WMF), Razvojne banke Saveta Evrope i vlada Bosne i Hercegovine, Holandije, Hrvatske, Italije i Turske.⁷⁶³ Sledeće 2005. godine Unesko ga je uvrstio na svoju listu Svetske kulturne baštine.⁷⁶⁴ Ova ponovno izgrađena veza između dva dela grada je trebala da grad poveže i u bukvalnom i u prenesenom značenju i obnovi pokidane veze između pripadnika dva naroda koji u gradu žive. Čini se međutim da obnavljanje tih veza teče sporije nego što se to inicijalno očekivalo, budući da su ionako neefikasne institucije Mostara bile u zastoju 12 godina, od 2008. do 2020. godine, usled nemogućnosti dve strane da se dogovore oko održavanja lokalnih izbora.⁷⁶⁵

Granatiranje Starog grada u Dubrovniku

Osnovan u 7. veku, Dubrovnik je jedan od najznačajnijih gradova na istočnoj obali Jadranskog mora. Procvat je doživeo u 13. veku kao trgovačka republika i bitan trgovački centar. Deo grada koji je poznat kao Stari grad obuhvata površinu od otprilike 13,38 hektara okruženih srednjovekovnim gradskim zidinama koje su građene od 12. do 17. veka.⁷⁶⁶ U sklopu Starog grada se nalaze brojne palate, crkve i javne zgrade a sam sistem fortifikacije je jedan od najreprezentativnijih u Evropi. Zbog svoje nesumnjive vrednosti, dubrovački Stari grad je 1979. godine upisan na listu Svetske kulturne baštine Uneska.⁷⁶⁷ Stari grad, osim što obiluje mnoštvom istorijsko-kulturnih spomenika, je 1991. godine bio dom između 7 i 8 hiljada ljudi što ga čini „živim“ gradom.

Neprijateljstva između JNA i hrvatskih snaga u južnom delu hrvatskog

---

⁷⁶² Maurice Cotter, „Military Necessity, Proportionality and Dual-Use Objects at the ICTY: A Close Reading of the Prlić et al. Proceedings on the Destruction of the Old Bridge of Mostar“, *Journal of Conflict and Security Law*, 23, br. 2 (2018), 304–305.

⁷⁶³ Maha Armaly, Carlo Blasi, Lawrence Hannah, „Stari Most: rebuilding more than a historic bridge in Mostar“,

Museum International, 56, br. 4 (2004), 7.

⁷⁶⁴ „Old Bridge Area of the Old City of Mostar“, <<https://whc.unesco.org/en/list/946/>> (15.11.2021.)

⁷⁶⁵ „Bosnian city of Mostar goes to polls after 12 years of deadlock“, <<https://www.theguardian.com/world/2020/dec/18/bosnian-city-of-mostar-set-for-local-elections-after-12-years-of-deadlock>> (15.11.2021)

⁷⁶⁶ MKSJ, Izveštaj veštaka dr Johna Allcocka, dok. pred. br. P14, 1–5, *Strugar*.

⁷⁶⁷ „Old City of Dubrovnik“, <<https://whc.unesco.org/en/list/95/>> (16.11.2021.)

priobalja su počela u septembru 1991. godine. Poslednjeg dana septembra po direktivi Generalštaba JNA izdato je naređenje da se blokira Dubrovnik.⁷⁶⁸ Grad je JNA napala 1. oktobra kada je počela višemesečna opsada. Istog dana je Dubrovnik prvi put granatiran, dok su na Stari grad prve granate pale između 23. i 24. oktobra.⁷⁶⁹ Usledio je prekid vatre koji je trajao od 26. oktobra do 8. novembra.⁷⁷⁰ Stari grad je opet napadnut od 10. do 12. novembra kada je JNA otvorila artiljerijsku paljbu i sa kopnenih i sa položaja na moru, i ispalila na desetine vođenih raketa.⁷⁷¹ Usledilo je još jedno primirje od 13. novembra do 6. decembra kada se dogodilo najrazarnije i najobimnije granatiranje Starog grada. Dok su još uvek trajali pregovori o trajnom prekidu vatre na grad su pale prve granate. Stari grad je gađan tokom celog dana a pripadnici JNA su „žestoko i bez disciplinovanog navođenja i korekcije vatre dejstvovali po Dubrovniku, uključujući Stari grad“.⁷⁷² Rezultat je bilo potpuno spaljivanje 6 zgrada i uništenje ili oštećenje najmanje dodatne 52 zgrade koje su uključivale gradske bedeme, samostane, crkve, džamiju, sinagogu, palate, rezidencijane kvartove i javne objekte i prodavnice.⁷⁷³

Za granatiranje Starog grada su pred MKSJ optuženi general-pukovnik Pavle Strugar koji je komandovao Drugom operativnom grupom zaduženom za vođenje borbi na području Dubrovnika i admiral Miodrag Jokić. Obojica su u tački 6. svojih optužnica optuženi za „uništavanje ili hotimično nanošenje štete ustanovama namenjenim religiji, dobrotvornim svrhama i obrazovanju, umetnosti i nauci, istorijskim spomenicima i umetničkim i naučnim delima“.⁷⁷⁴

S obzirom da se Jokić izjasnio krivim u njegovom slučaju nije bilo suđenja. U sporazumu o izjašnjanju o krivici stoji da je „Miodrag Jokić za protivpravno granatiranje znao od ranih jutarnjih sati 6. decembra 1991, a nije preduzeo nužne i razumne mere da spreči, umanji, zaustavi ili kazni one koji su bili pod njegovom komandom i koji su bili direktno odgovorni za granatiranje“.⁷⁷⁵ Jokić je osuđen zbog granatiranja koje se dogodilo 6. decembra 1991. godine i to po osnovu komandne odgovornosti, nepreduzimanja mera da napad spreči i nepokretanja disciplinskih mera protiv onih koji su napad izveli.⁷⁷⁶ Ovaj stav iz prvostepene presude je potvrđen

---

⁷⁶⁸ MKSJ, Direktiva za napad Op. Br. 2, dok. pred. br. D44, 1, *Strugar*.

⁷⁶⁹ MKSJ, Tužilac protiv Strugara, IT-01-42, Prvostepena presuda, 31. januar 2005. godine, par. 48, 50.

⁷⁷⁰ *Ibid.*, par. 52.

⁷⁷¹ *Ibid.*, par. 62–64.

⁷⁷² *Ibid.*, par. 136.

⁷⁷³ *Ibid.*, par. 320, 326.

⁷⁷⁴ MKSJ, Tužilac protiv Strugara, IT-01-42, Treća izmenjena optužnica, 12. decembar 2003. godine, par. 25.; MKSJ, Tužilac protiv Jokića, IT-01-42/1, Druga izmenjena optužnica, 27. avgust 2003. godine, par. 23.

⁷⁷⁵ MKSJ, Sporazum o izjašnjanju o krivici, par. 14, *Jokić*.

⁷⁷⁶ MKSJ, Tužilac protiv Jokića, IT-01-42/1, Prvostepena presuda o kazni, 18. mart 2004. godine, par. 28.

i pred Žalbenim većem.⁷⁷⁷ Osuđen je na sedam godina zatvora. Prevrtemeno puštanje na slobodu mu je odobreno 2008. godine. Zbog činjenice da se izjasnio krivim, saradivao sa tužilaštvom tokom procesa i po mišljenu Pretresnog veća iskazao iskreno žaljenje već 6. decembra 1991. godine, kazna mu je ublažena.⁷⁷⁸

Strugar je takođe proglašen krivim po tački optužnice koja se tiče uništavanja ili hotimičnog nanošenja štete kulturnim dobrima, ali je u njegovom slučaju bilo suđenja s obzirom na to da se izjasnio da nije kriv. U prvostepenoj presudi Pretresno veće je „konstatovalo da su snage JNA 6. decembra 1991. godine pod komandom optuženog izvele artiljerijski napad na Stari grad u Dubrovniku“.⁷⁷⁹ Žalbeno veće je prihvatilo zaključak Pretresnog veća „da su direktni izvršioци zločina bili svesni zaštićenog statusa kulturnih dobara u Starom gradu i da je napad na ta kulturna dobra bio nameran i da nije bio opravdan nikakvom vojnom nuždom“.⁷⁸⁰ Stoga je žalba optuženog po ovom osnovu odbijena. Strugar je osuđen na osam godina zatvora drugostepenom presudom. MKSJ mu je prevrtemeno puštanje na slobodu odobrio 2009. godine. Kazna je Strugaru ublažena, između ostalog, i zbog činjenice da je bio prvi državljanin Srbije i Crne Gore koji se dobrovoljno predao MKSJ 4. oktobra 2001. godine.⁷⁸¹

Može se zaključiti da ni Jokić ni Strugar nisu osuđeni zbog samog granatiranja dubrovačkog Starog grada, već zbog nemogućnosti da granatiranje spreče. Činjenica da je Stari grad i tada bio na listi Svetske kulturne baštine Uneska je zločin samo učinila ozbiljnijim jer, kako Pretresno veće navodi, u slučaju protiv Jokića „napad na Stari grad predstavljao je napad ne samo na istoriju i baštinu regiona, već i na kulturnu baštinu čovečanstva“.⁷⁸² Veće je u istom paragrafu istaklo i činjenicu da je Stari grad bio grad u kome se živelo, što je bila još jedna činjenica koja nije išla u prilog optuženima.

Presude protiv Jokića i Strugara zbog granatiranja Dubrovnika su značajne kako za proces tranzicione pravde na prostoru bivše Jugoslavije, tako i za međunarodno krivično pravo i pravnu praksu Međunarodnog krivičnog suda kao jedne od prvih presuda na sudovima za ratne zločine vezane za uništavanje kulturne baštine.

Obnavljanje spomenika i građevina starih više vekova je dugotrajan i skup proces. Zavod za obnovu Dubrovnika uspostavljen nakon zemljotresa 1979. godine je nakon rata preuzeo posao obnove oštećenja uzrokovanih granatiranjem 1991.

---

⁷⁷⁷ MKSJ, Tužilac protiv Jokića, IT-01-42/1, Drugostepena presuda o kazni, 30. avgust 2005. godine, par. 2.

⁷⁷⁸ *Ibid.*, par. 82.

⁷⁷⁹ MKSJ, Tužilac protiv Strugara, IT-01-42, Prvostepena presuda, 31. januar 2005. godine, par. 317.

⁷⁸⁰ MKSJ, Tužilac protiv Strugara, IT-01-42, Drugostepena presuda, 17. jul 2008. godine, par. 279.

⁷⁸¹ MKSJ, Tužilac protiv Strugara, IT-01-42, Prvostepena presuda, 31. januar 2005. godine, par. 472.

⁷⁸² MKSJ, Tužilac protiv Jokića, IT-01-42/1, Prvostepena presuda o kazni, 18. mart 2004. godine, par. 51.

godine.⁷⁸³ Posao koji i dalje traje. Iako je planirano da sve građevine budu obnovljene, gubitak po kulturnu baštinu je i dalje ogroman. Nekadašnje rupe od granata su reparirane ali taj reparirani deo je suštinski nov i tu je samo da zameni onaj stari koji je nepovratno izgubljen. Uostalom, ako danas posmatrate panoramu dubrovačkog Starog grada pažnju će vam možda privući i drugačije nijanse crepa, pokazatelj da prošlost ne bleedi tako brzo.

Zaključak

Profesorica rodni studija, tranzicione pravde i međunarodnog krivičnog prava Univerziteta u Birminghamu Džanin Klark se u svom članku „Uništavanje kulturne baštine u oružanom konfliktu“⁷⁸⁴ priseća konferencije Dijalozi o nasleđu MKSJ⁷⁸⁵ iz juna 2017. godine na kojoj je bila jedna od učesnica. MKSJ je učesnicima konferencije obezbedio materijale među kojima i dokumentarne filmove *Outreach* programa⁷⁸⁶ „Zločini pred Tribunalom: Višegrad“ i „Dubrovnik i zločini nad kulturnom baštinom“. Po rečima profesorke Klark, poslednjeg jutra konferencije na stolu se mogao naći veliki broj DVD izdanja drugog i tek poneki prvog filma. Pitanje koje se nameće, i koje i sama autorka članka postavlja, jeste – da li razlog za nezainteresovanost učesnika konferencije za drugi film potiče od osećanja i mišljenja da su zločini nad kulturnom baštinom manje važni od zločina nad ljudima?

Poslednjih godina smo svedočili uništavanju bitnih spomenika kulture i kulturne baštine poput Timbukua u Maliju ili Palmire u Siriji. Slučaj Al Mahdi⁷⁸⁷ pred Međunarodnim krivičnim sudom je uništavanje kulturne baštine i važnost procesuiranja ovog zločina doveo u fokus ne samo stručne, već i šire javnosti. Pravna praksa MKSJ je u tom smislu imala bitnu ulogu budući da predstavlja redak primer procesuiranja i osuđivanja pojedinaca po, između ostalog, i tačkama optužnice koji se tiču uništavanja kulturne baštine. Sud, međutim, kako smo mogli videti, nije bio konzistentan po ovom pitanju i mnogi zločini koji se tiču uništavanja kulturne

---

⁷⁸³ „O Zavodu“, <https://www.zod.hr/get/00_o_zavodu/53117/o_zavodu.html> (18.11.2021.)

⁷⁸⁴ Janine Clark, „The destruction of cultural heritage in armed conflict; the „human element“ and the jurisprudence of the ICTY“, *International Criminal Law Review*, 18, No. 1 (2018), 36-66. <<https://doi.org/10.1163/15718123-01801005>> (19.09.2021.)

⁷⁸⁵ „Konferencija Dijalozi o naslijeđu MKSJ – Sarajevo 2017“, <<https://www.icty.org/bcs/features/konferencije-o-naslijeđu-mksj/konferencija-dijalozi-o-naslijeđu-mksj-sarajevo>> (20.11.2021.)

⁷⁸⁶ „Dokumentarni filmovi“, <<https://www.icty.org/bcs/outreach/dokumentarni-filmovi-0>> (20.11.2021.)

⁷⁸⁷ Ahmad Al Faki Al Mahdi, član pokreta Ansar Dine, je 2016. godine osuđen na 9 godina zatvora pred Međunarodnim krivičnim sudom zbog uništavanja religioznih i istorijskih spomenika u gradu Timbuktu u Maliju u junu i julu 2012. godine. Al Mahdi je prva osoba koja je pred ovim sudom osuđena za uništavanje kulturne baštine i prva osoba koja je procesuirana samo zbog ovog zločina.; <<https://www.icc-cpi.int/mali/al-mahdi>> (20.11.2021.)

baštine su ostali nekažnjeni. Spaljivanje Vijećnice je jedan od njih. Ovoj tvrdnji se međutim mora pridodati činjenica da je Slobodan Milošević, kome je bilo suđeno i za ovaj zločin, preminuo pre izricanja presude. Slučaj rušenja Starog mosta u Mostaru imao je nešto bolju sudbinu pred MKSJ s obzirom na to da su za njegovo rušenje prvostepenom presudom osuđene vođe Herceg-Bosne. Drugostepena presuda je međutim ovu tačku optužnice odbacila na temelju opravdane vojne nužde budući da je ABiH koristila most tokom sukoba. Na kraju, granatiranje Starog grada u Dubrovniku je jedini od tri slučaja kojima se rad bavi za koji su počinioci osuđeni i prvostepenom i drugostepenom presudom pa se može reći da je jedino za njega pravda pred MKSJ zadovoljena.

Razlike su uočljive i u kategorizaciji tri analizirana zločina. Spaljivanje Vijećnice je, kao što smo videli, u prvobitnoj optužnici protiv Karadžića i Mladića bilo kategorizovano kao zločin protiv čovečnosti. U optužnici protiv Miloševića je međutim ovaj zločin kategorizovan i kao zločin protiv čovečnosti i kao ratni zločin. Sa druge strane, i rušenje Starog mosta i granatiranje dubrovačkog Starog grada su kategorizovani kao ratni zločin u optužnicama protiv Prlića i drugih, Strugara i Jokića.

Kulturna baština ima neprocenljivu nematerijalnu vrednost za bilo koji narod, ali i za čovečanstvo u celini. Za narode bivše Jugoslavije čija je istorija međusobno isprepletana ona potencijalno može imati i ulogu u pomirenju, koje je jedan od glavnih ciljeva tranzicione pravde, kroz okupljanja oko mesta koja su simbolički bitna za više od jednog naroda ili kroz diskusiju o osećanjima vezanim za uništenje kulturne baštine koja ne mogu a ne biti fundamentalno ista ili makar jako slična. Stoga je procesuiranje i kažnjavanje zločina nad kulturnom baštinom važno i u smislu slanja poruke da se ovakvi zločini neće i ne mogu tolerisati. Na ponovnom otvaranju Vijećnice u Sarajevu visoki izaslanik Valentin Inzko je rekao da ona povezuje Istok i Zapad, orijentalni i zapadnjački stil, kao simbol Sarajeva i kao simbol BiH i suživota na ovom prostoru.⁷⁸⁸ MKSJ je bio prekretnica i svojim optužnicama i presudama dao veliki doprinos međunarodnom pravu koje se tiče procesuiranja i kažnjavanja uništavanja kulturne baštine. Materijali koje je pritom sakupio će sigurno biti važan istorijski izvor za istraživače koji će se baviti ovom temom.

---

⁷⁸⁸ „Sarajevska Vijećnica ponovo u starom sjaju“, <<https://www.dw.com/bs/sarajevska-vije%C4%87nica-ponovo-u-starom-sjaju/a-17626421>> (20.11.2021.)

Spisak izvora i literature

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)

Vreme

Ažurirani Statut Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, 2009. <https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_bcs.pdf> (11.11.2021.)

Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, The Hague, 1954. <http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html> (11.11.2021.)

Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 1907. <<https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/195>> (11.11.2021.)

Rome Statute of the International Criminal Court, Rome, 1998. <<https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf>> (11.11.2021.)

Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 1999. <http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15207&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html> (11.11.2021.)

“Bosnian city of Mostar goes to polls after 12 years of deadlock“. <<https://www.theguardian.com/world/2020/dec/18/bosnian-city-of-mostar-set-for-local-elections-after-12-years-of-deadlock>> (15.11.2021)

“Destruction of cultural heritage is an attack on people and their fundamental rights – UN expert“. <<https://news.un.org/en/story/2016/10/543912-destruction-cultural-heritage-attack-people-and-their-fundamental-rights-un>> (10.11.2021.)

„Dokumentarni filmovi“. <<https://www.icty.org/bcs/outreach/dokumentarni-filmovi-0>> (20.11.2021.)

„Konferencija Dijalozi o naslijeđu MKSJ – Sarajevo 2017“. <<https://www.icty.org/bcs/features/konferencije-o-naslijedu-mksj/konferencija-dijalozi-o-naslijedu-mksj-sarajevo>> (20.11.2021.)

„O Zavodu“. <https://www.zod.hr/get/00_o_zavodu/53117/o_zavodu.html> (18.11.2021.)

“Old City of Dubrovnik“. <<https://whc.unesco.org/en/list/95/>> (16.11.2021.)

“Old Bridge Area of the Old City of Mostar”. <<https://whc.unesco.org/en/list/946/>> (15.11.2021.)

“Old bridge with towers, the architectural ensemble“. <http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2493> (15.11.2021.)

„Sarajevska Vijećnica ponovo u starom sjaju“. <<https://www.dw.com/bs/sarajevska-vije%C4%87nica-ponovo-u-starom-sjaju/a-17626421>> (20.11.2021.)

„Uspostavljanje Međunarodnog suda“. <<https://www.icty.org/bcs/o-mksj/tribunal/uspostavljanje>> (10.11.2021.)

Armaly, Maha. Blasi, Carlo. Hannah, Lawrence. „Stari Most: Rebuilding More Than a Historic Bridge in Mostar“, *Museum International*, 56, No. 4, 2004.

Balcells, Marc. „Left Behind? Cultural Destruction, the Role of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia in Deterring it and Cultural Heritage Prevention Policies in the Aftermath of the Balkan Wars“, *European Journal on Criminal Policy and Research*, 21, No. 1, 2013.

Brammertz, Serge. Hughes, Kevin C. Kipp, Alison. Tomljanovich, William B. “Attacks against Cultural Heritage as a Weapon of War: Prosecutions at the ICTY”, *Journal of International Criminal Justice*, 14, No. 5, 2016.

Clark, Janine. „The destruction of cultural heritage in armed conflict; the „human element“ and the jurisprudence of the ICTY“, *International Criminal Law Review*, 18, Vol. 1, 2018.

Cotter, Maurice. „Military Necessity, Proportionality and Dual-Use Objects at the ICTY: A Close Reading of the Prlić et al. Proceedings on the Destruction of the Old Bridge of Mostar“, *Journal of Conflict and Security Law*, 23, Vol. 2, 2018.

Gottlieb, Yaron. “Attacks Against Cultural Heritage as a Crime Against Humanity”, *Case Western Reserve Journal of International Law*, 52, Vol. 1, 2020.

ICOMOS International Cultural Tourism Charter: Principles And Guidelines For Managing Tourism At Places Of Cultural And Heritage Significance, 2002.

Lempi, Džon R. *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd: Dan Graf, 2008.

Riedlmayer, Andras. „The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina“, *Middle East Studies Association Bulletin*, 29, No. 1, 1995.

THE DESTRUCTION OF CULTURAL HERITAGE AS A WAR CRIME AND CRIME AGAINST HUMANITY: THE JURISPRUDENCE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA (ICTY)

Summary

The Yugoslavian Wars resulted in the death of thousands of people and the vast destruction of cultural heritage. Among the most prominent pertaining cases are the burning of the City Hall in Sarajevo, the destruction of the Old Bridge in Mostar, and the shelling of the Old Town in Dubrovnik. In order to prosecute and punish crimes listed above, but not limited to, the UN established the ICTY in 1993. In the case of the burning of the City Hall in Sarajevo, there was no judgment, partly due to the death of Slobodan Milošević prior to sentencing. Those responsible for the destruction of the Old Bridge were found guilty of this crime after the trial, but the Appeal Chamber acquitted them on the grounds of military necessity. Last but not least, Pavle Strugar and Miodrag Jokić were both sentenced for the shelling of the Old Town in Dubrovnik. Besides the results, cases also differentiated in the categorization since all three of them were classified as war crimes but the first one was also prosecuted as a crime against humanity.

The destruction of cultural heritage during an armed conflict has long been neglected in terms of prosecution and punishment at the international tribunals for which reason the jurisprudence of the ICTY represents a valuable contribution to international humanitarian law. Additionally, the archive of the ICTY provides researchers with extensive material for the analysis of the Yugoslavian Wars.

Keywords: Cultural heritage, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), Yugoslavian Wars, Dubrovnik, City Hall in Sarajevo, Old Bridge in Mostar

---

Vanja Đurđić

student osnovnih studija

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju

„DUBINA 2“: RATNI ZLOČIN KOJI I DALJE TRAJE

Apstrakt: Za vreme rata na Kosovu (1998–1999), bezbednosne snage Savezne Republike (SR) Jugoslavije u čijem su sastavu bile jedinice Vojske Jugoslavije (VJ) i Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), kao i paravojne formacije pod kontrolom Službe državne bezbednosti (SDB), počinile su mnogobrojne zločine. Najveći broj zločina na Kosovu od strane srpskih snaga počinjen je nad albanskim stanovništvom. Ti zločini uključivali su ubistva, silovanja, otmice i etničko čišćenje. Ovaj rad će se baviti zločinima počinjenim na Kosovu, operacijom uklanjanja tela albanskih žrtava sa Kosova i njihovim transportom u masovne grobnice u Srbiji pod nazivom „Dubina 2“, kao i ignorisanjem i potpunim zaboravom ovog zločina od strane šire srpske javnosti. U radu ću pokazati, koristeći činjenice utvrđene u sudskim postupcima pred Međunarodnim krivičnim tribunalom/sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu (MKTJ/MKSJ), kao i drugim izvorima, odgovornost najviših vojnih, bezbednosnih i političkih vrhova SR Jugoslavije za ovu operaciju, kao i njihovu upoznatost sa zločinima koje su srpske snage činile na Kosovu u periodu 1998–1999. godine. Takođe, u fokus ću staviti i nepostojanje memorijalizacije masovnih grobnica u kojima su tela žrtava pronađena.

Ključne reči: rat na Kosovu, masovne grobnice, „Dubina 2“, zločin, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju.

Uvod

Od samog nastanka zajedničke države Južnih Slovena pitanje albanske populacije u njoj je bilo jedno od pitanja koje je zaokupljalo zajedničku državu. Odnosi između Srba i Albanaca su bili viševekovni, i prožmati sukobima i optužbama obe strane o zločinima počinjenim u balkanskim ratovima, Prvom i Drugom svetskom ratu. Za Srbe i Albance Kosovo je zauzimalo ključno mesto u kulturnom i političkom napretku i obe su strane dokazale svoju rešenost da se bore za njega.⁷⁸⁹ Uzajamna percepcija Srba i Albanaca je tradicionalno obeležena negativnim stereotipima koji

⁷⁸⁹ Human Rights Watch, *Po naređenju – ratni zločini na Kosovu*, oktobar 2001. godine, 45.

se u kriznim situacijama veoma lako oživljavaju.⁷⁹⁰ Zadržavanje Kosova i njegovih istorijskih znamenitosti u okviru Srbije postao je centralni cilj srpskih nacionalista, počevši od Prvog balkanskog rata i tokom celog 20. veka. Posle krvavog Drugog svetskog rata, i dolaska na vlast Komunističke Partije Jugoslavije, pod vođstvom Maršala Josipa Broza Tita, donosi se novi Ustav, koji je definisao državu i narode koji žive u njoj. Albanci, iako su bili, po brojnosti, jedna od većih etničkih zajednica u Jugoslaviji, ustavom nisu dobili status “konstitutivnog naroda” već su definisani kao “narodnost”.⁷⁹¹

Do promene dolazi 1974. godine, kada se donosi novi Ustav, kojim Kosovo dobija status autonomne pokrajine u okviru Socijalističke Republike Srbije (SR Srbije u daljem tekstu). Time je Kosovo dobilo pravo da ima svoj Ustav, svog predstavnika u predsedništvu Federacije, narodnu banku, policiju, pokrajinsku skupštinu i vladu.⁷⁹² Politička elita u Srbiji nikada nije prihvatila autonomiju Kosova, i doživljavala ju je kao pretnju srpskim interesima i suverenitetu.⁷⁹³ Autonomija Kosova i Vojvodine, kako su tvrdili neki, oslabila je snagu Srbije unutar Jugoslavije, a dalje su tvrdili da je upravo slabljenje Srbije bio glavni cilj Ustava iz 1974. godine. Te kritike naročito postaju sve glasnije i otvorenije se o njima priča posle 1980. godine, i smrti Josipa Broza Tita.⁷⁹⁴ Već sledeće, 1981. godine, dolazi do masovnih protesta kosovskih Albanaca, predvođenih studentima, na kojima je traženo da Kosovo postane republika, pored drugih zahteva. Odgovor saveznih vlasti je bio brz i brutalan. Poslate su vojne i policijske jedinice na Kosovo, koje su silom ugasile proteste, nekoliko kosovskih Albanaca je ubijeno, proglašeno je vanredno stanje i sledećih meseci su se desila brojna hapšenja. Pošto su se nemiri nastavili, sledećih 7 godina, prema zvaničnim podacima, oko 7000 kosovskih Albanaca je bilo osuđeno na kraće kazne zatvora, dok je 1750 bilo osuđeno na duže kazne, sve do 15 godina, u vezi sa nacionalističkom delatnošću.⁷⁹⁵

Uporedo sa tim, ili kao reakcija na događaje na Kosovu, dolazi do eksplozije srpskog nacionalizma, i vodeću ulogu preuzima Srpska pravoslavna crkva (SPC u daljem tekstu). Uskoro javnost SR Srbije je bila preplavljena pričama i svedočenjima o stradanju Srba na Kosovu. Na ta svedočenja reagovali su neki članovi SPC koji su otvorenim pismima i objavljivanjem “Apela” tražili od vrha SPC i SR Srbije da preuzmu potrebne korake kako bi sprečili “Istrebljenje Srba na Kosovu”.⁷⁹⁶ Dolazi do objavljivanja naučnih radova i knjiga, kao što je bila “Knjiga o Kosovu” Dimitrija

---

⁷⁹⁰ Srđa Popović, Dejan Janča, Tanja Petovar, *Izveštaj nezavisne komisije: Kosovski čvor: Drešiti ili seći?*, biblioteka Hronos, Beograd 1991, 8.

⁷⁹¹ HRW, *nav. delo*, 46.

⁷⁹² OEBS, „*Kako viđeno tako rečeno*“, 1999. godina, 3.

⁷⁹³ HRW, *nav. delo*, 47.

⁷⁹⁴ *Ibid.*

⁷⁹⁵ OEBS, *nav. delo*, 4.

⁷⁹⁶ Јасна Драговић-Сосо, „*Спасиоци нације*“: интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма, Лондон 2002, 125.

Bogdanovića, u kojima se Kosovo predstavlja kao “srpska zemlja” na kojoj je srpski narod stradao od “albanskih kolonizatora”.⁷⁹⁷

U takvoj, napetoj i zapaljivoj situaciji, dolazi do pojavljivanja Memoranduma SANU, koji se bavio “srpskim pitanjem” i navodnom zaverom protiv Srbije koju su predvodile Hrvatska i Slovenija,⁷⁹⁸ i u njemu su napadnuti srpski političari da ne čine dovoljno da zaštite srpski narod. Iako je Memorandum bio napadnut od strane većine vodećih političara u zemlji, uključujući i predsednika SR Srbije, Ivana Stambolića, ideje iznete u Memorandumu, su bile ideje koje su postajale sve zastupljenije i rasprostranjenije u srpskom narodu.⁷⁹⁹

Strah i sve izraženiji nacionalizam među Srbima je bio opasan za društvo i državu, ali i potencijalno veoma koristan za političara koji je stremio ka moći. Političar koji je toga bio najbolje svestan i koji je odlučio da iskoristi te faktore u svrhu svog političkog uspona bio je Slobodan Milošević, tadašnji predsednik Saveza komunista Srbije. Tokom nereda na Kosovu i protesta Srba na Kosovu, Slobodan Milošević je došao u sam centar pažnje javnosti. Demonstrante je pridobio rečenicom “Niko ne sme da vas bije” i taj poklič je uskoro korišćen kako bi se Milošević prikazao kao branilac kosovskih Srba i Srba širom SFRJ.⁸⁰⁰ Milošević nije mirovao i brzo je krenuo u konsolidaciju moći u svojim rukama, preko nacionalizma, čiji je vođa postao, a posle Osme sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, i pobede njegove struje, Slobodan Milošević je postao najmoćniji čovek Srbije.⁸⁰¹

Novu priliku da se pokaže kao nacionalni lider svih Srba, Slobodan Milošević je dobio i iskoristio, 28. juna 1989. godine, na 600. godišnjicu Kosovske bitke, kada je održao govor na Gazimestanu gde je najavio buduće bitke,⁸⁰² što su mnogi videli kao najavu krvavog raspada Jugoslavije koji će uslediti nekoliko godina kasnije. Kako je sva moć u SR Srbiji bila u njegovim rukama, Milošević se okrenuo problemu Kosova, i njegovog ustavnog uređenja, koje su srpski nacionalisti hteli da promene izmenama Ustava. Na sve to kosovski Albanci su reagovali protestima, štrajkovima i demonstracijama, na kojima su mnogi Albanci bili uhapšeni, ali nisu uspeali da spreče plan srpske političke elite. Skupština SR Srbije je 1988. godine donela ustavne amandmane koji su utirali put promenama srpskog ustava. Azem Vlasi, vodeća politička ličnost Albanaca na Kosovu je razrešen dužnosti.

Kao odgovor na smenu Azema Vlasija, dolazi do izbivanja novih demonstracija,

---

⁷⁹⁷ *Ibid*, 127.

⁷⁹⁸ OEBS, *nav. delo*, 4.

⁷⁹⁹ HRW, *nav. delo*, 48-49.

⁸⁰⁰ HRW, *nav. delo*, 49.

⁸⁰¹ *Ibid*, 50.

⁸⁰² *Ibid*, 52.

koje je srpska vlast ugušila slanjem vojske u pokrajinu, koja je zavela vanredno stanje, a Azem Vlasi biva uhapšen. Ubrzo je Skupština Kosova, u kojoj su bili većinski Albanci, ali pod izuzetnim pritiskom iz Beograda, prihvatila ponuđene amandmane kojima je Kosovo vraćeno pod kontrolu Srbije.⁸⁰³ Albanci su se tome usprotivili, ali nasilnom reakcijom bezbednosnih struktura SR Srbije, otpor je ugašen krvavo, uz 24 ubijenih. Albanski poslanici skupštine Kosova su 2. jula 1990. godine proglasili nezavisnost Kosova,⁸⁰⁴ ali ta odluka nije mnogo uticala na situaciju na terenu i Kosovo je čvrsto bilo u rukama Beograda. Iako je situacija na Kosovu bila od velike važnosti, ipak događaji koji su usledili su Kosovo pomerili sa prvog mesta briga srpskog političkog vrha, a to je bio raspad Jugoslavije 1991. godine.

Kosovo tokom devedesetih

Iako tačan datum još nije određen za zvaničan početak raspada SFRJ, godina u kojoj su krenuli sukobi je 1991. godina, i to sukobom između Jugoslovenske Narodne Armije (JNA) i slovenačke Teritorijalne odbrane (TO), juna 1991. godine. Ratovima vođenim na teritoriji bivše Jugoslavije u periodu od 1991-1995. godine se u ovom delu neću baviti, već ću samo prikazati situaciju na Kosovu tokom njih, kako bih prikazao dodatni kontekst za rat koji će uslediti posle završetka ovih ratova, i raspada SFRJ.

Kosovski Albanci pokušavaju da se izbore za svoju nezavisnost od Jugoslavije i na referendumu iz septembra 1991. godine, ogromnom većinom i glasaju za nezavisnost. Ipak to nije našlo na podršku od strane međunarodne zajednice i samo je Republika Albanija priznala Kosovo kao nezavisnu državu.⁸⁰⁵ Jugoslovenske vlasti naravno, taj referendum i njegove rezultate nisu prihvatili niti priznali, i Kosovo postaje teritorija pod punom policijskom kontrolom Beograda. Srpske snage, stacionirane na Kosovu, pod izgovorom da su tamo da se bore protiv "albanskog secesionizma" su redovno i na velikoj razmeri kršile ljudska prava kosovskih Albanaca. Uobičajeno je postalo policijsko nasilje, mučenja, otmice, hapšenja po etničkoj i političkoj pripadnosti. Ukinuta je nezavisnost kosovskog obrazovanog sistema, zatvara se većina škola na albanskom jeziku, albanskim profesorima se ne isplaćuju plate, a posle se masovno otpuštaju, i zbog svega toga dolazi do masovnog iseljavanja Albanaca, u zemlje zapadne i centralne Evrope.⁸⁰⁶ Albanci, pod pritiskom državnog aparata, organizuju svoje paralelne institucije, privatne škole i političke partije. Kao najpopularnija partija, na izborima 1992. godine pokazala se Demokratski savez Kosova (DSK) koju je predvodio Ibrahim Rugova, koji je bio i proglašen za predsednika Kosova.⁸⁰⁷

⁸⁰³ *Ibid*, 50-51.

⁸⁰⁴ OEBS, *nav. delo*, 5.

⁸⁰⁵ HRW, *nav. delo*, 54.

⁸⁰⁶ *Ibid*, 55-56.

⁸⁰⁷ OEBS, *nav. delo*, 5.

Zbog procene realne situacije na terenu DSK je odbio ponude hrvatskih i bosanskih lidera o otvaranju novog fronta ka Srbiji, i DSK je zastupao pravac da do rešenja treba doći mirnim putem.⁸⁰⁸ Ta politika je DSK donela podršku mnogih zapadnih vlada, naročito vlade Sjedinjenih Američkih Država (SAD), ali one još nisu bile spremne da podrže nezavisnost Kosova.⁸⁰⁹

Ipak politika traženja dogovora, koju je zastupao Rugova, je polako gubila popularnost među albanskim stanovništvom, naročito posle Dejtonskog sporazuma⁸¹⁰, kojim je završen rat u Bosni i Hercegovini. Albanci nisu bili pozvani na pregovore u Dejtonu, niti je albansko pitanje tamo pokrenuto, i sve više stanovništva je počelo da iskazuje svoj stav da je sukob jedino rešenje.⁸¹¹ Kreću sporadični napadi na civile svih nacionalnosti a u leto 1996. godine postaju sve češći napadi na pripadnike MUP-a na Kosovu. Odgovornost za napade je preuzela do tada nepoznata organizacija pod nazivom Oslobođilačka vojska Kosova (OVK). U pismima poslatim faksom medijima, grupa je kritikovala "pasivan" pristup rukovodstva kosovskih Albanaca i obećala da će nastaviti s napadima do oslobođenja Kosova od srpske vladavine.

Sredinom 1996. godine u oblastima gde su se dešavali napadi OVK-a srpska policija i specijalne snage bezbednosti već su se po jasnom obrascu neselektivno svetile kosovskim Albancima, proizvoljnim i bezobzirnim akcijama. Policija je upadala u domove Albanaca bez naloga i lišavala ih slobode, često ih pri tom i fizički zlostavljala. Mnogi pojedinci koji su putovali kroz oblasti u kojima se sumnjalo da je OVK aktivan zaustavljani su, ispitivani i prebijani.⁸¹² Kršenje ljudskih prava u pokrajini bilo je u porastu krajem 1996, pošto su vlasti htele da uguše rastuću pobunu. Policija je gotovo nekažnjeno maltretirala, u nekim slučajevima i ubijala kosovske Albance. Postojala su tri najčešća vida policijskog nasilja: nasumična prebijanja na ulicama i drugim javnim mestima, ciljni napadi protiv politički aktivnih kosovskih Albanaca, ili samovoljna odmazda zbog napada snaga OVK-a na srpske policajce.⁸¹³

OVK je, takođe, pojačala svoju delatnost tokom 1997. i početkom 1998, napadajući policijske stanice, policajce, srpske civile i kosovske Albance koji su radili za vlasti ili u saradnji sa njima. Za dve godine svog postojanja, sve do sredine januara 1998, priznala je ubijanje ukupno 10 srpskih policajaca i drugih zvaničnika, kao i 11 kosovskih Albanaca.⁸¹⁴

---

⁸⁰⁸ HRW, *nav. delo*, 57.

⁸⁰⁹ *Ibid*, 58.

⁸¹⁰ Dejtonski sporazum je podelio bivšu jugoslovensku republiku Bosnu i Hercegovinu na dva entiteta: Republiku Srpsku i Federaciju Bosne i Hercegovine. Stanovništvo u Republici Srpskoj je nakon etničkog čišćenja velikih razmera za vreme rata bilo skoro u potpunosti srpsko.

⁸¹¹ HRW, *nav. delo*, 59.

⁸¹² *Ibid*, 61.

⁸¹³ *Ibid*, 63.

⁸¹⁴ OEBS, *nav. delo*, 6.

Tako se Kosovo našlo u spirali nasilja i odmazda koje su postajale dnevna norma u životu svih građana Kosova. Međunarodna zajednica, koja je htela da zaustavi sve veće nasilje, ali koja takođe nije podržavala nezavisnost Kosova, je pokušavala različitim političkim kanalima da zaustavi nasilje, tražili su veća prava za kosovske Albance i podsticali su dijalog između Albanaca i Srba.⁸¹⁵ Ipak situacija na terenu se promenila 1997. godine, posle nereda i revolucije u Albaniji, kada su velike količine naoružanja i municije završile na Kosovu, u rukama OVK.⁸¹⁶

Krajem 1997. godine izbijaju veliki studentski protesti širom Kosova, zahtevajući implementaciju sporazuma Miloševića i Rugove iz 1996. godine i ponovno otvaranje univerziteta na albanskog jeziku. Kao i do tada srpska policija je iskoristila silu da rasturi demonstrante, i za mnoge, kako Albance tako i Srbe, mirni studentski pokret predstavljao je poslednju priliku da se izbegne direktan oružani sukob u pokrajini.⁸¹⁷

Oružani sukob na Kosovu

U predmetu *Dorđević* pred MKSJ, stoji da je oružani sukob između snaga Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), a to su bile VJ i MUP i snaga OVK počeo krajem maja 1998. godine i trajao do juna 1999. godine, a da je od 24. marta 1999. počeo međunarodni oružani sukob između SRJ i NATO alijanse, koji je isto trajao do juna 1999. godine. Ipak i pre maja 1998. godine je došlo do oružanih sukoba i ratnih zločina. Početkom 1998. godine, srpske snage u pokrajnu šalju specijalne snage bezbednosti, Te snage su, kao odgovor na sukobe sa OVK, vršile masovna kršenja ljudskih prava kosovskih Albanaca i napadaju albanska sela.⁸¹⁸

Jedan od takvih napada je bio u dolini Drenice, gde je bilo uporište OVK. Napadnuto je selo Prekaz, 5. marta i tom prilikom je ubijen Adem Jašari, vođa OVK, kao i 54 člana njegove porodice, među kojima je bilo žena i dece.⁸¹⁹ Albansko stanovništvo, ogorčeno masakrom u Drenici, u sve većem broju prilazi OVK, čiji broj boraca naglo raste posle ovog događaja. Pobunjenički oružani pokret rastao je kako je rastao i sukob.⁸²⁰ Novac iz dijaspore, koji je prethodno dolazio na račun DSK-a, uveliko se preusmeravao na finansiranje OVK-a preko fonda poznatog pod imenom "Domovina zove". Albanci iz Zapadne Evrope, a kasnije i iz SAD-a, u sve većem broju pridruživali su se pobunjenicima.⁸²¹ U pokrajinu su bila poslana značajna vojna pojačanja u maju 1998.

---

⁸¹⁵ HRW, *nav. delo*, 67.

⁸¹⁶ *Ibid*, 66.

⁸¹⁷ *Ibid*.

⁸¹⁸ OEBS, *nav. delo*, 6.

⁸¹⁹ HRW, *nav. delo*, 68.

⁸²⁰ OEBS, *nav. delo*, 6.

⁸²¹ HRW, *nav. delo*, 70.

Ne obazirući se na „snažno poslednje upozorenje“ evropskih vlada u junu, srpske snage su počele da koncentrišu svoja dejstva u regionu Drenice i duž jugozapadne granice, koristeći artiljeriju da bi isterale seljane iz njihovih kuća, koje su zatim bile pljačkane i paljene. Humanitarne organizacije su procenile da je između aprila i septembra 1998. iz svojih domova bilo isterano nekih 200.000–300.000 ljudi.⁸²²

Međunarodna zajednica je sa nezadovoljstvom posmatrala ove događaje i ulagala je znatan napor kako bi došlo do prekida sukoba na Kosovu, uz pretnje spoljnih sankcija SR Jugoslaviji. Ipak, bez obzira na stalno državno nasilje, pretnje sankcijama i ostalim kaznenim merama sprovodile su se slabo ili ih nije ni bilo. Posle i najmanjeg poboljšanja odmah su činjeni ustupci, nakon čega bi srpski komandanti, pod Miloševićevom komandom, odmah naređivali ponovno nasilje.⁸²³

Međunarodna zajednica je pokušavala da izvrši pritisak na Miloševića, koristeći se i rezolucijama Ujedinjenih nacija (UN) koje su se odnosile na sukob na Kosovu,⁸²⁴ i preko Ričarda Holbruka,⁸²⁵ koga su poslali bili u Beograd da ubedi Miloševića da se povinuje rezoluciji 1199 UN. Posle teških pregovora sporazum Milošević–Holbruk je bio postignut. Prema sporazumu, Milošević je trebalo da sa Kosova povuče specijalne i policijske jedinice. Beograd se složio da dozvoli pristup 2.000 civilnih OEBS-ovih posmatrača sa zadatkom da nadgledaju i potvrde sprovođenje sporazuma. Većinu dogovorenih odredbi Milošević nije ispunio.

Događaj koji je preokrenuo i zaoštrio situaciju na Kosovu je bio masakr u Račku, 15. januara 1999. godine. Reakcije su bile brze, šef misije OEBS-a Vilijam Voker je bio proteran iz zemlje, pošto je javno govorio o srpskoj odgovornosti za počinjeni masakr, za koji su srpske snage tvrdile da je bila u pitanju legitimna bezbednosna operacija ali sam Voker je odbio da ode iz zemlje.⁸²⁶ Masakr u Račku izazvao je gnušanje javnosti na Zapadu i zapadne vlade su počele da se dogovaraju oko načina da se diplomatija podupre silom. NATO je pojačao pretnje vojnom akcijom koje je uslovljavao prestankom napada na civile.⁸²⁷ Organizovana je mirovna konferencija u Rambujeu i tamo je predložen srpskoj i albanskoj strani plan koji je predviđao stacioniranje 30000 hiljada NATO trupa na Kosovu, u svojstvu mirotvoraca, kao i znatnu autonomiju i samoupravu za Kosovo unutar Jugoslavije, zaštićenu jakim snagama NATO-a na terenu.⁸²⁸

---

⁸²² OEBS, *nav. delo*, 6.

⁸²³ HRW, *nav. delo*, 70.

⁸²⁴ UN rezolucije 1160, 1199.

⁸²⁵ Ričard Holbruk, američki diplomata, jedan od kreatora Dejtonskog sporazuma, specijalni izaslanik za Balkan, postavljen od strane predsednika Sjedinjenih Američkih Država, Bila Klintonu.

⁸²⁶ OEBS, *nav. delo*, 7.

⁸²⁷ HRW, *nav. delo*, 92.

⁸²⁸ OEBS, *nav. delo*, 7.

Konačni status Kosova trebalo je da se reši u naredne tri godine, na međunarodnoj konferenciji. Pod pritiskom zapadnih sila kosovski Albanci su potpisali sporazum, dok je srpska strana odbila, pošto je imala probleme sa odredbama u sporazumu koji su dozvoljavali da NATO ima neograničen pristup celoj teritoriji Jugoslavije, i pravo da pojedince lišava slobode, i napustila konferenciju.⁸²⁹ NATO je počeo pripreme za bombardovanje, a u poslednjem pokušaju da se izbegne bombardovanje, Ričard Holbruk odleteo je za Beograd da se sastane s Miloševićem i da ponovi pretnju o vazдушnim napadima ukoliko ovaj ne potpiše sporazum. Otišao je praznih ruku 23. marta, a sledećeg dana NATO je počeo vazdušne udare ne čekajući odobrenje Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija.⁸³⁰

Zločini na Kosovu počinjeni po početku NATO bombardovanja

Vazdušni napadi NATO alijanse počeli su 24. marta a završili su se 9. juna 1999. godine povlačenjem srpskih snaga sa Kosova i ulaskom NATO trupa. Po pokretanju NATO intervencije, 24. marta 1999. godine, dolazi do intenziviranja kampanje zločina nad albanskim stanovništvom na Kosovu, pa je tako samo u prvoj nedelji NATO intervencije, od 24. do 31. marta, ubijeno 2067 albanskih civila, a počinioци su bili srpske snage bezbednosti, vojska, policija i paravojne formacije koje su bile stacionirane na Kosovu. Do kraja rata ubijeno je još 5009 civila albanske nacionalne pripadnosti.⁸³¹ MKSJ je u pravnosnažnim presudama u predmetima *Đorđević i Šainović i dr.* ustanovio da su u periodu od kraja marta do početka juna 1999. godine, u široko rasprostranjenim i sistematskim akcijama, VJ i MUP sa Kosova proterali najmanje 700.000 albanskih civila.⁸³² U ovom radu baviću se samo zločinima za koje je vezana operacija „Dubina 2“ a ne svim zločinima koji su počinjeni tokom rata, pošto bi to zahtevalo ozbiljniju i veću studiju. Zločini kojima ću se baviti u ovom tekstu počinjeni su od strane srpskih snaga na Kosovu u vremenskom periodu kraj marta-kraj maja 1999. godine i to u opštinama: Prizren, Lipljan, Vučitrn, Đakovica, Kosovo Polje, Peć, Suva Reka, Orahovac, Dečani, Podujevo i Istok.

Prvi zločin koji ću opisati je zločin počinjen u Suvoj Reci, 26. marta 1999. godine. Tom prilikom je ubijeno 46 pripadnika porodice Beriša, najviše u piceriji „Kalabrija“.⁸³³ Napad na porodicu Beriša je izvršen kao osveta zbog činjenice da je njihovu kucu koristila Verifikaciona Misija za Kosovo u sklopu Organizacije za

⁸²⁹ HRW, nav. delo, 93.

⁸³⁰ *Ibid*, 94.

⁸³¹ Fond za humanitarno pravo, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, Beograd 2017, 9.

⁸³² Fond za humanitarno pravo, *Dosije: Operacija Reka*, Beograd 2015. 9.

⁸³³ FHP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, str. 14.

evropsku bezbednost i saradnju (OEBS KVM), koja je napustila područje Suve Reke 20. marta, neposredno pred početak NATO bombardovanja.⁸³⁴ Situacija se drastično promenila posle odlaska OEBS-KVM. Već 22. marta je počela pucnjava i ljudi su počeli da napuštaju grad. Napetost je eksplodirala i masovno proterivanje stanovnika Suve Reke se desilo u munjevitoj operaciji srpskih snaga koja je počela oko 24. marta. Glavna ofanziva, u kojoj je ubijen veliki broj civila, trajala je svega nekoliko dana. Po izjavama svedoka zločina srpske snage i paravojne jedinice su opkolile grad i zauzele veći broj pozicija. Stanovnici su bežali u panici čim je počelo pucanje. Po svemu sudeći, srpske snage su namerno pucale na civile koji su bežali. Već sledećeg dana, 25. marta, srpske snage su ušle u Suvu Reku i izvršili su upad u kuću porodice Beriše.⁸³⁵ Po svedočenju Šurete Beriše (Shyhrete Berisha), koja je preživela masakr, pred MJKS u predmetu *Milošević*, 10. juna 2002. godine, saznajemo kako su pripadnici MUP-a u Suvoj Reci izvršili masakr, po kućama i u piceriji "Kalabrija", i da su svesno počinili zločin nad albanskim stanovništvom Suve Reke.⁸³⁶ U predmetu protiv *Suva Reka*, Viši sud u Beogradu je utvrdio da su počinio masakra u Suvoj Reci pripadnici Odeljenja unutrašnjih poslova (OUP) Suva Reka: Slađan Čukarić, Radovan Tanović, Miroslav Petković i Milorad Nišavić po naređenju komandira OUP-a Suva Reka Radojka Repanovića.⁸³⁷

Do zločina u Landovicu, opština Prizren, došlo je za vreme zajedničke operacije VJ i MUP-a, 26. marta 1999. godine. Akciju je predvodila 549. motorizovana brigada VJ, stacionirana u Prizrenu, čiji je komandant bio pukovnik Božidar Delić.⁸³⁸ U Landovicu su srpske snage ušle 26. marta i odmah počele granatiranje i pucanje na sve što se kretalo.⁸³⁹ Ubijeno je 17 albanskih civila, od čega su pet bile žene, a sedmoro deca.⁸⁴⁰

U zločinu izvršenom u Kosovo Polju, u periodu od 24. marta do 1. aprila 1999. godine, po svedočenjima preživelih kao i po svedocima ispred MKSJ u predmetima *Dorđević* i *Šainovic i drugi*, srpske snage su ubile najmanje 56 albanskih civila, od čega 15 žena i četvoro dece. Pomoću izjave svedokinje, datoj Fondu za humanitarno pravo (FNP), znamo da su počinio ovog zločina su bili pripadnici MUP-a,⁸⁴¹ a i

⁸³⁴ OEBS, *nav. delo*, 39.

⁸³⁵ *Ibid*, 363-364.

⁸³⁶ Svedočenje Šurete Beriše pred MKSJ u predmetu *Milošević* od 10. juna 2002. godine. <https://www.icty.org/bcs/content/shyhrete-berisha>.

⁸³⁷ Presuda Višeg suda u Beogradu K Po2 48/2010 od 15. decembra 2010. godine u predmetu protiv *Suva Reka*; Presuda Apelacionog suda u Beogradu Kž1 Po2 4/11 od 6. juna 2011. godine u predmetu protiv *Suva Reka*.

⁸³⁸ FHP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, 14.

⁸³⁹ OEBS, *nav. delo*, 336.

⁸⁴⁰ FHP, *nav. delo*, 14.

⁸⁴¹ FHP, *nav. delo*, 13.

takođe znamo da su u toj oblasti takođe delovali “Tigrovi” koje je predvodio Željko Ražnatović Arkan, a koji su bili pod kontrolom SDB, specijalna anti-teroristička jedinica Resora javne bezbednosti (RJB) kao i “Vukovi sa Vučijaka” dobrovoljačka jedinica koja je došla iz Bosne.⁸⁴² Do novog zločina u opštini Kosovo Polje dolazi 21. aprila u mestu Nakarade. Tom prilikom su srpske snage uhapsile 16 članova porodice Mirena, koji su odvedeni u nepoznatom pravcu i tamo likvidirani.⁸⁴³

Pomenuću samo dva zločina koja su se desila u opštini Peć. Prvi se desio 27. marta u mestu Brežanik, za vreme zajedničke akcije VJ i MUP-a, i tom prilikom je ubijeno najmanje 48 albanskih civila, među kojima i dve žene, od strane srpskih snaga a drugi se desio u mestu Ljubenić, 1. aprila 1999. godine, kada je ubijeno 48 albanskih civila, od strane paravojne formacije “Šakali”.⁸⁴⁴

Dana 15. i 16. aprila 1999. godine, u mestu Slovinje u opštini Lipljan, dolazi do ubistva 40 albanskih civila, od kojih su šest bile žene.⁸⁴⁵ Svedoci iz Slovinja opisuju tri vrste snaga koje su bile aktivne u selu i okolini od aprila do juna: policiju, vojsku i paramilitarce. Svedoci takođe imenuju učesnike i ljude koji su prisustvovali zločinu i među njima se nalaze imena zamenika komandanta policije u Lipljanu Tošića, kao i policajca koji je opisan kao njegov zamenik. Četiri svedoka imenovala su Milivoja Pejića, zamenika šefa policije u Janjevu, kao komandanta u Slovinju u vreme ubistava 16. aprila.⁸⁴⁶ Takođe su bili viđeni ljudi koji su nosili oznake specijalnih anti-terorističkih jedinica, ili bluze na čijim je leđima bilo ispisano „Arkan”.⁸⁴⁷ Imenovani su i lokalni Srbi kao izvršitelji ovog zločina, a to su: braća Živorad, Slobodan i Milovan Maksimović, kao i njihov ujak Ljubiša Perić.⁸⁴⁸

Najmasovniji zločini kojim se ovaj rad bavi desili su se u opštini Đakovica. U periodu od 31. marta do 11. maja u ovoj opštini su počinjena četiri ratna zločina. Prvi zločin se desio u samoj Đakovici 31. marta i 1. aprila 1999. godine.⁸⁴⁹ Zločini su počeli već 24. marta, kada je stari grad Đakovica zapaljen, kao i džamija Hamudi i dešavaju se pojedinačna ubistva.⁸⁵⁰ U ta dva dana ubijeno je najmanje 47 civila, među kojima su bile dve žene, u vreme zajedničke akcije VJ i MUP-a. Srpske jedinice

---

⁸⁴² Svedočenje Aleksandra Vasiljevića pred MKSJ u predmetu *Đorđević* od 8. juna 2009. godine, str. 5668-5671; Svedočenje Ljubivoja Joksića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 8. februara 2008. godine, str. 21494-21950, 21954; Svedočenje Branka Gajića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 11. septembra 2007. godine, str. 15274- 15275.

⁸⁴³ FHP, *nav. delo*, 16.

⁸⁴⁴ *Ibid*, 15.

⁸⁴⁵ *Ibid*, 15-16.

⁸⁴⁶ HRW, *nav. delo*, 356-357.

⁸⁴⁷ OEBS, *nav. delo*, 257.

⁸⁴⁸ Rešenje međunarodnog javnog tužioca UNMIK-a iz Prištine o pokretanju istrage od 13. jul 2005. godine, dok. pred. br. 5D01366, *Šainović i dr.*

⁸⁴⁹ FHP, *nav. delo*, 17, 27-28.

⁸⁵⁰ HRW, *nav. delo*, 280.

stacionirane u Đakovici u tom trenutku su bile 549. i 125. motorizovana brigada VJ, 52. bataljon vojne policije, Vojno-teritorijalni odred Đakovica, 124. brigada Posebne jedinice policije, kao i 52. artiljerijsko raketna brigada VJ.⁸⁵¹ Sledeći zločin je usledio samo dan posle ovih događaja u Đakovici. U selu Kraljanje u periodu od 2. do 4. aprila ubijeno je 83 civila, koji su takođe stradali tokom zajedničke akcije VJ i MUP-a, a dokazi do kojih je došao FHP, a to su dokumenti same VJ, pokazuje da su pre ubistva civili bili pod kontrolom 125. motorizovane brigade VJ. čiji komandant je bio general-major Dragan Živanović.⁸⁵² Do najvećeg pojedinačnog zločina kojim se ovaj rad bavi dolazi tokom akcije VJ i MUP-a pod nazivom operacija "Reka". U operaciji je učestvovalo oko 500 pripadnika VJ i 400 pripadnika MUP-a.⁸⁵³ Tokom ove operacije ubijeno je najmanje 348 albanskih civila, a među ubijenim, njih 36 je bilo maloletno.⁸⁵⁴ Pravnosnažnim presudama MKSJ u predmetima *Šainović i dr. i Đorđević*, utvrđeno je da je operacija Reka bila unapred isplanirana akcija vojnog i policijskog vrha SRJ koja je imala najmanje dva cilja usmerena prema albanskom civilnom stanovništvu: odmazdu zbog ubistva srpskih policajaca od strane OVK i raseljavanje velikog broja kosovskih Albanaca iz sela opštine Đakovica u Albaniju, kao deo šire politike prinudnog raseljavanja kosovskih Albanaca.⁸⁵⁵ MKSJ je takođe utvrdio da je sam cilj operacije bio nezakonit, pošto su mete bili albanski civili a ne OVK.⁸⁵⁶ Zločini tokom ove akcije su počinjeni u selima Meji, Korenici, Dobrošu, Ramocu i drugim selima u okolini Đakovice 27. i 28. aprila 1999. godine. U operaciji su učestvovali 549. mtbr VJ, 63. padobranska brigada VJ, 52. bataljon vojne policije, 52. arbr VJ, 113. vojno-teritorijalni odred, pripadnici SUP Đakovica, nekoliko odreda PJP, kao i jedan broj paravojnih jedinica.⁸⁵⁷ Nasilje u samoj Đakovici se nastavlja, i dolazi do drugog talasa ubistava u periodu od 7. do 11. maja 1999. godine. U tom periodu su se vodile žestoke

---

⁸⁵¹ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Šainović i dr.*, II tom, par. 95; Naređenje Prištinskog korpusa od 31. marta 1999. godine, dok. pred. br. 6D750, *Šainović i dr.*, Zapisnik sa sastanka u Štabu MUP-a od 11. maja 1999. godine, dok. pred. br. P1993, *Šainović i dr.*

⁸⁵² Baza FHP, izjave svedoka N.G data FHP, februar 2000. godine; izjava svedoka M.K data FHP, januar 2008. godine; izjava svedoka Xh.G data FHP, avgust 2007. godine; izjava svedoka I.G data FHP, oktobar 2007. godine; izjava svedoka O.D data FHP, novembar 2000. godine; izjava svedoka R.K data FHP, avgust 2007. godine; izjava svedoka K.K data FHP, decembar 2007. godine; izjava svedoka H.G data FHP, septembar 2007. godine; Videti Dosije FHP „125. motorizovana brigada Vojske Jugoslavije“, 29-31, <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/10/Dosije-125.pdf>.

⁸⁵³ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Đorđević* od 23. februara 2011. godine, Tom 1, par. 950.

⁸⁵⁴ FHP, *nav. delo*, 17.

⁸⁵⁵ Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 26. februara 2009. godine, Tom 2, par. 228-230; Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Đorđević* od 23. februara 2011. godine, Tom 1, par. 945; Videti Dosije FHP "Operacija Reka", 11, http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/10/Dosije-Operacija_Reka.pdf.

⁸⁵⁶ Mere za stabilizaciju odbrane od 24. aprila 1999. godine, Komanda 125. mtbr VJ, *Šainović i dr.*, dok. pred. br. 6D1123, str. 1, Prilog 2.

⁸⁵⁷ FHP, *nav. delo*, 17.

borbe između srpskih snaga i OVK i pored poginulih boraca obe strane,⁸⁵⁸ ubijeno je i 90 civila albanske nacionalnosti od strane srpskih snaga.⁸⁵⁹

U Vučitrnu se zločin dogodio 22. maja 1999. godine, tokom zajedničke akcije VJ i MUP-a. Tada su srpske snage ubile 71. albanska civila, među kojima su četiri žene i šestoro dece, koji su prvo bili proterani iz svojih kuća, a zatim izvedeni iz izbegličkog konvoja na izlazu iz Vučitrna. Najveći broj civila, njih 64, ubijeni su na imanju porodice Pasoma u Sitničkoj ulici u Vučitrnu, a ostali su ustreljeni na drugim lokacijama u gradu.⁸⁶⁰

Kad je u pitanju opština Glogovac, tu ću opisati četiri zločina čiji su počinioci bili srpske jedinice, u vremenskom periodu od 17. aprila do 27. maja 1999. godine. U Starom Čikatovu srpske snage su 17. aprila ubile najmanje 27 civila, tokom akcije "čišćenja terena". Meštani koji su preživeli zločin sahranili su tela na mestu gde su ih pronašli, ali su tela početkom juna iz sela odneli pripadnici MUP-a, u vojnom kamionu. Zvanična vojna dokumenta i svedočenja vojnih oficira ukazuju da je Staro Čikatovo u vreme izvršenja zločina bilo u zoni odgovornosti 37. mtbr VJ, kojom je tad komandovao pukovnik Ljubiša Diković, a da su akciju tokom koje je izvršen zločin nad meštanima Starog Čikatova 17. aprila 1999. godine zajednički sprovele jedinice 37. mtbr VJ, 15. okbr VJ i pripadnici 86. odreda PJP.⁸⁶¹ Srpske snage 30. aprila hapse 14 kosovskih Albanaca u opštini Glogovac, odvođe ih u selo Krajkovo, gde ih drže u zarobljeništvu, a zatim ih odvođe u selo Globare i ti ljudi su poslednji put viđeni živi 14. juna 1999. godine, a posle su likvidirani, ali se tačan datum likvidacije ne zna. U Krajkovu su bili pod nadzorom pripadnika Haubičkog divizionara 105mm 37. mtbr, a u Globaru se nalazila četa vojne policije 37. mtbr VJ.⁸⁶² U Donjem Zabelu su 12. maja uhapšena i ubijena četiri albanska civila od strane vojske, a u Gladnom Selu je 27. maja srpske snage su ubile Rrahmana Niku, civila iz tog sela.⁸⁶³

Takođe su nam važni zločini koji su se desili u opštini Srbica. Prilikom napada na selo Izbica srpske snage su ubile najmanje 115 civila, od kojih su tri bile žene, 28. marta 1999. godine.⁸⁶⁴ Tada su pripadnici PJP opkolili seljane, a zatim im prišli tražeći novac. Prema iskazima trojice očevidaca nakon što je ljudima oduzet novac, policajci su odvojili muškarce od žena i dece. Nakon prebrojavanja izdvojenih muškaraca, uglavnom starijih, pripadnici PJP su ih podelili u dve grupe, Prva grupa je brojala 33 muškaraca a druga oko 70. Policajci su te grupe odveli na dve različite lokacije i

⁸⁵⁸ HRW, nav. delo, 288-289.

⁸⁵⁹ FHP, nav. delo, 17.

⁸⁶⁰ *Ibid.*

⁸⁶¹ FHP, *Dosije: Rudnica*, Beograd 2015, 30.

⁸⁶² FHP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, 24.

⁸⁶³ *Ibid.*, 29.

⁸⁶⁴ *Ibid.*, 24.

tamo ih likvidirali.⁸⁶⁵ Takođe je bilo svedočenja o ostalim ubistvima tog dana u selu Izbica. Sledeći zločin kojim se bavim u ovom radu se desio u selu Rezala. Utvrđeno je da su 5. aprila 1999. godine pripadnici VJ i MUP-a isterali meštane sela Rezale iz njihovih kuća, a zatim ubili najmanje 41 albanska civila, od toga 39 u jednoj masovnoj egzekuciji. Pripadnici VJ su tela ubijenih prekrili zemljom. I ovaj zločin je počinjen prilikom zajedničke akcije VJ i MUP-a pod komandom 37. mtbr VJ, čiji članovi su učestvovali u zločinu, kao i jedinice MUP-a.⁸⁶⁶

Zločine koje još treba pomenuti su: Ubistvo 15 pripadnika OVK 24. i 25. maja 1999. godine za vreme i nakon borbi u klancu Bogiča, na planini Beleg, ubistvo braće Ahmeta, Agrona i Ilija Bitići u Nastavnom centru PJP nepoznatog dana nakon 8. jula 1999. godine, u Petrovom Selu, kao i ubistvo Ahmeta (Halit) Sokolaj (1930) u policijskoj stanici u Dečanima 4. aprila 1999.⁸⁶⁷

Posmrtni ostaci 950 žrtava iz ovih gore navedenih zločina su pronađeni u masovnim grobnicama na prostoru Srbije u periodu od 2001-2020. godine. Žrtve su pronađene na pet lokaliteta: Na lokalitetu Batajnica u periodu od 2001-2003 je pronađeno osam grobnica, u Petrovom Selu su 2001. godine pronađene dve grobnice, u blizini jezera Perućac je, isto 2001. godine, pronađena jedna masovna grobnica, u selu Rudnica u opštini Raška je pronađena masovna grobnica decembra 2013. godine,⁸⁶⁸ dok su na lokalitetu Kiževak kod Raške decembra 2020. godine otkriveni posmrtni ostaci žrtava, od kojih su neki stradali u masakru u Rezalama.⁸⁶⁹ Kako i zašto su ta tela završila na tim lokalitetima i u masovnim grobnicama ću sad objasniti.

Premeštanje tela iz primarnih u sekundarne grobnice (sa Kosova u Srbiju)

Ženevske konvencije i dodatni protokoli propisuju pravila postupanja sa telima umrlih ljudi tokom oružanog sukoba. Strana u sukobu je dužna da, u što je moguće kraćem roku, popiše sve podatke koji su u stanju da doprinesu identifikovanju umrlih.⁸⁷⁰ Takođe se državama nalaže da se, pre sahranjivanja mrtvih, izvrši lekarski pregled leševa u cilju konstatovanja smrti, kao i ustanovljavanja identiteta i uzroka smrti. Osim toga, strane u sukobu su dužne da obezbede da umrla lica budu pristojno sahranjena, po mogućnosti shodno obredima veroispovesti kojoj pripadaju, da im grobovi budu

⁸⁶⁵ FHP, *Dosije: Ljubiša Diković*, Beograd 2012, 12, MKSJ, predmet br. IT-05-87-T, Tužilac protiv *Milutinovića i drugih*, dokazni predmet broj P02246, izjava.

⁸⁶⁶ FHP, *Dosije: Rudnica*, 18.

⁸⁶⁷ FHP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, 24-25, 28.

⁸⁶⁸ *Ibid*, 7.

⁸⁶⁹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/kizevak-ekshumacija/31274412.html>

⁸⁷⁰ Ženevska konvencija o poboljšanju položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu od 12. avgusta 1949. godine, član 16; Ženevska konvencija o poboljšanju položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih snaga na moru od 12. avgusta 1949. godine, član 19.

poštovani, pristojno održavani i tako obeleženi da se mogu uvek pronaći.⁸⁷¹

Prema stanovištu MKSJ, skrivanje tela ubijenih civila na Kosovu predstavlja opstruiranje pravde i posredan je dokaz za postojanje udruženog zločinačkog poduhvata čiji je cilj bio trajno proterivanje Albanaca sa Kosova.⁸⁷² Masovne grobnice nađene u Srbiji nisu primarne grobnice, već sekundarne grobnice, što znači da su tela bila prvobitno zakopana, pa naknadno planski iskopana i prebačena na drugu lokaciju gde su ponovo bila zakopana. Slučaj takvih grobnica je bio posebno važan za genocid u Srebrenici, gde je sudsko veće u postupku protiv *Krstića* zaključilo je da su bosanski Srbi, u želji da prikriju jedan zločin, počinili drugi: pokušali su da tela ubijenih civila iz Srebrenice prebace na druge lokacije. Koristili su buldožere i drugu tešku mehanizaciju kako bi prekopali jedan broj masovnih grobnica i tela prebacili na druge lokacije.⁸⁷³ Pretresno veće je zaključilo da dokazi ukazuju na obimnu kampanju prikrivanja tela muškaraca koje su snage bosanskih Srba pogubile i pokopale u masovne grobnice. Taj pokušaj prikrivanja tela pokazuje ne samo da su snage bosanskih Srba počinile užasne zločine, već i da su bile itekako svesne da je to što su učinile protivzakonito.⁸⁷⁴

Istu stvar je učinio i srpski politički i vojni vrh u periodu od kraja marta do kraja maja 1999. godine. Odluka o premeštanju tela žrtava iz primarnih u sekundarne grobnice je donesena na nizu sastanaka najviših političkih i bezbednosnih kadrova SR Jugoslavije. Prvi sastanak o toj temi je održan marta 1999. godine, u "Belom dvoru". Sastanku su prisustvovali Predsednik SR Jugoslavije Slobodan Milošević, Radomir Marković, načelnik Resora državne bezbednosti (RDB), ministar policije Vlajko Stoilković i načelnik Resora javne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova (RJB MUP) Vlastimir Đorđević. Na ovom sastanku Slobodan Milošević je naložio Vlajku Stoilkoviću da „preduzme potrebne mere da se uklone leševi već sahranjenih albanskih civila“.

Kako bi izvršio zadato naređenje Stoilković je, nedugo potom, održao još jedan sastanak, u svom kabinetu. Na njemu je rukovođenje operacijom dodelio načelniku Uprave kriminalističke policije (UKP) MUP-a Draganu Iliću i načelniku RJB Vlastimiru Đorđeviću. Pored gore navedenih lica za ovu operaciju su znali još i pomoćnik ministra policije Obrad Stevanović, načelnik Sekretarijata unutrašnjih

---

⁸⁷¹ Ženevska konvencija o poboljšanju položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu od 12. avgusta 1949. godine, član 17; Ženevska konvencija o postupanju sa ratnim zarobljenicima od 12. avgusta 1949. godine, član 120; Ženevska konvencija o zaštiti građanskih lica za vreme rata od 12. avgusta 1949. godine, član 130.

⁸⁷² Prvostepena presuda MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 26. februara 2009. godine, Tom 2, par. 87-88.

⁸⁷³ Presuda u predmetu *Tužilac protiv Radislava Krstića*, par. 78.

⁸⁷⁴ ICTY, Činjenice o Srebrenici, 2005, 5-6, https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/bcs/jit_srebrenica_bcs.pdf

poslova(SUP) Beograd Branko Đurić, načelnik štaba MUP-a za Kosovo Sreten Lukić, pomoćnik načelnika RDB Dragiša Dinić,⁸⁷⁵ kao i policijski generali Petar Zeković i Nikola Ćurčić.⁸⁷⁶ Na trećem sastanku održanom povodom uklanjanja tela, održanom u privremenoj kancelariji Kabineta načelnika RJB Đorđevića, smeštenoj u zgradi Glavnog odbora Socijalističke partije Srbije na Studentskom trgu u Beogradu, odlučeno je da se na Kosovo pošalje Dragan Ilić načelnik UPK MUP-a, kao i načelnik Kriminalističko-tehničkog centra Vladimir Aleksić i načelnik Odeljenja Desimir Radić.⁸⁷⁷ Dragan Ilić se upućuje na Kosovo i po njegovim rečima, veliku pomoć mu je pružio i pukovnik MUP-a Goran Radosavljević Guri i njegovi ljudi, koju su pomagali u direktnom izvršenju zadatka koji je Dragan Ilić dobio od svojih nadređenih.⁸⁷⁸ U maju 1999. godine održan je još jedan sastanak između Slobodana Miloševića i policijskog vrha Srbije, na kojem je prisustvovao i zamenik ministra policije Obrad Stevanović. On je u svom dnevniku o tom sastanku zapisao reči „*nema tela nema zločina*“ ispod reči „*predsednik*“,⁸⁷⁹ što sasvim jasno ukazuje kakav je bio plan Slobodana Miloševića i da je celi politički i bezbednosni vrh Srbije bio odlično upoznat sa razmerama ubistava kosovskih Albanaca, kao i da su u oni bili nedužni civili, jer su bili svesni da su to zločini koje su morali da zataškaju, pa je zato i pokrenuta operacija „Dubina 2“. Kako je utvrdio MKSJ u presudi *Đorđević*, VJ je samostalno ili sa pripadnicima MUP-a prikupljala tela na terenu, a potom je MUP skrivao tela na tajnim lokacijama.

Dubina 2

Asanacija terena

Po Zakonu o smanjenju rizika od katastrofa i upravljanju vanrednim situacijama Asanacija terena obuhvata pronalaženje, uklanjanje, identifikaciju i hitno sahranjivanje poginulih odnosno umrlih, uklanjanje leševa životinja, dezinfekciju, dezinfekciju, deratizaciju, dekontaminaciju i remedijaciju objekata i terena.⁸⁸⁰ Kada je na Kosovu doneta naredba o asanaciji terena, ona je podrazumevala uklanjanje tela ubijenih Albanaca. To naređenje na Kosovu je izdao komandant Prištinskog korpusa, general Vladimir Lazarević 31. marta.⁸⁸¹ Njime je naredio a formiranje

⁸⁷⁵ Izjava Radomira Markovića, dok. pred. br. P283, *Milošević*, 2.

⁸⁷⁶ FNP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, 32.

⁸⁷⁷ Druga izjava Slobodana Borisavljevića data Radnoj grupi MUP-a Srbije, dok. pred. br. P390, *Đorđević*, 1.

⁸⁷⁸ Izjava Radomira Markovića, dok. pred. br. P283, *Milošević*, 2.

⁸⁷⁹ Lični dnevnik generala Obrada Stevanovića, dok. pred. br. D299.440, *Milošević*, 88.

⁸⁸⁰ Zakon o smanjenju rizika od katastrofa i upravljanjem vanrednim situacijama, član 76. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-smanjenju-rizika-od-katastrofa-i-upravljanju-vanrednim-situacijama.html>

⁸⁸¹ Naređenje za asanaciju terena komandanta Prištinskog korpusa Vladimira Lazarevića od 31. marta 1999, dok. pred. br. P352, *Šainović i dr*, str. 1, tačka 2.

odeljenja za asanaciju unutar svih brigada prištinskog korpusa, a takođe se izdaju i detaljna uputstva za rad načelnicima sanitetskih i veterinarskih službi.⁸⁸² Lazarević je naređenje dopunio 20. aprila 1999. godine, kada je naredio formiranje ekipe za kontrolu asanacije bojišta. U toj ekipi su se nalazili: pukovnik Zoran Vićentijević (vođa ekipe), pukovnik Miodrag Jovanović (zamenik, istražni sudija), kapetan prve klase Miloš Kostov (patolog, kriminalistički tehničar) i zastavnik prve klase Velibor Veljković (veterinarski tehničar).⁸⁸³ U skladu sa tim naređenjem komanda 37. mtbr VJ je oformila odeljenje za asanaciju na čije čelo je postavljen kapetan prve klase Rade Krsmanović, a za njegovog zamenika major Hasan Čorbić, dok je komandant brigade Ljubiša Diković izdao naređenje o asanaciji bojišta 5. aprila 1999. godine.⁸⁸⁴ Sedam dana nakon zajedničke akcije 37. motorizovane brigade i MUP-a u selu Rezala, u kojoj je ubijeno 42 albanska civila, Krsmanović i Čorbić su obavestili svoje nadređene, 13. aprila 1999. godine o 30 ili 40 tela koji su zakopani od strane Vojske Jugoslavije u selu Rezala. Tek 18. aprila je istražni sudija konstatovao da se radi o ubijenim Albancima, ali od tog trenutka se tim telima gubi trag i ne postoji trag o pokretanju istrage šta se tim telima desilo.⁸⁸⁵

Slučaj „Hladnjača“

Ako uzmemo da je operacija uklanjanja tela sa Kosova počela 31. marta 1999. godine, i naređenja generala Lazarevića o asanaciji terena, prvi problemi su se pojavili vrlo brzo. Kod mesta Tekija, na Dunavu, u blizini Kladova, 4. ili 5. aprila 1999. godine isplivao je tovarni sanduk kamiona.⁸⁸⁶ Lokalni ribar, koji je to primetio, je to i prijavio lokalnoj stanici policije u Kladovu. Na lice mesta je izašao kriminalistički tehničar OUP Kladovo Boško Radojković zajedno sa roniocem Živadinom Đorđevićem, koji su se uverili da se radi o hladnjači.⁸⁸⁷ Radi vađenja kamiona iz vode nabavljena je dizalica iz Hidroelektrane „Đerdap“, i posle nekoliko dana uspeli su da kamion izvuku na obalu.⁸⁸⁸ Na vratima kamiona pisalo je „PIK – Progres Eksportna klanica – Prizren“, a tokom vađenja iz reke prisutni su mogli da vide delove tela koji su virili iz sanduka, što je bili i potvrđeno kada je kamion otvoren.⁸⁸⁹ Radojković je o ovome

⁸⁸² *Ibid*, tačke 4,7,8.

⁸⁸³ Dopuna Naređenja za asanaciju terena komandanta Prištinskog korpusa Vladimira Lazarevića od 20. aprila 1999. godine, dok. pred. br. 5D203, *Šainović i dr.*

⁸⁸⁴ Naređenje za asanaciju bojišta 37. mtbr VJ od 5. aprila 1999. godine, dok. pred. br. 5D1028, *Šainović i dr.*, str. 1, tačke 1,2.

⁸⁸⁵ FHP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, str. 49.

⁸⁸⁶ *Ibid*, 33.

⁸⁸⁷ Službena beleška Radne grupe MUP-a Srbije o razgovoru sa Živadinom Đorđevićem, dok. pred. br. P399, *Đorđević*, 1.

⁸⁸⁸ *Ibid*, 2.

⁸⁸⁹ FHP, *nav. delo*, 33.

obavestio svog pretpostavljenog, rukovodioca Grupe za suzbijanje kriminaliteta Milana Stevanovića,⁸⁹⁰ a obavešten je i dežurni u SUP-u Bor.⁸⁹¹

U zgradi OUP-a Kladovo te večeri održan je sastanak kojem je prisustvovalo više pripadnika OUP-a Kladovo, i čija tema je bila na koji način da se sakrije otkriće hladnjače od javnosti.⁸⁹² Trećeg dana u akciju uklanjanja leševa se uključuju i načelnik SUP-a Bor Časlav Golubović i načelnik OKP SUP-a Bor Toma Miladinović. Golubović je sve vreme u telefonskom kontaktu sa načelnikom RJB MUP-a Vlastimirom Đorđevićem od kojeg dobija naređenje da se leševi izvade iz hladnjače i pokopaju na području Kladova, ali kako logističke mogućnosti to nisu dozvoljavale, naređenje je promenjeno i novo je bilo da se leševi pošalju za Beograd.⁸⁹³ Te noći je iskopano 30 leševa koji su odmah utovareni u kamion, koji je vozio Ljubinko Ursuljanović, koji je uz policijsku pratnju poslat za Beograd, gde su kamion preuzeli dvojica policajaca koji su se predstavili kao radnici državne bezbednosti.⁸⁹⁴ Sutradan je poslat novi kamion, utovaren sa 53 tela i 3 ljudske glave.⁸⁹⁵ Ovaj kamion je vozio radnik MUP-a Božidar Protić, a u pratnji je bio major MUP-a Dušan Perić.⁸⁹⁶ Kamion je poslat u Batajnicu, u Centar SAJ „13 maj“ gde ga je Protić i dovezao.⁸⁹⁷ Kamion izvađen iz Dunava kod Tekije je poslat za Petrovo Selo gde je on bio potpuno uništen eksplozivom.⁸⁹⁸ Iz ovog svega navedenog očigledan je zaključak da se ovom operacijom rukovodilo iz Beograda i da je njom upravljao sam policijski vrh Srbije uz učešće velikog broja pripadnika MUP-a i RDB. Posle ovog događaja ministar unutrašnjih poslova Vlajko Stoiljković i načelnik RJB MUP-a Vlastimir Đorđević proglasili su ceo slučaj državnom tajnom i pokrenuli akciju pod nazivom „Dubina 2“ koja je za cilj imala prikrivanje zločina počinjenih na Kosovu.⁸⁹⁹

---

⁸⁹⁰ Svedočenje Boška Radojkovića pred MKSJ u predmetu *Đorđević* od 4. marta 2009. godine, 1818-1819.

⁸⁹¹ Svedočenje Boška Radojkovića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 27. novembra 2006. godine, 7435.

⁸⁹² Svedočenje Boška Radojkovića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 27. novembra 2006. godine, 7440-7441, Svedočenje Boška Radojkovića pred MKSJ u predmetu *Đorđević* od 3. marta 2009. godine, 1773-1774, 1837.

⁸⁹³ Izjava Časlava Golubovića, dok. pred. br. P352, *Đorđević*, 3-4.

⁸⁹⁴ Službena beleška Radne grupe MUP-a Srbije o razgovoru sa Ljubinkom Ursuljanovićem, dok. pred. br. P403, *Đorđević*, 1-2.

⁸⁹⁵ Svedočenje Boška Radojkovića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 27. novembra 2006. godine, 7475.

⁸⁹⁶ Službena beleška Radne grupe MUP-a Srbije o razgovoru sa Božidarom Protićem, dok. pred. br. P586, *Šainović i dr.*, 1.

⁸⁹⁷ Službena beleška Radne grupe MUP-a Srbije o razgovoru sa Duškom Perićem, dok. pred. br. P410, *Đorđević*, 1.

⁸⁹⁸ Svedočenje Boška Radojkovića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 27. novembra 2006. godine, 7453.

⁸⁹⁹ Informacija II MUP-a Srbije Slučaj „Hladnjača“ od 26. juna 2001. godine, dok. pred. br. P568, *Đorđević*, 3.

Operacija „Dubina 2“

Operacija pod nazivom „Dubina 2“ pokrenuta je uz znanje i odobrenje političkog i policijskog vrha Srbije u aprilu 1999. godine. Već smo videli da su ljudi na terenu koji su vodili operaciju izvlačenja hladnjače iz Dunava, svoja naređenja i direktive primali iz Beograda, pa je tako načelnik SUP-a Časlav Golubović bio u direktnom kontaktu sa svojim nadređenim, načelnikom RJB MUP-a Vlastimirom Đorđevićem, koji je bio u kontaktu i o napretku operacije obavestavao ministra unutrašnjih poslova Vlajka Stoilkovića.⁹⁰⁰ U ovoj operaciji bitnu ulogu je takođe imao i načelnik Uprave kriminalističke policije Dragan Ilić,⁹⁰¹ a imamo i sačuvan dokument u kom Dragan Ilić traži od Vlastimira Đorđevića da odobri uplatu od 10000 dinara na ime troškova koji su nastali za vreme izvršavanja operacije „Dubina 2“, što je i Đorđević odobrio i 22. aprila 1999. godine je odobrio isplatu, i tim novcem su isplaćena petorica radnika.⁹⁰²

U ovoj operaciji su pored pripadnika MUP-a, po iskazima svedoka učestvovali i pripadnici RDB, čiji je načelnik bio Radomir Marković, koji je u svojoj izjavi o ovim događanjima to demantovao.⁹⁰³ O događajima posle Tekije svedočio je vozač jednog od kamiona Božidar Protić, kao i policajac Čedomir Šakić. Protić je sredinom aprila 1999. godine dobio poziv od generala Petra Zekovića, koji je tad bio pomoćnik ministra unutrašnjih poslova, koji mu je naredio da preuzme novi kamion i da krene ka Prištini. Po dolasku u Prištinu, Protić je prosleđen do sela Janjovo gde su u njegov kamion utovarena tela 17 žrtava i gde mu je rečeno da ide do Kladova. U Kladovu ga je dočekaao načelnik OUP-a Vukašin Sprelić koji ga je uputio u Petrovo Selo, gde su tela bila ponovo zakopana.

Nekoliko dana kasnije, opet po nalogu general Zekovića, Protić je otišao na Kosovo, u južni deo Kosovske Mitrovice, kada je, po njegovoj proceni, u kamion utovareno više od 50 leševa, koje je opet odvezao u Petrovo Selo, gde su oni zakopani.⁹⁰⁴ Kada je po treći put poslat na Kosovo, Protić je uz policajca Čedomira Šakića otišao u Prištinu, gde je preuzeo hladnjaču, u kojoj je bilo oko 500 leševa, odvezao je u Batajnicu, do Centra „13 maj“, gde je hladnjaču ostavio.⁹⁰⁵ Čedomir Šakić je tvrdio da je svoja naređenja o pratnji Protića, dobio od svog nadređenog, pukovnika Mladena Šipovca, koji je bio na čelu Jedinice za obezbeđenje u MUP-u Srbije,⁹⁰⁶ što samo pokazuje da je obim operacije bio izuzetno velik i da su gotovo

---

⁹⁰⁰ Svedočenje Vlastimira Đorđevića pred MKSJ u predmetu *Đorđević* od 7. decembra 2009. godine, 9712.

⁹⁰¹ FHP, *nav. delo*, 36.

⁹⁰² Nalog za isplatu i priznanica od 22. aprila 1999. godine, dok. pred. br. P392, *Đorđević*.

⁹⁰³ FHP, *nav. delo*, 55.

⁹⁰⁴ Svedočenje Božidara Protića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 9. marta 2007. godine, 11322.

⁹⁰⁵ *Ibid*, 11327-11328.

⁹⁰⁶ Svedočenje Čedomira Šakića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 11. februara 2008. godine, 22079.

svi, koji su bili na visokim pozicijama u službama bezbednosti, morali biti, ako nisu direktno učestvovali, upoznati sa operacijom “Dubina 2”. Sem Prokića, poznata su još dva vozača kamiona sa telima ubijenih, a to su bili pripadnici MUP-a Dragan Bašanić i Bogdan Lipovac, koji su leševe vozili u Centar „13 maj“ u Batajnici.⁹⁰⁷

Lokaliteti gde su pronađene masovne grobnice:

Centar „13 maj“ u Batajnici

Najmasovniji i prvi otkriven lokalitet bio je Batajnica. Batajnica je prigradsko naselje Beograda, deo opštine Zemun. Masovne grobnice u Batajnici su pronađene na zemljištu koje je tada pripadalo Centru za obuku Specijalne anti-terorističke jedinice (SAJ) koja je u to vreme bila deo RJB MUP-a.⁹⁰⁸ na tom lokalitetu u periodu od 2001. do 2003. godine je pronađeno osam rupa,⁹⁰⁹ ali nisu u svim rupama bila zakopana tela žrtava, već su neke poslužile kako bi u njima bila spaljena odeća žrtava i drugi predmeti.

Prvobitno istraživanje je objavilo broj od 705 tela nađenim u grobnicama, ali potonjom analizom je utvrđeno da je reč o 744 tela.⁹¹⁰ Ljudi koju su tu bili pokopani stradali su na Kosovu u periodu od 24. marta do 22. maja 1999. godine. Najviše stradalih je bilo iz opština Lipljan, Vučitrn, Kosovo Polje, Đakovica, Suva Reka, Peć i Prizrena, dok su manji broj predstavljali civili koji su ubijeni u opštinama Kosovska Mitrovica, Orahovac, Podujevo, Istok i Dečani.⁹¹¹

O prevozu, istovaru i ponovnom zakopavanju leševa na lokalitetu “13 maj” postoji nekoliko svedočenja koja su data pred MJSK u predmetu *Đorđević*. Dva svedoka su svedočila javno, Živko Trajković i Zoran Simović, komandanti specijalne anti-terorističke jedinice MUP-a (SAJ), dok su druga dva svedoka, iz straha za sopstvenu bezbednost, svedočili kao zaštićeni svedoci pod pseudonimima K-87 i K-88.⁹¹² Svedok K-87 je svedočio da je od Vlastimira Đorđevića dobio naređenje da ode do Centra “13 maj” i da tamo pokopa žrtve NATO bombardovanja, što je on, uz pomoć svedok K-88 i učinio.⁹¹³ Sa isporukom leševa u Centar „13 maj“ se nastavilo krajem aprila i početkom maja,⁹¹⁴ i svedok K-88 je svedočio da su pokopima prisustvovala

⁹⁰⁷ Službena beleška Radne grupe MUP-a Srbije o razgovoru sa Vladimirom Kalinićem, 1.

⁹⁰⁸ Izjava svedoka K-88, dok. pred. br. P2800, *Šainović i dr.*; Rešenje o utvrđivanju Specijalnih antiterorističkih jedinica od 5. aprila 1996. godine, dok. pred. br. 6D1355, *Šainović i dr.*

⁹⁰⁹ FHP, *nav. delo*, 11.

⁹¹⁰ Pregled nalaza kriminalističko-tehničkih ispitivanja koje je sprovedla KNLSM na ljudskim ostacima nađenim u masovnim grobnicama u Srbiji nakon njihovog prenošenja na Kosovo, dok. pred. br. P455, *Đorđević*.

⁹¹¹ FHP, *nav. delo*, 13.

⁹¹² *Ibid*, 40.

⁹¹³ Izjava K-87, dok. pred. br. P1415, *Đorđević*, par. 13.

⁹¹⁴ Izjava K-88, dok. pred. br. P370, *Đorđević*, par. 31.

uniformisana lica, pripadnik službe bezbednosti kao i lični vozači generala Vlastimira Dorđevića i Petra Zekovića, Dragan Bašanović i Bogdan Lipovac.⁹¹⁵

Bašanović i Lipovac koji su bili i pripadnici MUP-a, i Bogdan Lipovac je bio direktna veza između svedoka K-87, i general Zekovića, pošto je svedok K-87 Lipovca obavestavao o izvršenom zadatku.⁹¹⁶ Svedok K-87 je o leševima obavestio komandante SAJ-a Trajkovića i Simovića.⁹¹⁷ Trajković je o pokopavanju leševa pričao sa generalom Dorđevićem koji mu je rekao da je odluku o tome doneli ljudi na višim pozicijama i da je operacija „državna tajna,⁹¹⁸ dok je Zoran Simović svedočio da je sa leševima bio upoznat tek posle povratka sa Kosova, i da mu je rečeno da je sa ovom operacijom upoznat ministar policije Vlajko Stoilković.⁹¹⁹

Petrovo Selo

U Petrovom selu se nalazio Nastavni centar MUP-a, a obuku u tom centru tokom rata 1999. godine je vodio komandant Operativno-poternih grupa i član štaba MUP-a Goran Radosavljević Guri, sa pomoćnicima Sretenom Popovićem, Milošem Stojanovićem i Radomirom Đerićem.⁹²⁰ Petrovo Selo je bio mesto gde je dovezena hladnjača koja je bila izvađena iz Dunava kod Tekije, i na teritoriji Nastavnog centra je bila uništena. U dve masovne grobnice u Petrovom Selu otkrivena su tela civila stradalih nakon 28. marta 1999. godine u kosovskim opštinama Srbica, Glogovac, Klina i Đakovica, kao i tela pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova ubijenih na planini Beleg krajem maja i tri brata iz porodice Bitići (Bytyqi) ubijenih upravo u Petrovom Selu nakon 8. jula 1999. godine.⁹²¹

O telima koja su završila u masovnoj grobnici u Petrovom selu saznajemo iz svedočenja Božidara Protića, vozača kamiona koji su prenosili tela sa Kosova u Srbiju. Nekoliko dana nakon što je dovezao hladnjaču iz Tekije Božidar Protić je dovezao kamion iz sela Janjevo koji je bio natovaren telima kosovskih Albanaca ubijenim na Kosovu. Na ulazu u centar sačekao ga je Goran Radosavljević Guri i odveo do već sveže iskopanih rupa i naredio Protiću da tu istovari leševe, što je ovaj i uradio, i pripadnici MUP-a su počeli da zakopavaju leševe. Posredstvom Gorana

---

⁹¹⁵ Svedočenje K-88 pred MKSJ u predmetu *Dorđević* od 5. marta 2009. godine, str. 1871-1872; Izjava K-88, dok. pred. br. P370, *Dorđević*, par. 22.

⁹¹⁶ Službena beleška Radne grupe MUP-a Srbije od 22. juna 2001. godine, 2.

⁹¹⁷ *Ibid*, 3.

⁹¹⁸ Svedočenje Živka Trajkovića pred MKSJ u predmetu *Dorđević* od 28. septembra 2009. godine, str. 9124 i 9139.

⁹¹⁹ Svedočenje Zorana Simovića pred MKSJ u predmetu *Dorđević* od 19. aprila 2010. godine, str. 13598-13599.

⁹²⁰ Svedočenje Gorana Radosavljevića pred Okružnim sudom u Beogradu u predmetu *Bitići/Bytyqi* od 22. decembra 2008. godine, str. 14; Svedočenje Boška Radojkovića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 27. novembra 2006. godine, 7454.

⁹²¹ FHP, *nav. delo*, 23.

Radosavljevića Gurija, nabavljena je cisterna za Protića, kojom je on oprao kamion od krvi i blata i odveo ga u Centar "13 maj" u Batajnici, gde je kamion predao.⁹²² U drugoj turi, nekoliko dana kasnije Protić je doveo kamion sa 50 leševa, iz Kosovske Mitrovice i istovario ih je u drugu jamu koja je bila iskopana 50 metara od prve, i tu ih je i istovario.⁹²³ Naknadno su u prvu grobnicu zakopana tela braće Bitići, koja su ubijena na ovom lokalitetu nakon 8. jula 1999. godine.⁹²⁴

Jezero Perućac

Jezero Perućac se nalazi u opštini Bajina Bašta u zapadnoj Srbiji. U blizini jezera otkrivena je masovna grobnica u kojoj je nađeno ukupno 84 kompletnih i nekompletnih tela.⁹²⁵ Civili koji su tu bili sahranjeni ubijeni su dva masivna zločina na Kosovu koji su se desili krajem marta i početkom aprila 1999. godine. I za ovaj događaj postoje svedočenja koja su data u slučaju *Đorđević* pred MKSJ.

Sredinom aprila 1999. godine, pripadnik rezervnog sastava RDB Milan Maksimović je obavestio tadašnjeg komandira OUP-a Bajina Bašta Slavka Petrovića da kod brane hidroelektrane u jezeru Perućac plivaju leševi. Petrović je sledeći dan otišao da ispita situaciju, i u jezeru je zatekao 5 do 7 leševa kako plutaju. Odmah je obavestio svog nadređenog, načelnika SUP-a Užice Đorđa Kerića, koji je odmah obavestio svog nadređenog generala Vlastimira Đorđevića. Đorđević je od njega zahtevao da pošalje na lice mesta načelnika OKP SUP-a Užice Zorana Mitričevića, koji je potvrdio stanje, kao i da je izronio deo hladnjače koji je bio u vodi.⁹²⁶ Đorđević je naredio Keriću da se izvrši sanacija terena kao i da se tela izvade iz vode i zakopaju pored jezera. Kerić je naređenje preneo Mitričeviću koji je sledeća dva dana rukovodio operacijom.⁹²⁷ Za potrebe operacije iskorišćene su mašine i druga pomoćna sredstva iz preduzeća „Elektroizgradnja“ iz Bajine Bašte. Po obavljenom zadatku, Đorđe Kerić je obavestio generala Đorđevića, a Đorđević je o tome obavestio ministra policije Stoilkovića.⁹²⁸

---

⁹²² Zapisnik o razgovoru Božidara Protića sa zamenikom tužioca za ratne zločine Dragoljubom Stankovićem od 29. juna 2006. godine, br. 3/4-3-1, br. 407/06, dok. pred. br. P2817, *Šainović i dr.*, 3.

⁹²³ Svedočenje Božidara Protića pred MKSJ u predmetu *Šainović i dr.* od 9. marta 2007. godine, 11322.

⁹²⁴ Izveštaj veštaka o ekshumacijama, Batajnica, Petrovo Selo, Kanjon Dervente, Jezero Perućac, MKNL od 24. novembra 2005. godine, dok. pred. br. P2476, *Šainović i dr.*, 45.

⁹²⁵ Pregled nalaza kriminalističko-tehničkih ispitivanja koje je sprovela KNLSM na ljudskim ostacima nađenim u masovnim grobnicama u Srbiji nakon njihovog prenošenja na Kosovo, dok. pred. br. P455, *Đorđević*.

⁹²⁶ Svedočenje Đorđa Kerića pred MKSJ u predmetu *Đorđević*, od 21. jula 2009. godine, 7756-7757; Zapisnik Radne grupe MUP-a Srbije o razgovoru sa Đorđem Kerićem, dok. pred. br. P1212, *Đorđević*, 2.

⁹²⁷ Zapisnik Radne grupe MUP-a Srbije o razgovoru sa Đorđem Kerićem, dok. pred. br. P1212, *Đorđević*, 2; Svedočenje Đorđa Kerića pred MKSJ u predmetu *Đorđević* od 21. jula 2009. godine, 7758-7759.

⁹²⁸ FHP, *nav. delo*, 46.

Rudnica

Selo Rudnica nalazi se u opštini Raška u južnoj Srbiji na granici sa Kosovom, u blizini graničnog prelaza Jarinje. Informacije o postojanju grobnice otkrio je jedan kosovski Albanac tokom istrage u predmetu “Drenička grupa”, koji je vođen pred Okružnim sudom u Mitrovici. Iskopavanja na ovom lokalitetu su počela 2007. godine a prvi posmrtni ostaci su otkriveni 13. decembra 2013. godine.⁹²⁹ Iskopavanja su trajala do 22. avgusta, i do tog trenutka pronađeno je 52 tela kosovskih Albanaca,⁹³⁰ koji su stradali na četiri lokacije na Kosovu u opštinama Srbica i Glogovac u periodu od 5. aprila do 27. maja 1999. godine.⁹³¹ Masovna grobnica se nalazi u napuštenom kamenolomu, na oko 10 metara od magistralnog puta Raška–Leposavić, u neposrednoj blizini graničnog prelaza Jarinje, između Srbije i Kosova.⁹³² Za asanaciju bojišta na području na kojem se nalaze Rezala, Staro Čikatovo, Donji Zabel i Gladno Selo, bila je nadležna 37. mtbr VJ.⁹³³

Kiževak kod Raške

Masovna grobnica je na ovom lokalitetu otkrivena novembra 2020. a prva tela su otkrivena početkom decembra 2020. godine, i do sada tamo su nađeni ostaci 11 žrtava, ali više informacija trenutno nije dostupno.⁹³⁴

Postoje i dokazi, uključujući i svedočenja da tela kosovskih Albanaca nisu samo bila sakrivana širom Srbije već da su ona i spaljivana. Postoje dokazi da su tela bila spaljivana u aluminijumskom kompleksu Mačkatica kod Surdulice, na jugu Srbije, i to u dva navrata 16. i 24. maja 1999. godine, u kombinatu Feronikl u Glogovcu i u Rudničko-topioničkom basenu Bor, ali domaće tužilaštvo nikada nije pokrenulo istragu o spaljivanju tela kosovskih Albanaca.⁹³⁵

Institucionalno traganje za grobnicama

Kao što sam već gore pomenuto, prvi lokalitet koji je otkriven bio je lokalitet u Batajnici 2001. godine, što znači da se dve godine ništa nije znalo o samim

⁹²⁹ FHP, *Dosije: Rudnica*, 9.

⁹³⁰ FHP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, 13.

⁹³¹ FHP, *Dosije: Rudnica*, 9.

⁹³² *Ibid*, 15.

⁹³³ *Ibid*, 34.

⁹³⁴ Radio Slobodna Evropa, ” Vlada Kosova: U masovnoj grobnici Kiževak ekshumirano najmanje devet posmrtnih ostataka” 26. maj 2021. (<https://www.slobodnaevropa.org/a/kizevak-ekshumacija/31274412.html>).

⁹³⁵ FHP, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, 50-51.

zločinima u SR Jugoslaviji. Na izborima održanim u Jugoslaviji, 24. septembra 2000. kandidat Demokratske opozicije Srbije, doktor Vojislav Koštunica je u prvom krugu porazio dotadašnjeg predsednika Jugoslavije Slobodana Miloševića. Posle odbijanja Slobodana Miloševića da prizna poraz dolazi do masovnih demonstracija 5. oktobra u glavnom gradu Srbije, Beogradu, posle kojih je, 7. oktobra Milošević priznao poraz, i time počinje demokratizacija Srbije kao i istrage o ratnim zločinima počinjenim tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije.

Tajna o masovnim grobnicama je uspešno bila čuvana dve godine, sve dok nije 1. maja 2001. godine u zaječarskim novinama *Timočka krimi revija* objavljen članak pod nazivom „50 leša u hladnjači – državna tajna”. U članku je profesionalni ronilac iz Kladova Živadin Đorđević pričao hladnjači nađenoj kod Tekije i o ljudskim telima koja su pronađena unutra, a u članku se navodi da je državni vrh bio upoznat sa njom i da je ceo slučaj proglašen za državnu tajnu.⁹³⁶

Članak je podstakao tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Dušana Mihajlovića da oformi Radnu grupu, 8. maja 2001. godine, kako bi se istražili navodi izneti u članku *Timočke krimi revije*. Grupu su činili najviši policijski službenici. Šef grupe je bio Dragan Karleuša, zamenik načelnika Uprave kriminalističke policije (UKP) i zaposleni u UKP, Dragan Furdulović, Milorad Veljović, Bora Banjac i Vladimir Dabić.⁹³⁷ Istraga je vrlo brzo dala rezultate i dolaze do saznanja o umešanosti samog vrha prethodne administracije Slobodan Miloševića u zataškavanju i prikrivanju zločina počinjenim na Kosovu 1999. godine.

Radna grupa je obelodanila prve podatke o prenosu posmrtnih ostataka i ponovnom zakopavanju istih 25. maja 2001. godine u dokumentu nazvanom „Informacija“. Nakon toga krenula su iskopavanja u Centru „13 maj“ 2. juna 2001. godine, zatim u Petrovom Selu 25. juna 2001. godine.⁹³⁸ Veliku pomoć u istrazi igrao je i Radomir Marković koji je, u izjavi datoj 2. juna 2001. godine u prostorijama Okružnog zatvora u Beogradu službeniku Centra Resora državne bezbednosti Beograd MUP-a Srbije Zoranu Stijoviću, u prisustvu zapisničarke Olivere Antičić-Simić, govorio o sastancima političkog i vojnog vrha Srbije o zločinima i planovima za zataškavanje zločina.⁹³⁹ Iako je postojalo i postoji i dalje pregršt dokaza o umešanosti ljudi iz najvišeg vrha policije i vojske, sem pred MKSJ u postupcima *Milošević, Šainović i drugi, Đorđević*, niko drugi nije odgovarao za ove zločine.

---

⁹³⁶ *Timočka krimi revija*, “50 leša u hladnjači – državna tajna”, 1. maj 2001. godine, dok. pr. br. P565, *Šainović i dr.*

⁹³⁷ Svedočenje Dragana Karleuše pred Okružnim sudom u Beogradu u predmetu *Suva Reka* od 14. januara 2009. godine, 5.

⁹³⁸ FHP, *nav. delo*, 7.

⁹³⁹ Svedočenje Radomira Markovića pred MKSJ u predmetu *Milošević* od 26. jula 2002. godine, str. 300, 302-303.

(Ne)Memorijalizacija zločina

Iako su hronološki najbliži, o zločinima koje su počinili pripadnici srpskih bezbednosnih strana nad kosovskim Albancima u srpskoj javnosti se malo zna a još manje priča. Rat je predstavljen kao odbrambeni i pravedni, skoro kao sveti rat za „svetu srpsku zemlju“ Kosovo i Metohiju. Sama predstava takvog rata ne sme biti okaljana ratnim zločinima koje su počinil srpske snage pa se u srpskoj javnosti i medijima dosta umanjuju ili u potpunosti negiraju zločini počinjeni na Kosovu, a presude MKSJ osporavaju kao „političke presude“ „političkog suda“ čiji je jedini cilj da nametne krivicu za rat celokupnom srpskom narodu. Većina stanovništva Srbije i dalje misli da je naziv operacije NATO bombardovanja bio “Milosrdni Anđeo”⁹⁴⁰, termin koji je izmislila Miloševićeva propaganda. Traže se novi heroji, koji su ginuli za i branili svetu srpsku zemlju, kao što je primer fenomena Bitke na Košarama, o kojoj se sve više priča, snimaju se dokumentarni filmovi,⁹⁴¹ a uskoro i igrani film i seriju,⁹⁴² o hrabrim srpskim mladićima koji su odbranili Otadžbinu. Organizuju se trajne izložbe od strane Vojske Srbije, pod nazivom “Obrana 78” u kojoj je rat na Kosovu i NATO bombardovanje predstavlja kao junačka borba srpskog naroda protiv stranog agresora.⁹⁴³

U situaciji, kada imamo instruisani, politički usmereni narativ o ratu na Kosovu, mesta za albanske žrtve, i priču o njima nema. Postoje pokušaji da se Srbija suoči sa prošlošću i sa činjenicama na terenu. Fond sa humanitarno pravo je podneo inicijativu da se na lokalitetu u Batajnici uspostavi mesto sećanja sa ciljem „da se na mestu gde su u masovne grobnice bila bačena tela stotina nedužnih ljudi i dece osnuje memorijalni centar, kao trajan znak poštovanja prema žrtvama i doprinos pamćenju i širenju istine o zločinima kakvi ne smeju da se ponove“.⁹⁴⁴ Ipak za takvu akciju je potrebna politička volja, koja u Srbiji ne postoji, i umesto memorijalnog obeležja vrlo blizu tog mesta je 2018. godine izgrađena pravoslavna crkva.

Snimljen je i dokumentarac koji nosi naziv kao i ovo delo “Dubina 2” u kom svojim rečima svedoci i akteri događaja vezanih za pronalaženje hladnjače kod Tekije pričaju tom događaju. Snimljen i igrani film pod nazivom “Teret” koji prati jednog vozača hladnjače kroz njegovo putovanje ka Kosovu i povratak nazad u Batajnicu, gde predaje tela. Oba filma su delo autora Ognjena Glavonjića, i za sada niti jedna

⁹⁴⁰ RTS, “Poreklo imena Milosrdni Anđeo”, 26. mart 2009. (<https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/52258/poreklo-imena-milosrdni-andjeo.html>).

⁹⁴¹ Ratne Priče sa Košara (<https://www.youtube.com/watch?v=UtjXfop64d8>).

⁹⁴² Mondo, “Gledaćemo film i seriju o junacima vojske Srbije, 17. 09. 2019. (<https://mondo.rs/Zabava/TV/a1230367/Bitka-na-Kosarama.html>).

⁹⁴³ <https://www.mod.gov.rs/lat/13839/otvorena-izlozba-odbrana-78-posvecena-odbrani-od-nato-agresije-13839>

⁹⁴⁴ <https://www.batajnicamemorialinitiative.org/sr/vesti>

nacionalna televizija nije prikazala ova dva filma. Sve dok u Srbiji ne dođe do suočavanja sa prošlošću i sa zločinima, zločini kao operacija “Dubina 2” neće dobiti širu pažnju javnosti.

Zaključak

Presudama MKSJ i svedočenjem pred istim sudom, utvrđena je neosporna činjenica da su srpske vlasti planski sprovele kampanju etničkog čišćenja i masovnog ubistva kako bi promenile demografsku strukturu pokrajne, u kojoj su Srbi bila manjina. Takođe je neosporna činjenica da su svi viši policijski i vojni funkcioneri bili ako ne umešani direktno, onda znali za operaciju Dubina 2, ali osim dve presude, niko više nije ni optužen za taj zločin. Možda najgore od svega je njihova tišina povodom celog ovog slučaja, iako je prošlo već 22 godine od izvršavanja operacije “Dubina 2”, i mnoga tela nestalih Albanaca nisu pronađena.

Spisak izvora i literature

Arhiva MKSJ

Fond za humanitarno pravo, *Dosije: Uklanjanje dokaza o zločinima tokom rata na Kosovu: OPERACIJA UKLANJANJA TELA*, Beograd 2017.

Fond za humanitarno pravo, *Dosije: Operacija Reka*, Beograd 2015.

Fond za humanitarno pravo, *Dosije: Rudnica*, Beograd 2015.

Fond za humanitarno pravo, *Dosije Diković Ljubiše*, Beograd 2015.

Human Rights Watch, *Po naređenju – ratni zločini na Kosovu*, oktobar 2001.

Fond za humanitarno pravo, *Kosovo, kako viđeno tako rečeno, Analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo: Stanje ljudskih prava oktobar 1998 – jun 1999. godine*, Beograd 2001.

Јасна Драговић-Сосо „Спасиоци нације“: интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма, Лондон 2002.

Srdja Popović, Dejan Janča, Tanja Petovar, *Izveštaj nezavisne komisije: Kosovski čvor: Drešiti ili seći?*, biblioteka Hronos, Beograd 1991.

ICTY, Činjenice o Srebrenici, 2005,

https://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/bcs/jit_srebrenica_bcs.pdf

Zakon o smanjenju rizika od katastrofa i upravljanjem vanrednim situacijama, član 76. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-smanjenju-rizika-od-katastrofa-i-upravljanju-vanrednim-situacijama.html>

Vanja Đurđić

“DUBINA 2”: AN ON-GOING WAR CRIME

Summary

During the war in Kosovo (1998–1999), armed forces of the Federal Republic of Yugoslavia (Army of Yugoslavia and Ministry of internal affairs), together with paramilitary forces under the command of the State Security Agency have committed many atrocities against Kosovo Albanians. These atrocities have included killings, sexual violence, forced disappearances and ethnic cleansing. This article shall focus on the crimes committed in Kosovo, operation of concealment of bodies of Albanian victims from Kosovo and their transport into the mass graves in Serbia under the name “Depth 2”, as well as ignoring and lack of remembrance of these crimes in Serbian public. The article shall present the facts and accountability of the highest military and security forces of the FRY established in the judicial proceedings before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in The Hague. It will also present how these forces were aware of the atrocities committed in Kosovo 1998-1999. Finally, the article shall focus on the lack of memorialization of mass graves where the victims were exhumed in Serbia.

Keywords: War in Kosovo, mass graves, “Dubina 2”, crimes, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

3. OTPOR

MA Andrijana Vlahovljak
nastavnica istorije
OŠ „Ujedinjene nacije” i SŠ „ITHS”
andrijana5112@gmail.com

PAKETI PUNI NADE: BEOGRADSKÉ AKCIJE PRIKUPLJANJA HUMANITARNE POMOĆI ZA GRAĐANE SARAJEVA (1992–1996)

Apstrakt: Akcije antiratnih pokreta iz Beograda vezuju se za organizaciju protesta, demonstracija i javnih rasprava kojima je cilj bio zaustavljanje ratnih operacija u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Kroz ovaj rad dekonstruisana je još jedna antiratna akcija beogradskih organizacija i pojedinaca, a to je organizovanje dostavljanja humanitarne pomoći za građane Sarajeva tokom opsade. Izvori na koje sam se pozivala u radu su intervjui sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović⁹⁴⁵ i Mensurom Lulom Mikijelj⁹⁴⁶ koje su učestvovala u prikupljanju humanitarne pomoći.⁹⁴⁷ Analizom intervjua, pisama Sarajlija i novinskih članaka, predstavila sam izazove na koje su aktivisti nailazili tokom humanitarnih akcija i istakla važnost humanitarne pomoći za građane Sarajeva.

Gljučne reči: humanitarna pomoć, opsada Sarajeva, antiratne organizacije, ADRA, „Dobrotvor“.

---

⁹⁴⁵ Ljubinka Trgovčević Mitrović rođena je 1948. godine u Sarajevu. Inače istoričarka, bila je profesorka na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Radila je i u Akademiji nauka i na Istorijskom institutu. Bila je članica predsedništva Republike Srbije od 1986. do 1988. godine u vreme kada je predsednik predsedništva bio Ivan Stambolić.

⁹⁴⁶ Mensura Lula Mikijelj, rođena je i živela u Sarajevu do 1968. godine kada se preselila u Beograd. Radila je u filmskoj industriji još u Sarajevu i sve do početka devedesetih godina 20. veka bila je sekretar režije, saradujući sa najpoznatijim jugoslovenskim rediteljima. Tokom ratova, koji su se vodili na prostoru bivše Jugoslavije, napustila je svoju profesiju i u potpunosti se posvetila radu antiratnih organizacija. Bila je aktivna članica “Beogradskog kruga”, grupe “Živeti u Sarajevu” i “Žena u crnom”.

⁹⁴⁷ Posebnu zahvalnost dugujem Ljubinki Trgovčević i Mensuri Luli Mikijelj koje su rado odgovorile na moj poziv za saradnju i pristale da obavimo intervjue, koji su mi bili od presudnog značaja za pisanje ovog rada.

Uvod

Ratna taktika postavljanja opsade grada poznata je u istoriji ratovanja još od antičkih vremena. Tako je jedan od najznačajnijih grčkih polisa Atina bio pod opsadom nekoliko puta u starom veku, dok je poslednja opsada grčke prestonice bila u Drugom svetskom ratu. Sve do kraja 20. veka vladalo je mišljenje da će opsada Lenjingrada ostati upamćena kao najsurovija opsada jednog grada u savremenoj istoriji i da čovečanstvo više neće svedočiti sličnim užasima ratovanja.⁹⁴⁸ Međutim početkom poslednje decenije 20. veka, izbio je novi rat na prostoru bivše Jugoslavije usled raspada te države.⁹⁴⁹ U aprilu 1992. godine otpočela je i opsada Sarajeva koja je trajala skoro 1500 dana, tokom koje se civilno stanovništvo suočilo sa najokrutnijim ratnim taktikama iscrpljivanja, snajperskim napadima i granatiranjem grada. Građani Sarajeva su prema svedočenjima jedne Sarajke “bili sve manje ljudi, a sve više životinje vođene životinjskim imeprativom OSTATI ŽIVI!”⁹⁵⁰

U vremenima kada se mislilo da su Beograd i Sarajevo postali neprijateljski gradovi, kada su sve komunikacije prekinute, ipak je u Srbiji bilo onih, koji su putem različitih izvora informacija⁹⁵¹ bili upoznati sa svim nedaćama koje su zadesile Sarajlije. Uprkos teškoj finansijskoj situaciji u Srbiji, usled ekonomskih sankcija, izvestan broj ljudi i antiratnih organizacija, trudili su se da svojim angažmanom organizuju niz akcija usmerenih protiv rata.⁹⁵² Moja namera je bila da istražim celokupan proces organizacije humanitarnih akcija beogradskih aktivista koji su prikupljali i distribuirali pomoć građanima Sarajeva u periodu od aprila 1992. do januara 1996. godine. Takođe ne bi trebalo zanemariti ni rad pojedinih međunarodnih organizacija poput, IWA (International Workers Aid)⁹⁵³ ili UN-a (United Nations), koje su organizovale

⁹⁴⁸ Opsada Lenjingrada (danas Sankt Peterburg) desila se tokom operacije *Severna svetlost* koju je nemačka vojska sprovela protiv Sovjetskog Saveza tokom Drugog svetskog rata. Grad je bio pod opsadom skoro dve i po godine i prema procenama stradalo je oko 17000 civila u bombardovanju grada, dok je oko milion ljudi umrlo od gladi.

⁹⁴⁹ Za više informacija o uzrocima i tokovima ratova na prostoru bivše Jugoslavije pogledati: Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, New York: Penguin Books, 1992; Bogdan Denitch, *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994; Ann Lane, *Yugoslavia: When Ideals Collide*, Houndmills: Palgrave MacMillan, 2004; Laura Silber, Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, New York: Penguin Group USA, 1995.

⁹⁵⁰ Sarajevo, 8.9.1992, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, knjiga 27, pr. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 592.

⁹⁵¹ Putem nezavisnih i antiratnih medija kao što su nedeljnik *Vreme*, televizija “Jutel” ili radio “B-92”, bilo je moguće da se sazna šta se dešava na teritorijama zahvaćenim ratnim dejstvima.

⁹⁵² Više kod: Bojan Bilić i Vesna Janković (ur.), *Opiranje zlu. (Post)jugoslovenski antiratni angažman*, Zagreb: Documenta–Kuća ljudskih prava–Naklada Jesenski–Turk, 2015; Bojan Bilić, *Borile smo se za vazduh. (Post)jugoslovenski aktivizam i njegovo nasleđe*, Zagreb: Documenta–Kuća ljudskih prava–Naklada Jesenski–Turk, 2015; Ana Dević, “Anti-war Initiatives and the Un-making of Civic Identities in the Former Yugoslav Republics”, *Journal of Historical Sociology*, Vol. 10, No. 2, 1997, 127–156.

⁹⁵³ Za više informacija o angažmanu evropskih humanitarnih organizacija za vreme rata u Bosni i

slanje humanitarne pomoći ljudima u Bosni i Hercegovini. Međutim o tim akcijama postoje mnoga svedočanstva i dokumenti ovih organizacija koje govore kad i kako se pomoć distribuirala na prostoru Bosne i Hercegovine. Sa druge strane, informacije o pomoći koja je stizala od strane Beograđana, mnogo su oskudnije iako nju ne treba zanemariti. O velikom značaju humanitarne pomoći iz Beograda najbolje svedoče pisma zahvalnosti napisana od strane onih koji su pomoć primali.

Smatram da je na početku važno predstaviti opšti kontekst, to jest hronologiju događaja i prilike u Sarajevu tokom opsade grada. Predstavljanjem slike života u Sarajevu tokom opsade automatski će biti istaknuta važnost paketa humanitarne pomoći koji su pristizali tokom godina opsade. Takođe, bilo je potrebno da predstavim koje su antiratne organizacije bile aktivne u Beogradu tokom ratova u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kao i njihovu ulogu i rad na smirivanju sukoba i ukazivanju na posledice koje su usledile po završetku sukoba. Fokusirala sam se na one organizacije čije je delovanje bilo najproduktivnije i čiji su aktivisti direktno učestvovali u humanitarnim kampanjama organizovanim u okviru antiratnih i humanitarnih udruženja. Tako sam posebno istakla rad Beogradskog kruga, Centra za antiratnu akciju i Žena u crnom. Najveću pažnju sam posvetila analiziranju humanitarne pomoći koja je u Sarajevo stizala preko adventističke crkve i njene organizacije ADRA, kao i organizacije Srpskog dobrotvornog društva „Dobrotvor”, koji su slali pakete od samog početka opsade.

U fokusu istraživanja su, kao što sam već napomenula, akcije prikupljanja i distribucije humanitarne pomoći koja je stizala iz Beograda u Sarajevo u periodu 1992–1996. godine. Centralna tema rada bazirana je na intervjuima koje sam obavila sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović i Mensurom Lulom Mikijelj u novembru 2021. godine. Ova lična svedočenja su glavni izvori koji govore o njihovim ulogama u okviru antiratnih organizacija, ali i o ličnim iskustvima koja su stekle radeći kao humanitarci. Kako ništa, do samog ličnog iskustva savremenika i očevidaca, ne može slikovitije predstaviti one situacije koje bi se na prvi pogled mogle učiniti „marginalnim”, tako se metod usmene istorije pokazao kao prikladan za ovo istraživanje. Usmena istorija je itekako podložna uticaju mnoštva spoljnih faktora stoga ja nisam tragala za činjenicama, već za ličnim sećanjima na određene događaje.⁹⁵⁴

Pored intervjuja analizirala sam i pojedine pisane izvore koje je uredila i priredila Sonja Biserko u okviru zbirke *Svedočanstva. Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*. Od velikog značaja za istraživanje bila su mi pisma i odlomci iz dnevnika ljudi iz Sarajeva, kao i izabrani tekstovi koji su objavljivani u beogradskim nezavisnim medijima. Pisma i dnevnici su takođe bili veoma važni za istraživanje

---

Hercegovini pogledati: Nicolas Moll, *Solidarity is More Than a Slogan. International workers aid during and after the 1992–1995 war in Bosnia and Herzegovina*, Brisel: Rosa-Luxemburg-Stiftung, 2021.

⁹⁵⁴ Lynn Abrams, *Oral History Theory*, London–New York: Routledge, 2010.

ovih tema, jer oni predstavljaju lično iskustvo samih učesnika događaja. Kao što se oprezno pristupa analizi usmenih izvora, na isti način bi trebalo obrađivati pisma i dnevničke koji takođe predstavljaju subjektivan doživljaj samog autora.⁹⁵⁵

Savršeni krug⁹⁵⁶ i u njemu - Sarajevo

Na pitanje: „Da li 20. vek umire u Sarajevu?“, Lešek Kolakovski je odgovorio da „20. vek umire tamo gde je rođen,⁹⁵⁷ a ne u Berlinu 1989. ili Moskvi 1991. godine.”⁹⁵⁸ Kraj drugog milenijuma obeležila je opsada Sarajeva, prestonice u Evropi, a inspirisan ovim događajem Kolakovski je još rekao i da:

„Svaki grad može u narednom milenijumu postati Sarajevo. Evropa posle svih užasa još uvek površno i neozbiljno tretira bosansku prestonicu i njenu grčevitu odbranu vrednosti koegzistencija kultura, anroda (naroda) i verispovesti, bežeći od pretpostavke da sledeći milenijum možda upravo počinje u Sarajevu.”⁹⁵⁹

Na ovaj način istakao je važnost ovog događaja, kao jedne od prekretnica, ne samo na kraju 20. veka i drugog milenijuma, nego i u istoriji i načinu ratovanja. Uz to je ukazao i na neozbiljan pristup i nedovoljno intresovanje Evrope za napore Sarajeva koje se grčevito borilo da, između ostalog, odbrani vrednosti multinacionalnosti jednog prostora.

Naime, opsada Sarajeva počela je 5. aprila 1992. godine, a prekid vatre usledio je 14. decembra 1995. godine,⁹⁶⁰ dok je opsada zvanično završena 29. februara 1996.

---

⁹⁵⁵ Zarad istraživanja svakodnevnog života građana koji su živeli u Sarajevu tokom opsade važno je obratiti pažnju na pisma. Ona predstavljaju svedočanstva o tome šta su preživeli, na koji način su se borili i održavali život „normalnim” tokom opsade.

⁹⁵⁶ *Savršeni krug* (*The Perfect Circle*, 1997) je bosanskohercegovački film iz 1997. godine u režiji Ademira Kenovića. Radnja filma smeštena je u vreme opsade Sarajeva i prati priču pesnika Hamze koji upoznaje dvojicu dečaka, ratne siročadi koji pokušavaju da stupe u kontakt sa rođacima koji bi ih prihvatili. Oni vremenom uče da žive zajedno u ratom razorenom gradu, zajedno sanjaju i maštaju o nekim boljim danima. Iako igrani, ovaj film može da približi sliku o tome kako je izgledalo ratno Sarajevo, da predstavi sve situacije u kojima su se Sarajlije nalazile tokom rata i kako su živeli tokom ratnih dana. Stoga sam smatrala da je naslov ovog filma bio adekvatan da se upotrebi i za naslov poglavlja koje se bavi prikazom života ljudi u Sarajevu tokom opsade.

⁹⁵⁷ Profesor Kolakovski je izneo mišljenje kako 20. vek „umire” tamo gde je i rođen, poistovećujući Sarajevski atentat i početak Prvog svetskog rata sa početkom 20. veka. (Lešek Kolakovski, „XX vek umire u Sarajevu“, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, knjiga 27, Sonja Biserko (pr.), Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 682–684.)

⁹⁵⁸ Lešek Kolakovski, „XX vek umire u Sarajevu“, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 682–684.

⁹⁵⁹ *Ibidem*.

⁹⁶⁰ Prekid vatre je usledio nakon potpisivanja *Dejtonskog sporazuma* 14. decembra 1995. godine.

godine. Opsada grada je trajala tačno 1.425 dana i pretpostavlja se da je u tom periodu stradalo 13.952 ljudi⁹⁶¹ od kojih su 5.564 osobe bili civili, a 8.388 vojnici.⁹⁶² U Sarajevu je poginulo 705 maloletnih osoba od kojih je 94 bilo u statusu vojnika, a 611 ih je stradalo kao civili.⁹⁶³ Pored konstantnog granatiranja grada, stanovništvo je iscrpljivano i na druge načine. Restrikcije struje, prekidi dotoka pijaće vode, problem sa uvozom hrane i slom domaće ekonomije⁹⁶⁴ izazvali su humanitarnu krizu u samom gradu. Zbog toga, paketi hrane, lekova i odeće bili su neophodni građanima Sarajeva i predstavljali su im osnovni izvor preko potrebnih namirnica, do kojih inače ne bi mogli da dođu.

Kako je bilo živeti u Sarajevu koje je svakodnevno bilo na meti snajpera i granata i kako je grad izgledao, možda najbolje opisuje odlomak iz pisma napisanog u oktobru 1992. godine: „Jel Sarajevo gdje je nekad bilo?“ „Jest, ali ni nalik. Sve što vrijedi ili je pogođeno ili je izgorilo. Nigdje stakla, zjape rupe. Po ulicama staklo, cigle, smeće, izgladnjeli psi i Sarajlije u ludom trku za nečim, do negdje, do nekog.“⁹⁶⁵ Ovakvu sliku grada moguće je videti u svakom antiratnom filmu koji u fokusu ima opsadu Sarajeva, ali i u dokumentarcima i na snimcima grada iz tog vremena. Nije neobično što u takvim situacijama ljudi trče za „nečim“ – za hranom, pijaćom vodom, drvom za ogrev ili humanitarnom pomoći. U Sarajevu je tokom opsade izvršen i urbicid tokom kojeg je skoro uništena kompletna infrastruktura i kulturna baština grada pa: „Grad, poslije granatiranja, izgleda kao iz naučno-fantastičnih filmova (Mad Max), sve dok se ruševine malo ne raskrče. Inače je sve nadrealno.“⁹⁶⁶

Naravno, pored uništenja grada najveći, nepovratan gubitak, koji nije moguće obnoviti, su ljudske žrtve. U konstantno bombardovanom gradu, svaki dan se umiralo pa je jedan od vojnika TO Sarajeva u pismu ćerki napisao sledeće: „Naš grad, naše Sarajevo postaje velika humka... To zapamti, ti koja sada plačeš kao starica mada ti je godina manje nego prsta na jednoj ruci.“⁹⁶⁷

“Sarajlije su naučile hodati u mraku”, ove reči izgovorila je Mensura Mikijelj opisujući situaciju u kojoj su članovi delegacije iz Beograda pali niz stepenice dok su silazili u podrum gde je trebalo da imaju sastanak sa članovima *Srpskog građanskog vijeća*.⁹⁶⁸ Skoro sve vreme tokom opsade u sarajevskim domovima nije bilo struje

⁹⁶¹ Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih – Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Sarajevo–Beograd: Istraživačko dokumentacioni centar–Fond za humanitarno pravo, 2012, 163.

⁹⁶² *Ibid.*, 165.

⁹⁶³ *Ibid.*, 166.

⁹⁶⁴ Meho Bašić, „Osnove ratne ekonomije – s osvrtom na rat u BiH 1992–95. godine“, *Ekonomski pregled*, 57, 1–2 (2006), 130–145.

⁹⁶⁵ Pismo, kraj oktobra 1992, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 594.

⁹⁶⁶ Pismo 1. 7. 1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 603.

⁹⁶⁷ Vladimir Srebrenov, „Ne zaboravi, malena“, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 632–633.

⁹⁶⁸ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

i vode, nestašice su trajale u kontinuitetu i po nekoliko nedelja, a kratkotrajna uključenja su bila prava retkost. U tim okolnostima naučili su da pišu i čitaju uz slabo svetlo sveće,⁹⁶⁹ a „nisu ni sanjali da će Novu godinu pri kraju 20. veka proslaviti u mraku.“⁹⁷⁰ Živeći u takvim uslovima bilo je preteško održavati ličnu higijenu.⁹⁷¹ Pijaćom vodom su se snabdevali isključivo iz cisterni, kojih je bilo nekoliko u gradu. Iz sadržaja pojedinih pisama, može se uvideti koliko su Sarajlijama značili momenti u kojima bi dotok struje i vode bio omogućen.

„Možete li zamisliti da sam se upravo okupala tušem koji je curio i kada sam bila gotova sa kupanjem. Kosu sam isprala a voda jos curi. Usput sam slušala muziku, a to znači da hoću da vam kažem da imamo struje. Dokle, ne zna se.....“⁹⁷²

„A za sve Sarajlije je lijepa vijest i kiša – nema vode, ima kišnice. I toplo vrijeme – nema struje, nećeš crknuti od zime.“⁹⁷³

Na samom kraju, uprkos ratnom stanju, granatama i gladi, u Sarajevu je umetnička scena bila aktivna i svakodnevni život se odvijao normalno koliko god je to bilo moguće. „Čak se ode i do pozorišta. Ljudi prkose smrti, zlu, bjedi i primitivizmu (koje nas je u sve ovo i dovelo).“⁹⁷⁴ Pozorišna scena je radila i glumci su pokušavali da održe kontinuitet iako su se i predstave igrale u mraku, pod svetlima sveća, u hladnim teatrima bez grejanja.⁹⁷⁵ Takođe organizovani su matinei,⁹⁷⁶ tango večeri,⁹⁷⁷ izložbe,⁹⁷⁸ svadbe,⁹⁷⁹ proslave Novih godina⁹⁸⁰, što je pokazatelj da su, sa jedne strane, Sarajlije „prkosile smrti“, ali sa druge je i dokaz o dužini trajanja opsade tokom koje je bilo potrebno prilagoditi svakodnevni život novim, surovim, okolnostima.

---

⁹⁶⁹ Pismo, 6.4.1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 600.

⁹⁷⁰ Pismo, 30.12.1992, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 595.

⁹⁷¹ Tokom trajanja opsade, domaćinstvima u Sarajevu je prekinut dotok vode i struje.

⁹⁷² Negdje u ratnom Sarajevu, 13. 4. 1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 600.

⁹⁷³ Pismo, kraj oktobra 1992, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 594.

⁹⁷⁴ Pismo 30.6.1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 602–603.

⁹⁷⁵ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021. Sagovornica je istakla da je i tokom opsade pozorišna scena u Sarajevu bila veoma aktivna. Stoga je napomenula da je izvedena i predstava *Kosa* u punoj pozorišnoj sali „bez grejanja i pod svetlošću sveća“.

⁹⁷⁶ Pismo 12.4.1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 599.

⁹⁷⁷ *Ibidem*.

⁹⁷⁸ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

⁹⁷⁹ Pismo 31.1.1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 596.

⁹⁸⁰ Pismo, 31.12.1992, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 596.

Beograd za Sarajevo - organizovanje humanitarne pomoći

Od momenta kada je u aprilu 1992. godine Jugoslovenska narodna armija zauzela međunarodni aerodrom u naselju Ilidža, računa se da je počela opsada grada Sarajeva (položaje Jugoslovenske narodne armije je u septembru 1992. godine preuzela Vojska Republike Srpske), koja je trajala sve do 1996. godine.⁹⁸¹ Već je bilo reči i o tome kako je izgledao život civila u gradu tokom skoro četvorogodišnje opsade. Tada je humanitarna pomoć koja je stizala bila od najvećeg značaja za preživljavanje u gradu odsečenom od sveta. Međunarodna humanitarna pomoć je bila organizovana, i prema podacima UNHCR-a svaki građanin Sarajeva imao je u paketu toliko hrane da u proseku za obrok ima 610 grama (brašno, šećer, ulje, pasulj, riba ili junetina u konzervi, sir). Međutim u tekstu *Hrana i politika. Rat i mir u stomaku*, koji je Ljiljana Smajlović objavila u nedeljniku *Vreme* 15. novembra 1993. godine, navodi se da su Sarajlije tu količinu od 610 grama namirnica dobijali na dve ili više nedelja.⁹⁸² Prema svedočenjima članova UNHCR-a ističe se podatak da su oni pomoć pripremali prema svim propisima, ali da nisu imali direktan uvid u distribuciju hrane od onog momenta kada bi je predali bosanskim vlastima.⁹⁸³ Kasnije je utvrđeno da su artikli iz paketa krijumčareni i prodavani na crnom tržištu u Sarajevu, pa su tako građani Sarajeva bili primorani da kupuju namirnice koje su im bile namenjene kao humanitarna pomoć.⁹⁸⁴ Da pomoć koju su slale organizacije u okviru UN-a nije stizala ni redovno ni u dovoljnoj količini svedoči jedno pismo iz februara 1993. godine:

„A sada malo o humanitarnom cinizmu ili ciničnom humanizmu. Tako se ovdje zove sve ono što radi uglavnom nemoćni UNPROFOR ili UNHCR. Ne znam kada sam vam pisala šta smo do sada i koliko puta dobijali? U svakom slučaju od 22. jula do 25. novembra nismo ništa dobijali. Slijedeća podjela je bila 26. decembra kada smo dobili 5 kg brašna, ½ kg sira, 1/2 l ulja, 1 kg šećera, 1 kg graha i ½ deterdženta po osobi, to je bilo nešto obilnije, kao za praznike...“⁹⁸⁵

Takođe pojedini paketi humanitarne pomoći, sadržali su i različita semena povrća koje su Sarajlije sadile u svojim dvorištima. Međutim onima koji nisu imali svoje bašte ta pomoć nije bila od velike koristi:

Inače, svaki balkon, svaka stopa slobodne zemlje se zeleni od povrća. Baš

⁹⁸¹ Tužilac protiv Stanislava Galića: Presuda i mišljenje, *Bosna i Hercegovina-jezgro velikosrpskog projekta*, 791–793.

⁹⁸² Ljiljana Smajlović, „Hrana i politika. Rat i mir u stomaku“, *Bosna i Hercegovina-jezgro velikosrpskog projekta*, 653–654.

⁹⁸³ *Ibidem*.

⁹⁸⁴ Meho Bašić, „Osnove ratne ekonomije - s osvrtnom na rat u BiH 1992–95. godine“, 137.

⁹⁸⁵ Pismo sa Grbavice, 8.2.1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 597–598.

su nas pripazili oni iz humanitarne pomoći. Podjelili sjemena da ti može biti i za iduću godinu. Bolje da su nešto konkretnije dali, bar nama koji nemamo bašte.⁹⁸⁶

Informacije o teškom životu Sarajlija su na različite načine dolazile do Beograđana⁹⁸⁷ koji su tamo imali rodbinu i prijatelje, stoga se spontano (kao i antiratni pokreti) razvila mreža ljudi koji su bili zainteresovani da pomognu onima koji su ostali u Sarajevu.

Od samog početka opsade, počelo je organizovanje prikupljanja humanitarne pomoći, a o slanju paketa iz Beograda za Sarajevo Mensura Mikijelj je rekla: „To je bila misija!“⁹⁸⁸ Ta misija bila je veoma težak i složen proces, ali to nije sprečilo organizacije i pojedince iz Beograda da prevazilaze poteškoće i da uprkos svim preprekama nastave sa slanjem pomoći.

Prema svedočenju Mensure Mikijelj, prvo organizovano slanje pomoći građanima Sarajeva bilo je preko lista *Politika*. Međutim taj prvi pokušaj bio je neuspešan jer su paketi ostali „zaglavljani na aerodromu u Beogradu“.⁹⁸⁹ Druga organizacija koja se bavila prikupljanjem i slanjem pomoći bila je u organizaciji episkopa Filareta u sklopu Srpske pravoslavne crkve. U tim kamionima je bilo svega „od pušaka i municije ali i naših paketa“ istakla je Mensura Mikijelj.

Sagovornice su posebno istakle rad Dragoslava Ganeta Pecikoze i društva „Dobrotvor“ koje je počelo sa radom od jeseni 1992. godine i vremenom je postajalo sve organizovanije.⁹⁹⁰ Pretpostavlja se da je Dragoslav Pecikoza lično u Sarajevo dopremio čak 36 šlepera punih humanitarnih paketa.⁹⁹¹ Prvo prikupljanje paketa, koje je on koordinisao, organizovano je na jednom punktu u prolazu kod Mostarske petlje. Tamo su se ostavljali paketi koji su sadržali hranu, a onda bi ih on, preko Pala, prebacivao u Sarajevo. Preko „Dobrotvora“ moglo se poslati dva paketa po osobi i oni su bili pregledani. Međutim Mensura Mikijelj je uspela da izdejtstvuje da svako ko dođe i pozove se na njeno ime može da pošalje pet paketa koji nisu bili pregledani.⁹⁹²

⁹⁸⁶ Pismo, 18.6.1993, *Bosna i Hercegovina-jezgro velikosrpskog projekta*, 601–602.

⁹⁸⁷ Ubrzo nakon uspostavljanja opsade Sarajeva, sve komunikacije između Beograda i Sarajeva su bile prekinute. Stoga je komunikacija uspostavljena alternativnim putem preko Radio-amatera, pisama, elektronske pošte ili neke vrste konferencijskih razgovora.

⁹⁸⁸ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

⁹⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁹⁰ *Ibidem*.

⁹⁹¹ Dragoslav Gane Pecikoza rođen je u Sarajevu 1953. Proslavio se kao muzičar, bubnjar i jedan od najpoznatijih muzičkih menadžera u SFRJ. Tokom rata u Bosni i Hercegovini bavio se humanitarnim radom, najviše radeći za Srpsko humanitarno društvo „Dobrotvor“ i prevozeći humanitarne pakete iz Beograda u Sarajevo.

⁹⁹² Mensura Mikijelj je istakla kako je saznala da u Indiji postoji fabrika za proizvodnju jaja u prahu koja su kupovali u džakovima od 25kg, a zatim su to delili u manje vreće koje su pakovali u pakete humanitarne pomoći. Za informaciju o tome gde mogu da se nabave džakovi sa jajima u

Mensura Mikijelj je takođe posebno istakla da je Danica Drašković „strahovito puno pomagala izbeglicama“ i da je pisala tekstove o tome u *Srpskoj reči*.

Moram priznati, koliko god to svi ovdje negirali, Danica Drašković je strahovito puno pomagala izbjeglicama i pisala je tekstove u njenoj *Srpskoj rječi*. I čak je njenu humanitarnu organizaciju, koju je držao Srpski pokret obnove, „Spona“ se zvala, zatvarala za cjeli dan da bi se pakovali paketi. Ona je slala pakete za Sarajevo, ali ne pod svojim imenom, nego smo uvijek izmišljali druga imena. Rekla je: *Ako ide pod mojim imenom ništa neće stići*, pa smo izmišljali: Petar Petrović, Jovan Jovanović i tako dalje, ali smo znali kome šaljemo, jer sam ja imala jako puno adresa i jako puno imena.⁹⁹³

Na samom kraju Mensura Mikijelj je pomenula i organizaciju „Humanus“ koja je prikupljala pakete na Autokomandi. Međutim istakla je da su paketi, koji su išli preko ove organizacije, stizali u Sarajevo uglavnom poluprazni ili prazni.

Prema rečima Trgovčević i Mikijelj, građanima Sarajeva najviše je pomagala ADRA, humanitarna organizacija adventističke crkve koja je imala svoja predstavništva u Beogradu i Sarajevu. Ona je kao „nacionalno neutralna“⁹⁹⁴ imala najviše uspeha u distribuciji humanitarne pomoći, ali se takođe znalo i koji predstavnici adventističke crkve iz Beograda uopšte mogu da dostave humanitarnu pomoć do punktova ADRE u Sarajevu.⁹⁹⁵ Pored Mensure Lule Mikijelj i Ljubinke Trgovčević u okviru ADRE radili su mnogi intelektualci i „na desetine doktora nauka“ koji su bili članovi antiratnih organizacija, ali i umetnici poput balerine Jelene Šantić⁹⁹⁶ i glumca Narodnog pozorišta Mikija Memiševića,⁹⁹⁷ koji su se tada aktivirali i kao fizički radnici.

„Ja sam bila veoma zainteresovana, dakle i lično sam imala taj interes da se uključim. Onda sam se setila da je jedan naš kolega, talentovani istoričar, radio u ADRI. Zvao se Božidar Lazić. Otišla sam kod njega, a oni su bili u ulici Božidara Adžije⁹⁹⁸ u Beogradu. Uspela sam da se preko njega uključim, ali ne samo ja.

---

prahu, Mensura Mikijelj je dobila pogodnost da ljudi koji su preko „Dobrotvora“ slali pakete, budu u mogućnosti da pošalju do pet kutija ukoliko se pozovu na njeno ime. Radnici iz „Dobrotvora“ su koristili ova pakovanja jaja u prahu za pravljenje adekvatnih paketa koje su nosili radnicima na kontrolnim punktovima u Bosni i Hercegovini.

⁹⁹³ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

⁹⁹⁴ Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021.

⁹⁹⁵ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

⁹⁹⁶ Jelena Šantić (1944–2000) bila je balerina i teoretičarka baleta. Tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji bila je antiratna aktivistkinja. Bila je jedan od osnivača Centra za antiratnu akciju i aktivna članica Beogradskog kruga i Žena u crnom. Takođe je bila i osnivač Grupe 484 koja se brinula o izbeglicama koje su iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine dolazile u Srbiju.

⁹⁹⁷ Zinaid Miki Memišević rođen je u Sarajevu 1950. i čitavu karijeru posvetio je glumi. Na početku rata bavio se humanitarnim radom, a sredinom devedesetih godina se odselio u Knadu gde je nastavio da se bavi glumom.

⁹⁹⁸ Danas ulica Radoslava Grujića.

To je bila grupa od desetak ljudi, koja je želela da budemo njihovi (ADRINI) pomagači. Dakle, to je bila jedna grupa ljudi koja je organizovana da prima pomoć na punktu, da pregleda pomoć, šta se tu nalazi u kutijama, da to pakuje i da radi na neki način kao kontrola i neka fizička radna snaga. Mi smo to radili i mogu da kažem da je to uslovno rečeno bio najintelektualniji skup ljudi koji je radio fizičke poslove.⁹⁹⁹

Preko organizacije ADRA bilo je moguće da se pošalju samo dva paketa, to jest dve kutije sa humanitarnom pomoći građanima Sarajeva. Na samom početku, jedan od najvećih problema bio je da se nađu kutije, dok ADRA nije napravila svoju unificiranu ambalažu.¹⁰⁰⁰ Međutim, moje sagovornice su istakle, da je i tada bilo dozvoljeno da se pošalju samo dva paketa. Razlog zbog kojeg je ograničenje i dalje postojalo bio je taj što je u kamione bilo moguće spakovati samo određeni broj kutija, a višak bi ostajao nedistribuiran. Obzirom da je to bila mala količina pomoći (obe moje sagovornice su napomenule da su u Sarajevu imale dosta prijatelja i rodbine i da su same znale na desetine adresa na koje bi poslale pomoć) mnogi su dolazili do različitih rešenja kako bi poslali veći broj kutija. Tako je Ljubinka Trgovčević istakla da su zbog toga što su pomagali u prostorijama ADRE prilikom pakovanja paketa, mogli da pošalju i više od dva po čoveku. Mensura Mikijelj je istakla da je ona imala drugačije metode. Tako je na primer, dok ADRA nije nabavila svoje kutije, organizovala izbeglice kojima je pomagala, da stoje u redu i da čekaju brojeve za po dve kutije. Pošto su izbeglice dobijale humanitarnu pomoć onda bi oni uzimali jednu, a od druge bi se pravila tri paketa u koje bi dalje dodavali šta nedostaje. Takođe je i samu organizaciju finansijski pomagala kako bi imala pravo da pošalje više paketa u jednoj turi.¹⁰⁰¹

Kada je u pitanju hrana, u paketima su se mogle naći samo one namirnice koje su imale dug rok trajanja – pa su se tako u kutijama nalazili konzervirani proizvodi poput sušenog graška, parizera, pašteta, mesnih narezaka, zatim namirnice poput pasulja, brašna, soli i šećera. Pored hrane, od velikog značaja je bila i odeća, zatim sredstva za ličnu higijenu, lekovi,¹⁰⁰² sveće, šibice, ali i cigarete, kafa i alkohol.

Paketi koji su se slali preko organizacije ADRA nisu smeli da sadrže pojedine artikle, a to su bili slanina, alkohol, kafa i cigarete. Prema ADRINIM pravilima ovi proizvodi nisu potpadali pod humanitarnu pomoć, ali je Mensura Mikijelj istakla da je ona vremenom shvatila da su to namirnice koje vernici adventističke crkve ne

⁹⁹⁹ Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021.

¹⁰⁰⁰ Do nestašice kutija došlo je zbog sankcija koje su uvedene SR Jugoslaviji, ali situacija se popravila nakon što je ADRA počela da pravi svoje kutije, koje su mogle da se kupe po ceni od jedne marke.

¹⁰⁰¹ *Ibidem.*

¹⁰⁰² Lekove je bilo moguće poslati samo preko ambasade Bosne i Hercegovine u Ljubljani. Paketi lekova su se slali iz Beograda za Ljubljanu, odakle su dalje distribuirani preko ambasade BiH u bolnice u Sarajevu ili Tuzli.

konzumiraju. S obzirom da su ti proizvodi građanima Sarajeva bili od velikog značaja, ljudi iz Beograda su se dovijali na različite načine kako bi ih spakovali. Alkohol, pre svega rakija, je pakovana u flaše od sirceta pošto su građani Sarajeva pravili domaću rakiju na primer od pirinča.¹⁰⁰³ Takođe kada je u pitanju slanina, izmišljali su se najrazličitiji načini da se ona pošalje. Kada je ADRA napravila svoje standardne kutije one su bile široke 46 cm. Tada su na pijaci nalazili komade slanine tih dimenzija, a „onda bi se ta slanina uvijala prvo u foliju, a posle toga u nešto mirišljivo, obično u pudinge“.¹⁰⁰⁴ To su radili kako bi prikriili miris mesa, a na sve to bi stavljali karton i pravili imitaciju duplog dna, na koje bi se dalje slagale ostale male kutije i konzerve.¹⁰⁰⁵

I prilikom pakovanja cigareta u humanitarne pakete, dolazili su do raznih rešenja. Tako je, na primer, u ovu kutiju umesto slanine moglo da se stavi četiri boksa cigareta, preko čega bi se opet stavljao karton, imitirajući duplo dno preko kojeg bi išle ostale konzerve i kutije sa hranom.¹⁰⁰⁶ Još jedan od načina da se pošalju cigarete bio je i da se pakuju u ambalaže konzervirane hrane, tako što bi se prvo izvadila hrana iz konzervi u koje bi se ređale cigarete. Nakon toga bi se stavljalo olovo na poklopac kako bi se dostigla težina koja je pisala na ambalaži.¹⁰⁰⁷

O tome koliko su ovi proizvodi bili važni pojedinim građanima Sarajeva, svedoče i odlomci iz pisama nastalih sredinom 1993. godine, koji glase:

„Ne znaš šta je gore kada stigne pismo prije, pa znaš da tamo u paketu ima duhana (a momentalno nema šta da zapališ, kao ja sada), ili poslije paketa, pa ti se desi da ga baciš i naknadno doznaš šta si uradio...“¹⁰⁰⁸

„Danas je praznik. Jutros su Maka i Deda došli i javili nam (tj. uzeli muštuluk) da je izašao spisak i što je još važnije da smo i mi na tom spisku. Elem, paket je stigao. Da nam samo u tom trenutku možete vidjeti face. Boze moj, kolika je to sreća u ovoj nesreći. Spodbio sam odmah duhan i odletio u stan (naš) da zapalim. Ja miline!“¹⁰⁰⁹

Kada su u ADRI napravili kutije za pakovanje koje su se mogle kupiti, iskrasao je drugi problem, a to je: Kako naći plastičnu ambalažu za pojedine namirnice? Ljudi su se ipak nekako snalazili. Tako su plastične kutije naručivali u apotekama, ali su i tada mogli da kupe maksimalno deset komada. „Ja sam iz Pariza donosila plastične flaše od mleka i u to smo pakovali pekmeze, medove... Tako smo se snalazili“, istakla

---

¹⁰⁰³ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

¹⁰⁰⁴ *Ibidem.*

¹⁰⁰⁵ *Ibidem.*

¹⁰⁰⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁰⁷ *Ibidem.*

¹⁰⁰⁸ Pismo, 30.6.1993, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, 602–603.

¹⁰⁰⁹ Pismo, 4.7.1993, *Bosna i Hercegovina-jezgro velikosrpskog projekta*, 603.

je Mensura Mikijelj.

U kutije od čaja su pakovali kafu ili novac. Kafa se sakrivala ispod kesica sa čajem, kako bi se zamaskirao miris, dok se novac pakovao direktno u kesice.¹⁰¹⁰ One bi se pažljivo otvarale i u njih bi se stavljao novac „50, 100 maraka koliko je ko imao“,¹⁰¹¹ a onda bi se opet zatvarale i uz njih bi išla poruka. Poruke su bile „šifrovane“ jer se preko radio-amatera nije moglo reći da je u paketima novac, te bi na poruci pisalo: „Kumo čula sam da je čaj od kamilice veoma koristan u ovoj situaciji“.¹⁰¹² Veovatno je to bilo zato što su se paketi proveravali kako na punktovima ADRE u Beogradu, tako i na Palama, ali i usput na vojnim punktovima u Bosni i Hercegovini, kuda su kamioni sa robom morali proći.

Novac je građanima Sarajeva bio od velike važnosti jer su cene osnovnih životnih namirnica bile nezamislivo velike. Naime 1993. godine u proseku je trebalo izdvojiti pet nemačkih maraka za kilogram brašna, za litar ulja 60 DM, a za kilogram šećera oko 30 DM i za naramak suvog drveta čak 20 DM.¹⁰¹³ Već je pomenuto da se roba iz humanitarnih paketa često nalazila na ulicama Sarajeva gde je na crnom tržištu prodavana po veoma visokim cenama. Tako da se roba švercovala, a međunarodna humanitarna pomoć se nenamenski distribuirala. Često se humanitarna pomoć nasilno otimala na pojedinim ratnim punktovima, zatim bi se ona plasirala na domaćem tržištu. Postojali su i drugi načini krijumčarenja robe, koje je u intervjuu pomenula i Mensura Mikijelj, tačnije preko domaćih humanitarnih organizacija. Naime, zarad potkupljivanja kontrolnih punktova, u kamionima „Dobrotvora“ bilo je jaja u prahu (džakovi od 25 kg) ili cigareta koje bi se ostavljale na Palama, a onda su se ovi artikli dalje rasturali u Sarajevu po veoma visokim cenama. Na primer ½ kg jaja u prahu je na sarajevskom tržištu bilo 120 DM. Pretpostavka je i da se od nekoliko kutija sa 50 boksova cigareta moglo dobiti i do 50.000 nemačkih maraka „čiste zarade“.¹⁰¹⁴

Postojao je veliki rizik da humanitarna pomoć uopšte ne stigne do građana Sarajeva, ukoliko se oni koji rade na punktovima nečim ne potplate. U tim situacijama verovatno bi se deo ili celokupan tovar zadržavao i roba iz paketa bi se prodavala na ulicama Sarajeva po enormnim cenama, kao što je bio slučaj sa paketima koje je slao UNHCR, a građani Sarajeva bi dobijali prazne kutije, kao što je bio slučaj sa organizacijom „Humanus“. Tada bi još manje ljudi u samom Sarajevu moglo da priušti sebi i ono osnovno što im je bilo potrebno za preživljavanje u teškim vremenima opsade. Međutim, ne sme se osporiti i zaboraviti činjenica da ratno profiterstvo spada u akcije koje su u suprotnosti sa svim moralnim i etičkim načelima

¹⁰¹⁰ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

¹⁰¹¹ *Ibidem.*

¹⁰¹² *Ibidem.*

¹⁰¹³ Meho Bašić, „Osnove ratne ekonomije – s osvrtom na rat u BiH 1992–95. godine“, 137.

¹⁰¹⁴ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021).

ratovanja. Upadajući u ovu dilemu može se pretpostaviti da su ljudi koji su se bavili ovim poslovima imali mnogo više poteškoća i prepreka u obavljanju humanitarne delatnosti nego što se to na prvi pogled činilo.

Kada je već bilo reči o velikom broju poteškoća (što onih vidljivih, tako i nevidljivih) trebalo bi napomenuti da su glavni „neprijatelji“ humanitarnim akcijama bili inflacija i sankcije u SR Jugoslaviji. U tim godinama je, usled uvedenih sankcija nastupila nestašica hrane, pa je građanima Beograda već bilo dovoljno teško da nabave sve što im je bilo potrebno. Ispred prodavnica su se pravili ogromni redovi u kojima se čekalo za kupovinu najosnovnijih životnih namirnica. Takođe usled ogromne inflacije „za platu šefa katedre na Filozofskom fakultetu“¹⁰¹⁵ bilo je moguće kupiti „čak“ osam jaja.¹⁰¹⁶ „Bogatijima“ su smatrani oni koji su bili u mogućnosti da nađu i priušte benzin za svoje automobile.¹⁰¹⁷ Čak i u takvim okolnostima, postojali su ljudi iz Beograda koji su se trudili da pronađu i kupe namirnice za potrebe humanitarnih akcija. Jedna od opcija je bila da ljudi iz organizacija budu u stalnom kontaktu kako bi jedni drugima „dojavili“ gde šta ima da se kupi i onda se „moralo reagovati brzo, kako bi se do namirnica došlo“.¹⁰¹⁸

Sem ovih, jedan od načina nabavke namirnica bio je i odlazak u Mađarsku. U tim slučajevima bi se skupio novac i sastavio spisak potreština, a toj osobi koja ide u Mađarsku bi se platili putni troškovi, ali bi ga i „častili“ kako bi kupio nešto i za lične potrebe. Obe sagovornice su ispričale kojom brzinom su se organizovali kada su saznali da u jednoj prodavnici u Grockoj¹⁰¹⁹ ili Smederevu¹⁰²⁰ postoje zalihe kompotu od breskve u konzervi.¹⁰²¹ Kako je to bila roba koja je imala dug rok trajanja, bila je pogodna da se pošalje u paketima humanitarne pomoći. Iz razgovora sa sagovornicama, bilo je jasno da su prvenstveno mislili na prikupljanje humanitarne pomoći, dok su nabavku namirnica za lične potrebe stavljali u drugi plan. Ljubinka Trgovčević je istakla da ljudi iz Beograda „nisu bili umorni od rata“ i to je sigurno bio jedan od razloga za ovakvo ponašanje antiratnih aktivista. Već je bilo primera nekih svedočenja o tome koliko je humanitarna pomoć značila građanima Sarajeva, ali je Ljubinka Trgovčević istakla jednu ličnu priču koja govori i o težini solidarnosti

---

¹⁰¹⁵ Ovde je Ljubinka Trgovčević mislila na svog muža, istoričara Andreja Mitrovića koji je u tom trenutku bio šef katedre za istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

¹⁰¹⁶ Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021. Trgovčević je pokušala da naglasi brzinu kojom je gubio na vrednosti, pa je zato rekla da je mogla kupiti „čak osam jaja“, a onda je istakla i sledeće: „...ljudi kupuju po jedno. Ja sam bila bogata.“

¹⁰¹⁷ Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović (Beograd, 14. Novembar 2021).

¹⁰¹⁸ *Ibidem.*

¹⁰¹⁹ *Ibidem.*

¹⁰²⁰ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

¹⁰²¹ Sagovornice su ispričale identičnu priču, ali je jedna rekla da su te konzerve kompotu od breskve našli u Smederevu, a druga je pomenula Grocku. Smatrajući da za pisanje rada nije presudno da se zna gde su tačno pronašli ovu namirnicu, nisam ulazila u dublje istraživanje ovog događaja.

u vremenu sankcija:

Jednom je moj muž rekao, da odvojimo jednu kutiju za našeg prijatelja, koji je bosanski akademik, historičar, musliman. I posle rata kada sam ga videla, on mi je pričao da nije mogao da veruje da će mu u tom ratu neko iz Beograda poslati paket. I rekao je da su on i žena, kada su otvorili paket koji je bio užasno siromašan, kao i svi ostali paketi, samo plakali. Zašto su bili siromašni ti paketi? Pa zato što smo i mi bili siromašni. Dakle reč je o kraju 1992. ili 1993. godini kada je bila ogromna inflacija.¹⁰²²

Paketi iz Beograda su prevoženi šleperima i kamionima, a pakovani su tako da u jedan šleper stane što više kutija. Neretko se dešavalo da nakon pakovanja veliki broj punih kutija ostane van kamiona i onda bi se sve ponovo prepakivalo kako bi u jednoj turi otišlo što više paketa.¹⁰²³ Kada bi se u paket sve složilo (konzerve, kutije sa hranom i lekovima, odeća itd.) onda bi se prazan prostor popunjavao sa „kilom graha, pasulja“ ili „tamo gdje su bila djeca sa kilom bombona“. To se nasipalo preko svega i kutije bi se protresle kako bi se iskoristio sav slobodan prostor u paketu.¹⁰²⁴

Kamioni puni paketa slali su se iz Beograda u Sarajevo, ali se nikada nije znalo koliko će vremena proći od momenta kada bi oni krenuli iz Beograda do momenta kada bi stizali do onih kojima su bili potrebni. Danas bi taj put trajao nekoliko sati, ali tada je bilo potrebno od nedelju do mesec i više dana da humanitarna pomoć stigne do građana Sarajeva.¹⁰²⁵ Često je bilo potrebno da se kamioni voze okolnim putevima kako bi vozači izbegli mesta najvećih sukoba ili „neprijateljskih teritorija“. Paketi koji su išli preko organizacija ADRA i „Dobrotvor“ su „uglavnom stizali“¹⁰²⁶ do onih kojima su bili namenjeni. Već je rečeno da se tačno znalo koji pripadnici ADRE su mogli da nose pomoć do Pala, dok je Gane Pecikoza mogao da dovozi pomoć u neograničenim količinama.¹⁰²⁷

Međutim dešavalo se i da paketi budu „zarobljeni“ duže vreme na punktovima kod Pala. Mensura Mikijelj je ispričala da je krajem 1993. godine, 36.000 paketa koje je ADRA poslala, ostalo što u Beogradu, što na ulazu u Sarajevo i da uopšte nisu došli do onih kojima su namenjeni. Tada je preko Živorada Žike Stojkovića uspela da sazna da je na Palama zastalo 88.000, a ne 36.000 paketa jer embargo sa Pala nije

---

¹⁰²² Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021.

¹⁰²³ Razlog zbog kojeg su se svi trudili da pošalju maksimalan broj kutija u jednoj turi, bio je taj što se nikad nije znalo kada će moći da se pošalje nov kontingent humanitarne pomoći.

¹⁰²⁴ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

¹⁰²⁵ *Ibidem.*; Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021.

¹⁰²⁶ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

¹⁰²⁷ Dragoslav Ganetu Pecikozi je put do Pala najverovatnije bio otvoren pošto je u Sarajevu poznavao veliki broj ljudi (zbog saradnje sa muzičarima iz Bosne i Hercegovine), ali i zato što je na neki način potkupljivao kontrolore na punktovima u Bosni i Hercegovini noseći i njima pakete sa namirnicama.

bio samo za ADRINE pakete. Priču o ovom događaju upotpunilo je jedno pismo Žike Stojkovića koje je objavljeno u nedeljniku *Vreme* krajem januara 1994. godine. Iz članka „Humanitarna drumarina“, u kojem je preneto njegovo pismo čitaocima *Vremena*, saznaje se da je u decembru 1993. godine, preko organizacije „Dobrotvor“ koja je delovala pri SPC,¹⁰²⁸ poslat jedan kontigent humanitarne pomoći, drugi u januaru 1994. godine preko Srpskog dobrotvornog društva „Dobrotvor“ (organizacija o kojoj je već bilo reči koju je vodio Dragoslav Gane Pecikoza), a paketi koje je ADRA pripremila nisu ni krenuli iz Beograda. Stojković je u pismu naveo da je uspeo da stupi u vezu sa Miroslavom Toholjem „piscem, za koga je tada saznao da je još i ministar informacija RS“.¹⁰²⁹ Toholj mu je tada govorio o komplikacijama „i kome ide novac prevoznika, naplaćivan od pošiljalaca – ali da je štab doneo odluku da se paketi odmah puste za Sarajevo, a da se o svemu spornom rešava naknadno.“¹⁰³⁰ Od njihovog razgovora pa do puštanja paketa građanima Sarajeva, sigurno je prošlo mesec dana, ako ne i više. Mensura Mikijelj je na kraju istakla da je jedan deo humanitarne pomoći ipak stigao do onih kojima je bila namenjena, ali da je veliki broj ipak ili podeljen vojsci Republike Srpske ili je završio na crnom tržištu. Razlog zbog kojeg su ovi paketi stajali „zaglavljani na Palama“ nije zvanično poznat, ali je on verovatno bio uslovljen vojno-političkim prilikama, a ne komplikacijama oko plaćanja prevoznika.

Važno je napomenuti da nije samo slanje paketa bila „misija“ već i njihovo preuzimanje. Sarajlije su znale samo da im je paket poslat iz Beograda,¹⁰³¹ ali niko nije znao kada će on stići. Da bi došli do punkta gde se delila humanitarna pomoć morali su da prođu kroz takozvanu „aleju snajpera“.¹⁰³² Jedni drugima su javljali da li su videli „komšijino ime“ na spisku onih kojima je paket stigao. I kada bi preuzeli pakete problemi se ne bi tu završavali. Nekada se dešavalo da građanima Sarajeva stignu prazne kutije humanitarne pomoći, samo sa ceduljama na kojima piše šta je sve spakovano. Tako je Mensura Mikijelj ispričala kako je u januaru 1994. godine poslala komplet opremu za novorođenu bebu, jer joj se rodila bratanica. Međutim kutija je stigla, ali prazna i sa urednim spiskom šta je sve bilo u njoj.¹⁰³³ Kada bi se takve situacije desile paket bi morao da se „ponovi“, što nimalo nije bilo lako pošto je tokom inflacije i sankcija bila prava „misija“ nabaviti sve i to po drugi put.

Još jedan problem bio je i nedostatak komunikacije, jer su telefonske linije između Beograda i Sarajeva bile prekinute na samom početku opsade. Održavanje

---

¹⁰²⁸ Ovde je reč o organizaciji „Dobrotvor“ koju je osnovala Srpska pravoslavna crkva. Oni su takođe slali humanitarnu pomoć u Sarajevo, ali mnogo manje nego ADRA i Srpsko dobrotvorno društvo „Dobrotvor“.

¹⁰²⁹ Živorad Stojković, „Humanitarna drumarina“, *Vreme*, 7.2.1994, 19.

¹⁰³⁰ *Ibidem*.

¹⁰³¹ Sve informacije o paketima iz Beograda su do građana Sarajeva stizale preko veze radio-amatera.

¹⁰³² Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

¹⁰³³ *Ibidem*.

veze između ova dva grada bilo je neophodno pre svega kako bi antiratne organizacije komunicirale, ali i kako bi Sarajlije znale informacije o tome kada mogu da očekuju humanitarne pakete. Iako teško, postojao je način da se kontakti ostvare, jer je bilo moguće komunicirati preko organizacije radio-amatera.¹⁰³⁴ Ti telefonski razgovori su se obavljali preko radio frekvencija koje su koristili radio-amateri, tako što bi radio-amater iz Beograda pozivao sarajevskog kolegu koji bi zatim poziv usmeravao na telefon osobe u Sarajevu.¹⁰³⁵

Humanitarne poruke su bile veoma kratke i jednostavne, pa se u većini slučajeva pričalo o tome kada će stići paket, da li treba da se pošalje novi, da li su živi itd. Radio-amateri su čak i upozoravali one koji su koristili njihove usluge da u pozivima ne koriste lična imena, da se ne daju informacije o tome šta je gađano, da li se puca ili ko je poginuo. Te razgovore su mogli da čuju svi, stoga je bilo rizično da se pominju informacije zbog kojih bi neko bio izložen opasnosti.¹⁰³⁶ Tako su u dnevnicima radio-amatera zabeleženi razgovori koji su veoma ličili jedan na drugi i koji su se davali veoma šturo informacije:

Svi smo dobro. Ne znam kako možeš poslati paket. Raspitaj se preko UN.
Lekovi se nalaze u zgradi ŽTP-a u Sarajevu.
Imate li šta da jedete? – Nemamo.¹⁰³⁷

Takođe, bilo je moguće uspostaviti i neku vrstu konferencijskog razgovora. Tako je, prema svedočenju Mensure Lule Mikijelj, jedna od mogućnosti da se komunicira sa Sarajevom bila da se pozove poznanik u inostranstvu koji bi pozvao vezu u Sarajevu i preko te „strane“ veze bi se povezali sa sagovornikom iz Beograda.

I na samom kraju mogli su da komuniciraju putem mejla iako su kompjuteri bili prava retkost. U okviru Centra za antiratnu akciju bio je jedan kompjuter sa kojeg se mogao poslati mejl u Sarajevo. Adrese koje su bile i u Sarajevu i u Beogradu nosile su naziv „za mir“. U Centru su bile dve osobe koje su dežurale i čekale da se primi poruka iz Sarajeva i Mikijelj ističe „da joj nije bilo jasno kako se na odgovor čekalo i do mesec dana“.¹⁰³⁸ Ono što bi se moglo detektovati kao problem jeste restrikcija električne energije u Sarajevu, ali i pretpostavka da tamo nisu imali ljude koji bi stalno

---

¹⁰³⁴ Radio-amateri su od decembra 1991. do marta 1994. godine koristili radio-veze kako bi vršili prenos humanitarnih poruka. Radio-amateri su bili društvena grupa koja je na prostoru Srbije i Crne Gore uspevala da uspostavi kontakt i da komunicira, bez obzira na rat i granice, sa svim delovima bivše Jugoslavije.

¹⁰³⁵ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

¹⁰³⁶ *Ibidem*.

¹⁰³⁷ Fond za humanitarno pravo, „Radio-amateri. Ograničavanje humanitarnih poruka“, *Pod lupom*, 13, (1994), <<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Radio-amateri-jul-1994.pdf>> (15.11.2021).

¹⁰³⁸ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

bili za tim kompjuterom. U svakom slučaju, dešavalo se da odgovor na poruku, koja bi se poslala putem mejla, stigne i posle mesec dana (što je nekad bilo i duže nego kada bi se pisma slala putem šlepera sa humanitarnom pomoći).

Komunikacija preko imejla i konferencijskog razgovora, zaista je bila prava retkost. To je više bio način na koji su komunicirale samo organizacije iz Beograda (npr. Centar za antiratnu akciju) i Sarajeva (npr. Srpsko građansko vijeće) dogovarajući svoja buduća antiratna i politička delovanja. „Običan narod“ je najviše koristio usluge radio-amatera i oni su zapravo bili jedina veza između onih koji su slali i koji su primali humanitarnu pomoć.

Zaključak

Istražujući ovu temu trudila sam se da predstavim grupu ljudi koji su uprkos bujanju nacionalizma i militarističkog raspoloženja, svojim humanitarnim akcijama pokazali ogromnu solidarnost prema onima kojima je pomoć bila preko potrebna, ne obraćajući pažnju na njihovu versku, nacionalnu i etničku pripadnost. Može se reći da su ti ljudi svoj život u potpunosti podredili antiratnim akcijama. Sa jedne strane, to su bili intelektualci koji su aktivno na svojim popodnevним i večernjim sesijama raspravljali o nacionalizmu, uzrocima rata, načinima suzbijanja militarističke politike u državama bivše Jugoslavije i pronalaženju rešenja za mir. Sa druge strane bili su aktivisti koji su na ulicama, demonstracijama i protestima, pokušavali da rašire antiratno raspoloženje u Srbiji i da ukažu na sve grozote rata koji se mora pod hitno zaustaviti. Istovremeno su bili i „fizikalci“, jer je bilo potrebno na konkretan način pomoći onima koji su postali žrtve rata, te slobodno možemo reći da je ova njihova uloga bila i najvažnija ljudima koji su se svakodnevno borili sa glađu.

Ipak, na kraju postavljamo pitanje: Koliko je vremena ostajalo tim ljudima da se posvete i svojim primarnim ulogama roditelja, umetnika, naučnika, profesora? Verovatno ne mnogo. Daleko od toga da su se tokom humanitarnih akcija susretali „samo“ sa problemomima kao što su inflacija, nestašica robe ili stavljanja embarga na pakete. U to vreme, ovi ljudi koji su svoj život podredili antiratnom angažmanu, ipak su bili samo alternativa, a ne većina. „To je vreme kada Šešelj vitla po Beogradu“ i „kada su svi muslimani, svi Hrvati, dakle katolici, i Albanci, svi su oni neprijatelji. A vi radite za jednu crkvenu organizaciju jedne verske denominacije koja nije omiljena u srpskom narodu“, rekla je Ljubinka Trgovčević Mitrović.¹⁰³⁹ Tako da je većinsko

---

¹⁰³⁹ Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021.

raspoloženje u zemlji ipak bilo: „kako šalješ muslimanima koji ubijaju srpsku djecu?“, pa je stoga kod većine izostala empatija prema onima koji su živeli u Sarajevu pod opsadom.¹⁰⁴⁰

Poučeni iskustvom onih koji su bili svedoci ratova, koji su se desili na teritoriji nekadašnje Jugoslavije u periodu od 1991. do 1999. godine, trebalo bi shvatiti da je ta alternativa „mislećih“ zapravo ono što treba da bude većinsko raspoloženje. Stoga je moja sagovornica Ljubinka Trgovčević istakla da se i danas seća te solidarnosti koju je ta grupa ljudi imala u tim surovim vremenima: „Mi smo se od škole učili da pomažemo ljudima i to je na neki način bilo u nama, a to je sve što sada više ne postoji. Ja se sećam te solidarnosti, bar nekih od nas koji smo želeli da pomognemo drugima”.¹⁰⁴¹ Za kraj, moja sagovornica Mensura Lula Mikijelj je na pitanje: „Kako se danas osećate kada se setite tih vremena?“, odgovorila: “Znali smo da rat mora prestati i postojala je nada. A ovo sad...ovo je veći mrak.”¹⁰⁴²

---

¹⁰⁴⁰ Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021. Mikijelj je iznela priču o tome kako je, otišavši u jedno beogradsko pozorište, ostavila kutiju sa 100g kafe, jednom čokoladom i kutijom cigara u koju su glumci tog pozorišta mogli da stave još nešto kako bi se poslala pomoć glumcima u Sarajevu. Međutim kada je posle nekoliko dana ponovo otišla u pozorište, zatekla je praznu kutiju u kojoj čak nije bilo ni onoga što je sama ostavila.

¹⁰⁴¹ Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021.

¹⁰⁴² Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021.

Spisak izvora i literature

Autorkin intervju sa Ljubinkom Trgovčević Mitrović, Beograd, 14. novembar 2021.

Autorkin intervju sa Mensurom Lulom Mikijelj, Beograd, 18. novembar 2021

Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta, pr. Sonja Biserko, knjiga 27, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

Vreme

Fond za humanitarno pravo, „Radio-amateri. Ograničavanje humanitarnih poruka“, *Pod lupom*, 13, (1994), <<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2015/11/Pod-lupom-Radio-amateri-jul-1994.pdf>> (15.11.2021).

Uvek neposlušne, i dalje na ulicama... Žene u crnom – 30 godina otpora, <<https://zeneucrnom.org/images/pdf/30godina-neposlusne.pdf>> (20.11.2021).

Abrams, Lynn. *Oral History Theory*, London–New York: Routledge, 2010.

Bašić, Meho. „Osnove ratne ekonomije – s osvrtom na rat u BiH 1992–95. godine“, *Ekonomski Pregled*, 57, 1–2, (2006), 130–145.

Bilić, Bojan. *Borile smo se za vazduh. (Post)jugoslovenski aktivizam i njegovo nasleđe*, Zagreb: Documenta–Kuća ljudskih prava–Naklada Jesenski–Turk, 2015.

Bilić, Bojan i Janković, Vesna. *Opiranje zlu. (Post)jugoslovenski antiratni angažman*, Zagreb: Documenta–Kuća ljudskih prava–Naklada Jesenski–Turk, 2015.

Denitch, Bogdan. *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.

Dević, Ana, “Anti-War Initiatives and the Un-Making of Civic Identities in the Former Yugoslav Republics”, *Journal of Historical Sociology*, 10, 2, (1997), 127–156.

Fridman, Orly. “Alternative Voices in Public Space: Serbia’s Women in Black”, *Ethnologia Balkanica*, 10, (2006), 291–303.

Glenny, Misha. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, New York: Penguin Books, 1992.

Lane, Ann. *Yugoslavia: When Ideals Collide*, Houndmills: Palgrave MacMillan, 2004.

Moll, Nicolas. *Solidarity is More Than a Slogan. International Workers Aid During and After the 1992–1995 War in Bosnia and Herzegovina*, Brussel: Rosa-

Luxemburg-Stiftung, 2021.

Silber, Laura and Little, Allan. *Yugoslavia: Death of a Nation*, New York: Penguin Group USA, 1995.

Tokača, Mirsad. *Bosanska knjiga mrtvih – Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Sarajevo–Beograd: Istraživačko dokumentacioni centar–Fond za humanitarno pravo, 2012.

Andrijana Vlahovljak

PACKAGES FULL OF HOPE: BELGRADE ACTIONS OF COLLECTING HUMANITARIAN AID FOR CITIZENS OF SARAJEVO (1992–1996)

Summary

During the wars in Croatia and Bosnia and Herzegovina (1991–1996), the importance of Belgrade's anti-war organizations was manifold. Organizations, such as The Belgrade Circle, The Center for Anti-War Action, and Women in Black, have constantly organized demonstrations, public debates, and protests against the war. In this paper, I wanted to present another role that they had, and that is the organization of humanitarian aid, through "ADRA" and "Dobrotvor", which was very important for the citizens of Sarajevo under siege. I presented the picture of the atmosphere in Belgrade based on the interviews I conducted with Ljubinka Trgovčević Mitrović and Mensura Lula Mikijelj. I also used letters and texts published in the publication *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta* (Engl. *Bosnia and Herzegovina – the core of the Project of Greater Serbia*), edited by Sonja Biserko, which points to the importance of the humanitarian aid that arrived. In addition to the role played by Belgrade's anti-war movements in the process of agitation against the war, and their role in collecting humanitarian aid, I also presented the personal role of Ljubinka Trgovčević Mitrović and Mensura Lula Mikijelj in all these actions.

Keywords: Humanitarian Aid, The Siege of Sarajevo, Anti-War Organizations, ADRA, "Dobrotvor"

Nemanja Stokrp

student master studija istorije

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju

n.stokrp@yahoo.com

ROKENROL I ANTIRATNI POKRET TOKOM RATOVA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI 1991–1995.

Apstrakt: Na osnovu rokenrol ostvarenja, audio-vizuelnih zapisa, usmene istorije, periodike i rokenrol štampe rad nastoji da prikaže u čemu se sastojao antiratni angažman rok muzičara tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji od 1991. do 1995. godine, kao i da pokaže na koji način je rokenrol muzika kao deo popularne kulture korišćena u okviru antiratne delatnosti. Posebna pažnja usmerena je na Beograd, Zagreb i Sarajevo kao gradove u kojima je delovanje antiratnih pokreta bilo najizraženije, i kao muzičke centre u kojima je tokom rata boravio veliki broj rok muzičara. Rad se bavi i antiratnim angažmanom jugoslovenskih muzičara u inostranstvu.

Ključne reči: Jugoslavija, ratovi, rokenrol, muzika, popularna kultura, antiratni pokret

Da bi se razumela veza između rokenrola i delovanja antiratnog pokreta treba imati u vidu da je rokenrol, kao deo popularne kulture, uvek bio neka vrsta odjeka aktuelnih društvenih zbivanja. Pojava panka u drugoj polovini 1970-ih, na primer, nije bila samo novina u pogledu muziciranja, već istovremeno i odgovor na stanje u društvu. Putem rokenrola, kao dela muzičkog *mejnstrima*, prenosila se poruka zajedništva, rasne, verske i svake druge vrste tolerancije. Dovoljno je setiti se niza pesama koje su nastale kao vid protivljenja Vijetnamskom ratu tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka i Vudstoka, trodnevnog festivala „mira i ljubavi”. Društvena angažovanost rok muzičara nije se završavala objavljivanjem nosača zvuka, već je često podrazumevala učešće u brojnim humanitarnim manifestacijama, saradnju sa raznim organizacijama, građanskim pokretima, inicijativama i slično, a u pogledu antiratne delatnosti glavni doprinos muzičara bilo je učešće na mirovnim koncertima. Konačno, mladi, kao glavni konzumenti popularne kulture, nisu rok muziku koristili samo za razonodu, već i kao medij preko kog su mogli da iskažu svoje mišljenje, koje je, kada je reč o ratu, podrazumevalo žestoko protivljenje.

Može se slobodno reći da je upliv jugoslovenske države na polju kulturne

politike dodatno uticao na povećanje svesti jugoslovenskih rokera, međutim, pevanje o društveno-političkim zbivanjima postaje izraženo tek krajem 1970-ih sa dolaskom pank, a zatim i novog talasa početkom 1980-ih. Tada je muzika bendova sadržala u većoj ili manjoj meri direktnu poruku otpora problemima u svetu koji ih okružuje. U drugoj polovini 1980-ih, kako je jugoslovenska kriza vodila ka sve ozbiljnijim političkim previranjima među republikama, kritički tonovi u jugoslovenskom rokenrolu bivali su sve glasniji. Sa jedne strane, tekstovi pesama ukazivali su na političko stanje u zemlji, odnose među narodima, emigraciju i čak nagoveštavali mogućnost izbijanja rata. Đorđe Balašević je već 1987. godine pevao „Samo da rata ne bude”. Kerber je sredinom 1980-ih objavio albume gotovo proročkih naziva, *Ratne igre* i *Seobe*. Bijelo dugme je 1986. opominjalo da će onaj „ko ne sluša pjesmu slušati oluju”¹⁰⁴³, a album *Ćiribiribela* iz 1988. godine otvorilo je sa istoimenom pesmom i stihovima: „Ako se sutra zarati”.¹⁰⁴⁴ Naredne godine Zabranjeno pušenje je numerom „Straža pored Prizrena” obradilo stanje na Kosovu, Ekatarina Velika je izdala proročki album *Samo par godina za nas*, dok je 1990. godine u osvit rata Prljavo kazalište pesmom „Devedeseta” već dočaralo ratnu atmosferu. Sa druge strane, odgovor jugoslovenskog rokenrola na narastajuću krizu u drugoj polovini 1980-ih bilo je pozivanje na zajedništvo kroz veličanje jugoslovenstva. Takozvani *novopartizanski* rokenrol okrenuo se rekonstrukciji jugoslovenstva koristeći motive NOB-a kako bi iskazao nezadovoljstvo zbog rastakanja jugoslovenskog društva.¹⁰⁴⁵

Antiratni angažman u Jugoslaviji počeo je pre izbijanja otvorenih sukoba. Okupljanje beogradskih studenata na Terazijama u danima nakon 9. marta 1991. godine podsetilo je na demonstracije iz 1968. godine, čiji duh se prenosio pevanjem antimilitantne „Give Peace a Chance”.¹⁰⁴⁶ Na Terazijama su bile prisutne mnoge ličnosti javnog života, uključujući i rok muzičare.¹⁰⁴⁷ Bio je to pokazatelj „neslaganja sa nacionalnom netolerancijom, šovinizmom i ratnom histerijom”.¹⁰⁴⁸ Omladinski Radio B92, koji je uveče 9. marta pod pritiskom organa vlasti morao na nekoliko sati da prekine program, pružio je muzičku podlogu martovskim zbivanjima reaktualizirajući pank i novi talas. „Ceo punk i novi talas progovorili su na način na koji su uvek i govorili, ali koji je tek sad postao zaista važan.”¹⁰⁴⁹ Aleksandar Raković smatra da su nove ratne okolnosti dovele do prenošenja „hipi scenarija” šezdesetih i

---

¹⁰⁴³ Bijelo dugme, *Pljuni i zapjevaj moja Jugoslavijo* (1986).

¹⁰⁴⁴ Bijelo dugme, *Ćiribiribela* (1988).

¹⁰⁴⁵ Dalibor Mišina, *Shake, Rattle and Roll: Yugoslav Rock Music and the Poetics of Social Critique*, London and New York: Routledge, 2013, 6.

¹⁰⁴⁶ Milan Milošević, „Njihova lekcija”, *Vreme*, broj 21, 18. mart 1991, 6.

¹⁰⁴⁷ Ivan, Ivačković, *Kako smo propevali: Jugoslavija i njena muzika*, Beograd: Laguna, 2013, 403.

¹⁰⁴⁸ Sabrina Petra Ramet, *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Zagreb: Alinea, 2005, 85.

¹⁰⁴⁹ Dragan Ambrozić, „B-92 uzvraća udarac”, *Novi RITAM*, broj 6/7/8, mart/april/maj 1991, str. 21.

„stvaranja autentične rokenrol kulture” čiji je prvi nosilac bio upravo Radio B92.¹⁰⁵⁰ Jedna od parola na protestima bili su i stihovi Discipline kičme „Vreme je za pravdu, vreme je za istinu”, tada često emitovani na B92.¹⁰⁵¹

U međuvremenu su političke organizacije jugoslovenske orijentacije, od kojih su najistaknutije bile Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI) i Savez reformskih snaga za Jugoslaviju, takođe nastupale sa antiratnih pozicija. Aprila 1991. godine UJDI je u Beogradu organizovao tribinu „Kako okončati građanski rat?”, a zatim je predlagao stvaranje antiratnih saveza širom Jugoslavije. Saradnja između građanskih političkih stranaka i udruženja sa celog jugoslovenskog prostora pokušana je osnivanjem Pretparlamenta Jugoslavije, takođe na zalaganje UJDI. Inicijative Pretparlamenta nisu sprečile izbijanje Desetodnevnog rata u Sloveniji, niti prerastanje lokalnih sukoba u Hrvatskoj u otvoreni rat. Eskalacija sukoba usloвила je promene u načinu delovanja političkih organizacija i pokreta antiratne orijentacije. Sa jedne strane cilj je bio okončati sukobe u Hrvatskoj, ali i sprečiti da se sukob proširi na prostor Bosne. Upravo iz te potrebe u Sarajevu je nastao Okrugli sto vlasti i opozicije, a na dan održavanja prve sednice Okruglog stola, održan je JUTEL-ov rok koncert „Za mir”.¹⁰⁵²

Koncert je zbog kiše održan u olimpijskoj dvorani Zetra koja nije mogla primiti svih 100.000 ljudi koliko se okupilo u Sarajevu 28. jula 1991. godine. „Taj ‚Vudstok u Sarajevu’ bio je svojevrsan referendum protiv politike rata”, pisalo je u beogradskom *Vremenu*.¹⁰⁵³ Mirovni skup je uveliko prevazišao okvire rok koncerta i obuhvatio je dečije i roditeljske apele za mir, zatim poruke umetnika i radničkih sindikata, sportista... Rade Šerbedžija recitovao je pesmu Tina Ujevića „Pobratimstvo lica u svemiru”, Abdulah Sidran govorio je u čast Mike Antića, pročitane su poruke podrške Dušana Makavejeva i sekretara UN, Pereza de Kuljeara. Između ostalih, govorili su i predstavnici beogradskog Centra za antiratnu akciju i Studentske lige za mir Jugoslavije, ali i Vasil Tupurkovski, makedonski član Predsedništva SFRJ, koji se obratio iz publike kao član Skopskog mirovnog pokreta i najavio mirovni rok koncert u Skoplju zaključivši rečima: „Niko ne može uništiti Jugoslaviju jer od večeras počinju da pobeđuju snage mira!”¹⁰⁵⁴ U muzičkom delu nastupili su Ekatarina Velika, Crvena

¹⁰⁵⁰ Александар Раковић, „Употреба рокенрола у рату СР Југославије и НАТО пакта (1999): Са освртом на претходно обликовање српске контракултуре деведесетих и потоње последице за популарну музику у Србији”, у: Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници, (руководилац пројекта др Софија Божић), необјављени чланак, 388, <https://kpolisa.com/KP28/KP28-VI-2_Rakovic.pdf> (17.11.2021.)

¹⁰⁵¹ Petar Janjatović, *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960-1997*, Beograd: Geopoetika, 1998, 55.

¹⁰⁵² Bojana Šušak, „Alternativa ratu”, u: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, (pr. N. Popov), Beograd: Republika, 1996, 532–538.

¹⁰⁵³ Slobodanka Ast, „Dajmo šansu miru”, *Vreme*, broj 41, 5. avgust 1991, 33–35.

¹⁰⁵⁴ Snimak JUTEL-ovog koncerta „Za mir”, <<https://www.youtube.com/watch?v=Zyv2LqxHwho&t=->

jabuka, Istok iza, Goran Bregović sa Harisom Džinovićem, Plavi orkestar, Dr Nele Karajlić, Hari Mata Hari, grupa Merlin (koja je izvela pesmu „Ljubav nema granica”, napisanu specijalno za koncert), Indexi, Momčilo Bajagić i Žika Milenković, Regina i, na kraju, Sarajevska rok raja sa pesmom „Jutel za mir”. U više navrata publika je dešavanja na sceni propratila skandiranjem „Jugoslavija! Jugoslavija!” ili „Ne daj se, Jugo!”, isticanjem mirovnih transparenta i jugoslovenskih zastava. Koncert su, pored RTV Sarajevo, prenosili RTV Skoplje i NTV Studio B u Beogradu. U narednim sedmicama slični koncerti su održani u Bosanskoj Gradišci, Doboju, Livnu, Konjicu i Banja Luci.¹⁰⁵⁵

Antiratne inicijative u vreme održavanja JUTEL-ovog koncerta postojale su na čitavom jugoslovenskom prostoru: u Rijeci je delovao Pokret za mir i nenasilje, u Zagrebu Hrvatska liga za mir i Zelena akcija, u Beogradu Građanska akcija za mir (GAMA) i Centar za antiratnu akciju koji je organizovao koncert „Umetnici za mir”, mirovne organizacije iz Skoplja i Ljubljane su uzele učešća u manifestaciji „Minut do dvanaest”.¹⁰⁵⁶ Delovanje ovih antiratnih pokreta tokom čitavog trajanja rata obuhvatalo je organizovanje i održavanje mirovnih manifestacija i akcija, objavljivanje antiratnih proglašenja, saradnju sa humanitarnim i nevladinim organizacijama, povezivanje sa antiratnim pokretima sa prostora bivše Jugoslavije i međunarodnom zajednicom. „Mi, građani naših republika, Evrope i svijeta, odlučno odbacujemo nasilje i rat. Komunicirati ćemo i surađivati bez obzira na razlike u političkim opredjeljenjima [...] na lokalnom, regionalnom ili globalnom nivou, suprotstavljati ćemo se onima koji pozivaju u rat i zalagati se za slobodu, pravdu i blagostanje za sve”, pisalo je u povelji Antiratne kampanje iz Zagreba.¹⁰⁵⁷

JUTEL-ov koncert postao je neka vrsta obrasca za buduće organizovano učešće rok muzičara u delovanju antiratnog pokreta. Ukoliko se broj izvođača i publike ostave po strani, slične manifestacije na prostoru nekadašnje SFRJ koje su uključivale zvučnija rok imena održavale su se uz učešće antiratnih organizacija i kroz saradnju sa nezavisnim medijima. Drugi vid antiratnog angažmana rok muzičara koji je bio nešto spontaniji, individualniji, obuhvatio je otpor mobilizaciji, pisanje pesama koje su nosile mirovne poruke ili dočaravale ratnu stvarnost, te tako imale implicitno antiratni karakter, zatim antiratne izjave, koje su opet prenošene putem nezavisnih medija i često bile u vezi upravo sa antiratnim pokretom.

Manifestacija slična JUTEL-ovoj bio je mirovni koncert „Umetnici za mir”. Na inicijativu Centra za antiratnu akciju jedno muzičko veče održano je prvo u Beogradu, a zatim su 31. avgusta 1991. godine u Šumaricama kod Kragujevca

---

613s&abchannel=Rock> (14.11.2021).

¹⁰⁵⁵ Edin Omerčić, *Antiratni pokret u Bosni i Hercegovini devedesetih godina 20. stoljeća*, Sarajevo: 2021, 17

¹⁰⁵⁶ *Vreme*, broj 41, 5. avgust 1991, 34–36.

¹⁰⁵⁷ „Povelja Antiratne kampanje”, *Arkzin*, nulti broj, 25. rujna 1991, 2.

nastupili: SMAK, Atomsko sklonište, Galija, Merlin, Zabranjeno pušenje, Džez bend Jovana Maljokovića sa Marijom Mihajlović, Frenki, Mobi Dik, Istok iza, ali i Gorica Popović, Rade Šerbedžija, Bora Dugić i drugi umetnici. Deo koncerta su prenosili RTV Beograd, RTV Novi Sad i JRT. Bruno Langer, basista i pevač Atomskog skloništa iz Pule, pomenuo je da su slični mirovni koncerti održani i u pulskoj Areni, u Zagrebu („Glazbenici za mir”) i u Portorožu. Istog dana Atomsko sklonište je iz Kragujevca otputovalo u Zaječar kako bi nastupilo na „Zaječarskoj gitarijadi”.¹⁰⁵⁸ Ova rok manifestacija je od 29. do 31. avgusta 1991. okupila oko 20.000 ljudi, a pesma koja je obeležila gitarijadu bila je „All You Need is Love” od Bitlsa.¹⁰⁵⁹

Mirovni koncerti nastavili su se jeseni 1991. godine. Početkom oktobra u Ljubljani je održan mirovni rok festival na kom su nastupili bendovi iz Hrvatske i Slovenije, uključujući Parni valjak i Lačni Franz.¹⁰⁶⁰ Tradicionalni antiratni koncerti „Ljubav i mir” održavani su u pulskoj Areni tokom trajanja rata.¹⁰⁶¹

Za vreme borbi u Vukovaru, Radio B92 se ozbiljnije uključio u antiratni angažman, da bi početkom 1992. godine inicirao projekat Rimtutituki.¹⁰⁶² Bio je to naziv super-grupe koja je okupila članove Električnog orgazma, Partibrejkersa i Ekatarine Velike. Bend je snimio singl „Slušaj vamo”, antiratnu numeru sa direktnom porukom otpora mobilizaciji. Prvi deo promocije singla održan je u Muzeju kinoteke 2. marta 1992. godine u sklopu prave antiratne kampanje tokom koje su građanima deljeni bedževi i majice sa porukama za mir.¹⁰⁶³ Mnogo upečatljivija je bila promocija koju je bend održao nastupajući na kamionu koji je krstario ulicama Beograda 9. marta 1992. godine, na dan godišnjice martovskih antirežimskih demonstracija.¹⁰⁶⁴ Improvizovanu binu na kamionu je za vreme vožnje od Slavije do Trga Republike napajao benzinski agregat, a najviše ljudi okupilo se upravo na Trgu Republike, kada su sa kamiona singl-ploče bacane u publiku. Ploče je štampao PGP RTS, koji, kako tvrdi jedan od saradnika B92, ni sam nije znao šta „štancuje”.¹⁰⁶⁵ „Čuveni kamion sa rok muzičarima koji je vozio centrom Beograda i sa kojeg su upućivane muzičke pogrde ratničkim strastima izgledali su kao izolovani hepening naspram bacanja cveća na tenkove koji su išli prema Vukovaru.”¹⁰⁶⁶

---

¹⁰⁵⁸ Snimak koncerta „Umetnici za mir”, <<https://www.youtube.com/user/ScenaDOO/videos>> (15.11.2021).

¹⁰⁵⁹ Sabrina Petra Ramet, „Shake, Rattle, and Self-Management: Making the Scene in Yugoslavia”, u: *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, (edited by Sabrina Petra Ramet), New York: Westview Press, 1994, 125.

¹⁰⁶⁰ *Ibid.*

¹⁰⁶¹ Drago Borić, „Dinosaurusi na čelu parade”, *Vreme zabave*, No. 9, avgust 1994, 52.

¹⁰⁶² Dušan Mašić, *Talasanje Srbije: knjiga o Radiju B92*, Beograd: Samizdat B92, 2006, 114.

¹⁰⁶³ Aleksandar Žikić, *Mesto u mećavi: priča o Milanu Mladenoviću*, Beograd: Laguna, 2014, 222.

¹⁰⁶⁴ P.L. „Ispod šlema mozga nema”, *Vreme*, broj 73, 16. mart 1992, 60.

¹⁰⁶⁵ Mašić, *Talasanje Srbije*, 120–122.

¹⁰⁶⁶ Dragan Stojković, „Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000.godine”

Program Centra za antiratnu akciju nudio je pravnu podršku ljudima koji su odbijali regrutaciju i mobilizaciju, a gotovo istovetno je delovala i GAMA.¹⁰⁶⁷ Radio B92 se odlučnije uključio nakon mobilizacije direktora Saše Vučinića. Ova radio-stanica je na osnovu dojava slušaocima prenosila u kom delu Beograda se tog dana vršila mobilizacija.¹⁰⁶⁸ Poznato je da je poziv za mobilizaciju u to vreme dobio i Đorđe Balašević, koji mu nije uručen jer se pevač sklonio iz Novog Sada.¹⁰⁶⁹ Bio je to primer pasivnog otpora ratu. Sa druge strane, veliki broj rok muzičara iskoristio je nastupe u javnosti kako bi preneo antiratnu poruku, pogotovo ukoliko je događaj prenosila državna televizija. Milan Mladenović, frontmen Ekatarine Velike, je prilikom prijema nagrade za najbolju grupu godine na „Beogradskom proleću 92” iskoristio priliku da pozdravi prijatelje koji su usled ratnih okolnosti morali da napuste zemlju, a naročito one koji su u tom trenutku bili u Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, Dubrovniku i Rijeci: „Molim vas, da li možemo jedan minut ćutanja za one koji su poginuli u ovom ratu koji nema smisla? [...] Hvala!”¹⁰⁷⁰ Rambo Amadeus, koji je bio dosta blizak beogradskim muzičarima i grupi Rimtutituki, je na istom festivalu prekinuo nastup Bebi Dol, oteo joj mikrofon i izjavio: „Dok mi ovde sviramo bombe padaju na Dubrovnik i Tuzlu, nećemo da zabavljamo biračko telo!”, a potom uputio psovku vladajućim strukturama.¹⁰⁷¹

Za to vreme rat se preneo i na teritoriju Bosne. Kao odgovor na granatiranje Sarajeva u Beogradu je na inicijativu Centra za antiratnu akciju i uz podršku Radija B92 organizovan veliki antiratni koncert „Ne računajte na nas” 22. aprila 1992. godine. Na Trgu Republike su pred oko 50.000 ljudi nastupili: Boye, Obojeni program, Rambo Amadeus, Ekatarina Velika, Električni orgazam i Rimtutituki. Učestvovali su i Rade Šerbedžija i Mirjana Karanović. Usred koncerta, iznenada je u publiku bačen suzavac, ali ovaj incident nije uticao na tok događaja.¹⁰⁷² Čuveni rok novinar Petar Peca Popović tvrdi da je postojao veliki rizik da režim prekine koncert, kao i da je sama organizacija bila veoma složena. Bina je prethodno sastavljena na kamionu koji je potom dovezen na trg. Popović tvrdi da je kamion obezbedio Ivan Stambolić.¹⁰⁷³ Veran Matic, tada vodeći čovek B92, takođe ističe da je Stambolić ponudio pomoć u organizaciji koncerta. Podršku je pružilo i Dečije pozorište „Boško Buha” na čelu sa Ljubivojem Ršumovićem, a Radio B92 je koncert prenosio uživo.¹⁰⁷⁴ Bila je to jedna

---

Republika, br. 492-493, 1–31. 01. 2011, 17–24.

¹⁰⁶⁷ Šušak, „Alternativa ratu”, 544–545.

¹⁰⁶⁸ Mašić, *Talasanje Srbije*, 101.

¹⁰⁶⁹ *Vreme*, broj 57, 25. novembar 1991, 38.

¹⁰⁷⁰ Snimak koncerta „Beogradsko proleće 92”, <https://www.youtube.com/watch?v=04vf3d00ZUc&ab_channel=EXYUARHIV> (21.11.2021.)

¹⁰⁷¹ Зорица Конић, „Ајд да се бранимо добротом”, ТВ Новости, број 1433, 10. јун 1992, 8.

¹⁰⁷² „Ne računajte na nas”, *Vreme*, broj 79, 27. april 1992, 18–19.

¹⁰⁷³ *Rockovnik*, Strana XXXII, „Mir, brate, mir“ 1992 (2011), autori Dušan Vesić i Sandra Rančić.

¹⁰⁷⁴ Mašić, *Talasanje Srbije*, 122–125.

od masovnijih antiratnih manifestacija u Beogradu koja je poslužila kao uvod u brojne akcije poput „Crnog flora” 31. maja 1992. godine i „Žute trake” sredinom jula 1992.¹⁰⁷⁵ Jun i jul 1992. obeležili su protesti studenata u Beogradu koji su zahtevali smenu Slobodana Miloševića smatrajući ga odgovornim za uvođenje međunarodnih sankcija SR Jugoslaviji. „Važnu ulogu u studentskom protestu 1992. imale su oštre i duhovite antirežimske i antiratne poruke, rokenrol sastavi, njihova muzička i verbalna podrška demonstrantima.”¹⁰⁷⁶

Rok muzičari u Sarajevu, koji su se od početka opsade okupljali po podrumima, odlučili su da osnuju „Rokenrol asocijaciju” kao vid otpora ratu. Rezultat njihovog rada bila je antiratna pesma „Help Bosnia Now” za koju je spot sniman u razrušenoj dvorani Zetra u proleće 1992. godine. Između ostalih, u projektu su učestvovali Mladen Vojičić Tifa i Dražen Žerić Žera.¹⁰⁷⁷ Usled ratnih okolnosti, antiratni i humanitarni angažman sarajevskih umetnika uglavnom se svodio na lične inicijative, ali je uspevao okupiti veliki broj istomišljenika. Jedna od takvih akcija bio je humanitarni koncert za decu Sarajeva koji je Tifa tokom rata organizovao u klubu „Sloga”.¹⁰⁷⁸ Pored ovog koncerta Tifa je planirao i veliki koncert na ruševinama Doma mladih koji je morao biti otkazan iz bezbedonosnih razloga.¹⁰⁷⁹

Imajući u vidu višegodišnju opsadu grada, na osnovu sećanja sarajevskih muzičara stiče se utisak da je njihov otpor ratu pre počivao na pasivnom, simboličkom, individualnom planu, nego na institucionalizovanom antiratnom delovanju. Stvaranje muzike, postojanje alternativne *anderground* scene tokom trajanja opsade, međusobni kontakti, odlasci na koncerte uprkos neprestanoj životnoj opasnosti i bavljenje umetnošću kako bi se pobeglo od surove stvarnosti zapravo su činili suštinu antiratnog delovanja sarajevskih muzičara. Tek onda se uviđa značaj koncerata po podrumima, u klubovima „Sloga” i „Obala”, izvođenje *Kose* u Kamernom teatru i, uopšteno govoreći, postojanje sarajevske ratne kulturne scene. „Bez potrebe da se sviđi, zaradi, uspije, sveden na osnovne funkcije opstanka, ratni je rock’n’roll bio najčišći odraz želje za životom.”¹⁰⁸⁰ Za mnoge mlade Sarajlije najupečatljiviji rokenrol događaj tokom rata bilo je gostovanje Brusa Dickinsona u Bosanskom kulturnom centru 14. decembra 1994. godine. Predgrupe su bili lokalni sarajevski sastavi Almanah i Sikter, a čitav događaj organizaciono je potpomogao UNPROFOR.¹⁰⁸¹

Zajednički nastupi srpskih i hrvatskih bendova tokom rata bili su mogući

---

¹⁰⁷⁵ Šušak, „Alternativa ratu”, 546-548.

¹⁰⁷⁶ Раковић, „Употреба рокенрола у рату СР Југославије и НАТО пакта (1999)”, 389.

¹⁰⁷⁷ *Scream for me Sarajevo* (2016), r. Tarik Hodžić.

¹⁰⁷⁸ Karim Zaimović, „Sarajevo je preživjelo”, *Vreme*, broj 195, 18. jul 1994., 52-53.

¹⁰⁷⁹ Janjatović, *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960-1997*, 189.

¹⁰⁸⁰ Ante Perković, *Sedma republika: pop kultura u Yu raspadu*, Beograd, Službeni glasnik, Zagreb, Novi Liber, 2011, 101.

¹⁰⁸¹ *Scream for me Sarajevo* (2016), r. Hodžić.

jedino na neutralnom terenu, a Slovenija je, zahvaljujući izolovanosti od oružanih sukoba nakon Desetodnevno rata, bila prostor za normalizaciju odnosa na postjugoslovenskom prostoru, što se ogledalo i u gostovanjima rok muzičara iz nekadašnje SFRJ. Činjenica da su bendovi iz država koje su u ratu jedna protiv druge nastupali zajedno, i to pred brojnom publikom, sama po sebi je nosila poruku mira i isticala antiratni stav, kao što je svaki vid iskazivanja nacionalne i verske tolerancije u ratno vreme bio ravan antiratnom angažmanu.

Kada je bend Partibrejkers 1992. godine održao turneju po Sloveniji, koncerte je posećivala i publika iz Hrvatske. U Ptuju su nastupili zajedno sa KUD Idijotima iz Pule. „Jednostavno rečeno, išli smo da obiđemo naše pleme, da održimo stare vatre, da obnovimo ritual, da razmenimo poruke. Tačno je da rokenrol ne može promeniti svet, ali može pomoći boljem razumevanju među ljudima”, poručio je tom prilikom Zoran Kostić Cane, pevač Partibrejkersa.¹⁰⁸² KUD Idijoti i Partibrejkers su, važno je pomenuti, 30. aprila 1991. svirali u Daruvaru. Bio je to, po rečima Nenada Marjanovića Frica, tada basiste benda iz Pule, poslednji zajednički nastup jednog hrvatskog i srpskog benda u Jugoslaviji na teritoriji Hrvatske jer je već sledećeg dana došlo do sukoba u Borovu Selu.¹⁰⁸³ Rambo Amadeus je još pre Partibrejkersa boravio u Sloveniji, a tom prilikom je održao dva koncerta u Ljubljani i susreo se sa hrvatskim muzičarima koji su tamo već uveliko nastupali.¹⁰⁸⁴ Bajaga je sredinom 1992. takođe svirao pred slovenačkom publikom i iskazao je spremnost da gostuje i u Hrvatskoj ukoliko se ukaže prilika.¹⁰⁸⁵ Jedan broj javnih radnika je pobegao iz ratom zahvaćene Bosne i našao utočište upravo u Sloveniji. Branko Đurić, nekadašnji član Top liste nadrealista i vođa sastava Bombaj štampa, i Saša Lošić iz Plavog orkestra su u Sloveniji održavali dobrotvorne koncerte po izbegličkim centrima.¹⁰⁸⁶

Od 1993. godine koncerti srpskih izvođača u Sloveniji bili su sve češći, ali najveću pažnju, naročito hrvatske publike, privukao je koncert Đorđa Balaševića u ljubljanskoj dvorani Tivoli sredinom novembra 1994, koji je slovenačka televizija direktno prenosila.¹⁰⁸⁷ Bio je to dokaz da je Balašević uistinu bio „antinacionalistički simbol”, a samim tim i antiratni simbol čiji otpor se ogledao u odupiranju mobilizaciji, kritici režima Slobodana Miloševića, isticanju svog mešovitog porekla i neskrivenom iskazivanju jugonostalgije.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸² Zoran Kostić, „Bonovi sa petokrakom”, *Vreme*, broj 109, 23. novembar 1992, 72–73.

¹⁰⁸³ Nenad Marjanović, *Život s idi(j)otima*, Beograd: Dallas Records: Društvo za razvoj i istraživanje muzike, 2019, 160.

¹⁰⁸⁴ Rambo Amadeus, „Rambo u Sloveniji”, *Vreme*, broj 76, 6. april 1992, 32–33.

¹⁰⁸⁵ *Vreme*, broj 89, 6. jul 1992, 39.

¹⁰⁸⁶ Nebojša Taraba, „Moj grad je tamo gdje mi je raja!”, *Feral Tribune*, broj 428, 16. studenoga 1993, 14–15.

¹⁰⁸⁷ Svetlana Slapšak, „Prelomna tačka”, *Vreme zabave*, No. 13, decembar 1994, 62–63.

¹⁰⁸⁸ Ketrin Bejker, *Zvuci granice: popularna muzika, rat i nacionalizam u Hrvatskoj posle 1991*, Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug, 2011, 125.

Makedonija je takođe bila mesto susreta brojnih rok muzičara iz bivše Jugoslavije.¹⁰⁸⁹ Petar Janjatović tvrdi da je srpska rokenrol scena u mnogome zavisila od otvorenosti Makedonije u kojoj su mogli nastupiti sastavi poput KUD Idijota i Let 3.¹⁰⁹⁰ Reč je o bendovima koji su zbog opozicionog stava u odnosu na zvaničnu politiku bili kritikovani u hrvatskoj javnosti.

Posebno su značajne antiratne manifestacije u inostranstvu, odnosno u zapadnoj i centralnoj Evropi, a koje su uključile ljude iz bivše Jugoslavije. Jedna od takvih bila je akcija „Mi za mir”, organizovana od strane odbeglih Srba i Hrvata u Amsterdamu krajem januara 1992. godine koju je prenosio Radio B92 uz saradnju Radio Študenta i Omladinskog radija iz Sarajeva, Zadra i Zagreba.¹⁰⁹¹ Treba pomenuti i dubrovački koncert za mir održan 31. decembra 1991. godine, veče klasične muzike na kom je nastupila operna diva Barbara Hendriks, kao pokazatelj nastojanja da se putem muzike prenese poruka mira, utoliko više što je manifestacija održana pod pokroviteljstvom UN-a.¹⁰⁹² Broj ovakvih antirratnih akcija povećao se sredinom 1993. godine. Prvog jula 1993. u Amsterdamu je održana manifestacija „Music, War & Radio” s ciljem pomoći nezavisnim medijima na tlu Jugoslavije. Ovaj „rokenrol hepening s političkim konotacijama”, koji je uživo prenosila amsterdamska televizija, kao i više holandskih radio stanica, sastojao se u nastupu najpoznatijih holandskih bendova koji su izvodili angažovane pesme Obojenog programa, Discipline kičme, Filma, Zabranjenog pušenja, Buldožera, Električnog orgazma i Šarla akrobate, i to u prisustvu velikog broja emigranata iz Beograda, Sarajeva i Zagreba.¹⁰⁹³ Potom je u Mančesteru 18. jula održana velika akcija pomoći deci sa prostora Jugoslavije. Uz učešće UNICEF-a poseban naglasak je bio na stradanju stanovništva u Sarajevu. U ovoj *live-aid* akciji učestvovali su i umetnici iz Jugoslavije: Mira Furlan, Rade Šerbedžija, reditelj Nenad Dizdarević i Zlatko Arslanagić Zlaja, bivši član Crvene jabuke.¹⁰⁹⁴ Atomsko sklonište je 1993. godine na humanitarnoj turneji po Floridi sviralo za decu žrtava ratova u Jugoslaviji.¹⁰⁹⁵

Mirovna inicijativa sastava Rimtutituki uključila je i nastupe u inostranstvu. Leta 1992. godine dvaput su nastupili u Beču. Jedan od koncerata bio je besplatan koncert na otvorenom protiv fašizma i diskriminacije. Tom prilikom su nastupili

---

¹⁰⁸⁹ Petar Janjatović, „Jači od kerozina”, *Vreme zabave*, No. 8, jul 1994, 60–63; Petar Janjatović, „Preživeli stih”, *Vreme zabave*, No. 20, jul 1995, 58–59.

¹⁰⁹⁰ Intervju sa Petrom Janjatovićem, 09.02.2021.

¹⁰⁹¹ „Mi za mir”, *Vreme*, broj 66, 27. januar 1992, 39.

¹⁰⁹² Leon Davičo, „Neka začuti oružje”, *Vreme*, broj 61, 23. decembar 1991, 39; Barbara Hendricks - Goodwill Ambassador Fact Sheet, <<https://www.unhcr.org/getinvolved/raising-awareness/412f470b4/barbara-hendricks-goodwill-ambassador-fact-sheet.html>> (14.11.2021).

¹⁰⁹³ Petar Luković, „Politički rock'n'roll”, *Vreme zabave*, broj 13, 19. jul 1993, 27.

¹⁰⁹⁴ Nada Čalovska, „Bitka za Sarajevo”, *Vreme*, broj 144, 26. jul 1993, 52–53.

¹⁰⁹⁵ Drago Borić, „Dinosaurusi na čelu parade”, *Vreme zabave*, No. 9, avgust 1994, 51.

pred oko 70.000 ljudi.¹⁰⁹⁶ Početkom septembra 1993. godine gostovali su u Pragu i Berlinu. Inicijativa za koncert, nazvan „Ko to tamo pjeva”, potakla je od neformalne grupe iz Berlina u saradnji sa centrom „Kultur Braueraj” i bubnjara Borisa Lajnera koji je u to vreme živeo u Berlinu. Nastupili su Vještice, Ekatarina Velika, Električni orgazam, Partibrejkers. Planirano je da učestvuje i sastav Let 3, koji se nije odazvao, dok je umesto Zabranjenog pušenja svirao bend Gallows Pole, koji su većinski činili muzičari iz Sarajeva. Cilj koncerata bio je pokazati da su muzičari iz Hrvatske, Bosne i Srbije bili protiv rata. Gostovanje se nije svelo na nastupe, već su muzičari na lokalnim radio-stanicama šrili poruke mira.¹⁰⁹⁷ Petar Janjatović, koji je kao novinar pratio bendove u Pragu i Berlinu, upravo zbog ovih koncerata ističe Rimtutituki kao jedan od najznačajnijih primera antiratnog angažmana jugoslovenskih rokera: „Svako je imao svoj set, da bi na kraju svi izašli na binu i opevali ‘Slušaj ‘vamo’ i to je meni bilo mnogo važno”. Veliku ulogu u promociji koncerta imao je nemački novinar i balkanolog Ridiger Rosig.¹⁰⁹⁸

Grupa „Mreža/Netz”, koju su činili ljudi iz Austrije, Nemačke i bivše Jugoslavije, je sredinom septembra 1994. održala eksperimentalni jednočasovni telefonski koncert kako bi se bar na kratko prekinula komunikacijska blokada između bivših republika. Telefonske linije bile su povezane sa Bečom, dok su istovremeno koncerti održani još u Ljubljani, Labinu, Sarajevu, Beogradu i Skoplju. Muzičari su međusobno muzicirali preko telefona, a publika je mogla prisustvovati centralnom koncertu u Beču ili slušati koncert preko telefona ili radija. Koncert su prenosili B92, Studio 99 iz Sarajeva, Radio-Labin, Radio-Slovenija i Radio-Skopje. Događaju je prisustvovalo oko 350 ljudi, dok ga je telefonski pratilo još 900.¹⁰⁹⁹ Od muzičara iz bivše Jugoslavije uključili su se, između ostalih, Vlatko Stefanovski, Masimo Savić, Goran Čavajda Čavke, Milan Mladenović i Margita Stefanović.¹¹⁰⁰

Režim u Beogradu nije mogao ignorisati delovanje antiratnog pokreta, koji je blisko saradivao sa opozicionim partijama građanske orijentacije, nezavisnim medijima i nevladinim organizacijama. Državni mediji, zaduženi za fabrikovanje ratne propagande i veličanje nacionalnih osećanja, nisu tolerisali drugačije mišljenje, usled čega je često dolazilo do čistki medijskih radnika koji se nisu slagali sa nametnutom istinom.¹¹⁰¹ Takav slučaj bio je i sa Anicom Nonveje, urednicom na Radio Beogradu, koja je otpuštena zbog emitovanja pesme „E, moj družo beogradski” Jure Stublića. Ovu pesmu, koja je „naišla na značajan odziv beogradske rock and roll omladine”,

---

¹⁰⁹⁶ Žikić, *Mesto u mećavi*, 224–226.

¹⁰⁹⁷ Petar Janjatović, „Wer Singt Denn Da”, *Vreme*, broj 150, 13. septembar 1993, 58–59.

¹⁰⁹⁸ Intervju sa Petrom Janjatovićem, 09.02.2021.

¹⁰⁹⁹ Goran Novaković, „Koncert za hiljadu telefona”, *Vreme*, broj 208, 17. oktobar 1994, 43.

¹¹⁰⁰ Žikić, *Mesto u mećavi*, str. 251.

¹¹⁰¹ Petar Luković, „Media and War: Yugoslavia, the Mirror of Hatred”, u: *Yugoslavia: Collapse, War, Crimes*, (edited by S. Biserko), Belgrade: Centre for Anti-War Action: Belgrade Circle, 1993, 73–74.

pomenuta urednica je protumačila kao antiratnu poruku.¹¹⁰² Nakon slučaja Anice Nonveje Radio Beograd počeo je sastavljati etnički čistu fonoteku, bez hrvatskih ili muslimanskih autora. Anica Nonveje je nekoliko meseci kasnije usled pritiska javnosti i pretnji koje je dobijala napustila zemlju.¹¹⁰³

Kontroverzna numera „E, moj druže beogradski” Jure Stublića izazvala je dosta polemika nakon objavljivanja na albumu *Hrana za golubove*. Iako su „beogradski slobodarski krugovi razglabali o tekstualnim porukama” ove pesme i posmatrali je „kao subverzivan pacifistički sadržaj”, kako tvrdi Ante Perković u svojoj knjizi o popularnoj kulturi u vreme raspada Jugoslavije, ipak je „ogromna većina domoljubne produkcije bila uvreda za dobar ukus”.¹¹⁰⁴ Stublić se u štampi otvoreno zalagao za uspostavljanje mira: „Ne može rat biti odgovor na našu sudbinu i našu budućnost. [...] Mir, mir i samo mir. Učinite sve da zaustavite rat”¹¹⁰⁵, međutim, ukoliko se posmatra ostatak Stubličevog opusa, spot za numeru „Bili cvitak”, primera radi, veličao je hrvatskog vojnika koji gine za slobodu, dok su u spotu glumili borci iz Zadarske 112. brigade, da bi potom bila poslata poruka mira tako što devojka iz spota nakon smrti voljenog odbacuje oružje i pristupa izmišljenim Hrvatskim mirovnim snagama.¹¹⁰⁶ Ovo kombinovanje patriotizma i antiratnog angažmana našlo je izraz koji se uklapao u estetiku domoljubnog ratnog popa. Radilo se, dakle, o poruci koja je mogla imati dobre namere, ali koja se u tadašnjim okolnostima mogla protumačiti na potpuno suprotan način. Zbog toga ne čudi što službenici režima u Beogradu nisu tolerisali pesmu u kojoj Hrvat ubija Srbina, kao što ne čudi ni replika Bore Đorđevića s pesmom „E, moj druže zagrebački”.¹¹⁰⁷

Činjenica da muzičari sa prostora Slovenije i Hrvatske nisu učestvovali na pomenutom JUTEL-ovom mirovnom koncertu može se objasniti time da je ratovanje u Sloveniji već bilo završeno, dok su se borbe u Hrvatskoj tek ozbiljno zaoštravale. Dolazak Parnog valjka, Prljavog kazališta i Psihomodo popa u Sarajevo navodno su onemogućili neprohodni putevi usled ratnih okolnosti¹¹⁰⁸, međutim, pre će biti da ovi sastavi nisu želeli da se upuštaju u rizik osude od strane hrvatske javnosti. Naime, Tuđmanov režim video je opasnost u postojanju jedinstvene jugoslovenske radio-televizijske mreže (JRT) i JUTEL-a, tako da je sa proglašenjem hrvatske nezavisnosti i istupanja zagrebačkog studija iz JRT osnovana Hrvatska radio-televizija (HRT).¹¹⁰⁹

---

¹¹⁰² „Nalaz”, *Vreme*, broj 96, 24. avgust 1992, 21.

¹¹⁰³ Perković, *Sedma republika*, 2011, 63–64.

¹¹⁰⁴ *Ibid*, 66.

¹¹⁰⁵ Jasna Juras, „Vrijeme liječi rane”, *Vreme*, broj 115, 4. januar 1993, 72–73.

¹¹⁰⁶ Bejker, *Zvuci granice*, 37.

¹¹⁰⁷ Ivačković, *Kako smo propevali*, 403.

¹¹⁰⁸ Ivan Stanimirović, *Jugosloven K.:(hronika odustajanja 1990 -1992)*, Beograd: Take it or leave it, 2020, 141.

¹¹⁰⁹ Bejker, *Zvuci granice*, 18.

Pod čvrstom kontrolom vlasti, HRT je od Jugotona preuzeo primat u hrvatskoj muzičkoj industriji tokom rata i nastojao je plasirati narativ o nezavisnoj evropskoj Hrvatskoj koja je uvučena u rat protiv Srbije.¹¹¹⁰ Ante Perković navodi da je od avgusta 1991. godine hrvatski eter bio prezasićen domoljubljem. „Ako se išta snimalo te jeseni bilo je domoljubno. Sve što se objavljivalo bilo je domoljubno. Ako se slučajno dogodio neki koncert uprkos zamračenjima, policijskim satovima i uzbunama – bio je humanitaran i, jasno, domoljuban.”¹¹¹¹ Ovo se posebno odnosilo na „Stop the War in Croatia”, antiratnu numeru u tipičnom *band aid* pop-rok maniru namenjenu međunarodnoj zajednici, koju je stoga Tomislav Ivčić otpеваo na engleskom jeziku. Još jedan patriotski projekat HRT-a bila je pesma „Moja domovina” Hrvatskog Band Aid-a.¹¹¹² Drugim rečima, za razliku od JUTEL-ove inicijative jugoslovenskog karaktera, domoljubni antiratni angažman zalagao se za prekid vatre podrazumevajući stvaranje nezavisne Hrvatske.

Institucija zadužena za čistotu hrvatskog muzičkog etera od 1992. godine je postala Hrvatska glazbena unija (HGU). Unija je bila posebno kritički nastrojena prema muzici iz Srbije, smatrajući da nije moguća nikakva saradnja sa muzičarima iz zemlje sa kojom se Hrvatska nalazila u ratu, uključujući i one autore koji su se uključili u antiratnu aktivnost. Hrvatski muzičari bili su kažnjavani ukoliko bi nastupali sa srpskim bendovima u inostranstvu, najčešće u Sloveniji, pri čemu je „antiratni kredibilitet” Partibrejkersa, Električnog orgazma i EKV-a koji su zajednički istupali protiv rata bio manje važan od činjenice da se radilo o bendovima iz Srbije.¹¹¹³ Sankcije HGU podrazumevale su izolaciju proskribovanih sastava, koja je bila moguća stoga što je Unija ubzo okupila većinu izvođača i radnika u hrvatskoj muzičkoj industriji.¹¹¹⁴ Da ne bi došao u sukob sa HGU, primera radi, menadžer vinkovačkog benda Majke odbio je da bend jednom prilikom nastupi zajedno sa bendovima iz Srbije u Sloveniji, pogotovo zbog naziva manifestacije – „Igra rokenrol cijela Jugoslavija”.¹¹¹⁵ Riječki sastav Let 3 nije nastupio na antiratnom koncertu u Berlinu zbog „previše politike” i činjenice da učestvuju tri benda iz Srbije.¹¹¹⁶

Pojedini rok bendovi, iako su pre rata bili veoma popularni u jugoslovenskim okvirima, svakako su ostali van muzičkog *mejnstrima* devedesetih godina, te im marginalizacija od strane državnih medija i institucija nije teško pala. KUD Idijoti su tokom rata svojim pesmama i izjavama ismevali režim Franje Tuđmana i zalagali

---

¹¹¹⁰ *Ibid*, 25–26.

¹¹¹¹ Perković, *Sedma republika*, 66.

¹¹¹² Bejker, *Zvuci granice*, 27–31.

¹¹¹³ *Ibid*, 121–123.

¹¹¹⁴ Milivoj Đilas, „Računajte na nas”, *Feral Tribune*, broj 500, 17. travnja 1995, 26–27.

¹¹¹⁵ Bejker, *Zvuci granice*, 123.

¹¹¹⁶ Petar Janjatović, „Istarski valcer”, *Vreme zabave*, No. 8, jul 1994, 63–65.

se za toleranciju i mir.¹¹¹⁷ Odbijali su učešće na domoljubnim kompilacijama i humanitarnim koncertima, smatrajući da pojedini muzičari to koriste isključivo zarad samopromocije, i nisu se libili nastupati sa muzičarima iz Srbije.¹¹¹⁸ Darko Rundek je za vreme rata boravio u Parizu, a posebno je zanimljiva njegova uloga muzičkog urednika na Radio Brodu, medijskom projektu brojnih jugoslovenskih emigranata koji je za cilj imao da omogući objektivno informisanje o sukobima u bivšoj Jugoslaviji i doprinese pokušajima uspostavljanja mira.¹¹¹⁹

Iskazana u vidu eksplicitnog vapaja za mirom, u opisu ratnih okolnosti ili izražavanju otpora vladajućem sistemu, antiratna poruka mogla se čuti u brojnim rokenrol pesmama koje su nastale u vreme ratova u bivšoj Jugoslaviji. Singl Rimtutitukija „Slušaj ‘vamo” zasigurno je bila jedna od najdirektnijih antiratnih pesama. Ekatarina Velika je 1991. godine izdala ploču *Dum dum* sa nekoliko pesama koje su naslućivale rat kao što su „Zabranjujem”, „Idemo”, „Dum dum”, a poslednji album benda, *Neko nas posmatra*, iz 1993. godine sadržao je numere „Ponos”, „Jadransko More”, „Zajedno”.¹¹²⁰ Rambo Amadeus je 1991. viđenje situacije u Jugoslaviji dao trećim studijskim albumom *M-91 Psihološko propagandni komplet*.¹¹²¹ Partibrejkers je posle duže izdavačke pauze 1994. izdao album *Kiselo i slatko* na kome se našle pesme „Hoću da znam” i „Molitva” sa direktnim religijskim motivima u vremenu stradanja: „Bože, oprostí nam/ Podigni ruku i pomiluj nas”, ili „Marijo, majko božija/Da li vidiš šta rade sa tvojom decom.”¹¹²² Prigodnog naziva za tadašnje ratno vreme bio je i album *Seks, droga, nasilje i strah/ Balkan horor rok* Električnog orgazma iz 1992. godine.¹¹²³ Od rokera *mejnstrim* struje najdirektniji je bio Bajaga u pesmama „Golubica”, „Gde si” i „Ovo je Balkan” sa albuma *Muzika na struju* iz 1993. Iste godine Đorđe Balašević je objavio album *Jedan od onih života* na kom se našla potresna pesma „Čovek sa mesecom u očima”.¹¹²⁴ Album NATO sofisticirane grupe Lajbah iz 1994. dao je komentar na politička i ratnja zbivanja u Jugoslaviji, a omaž grupe bivšoj državi bio je album *Ljubljana-Zagreb-Beograd* sa koncertnim snimcima iz 1982. godine koji su nastali u ovim gradovima.¹¹²⁵ Listi antiratnih pesama treba dodati i „Dobar dan” Dece loših muzičara, „Nebo, nebo plavo je” Obojenog programa, već pomenutu Stublićevu „E, moj družo beogradski”.

---

¹¹¹⁷ Ivačković, *Kako smo propevali*, 416.

¹¹¹⁸ Drago Orlić, „Kud idu idijoti”, *Feral Tribune*, broj 449, 25. travnja 1994, 22–23.

¹¹¹⁹ Milivoj Đilas, „Domoljublje je lopovluk”, *Feral Tribune*, broj 529, 6. studeni 1995, 26–27.

¹¹²⁰ Janjatović, *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960-1997*, 66.

¹¹²¹ Ivačković, *Kako smo propevali*, 357–358.

¹¹²² Partibrejkers, *Hoću da znam* (1994); Partibrejkers, *Molitva* (1994).

¹¹²³ Janjatović, *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960-1997*, 68.

¹¹²⁴ Ivačković, *Kako smo propevali*, 412–413.

¹¹²⁵ Janjatović, *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960-1997*, 105.

Svesni medijske i komunikacijske blokade, malog uticaja koji su mogli imati van kruga istomišljenika, položaja rokenrola i dekadencije popularne kulture tokom devedesetih godina, rok muzičari su od početka antiratnog delovanja bili svesni da ne mogu značajnije promeniti ratnu stvarnost. Iz brojnih njihovih intervjuua i izjava može se očitati određena doza rezigniranosti i nemoći. Milan Mladenović je ovako sumirao delovanje grupe Rimtutituki sećajući se koncerata u Beču: „Osim toga, ništa bitnije nismo postigli, ali drago mi je što je u prvim danima rata u Bosni pesma ‘Slušaj ‘vamo’ često puštana na sarajevskom radiju. Sa rezignacijom možemo da konstatujemo, kao ništa nismo uspeli da zaustavimo, ali smo barem rekli šta mislimo.”¹¹²⁶ Srđan Gojković Gile, frontmen Električnog orgazma, tvrdi da je usled medijske blokade cilj pesme „Slušaj ‘vamo” bio da ljudima u Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani prenese poruku na kojim „političkim pozicijama” su stajali beogradski rokeri: „Bez obzira što se zvaničnim kanalima sigurno neće puštati na zagrebačkoj televiziji ili slovenačkoj ili bosanskoj, ona će posebnim kanalima doći do naše publike i to je ono što je meni bio bitan razlog u tom trenutku.”¹¹²⁷ Rambo Amadeus smatrao je da su pokušaji da se rokenrolom utiče na stav ljudi zapravo „minimalni projekti, za minimalne društvene grupe” naspram „ogromnog vala primitivizma, nataložene mržnje, skrivenih poriva.”¹¹²⁸

Rokenrol je u vreme raspada Jugoslavije odražavao neslaganje jednog dela društva sa politikom rata. Sa jedne strane kao deo omladinske potkulture, a sa druge kao muzički žanr koji je u jugoslovenskoj popularnoj kulturi bio prisutan od sredine 1950-ih, rokenrol početkom 1990-ih jeste imao široku bazu poštovalaca u Jugoslaviji, ali se njegova popularnost nije mogla meriti sa tada aktuelnim oblicima novokomponovane narodne i zabavne muzike, koji su u izvesnom smislu postali muzička podloga ratnih godina. Bilo bi preterano reći da su svi rok muzičari sa ovih prostora zastupali identičan antiratni stav. Mnogi su popustili pritiscima režima, neki su se priključili nacionalističkoj struji, a jedan broj rok muzičara je emigrirao čime su brojni sastavi prestali da postoje. Stavovi rok muzičara koji su ostali i angažovali se protiv rata bili su bliski programima antiratnog pokreta, što je rezultiralo održavanjem brojnih zajedničkih manifestacija. Ipak, rokenrol nije uspeo da zaustavi rat. Kao znak raspoznavanja, rokenrol je pre svega bio sredstvo komunikacije. Održavao je veze između muzičara sa jugoslovenskog prostora i poslao poruku u svet. Za odlučniju političku borbu u cilju zaustavljanja rata presudan je bio pritisak međunarodnih političkih faktora na režime u državama naslednicama.

---

¹¹²⁶ Žikić, *Mesto u mećavi*, 224–225.

¹¹²⁷ Bojan Tončić i Zoran Amar, „Bili smo deca Jugoslavije”, *Remaker*, 11.1.2021, <<https://remarker.media/politika/bilismo-deca-jugoslavije>> (16.11.2021).

¹¹²⁸ Pero Jurišin, „Vrijeme je da izvadimo glave iz guzice”, *Feral Tribune*, broj 424, 21. studeni 1993, 14–15.

Spisak izvora i literature

Arkzin

Feral Tribune

Republika

ТВ Новости

Vreme

Novi RITAM

Vreme zabave

„Beogradsko proleće 92”

JUTEL-ov koncert „Za mir”

koncert „Umetnici za mir”

dokumentarni serijal *Rockovnik* (2011) i *Scream for me Sarajevo* (2016), r. Tarik Hodžić

Autorov intervju sa Petrom Janjatovićem, 09.02.2021.

Bejker, Ketrin, *Zvuci granice: popularna muzika, rat i nacionalizam u Hrvatskoj posle 1991*, Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug, 2011.

Ivačković, Ivan, *Kako smo propevali: Jugoslavija i njena muzika*, Beograd: Laguna, 2013.

Janjatović, Petar, *Ilustrovana YU rock enciklopedija 1960-1997*, Beograd: Geopoetika, 1998.

Luković, Petar, „Media and War: Yugoslavia, the Mirror of Hatred”, u: *Yugoslavia: Collapse, War, Crimes* (edited by S. Biserko), Belgrade, Centre for Anti-War Action: Belgrade Circle, 1993, str. 73–78.

Marjanović, Nenad, *Život s idi(j)otima*, Beograd: Dallas Records: Društvo za razvoj i istraživanje muzike, 2019.

Mašić, Dušan, *Talasanje Srbije: knjiga o Radiju B92*, Beograd: Samizdat B92, 2006.

Mišina, Dalibor, *Shake, Rattle and Roll: Yugoslav Rock Music and the Poetics of Social Critique*, London and New York: Routledge, 2013.

Omerčić, Edin, *Antiratni pokret u Bosni i Hercegovini devedesetih godina 20. stoljeća*, Sarajevo, 2021.

Perković, Ante, *Sedma republika: pop kultura u Yu raspadu*, Beograd, Službeni glasnik, Zagreb: Novi Liber, 2011.

Раковић, Александар, „Употреба рокенрола у рату СР Југославије и НАТО пакта (1999): Са освртом на претходно обликовање српске контракултуре деведесетих и потоње последице за популарну музику у Србији”, у: Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници, (руководилац пројекта др Софија Божић), необјављени чланак, стр. 387–402, <https://kpolisa.com/KP28/KP28-VI-2_Rakovic.pdf> (17.11.2021.)

Ramet, Sabrina Petra, *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*, Zagreb: Alinea, 2005.

Ramet, Sabrina Petra, „Shake, Rattle, and Self-Management: Making the Scene in Yugoslavia”, у: *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*, (edited by Sabrina Petra Ramet), New York, Westview Press, 1994, str. 103–131.

Stanimirović, Ivan, *Jugosloven K.:(hronika odustajanja 1990 -1992)*, Beograd: Take it or leave it, 2020.

Šušak, Bojana, „Alternativa ratu”, у: *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, (pr. N. Popov), Beograd: Republika, 1996, str. 531–557.

Žikić, Aleksandar, *Mesto u mećavi: priča o Milanu Mladenoviću*, Beograd: Laguna, 2014.

Nemanja Stokrp

ROCK AND ROLL AND THE ANTI-WAR MOVEMENT DURING THE YUGOSLAV WARS 1991–1995

Summary

Based on rock and roll songs, audio-visual material, oral history, periodical literature and rock magazines, the paper reviews the anti-war engagement of rock musicians during the Yugoslav wars from 1991 to 1995, as well as the influences of rock and roll music and popular culture on anti-war activities. Special attention is paid to Belgrade, Zagreb and Sarajevo as cities with numerous anti-war associations and NGOs that marked the anti-war movements as well as music centers where a large number of rock musicians stayed during the war. The paper also deals with the anti-war engagement of Yugoslav musicians abroad.

Keywords: Yugoslavia, wars, rock and roll, music, popular culture, anti-war movement.

4. POSLEDICE

Ognjen Tomić
student doktorskih studija
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju
omtomic@gmail.com

EKONOMSKE I DEMOGRAFSKE POSLEDICE RATOVA DEVEDESETIH: KOMPATIVNA ANALIZA PRIMERA SLOVENIJE, SRBIJE I BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: U radu se ispituje efekat ratova devedesetih godina dvadesetog veka na privredu država-naslednica socijalističke Jugoslavije. Izabrane su tri države, koje se razlikuju po stepenu učešća u pomenutim ratovima. Slovenija je izabrana kao primer države koja je, sa izuzetkom kratkotrajnog „desetodnevnog rata“, bila izuzeta iz ratnih dešavanja, Srbija kao zemlja koja je posredno ili neposredno učestvovala u ratovima, ali bez ratnih razaranja na svojoj teritoriji u prvom talasu ratova (pre NATO bombardovanja 1999), i Bosna i Hercegovina, kao država na čijoj se teritoriji vodio najintenzivniji rat. Cilj je predstaviti, kroz praćenje ključnih opštih parametara poput Bruto društvenog proizvoda (BDP), BDP-a po glavi stanovnika i broja stanovnika kako je tekao razvoj ovih društva, u zavisnosti od toga da li su prošle kroz proces raspada stare državne zajednice na miran ili nasilan način. Opšti podaci o privredi biće zatim upoređeni sa dostupnim studijama i podacima o nejednakosti i kvalitetu života, kako bi se dobila potpunija slika o načinu na koji su resursi raspoređeni u novim državama.

Ključne reči: Jugoslavija, ratovi devedesetih, posledice rata, ekonomska istorija, demografska istorija, nejednakost, Slovenija, Srbija, Bosna i Hercegovina.

Raspad Jugoslavije¹¹²⁹ ostavio je velike posledice na njene države naslednice. Gotovo svaka država nastala iz raspada Jugoslavije prošla je kroz težak proces tranzicije i opadanja standarda – a neke od njih se još uvek bore da postignu makar isti životni standard kao bivša država, iako je od raspada prošlo trideset godina. Mogu se izdvojiti tri različita faktora koja su dovela do ovakvog pogoršanja ekonomske

---

¹¹²⁹ Termin “Jugoslavija“ u ovom radu odnosiće se na Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ), osim ako nije drugačije naznačeno - za Saveznu Republiku Jugoslaviju koristiće se njen pun naziv.

situacije. Jedan je promena ekonomskog sistema, odnosno tranzicija iz socijalizma u kapitalizam; drugi faktor je slabljenje ekonomskih veza i trgovine usled stvaranja novih granica; treći faktor su ratni sukobi koji su pratili raspad Jugoslavije. Budući da su se sva tri pomenuta fenomena događala u isto vreme (tokom devedesetih godina prošlog veka), nije lako izdvojiti ih i odrediti u kojoj su meri oni pojedinačno uticali na države naslednice Jugoslavije. U ovom radu, fokus se nalazi na trećem faktoru, odnosno uticaju rata na privredu i društva bivših jugoslovenskih republika. Budući da se rat nije odvijao na čitavom prostoru Jugoslavije u istoj meri, poređenjem delova države koji su prošli kroz najteža ratna razaranja, i onih koji su rat izbegli, mogu se razdvojiti uticaji rata od druga dva već navedena faktora u opadanju privreda naslednica Jugoslavije i životnog standarda njihovih građana. Iz tog razloga, u ovom radu porediće se tri države nastale iz Jugoslavije, koje su prošle kroz različita iskustva tokom devedesetih godina: Slovenija, kao država koja je gotovo u potpunosti izbegla rat, Srbija, kao država koja je učestvovala u ratovima i trpela međunarodne sankcije, ali je, sve do 1999. izbegla ratna dejstva na svojoj teritoriji i Bosna i Hercegovina, kao država na čijoj su se teritoriji dogodila najveća ratna razaranja. Uporedićemo dostupne podatke za ove tri države iz nekoliko opštih ekonomskih kategorija, a zatim, koristeći se objavljenim istraživanjima, povezati ova saznanja sa postojećim informacijama o nejednakosti i životnom standardu, kako bismo dobili kompletniju sliku o uticaju rata na privredu i društvo.

Populacija

Svaka ekonomska analiza kreće od stanovništva. Broj stanovnika u direktnoj je korelaciji sa ukupnim Bruto društvenim proizvodom (BDP), i Bruto društvenim proizvodom po stanovniku (BDP po stanovniku); odnosno sa dva osnovna parametra za određivanje ekonomske situacije u nekoj zemlji. Odnos između rasta populacije i ekonomskog rasta nije uvek jasan – s jedne strane, rast populacije očigledno vodi povećanju BDP, ali s druge strane, smanjuje BDP po stanovniku. Razvijene zemlje sa visokim BDP po stanovniku imaju niže mortaliteta, zbog boljih zdravstvenih uslova, ali istovremeno i znatno manje stope nataliteta što usporava rast populacije. Većina razvijenih zemalja ima stopu prirodnog priraštaja koja je blizu nulte, ili blago negativna, dok siromašne zemlje beleže dvocifrene stope rasta populacije. Ipak, značajniji negativni prirodni priraštaj obično je posledica ne samo smanjenih stopa nataliteta, već i povećanja mortaliteta usled pogoršanja životnih uslova (kao što je slučaj u Istočnoj Evropi) ili starenja populacije (u slučaju Japana), i visoke stope emigracije. Shodno tome, iako je smanjenje stope fertiliteta normalno sa ekonomskim razvojem, visoke negativne stope prirodnog priraštaja mogu ukazivati da je društvo u krizi.¹¹³⁰

¹¹³⁰ Peterson, E. Wesley F. "The Role of Population in Economic Growth." SAGE Open, 7(4), Oct. 2017, doi:10.1177/2158244017736094.

Jugoslavija je prema poslednjem obavljenom popisu stanovništva iz 1991, imala 23,5 miliona stanovnika.¹¹³¹ Prema proceni Zavoda za statistiku za 1990. godinu, Jugoslavija je imala natalitet od 14 promila, što je uz mortalitet od 9 promila, davalo prirodni priraštaj od 5 promila. Odnosno drugačije rečeno, na svakih 1000 stanovnika, Jugoslavija je dobijala još 5 novih žitelja. Ako bismo pretpostavili da bi se rast populacije¹¹³² nastavio po istoj stopi narednih godina („optimističan model“), dobili bismo sledeće procene broja stanovnika¹¹³³:

Jugoslavija	Broj stanovnika(u hiljadama)
1991	23 528
1995	24 002
2001	24 731
2011	25 995
2021	27 325

Tabela 1. Projektovan broj stanovnika Jugoslavije(u hiljadama) po „optimističnom modelu“(nepromenjena stopa rasta stanovništva od 1991), izračunato po podacima popisa stanovnika iz 1991 i stopi prirodnog priraštaja iz podataka Saveznog zavoda za statistiku.

Ovo je prognoza koja je prilično bliska proceni koju i sam Zavod za statistiku izdaje 1991: po njihovoj proceni, u varijanti srednje migracije i srednjeg fertiliteta, Jugoslavija bi 2001. godine trebalo da ima 25,196 miliona stanovnika, a 2011, 25,888 miliona stanovnika.¹¹³⁴ Ipak, imajući u vidu da je stopa prirodnog priraštaja padala

¹¹³¹ *Становништво према националној припадности попис 1991*, Београд: Републички Завод за статистику, 30.03. 1991.

¹¹³² Tri osnovna metoda za predviđanje kretanja populacije su matematički, ekonomski i metod “komponenta”. U ovom istraživanju koristiće se matematički metod, koji je najjednostavniji i najpogodniji kada je potrebno izračunati samo ukupnu brojnost populacije(Manuals on methods of estimating population - Manual III: Methods for population projections by sex and age, *Population studies*, no.25, United Nations department of economic and social affairs, New York: 1956, 1-5). Videti i: World Population Prospects 2019: Methodology of the United Nations population estimates and projections, United Nations department of economic and social affairs, New York, 2019, “*Stanovništvo i razvoj*”, (ur. Veselin Vukotić et al), Institut društvenih nauka, Beograd: 2012. i Land, Kenneth C. “Methods for National Population Forecasts: A Review.” *Journal of the American Statistical Association* 81, no. 396 (1986): 888–901. <https://doi.org/10.2307/2289057>..

¹¹³³ Rast populacije u budućnosti računa se uz pomoć formule: $P(t)=P_0*(1+r)^t$, gde je t – vremenski period, r – stopa rasta(stopa prirodnog priraštaja/100), P0 – početna populacija, i P(t), populacija nakon zadatog vremenskog perioda.

¹¹³⁴ Statistički godišnjak Jugoslavije, 38/1991, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1991, 131.

kontinuirano prethodnih decenija: sa 15,5 promila 1955, na 9,5 promila 1975, i 6,7 promila 1985. godine, razumno je pretpostaviti da bi se takav trend nastavio. Ako bismo računali da bi stopa prirodnog priraštaja Jugoslavije nastavila da se smanjuje istom stopom kojom se smanjivala u periodu od 1985-1990¹¹³⁵, kako bismo dobili još jedan – „pesimističan model“, dobili bismo sledeće:

Jugoslavija	Broj stanovnika „optimističan model“ ¹	Broj stanovnika srednja procena Zavoda za statistiku	Broj stanovnika „pesimističan model“ ²	Broj stanovnika u stvarnosti ³
1991	23 528	23 528	23 528	23 528
1995	24 002	24 663 ⁴	23 925	22 923
2001	24 731	25,196	24 243	22 221
2011	25 995	25,888	24 003	21 685
2021	27 325	26 234	22 832	20 799

Tabela 2. Tri modela rasta populacije Jugoslavije i stvarni podaci o broju stanovnika(u hiljadama) – podaci Republičkog zavoda za statistiku i sajta worldometers.info.

Kretanje broja stanovnika je teško predvideti, naročito na duže vremenske periode, zbog postojanja brojnih varijabilnih faktora. Ipak, ono što upada u oči jeste da je stvaran broj stanovnika u bivšim republikama Jugoslavije 2021. niži za gotovo dva miliona čak i od pesimističnog modela pravljenog po podacima iz 1991. U poređenju sa prognozama Zavoda za statistiku(po srednjoj varijanti migracija i fertiliteta), broj stanovnika je manji za čak 5,5 miliona, odnosno za oko 20% prognoziranog stanovništva. Očigledno je da se ovakav pad stanovništva ne može objasniti samo daljim ekonomskim razvojem ovih zemalja(što je bio glavni faktor u opadanju stope prirodnog priraštaja u Jugoslaviji). Ovaj problem postaje jasniji kada se vide procene stanovništva za 1995. godinu - svega četiri godine nakon pravljenja prognoze Saveznog

¹¹³⁵ Rast populacije u budućnosti sa padajućom stopom porasta računa se uz pomoć formule: $P(t)=P_0*(1+(r-n*t))^t$, gde je t – vremenski period, r – stopa rasta (stopa prirodnog priraštaja/100), n – godišnje smanjenje stope rasta/100, P₀ – početna populacija, i P(t), populacija nakon zadatog vremenskog perioda. Parametar „n“, neizbežno je proizvoljan s obzirom na nesigurnost demografskih kretanja. U ovom slučaju dobijen je izračunavanjem prosečne godišnje stope smanjenja prirodnog priraštaja u periodu 1985-1990(0.34 promila). Ipak, s obzirom da se je ova stopa opadala i da je nerealistično pretpostaviti da bi se ovakav trend nastavio u budućnosti, podelili smo je sa dva, što daje rezultat od 0.17 promila opadanja prirodnog priraštaja na godišnjem nivou, što daje realističniju prognozu.

zavoda za statistiku Jugoslavija je imala 1,7 miliona stanovnika manje od onoga što je projektovano, što pokazuje koliko su velike bile direktne posledice rata na populaciju. Kako bismo detaljnije ispitali koliko su ratna dešavanja uticala na ovakav razvoj, upoređićemo ove podatke za Sloveniju, Srbiju i Bosnu i Hercegovinu.

Slovenija

Slovenija je 1990. imala stopu prirodnog priraštaja od 2.5 promila, dakle gotovo duplo manje od jugoslovenskog proseka. Ipak, njen prirodni priraštaj imao je stabilniji trend – u periodu od 1985-1990, smanjivao se godišnje za 0.14 promila, sa 3.2 na 2.5. Koristeći iste principe¹¹³⁶ koje smo upotrebili za Jugoslaviju, projekcije slovenačke populacije izgledaju ovako:

Slovenija	Broj stanovnika „optimističan model“	Broj stanovnika „pesimističan model“	Broj stanovnika u stvarnosti (procena Svetske banke) ⁵	Aritmetička sredina dve projekcije „srednji model“
1 991	1 999	1 999	1 999	1 999
1 995	2 019	2 016	1 989	2 017
2 001	2 049	2 035	1 992	2 042
2 011	2 101	2 043	2 052	2 072
2 021	2 154	2 023	2 100 ⁶	2 088

Tabela 3. Tri modela rasta populacije Slovenije i stvarni podaci o broju stanovnika (u hiljadama) - izračunato na osnovu podataka Svetske banke.

U ovom slučaju nedostaje nam procena Saveznog zavoda za statistiku, koja je služila kao „srednja“ procena u prethodnom primeru. Ipak, ako bismo „srednji“ model rasta slovenačke populacije definisali kao aritmetičku sredinu optimističnog i pesimističnog modela (tabela 3), dobili bismo broj sličan stvarnom broju stanovnika Slovenije 2020. godine. Populacija Slovenije pratila je matematičke projekcije iznenađujuće blisko, s obzirom na statičan karakter ovih modela. Ipak, ako posmatramo po periodima, značajnije odstupanje nalazi se u periodu od 1991. do 2001, kada je stvarna slovenačka populacija opala, iako je po oba modela trebalo da nastavi sa rastom, što pokazuje da, iako je njeno učešće u ratovima bilo kratko

¹¹³⁶ Za optimistični model rasta pretpostavićemo da se zadržava prirodni priraštaj od 2.5 promila ($r=0.0025$), a za pesimističan model, umanjivaćemo ga godišnje za faktor „n“, koji je u ovom slučaju $(0.014/2)/100=0.00007$.

i zanemarljivo, ni Slovenija nije izbegla sve efekte raspada Jugoslavije. Nakon 2001, rast populacije se oporavlja, i do 2021, približava se „srednjem modelu“ rasta po podacima iz 1991.

Srbija

U slučaju Srbije prikazaćemo populaciona kretanja na isti način kao i za Sloveniju, koristeći „optimističan“, „pesimističan“ i „srednji“ model, i uporediti ga sa stvarnim brojem stanovnika po podacima Svetske banke. S obzirom na specifičan status AP Kosova i Metohije¹¹³⁷, biće prikazane prognoze stanovništva za Srbiju sa i bez Kosova.

Srbija	Broj stanovnika (nepromenjen prirodni priraštaj)	Broj stanovnika opadajući prirodni priraštaj	Broj stanovnika u stvarnosti ⁷	Aritmetička sredina dve projekcije – srednji model
1 991	9 602	9 602	9 602	9 602
1 995	9 799	9 777	9 884	9 788
2 001	10 103	9 963	9 410	10 033
2 011	10 630	10 053	8 963	10 341
2 021	11 185	9 864	8 688	10 524

Tabela 4. Tri modela rasta populacije Srbije i stvarni podaci(u hiljadama) – izračunato prema podacima sajta worldometers.info.

Podaci za Srbiju pokazuju da je ova zemlja pretrpela najznačajnije demografske gubitke u periodu 1995-2001 – populacija je opala za oko 400 000 stanovnika, dok je srednji model predvideo porast od 250 000 ljudi. Ova razlika se kasnije samo povećavala, pa je Srbija 2021. godinu dočekala sa populacijom manjom za 1,2 miliona stanovnika od pesimistične prognoze na osnovu podataka iz 1991.

¹¹³⁷ Broj stanovnika u južnoj pokrajini teže je precizno utvrditi zbog bojkota popisa od strane prvo Albanaca, a zatim Srba. Osim toga, s obzirom da Kosovo i Metohija predstavljaju demografski značajno različit region(po stopi prirodnog priraštaja, starosnoj strukturi, itd.) i da je to jedina teritorija Srbije na kojoj su se vodila značajnija ratna dejstva 1999, obrada podataka odvojeno za centralnu Srbiju i AP Vojvodinu daje jasniju sliku o demografskim kretanjima u tim regionima.

Srbija bez Kosova i Metohije	Broj stanovnika „optimističan model“	Broj stanovnika „pesimističan model“	Broj stanovnika u stvarnosti (procena Svetske banke)	Aritmetička sredina dve projekcije – srednji model
1991	7 595	7 595	7 595	7595
1995	7625	7613	7625	7619
2001	7671	7595	7503	7633
2011	7748	7444	7234	7596
2021	7826	7152	6 908 ⁸	7489

Tabela 5. Tri modela rasta populacije Srbije bez Kosova i Metohije i stvarni podaci (u hiljadama) – izračunato na osnovu podataka Svetske banke.

Podaci za Srbiju bez Kosova pokazuju da se veći deo direktnih demografskih gubitaka usled rata dogodio na teritoriji pokrajine. Uprkos tome, dugoročno kretanje populacije Srbije pokazuje oštiji pad u odnosu čak i na pesimističan model izrađen prema stanju iz 1991.

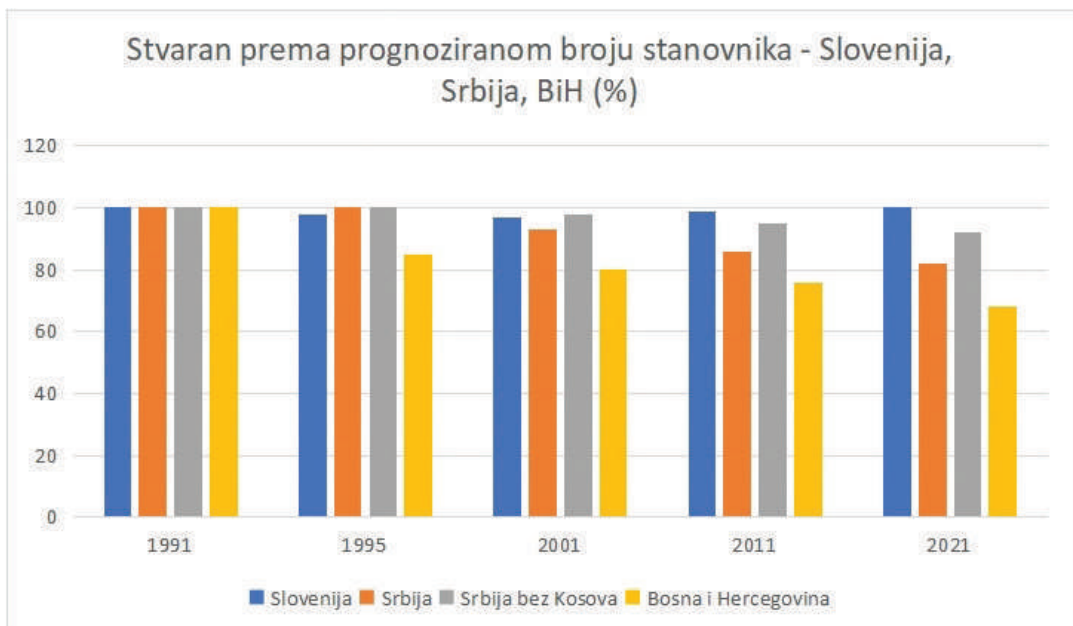
Bosna i Hercegovina

Populacija Bosne i Hercegovine je pokazala najveća odstupanja od prognoziranih modela. Čak i pesimističan model rasta populacije prognozirao je da će danas ova država imati tačno 800 000 više ljudi nego što ih je stvarno živelo u njoj prema proceni Svetske banke iz 2020. Razlika između srednjeg modela za 2021, i stvarnog broja stanovnika iznosi oko 1,5 miliona, što je gotovo polovina populacije BiH danas. Najveći pad broja stanovnika dogodio se u periodu 1991-1995, kada je ova država izgubila oko 20% populacije. (tabela 6.)

Bosna i Hercegovina	Broj stanovnika „optimističan model“	Broj stanovnika pesimističan model“	Broj stanovnika u stvarnosti (procena sajta worldometers.info)	Aritmetička sredina dve projekcije srednji model
1991	4369	4369	4369	4369
1995	4505	4480	3829	4492
2001	4717	4560	3755	4638
2011	5093	4448	3661	4770
2021	5499	4052	3252	4775

Tabela 6. Tabela 4. Tri modela rasta populacije Bosne i Hercegovine i stvarni podaci(u hiljadama) – izračunato prema podacima sa sajta worldometers.info

Ako pogledamo podatke za sva četiri primera, tako što ćemo iskazati relativan odnos stvarnog broja stanovništva i broja prognoziranog po srednjem modelu rasta, dolazimo do zanimljivih zapažanja. (grafikon 1).

Grafikon 1. Stvaran broj stanovnika u odnosu na prognoziran srednji model rasta po podacima iz 1991, u (%) - izračunato na osnovu podataka Svetske banke i sajta worldometers.info.

Slovenija, koja nije učestvovala u ratu, gotovo da savršeno prati napravljen model – 2021. populacija je u procenat ista kao što je predvideo srednji model rasta. Manja odstupanja možemo pronaći 1995. i 2001. kada je slovenačka populacija pratila srednji model rasta sa 98% i 97%, što se može tumačiti kao privremena posledica raspada zemlje. Ipak, daleko su značajnija odstupanja koja postoje kod drugih država.

Srbija je 1995. imala 100% isti broj stanovnika kao po modelu, ali već 2001. taj procenat pada na 93%, što pokazuje da je na populaciju ove države znatno više uticao rat na Kosovu 1999. Ako pogledamo podatke samo za Srbiju bez Kosova i Metohije, videćemo ovaj trend još jasnije. Centralna Srbija i Vojvodina su 2001. imale 98% stanovništva predviđanog po srednjem modelu rasta, što znači da je najveći deo populacionih gubitaka pretrpela teritorija na kojoj su se neposredno vodila znatnija ratna dejstva – Kosovo. Podaci za narednih dvadeset godina otkrivaju da se ovaj trend nastavio. Srbija u celini je dostigla svega 86% predviđanog broja stanovništva 2011. i 82% 2021. S druge strane, ako oduzmemo Kosovo, ovi procenti su znatno blaži – 95% 2011, 92% 2021.

Naravno, na tako dugom vremenskom periodu, usled delovanja brojnih drugih društvenih i ekonomskih faktora, teško je govoriti o presudnom delovanju rata na broj stanovnika. U slučaju Slovenije, možemo videti da je populacija zapravo obnovila svoj rast i sustigla prognozu za kojom je zaostajala nakon devedesetih, što nam govori da se u slučaju povoljnih socio-ekonomskih uslova, ovi trendovi mogu obrnuti. U slučaju Srbije, do toga nije došlo, i nepovoljni socio-ekonomski faktori samo su produbili početni gubitak stanovništva nastao zbog rata, naročito na Kosovu.

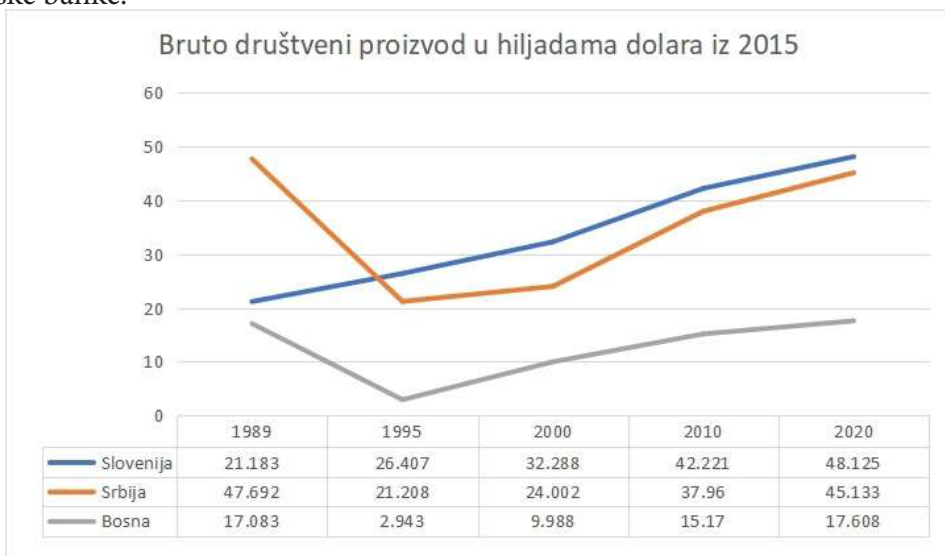
Ipak, stvarno razorni uticaji rata na populaciju najbolje se vide na primeru Bosne i Hercegovine, na čijoj se teritoriji vodio najduži i najrazorniji rat od svih ratova koji su pratili raspad Jugoslavije. Već 1995, dakle nakon samo četiri godine, populacija Bosne i Hercegovine činila je 85% brojnosti koju je predviđao srednji model rasta. Ovaj trend se u narednim godinama samo produbio (80% 2001, 76% 2011), da bi 2021. Bosna i Hercegovina dočekala sa svega 68% stanovništva u odnosu na ono što je prognozirao srednji model rasta po parametrima iz 1991. I u slučaju ove zemlje, veliki ljudski gubici u ratu nisu mogli biti oporavljeni usled nepovoljne socio-ekonomske situacije, koja je samo pospešila njenu dalju depopulaciju.

Bruto društveni proizvod

Bruto društveni proizvod (BDP) predstavlja osnovu makroekonomije: to je pojam kojim se označava ukupna vrednost roba i usluga proizvedenih u nekoj zemlji. BDP čini zbir vrednosti potrošnje stanovništva, bruto investicija, državne potrošnje i neto izvoza ostvarenih u toku jedne godine. Koristi se u različite svrhe,

ali njegova najvažnija primena je u merenju ukupnih rezultata neke ekonomije.¹¹³⁸ Podelom BDP sa brojem stanovnika neke zemlje, dobijamo BDP po glavi stanovnika, koji se koristi da pokaže stepen razvijenost neke zemlje. Sam po sebi BDP po glavi stanovnika nije dovoljan da pokaže kvalitet života stanovnika, pa mu se često dodaju i drugi parametri kao što je raspodela dohotka, odnosno nejednakost, nezaposlenost, životni vek, obrazovanost populacije, i sl. Ipak, iako je daleko od savršenog mernog instrumenta, BDP može dati prilično dobru sliku o kretanju ekonomije neke države u istorijskom periodu.¹¹³⁹

Za podatke o Bruto društvenom proizvodu bivših jugoslovenskih država koristićemo dva izvora – jedan su podaci, odnosno procene Svetske banke, koji su dostupni za Sloveniju, Srbiju (bez Kosova i Metohije) i Bosnu i Hercegovinu od 1995¹¹⁴⁰, a drugi su podaci saveznog Zavoda za statistiku za svaku pojedinačnu republiku, koji idu do 1989. godine.¹¹⁴¹ Kako bi ovi podaci bili uporedivi, prikazaćemo ih u dolarima po konstantnoj vrednosti iz 2015. godine¹¹⁴², što je format u kome se nalaze podaci Svetske banke.

Grafikon 2. Bruto društveni proizvod izražen u hiljadama dolara stalne vrednosti iz 2015, Slovenija, Srbija (bez Kosova) i Bosna i Hercegovina – podaci Svetske banke.

¹¹³⁸ P. Samjuelson, V. Nordhaus, *Ekonomija*, 18. izdanje, Beograd: Mate 2009, 424-427.

¹¹³⁹ *Ibid*, 430.

¹¹⁴⁰ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=SI-RS-BA> (30.11.2021).

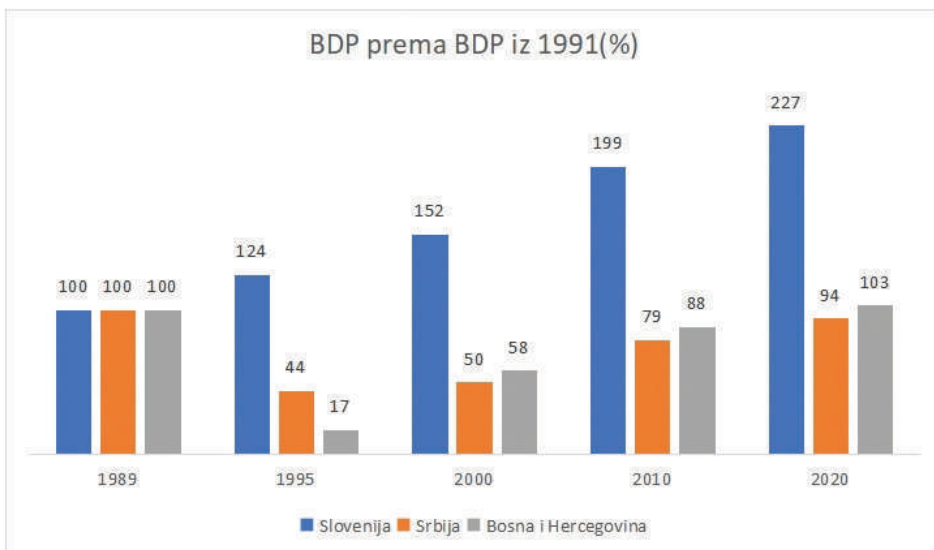
¹¹⁴¹ Statistički godišnjak Jugoslavije 1991, 417.

¹¹⁴² Podaci zavoda za statistiku daju BDP u dinarima po kursu iz 1972. Fiksni kurs dinara 1972, bio je 17 dinara za jedan dolar, po zakonu o paritetu dinara iz 1971 (Službeni list SFRJ 58/1971). Tako dobijene dolare iz 1972. potrebno je samo prebaciti u dolare iz 2015, prilagođavanjem stopi inflacije, za šta postoji više dostupnih instrumenata, npr. (<https://www.in2013dollars.com/us/inflation/1972>, 24.11.2021) Poređenjem podataka Svetske banke za Severnu Makedoniju, i ovako obrađenih podataka Zavoda za statistiku, koji postoje za 1989. i 1990, možemo se uveriti da je ovakva kalkulacija ispravna.

Kao što se vidi iz grafikona, slovenačka privreda nastavila je rast tokom devedesetih godina, nedotaknuta ratom koji se vodio u ostatku bivše državne zajednice. Kao i mnoge druge zemlje, Slovenija je iskusila znatan rast tokom ranih 2000-godina, koji se završio sa krizom 2008, da bi kasnije nastavila rast, ali znatno sporiji tokom 2010-ih.

Za razliku od kretanja stanovništva, gde je Srbija (bez Kosova), imala sličniji razvoj Sloveniji nego Bosni, u slučaju BDP, posledice ratova i sankcija na privredu su jasno uočljive. BDP Srbije opao je sa 47,6 milijardi 1989, na 21,2 milijarde 1995 – više od 2 puta za svega 6 godina – ili drugačije rečeno, srpska ekonomija 1995. je činila samo 44% ekonomije SR Srbije 1989. U narednih pet godina, srpska privredna je maltene stagnirala – 2000. godine ukupan BDP iznosio je oko 24 milijarde dolara. Oporavak koji je usledio nakon toga bio je usporen – 2020 godine ukupan BDP je i dalje bio na nižem nivou nego 1989, ako se uzme u obzir inflacija – oko 45 milijardi dolara, ili 94% nivoa privrede iz 1989.

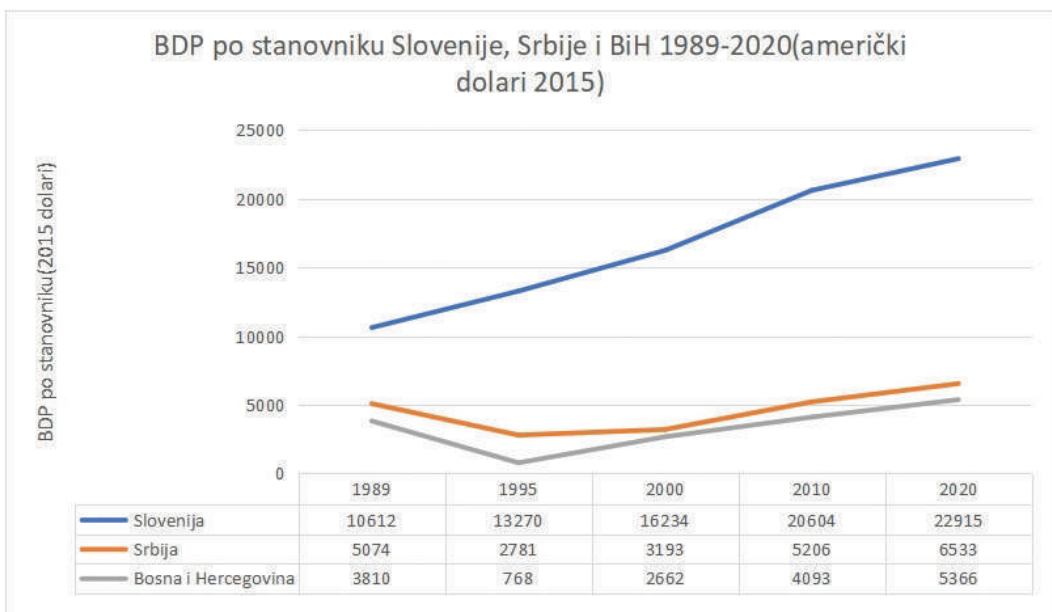
Kao i u prethodnom slučaju, efekti rata na Bosnu i Hercegovinu bili su najrazorniji i najvidljiviji. Dok je srpska privredna smanjena za oko dva puta, bosanska ekonomija smanjila se sa 17 milijardi na svega 2,9 milijardi – ili skoro šest puta, za šest godina od 1989. do 1995. S obzirom da se rat na teritoriji Bosne i Hercegovine završio 1995, ova država je počela nešto ranije sa oporavkom privrede, pa je do 2000. njen BDP dosegao 9,9 milijardi dolara, ili 58% nivoa iz 1989. Ipak, s obzirom na sporiji rast koji je potom usledio, bosanska privreda, kao i srpska, nije uspela da se oporavi sve do 2020. godine, kada je BDP konačno dosegao nivo BDP SR Bosne i Hercegovine iz 1989. (grafikon 3).

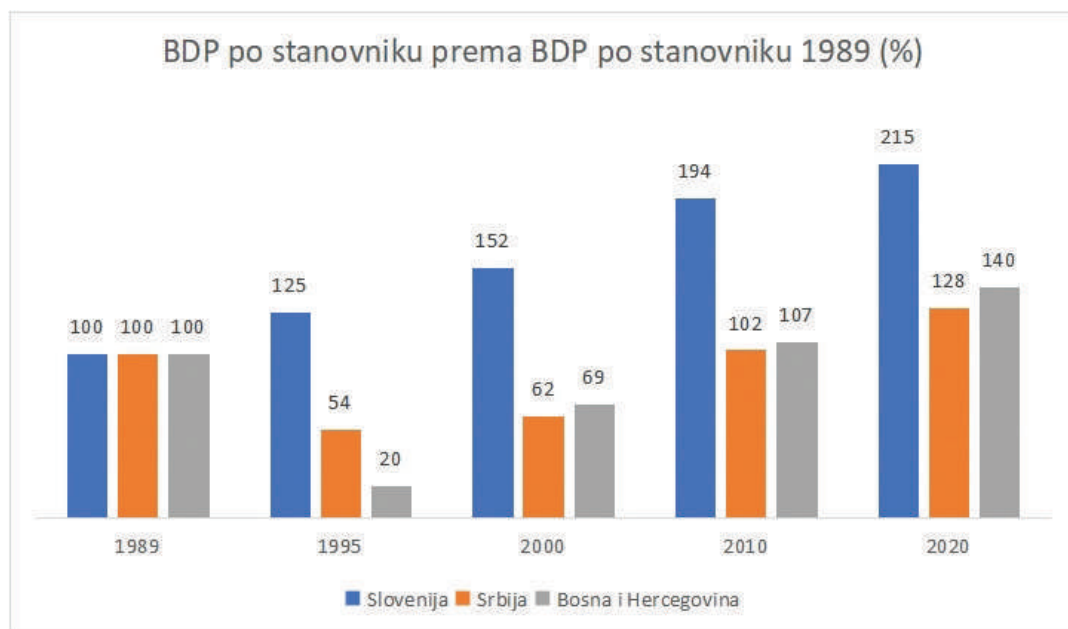
Grafikon br 3. Odnos BDP za datu godinu prema BDP iz 1989 (%), Slovenija, Srbija, Bosna i Hercegovina, izračunato na osnovu podataka Svetske banke.

Možemo videti da je slovenačka privreda od 1989. do 2020 porasla više od dva puta, dok su srpska i bosanska privreda stagnerale. Efekat ratova 1991-1995. u početku se više osetio na privredu Bosne i Hercegovine, na čijoj su se teritoriji desila najveća ratna razaranja. Međunarodna izolacija i sankcije, kao i novi rat 1999. na Kosovu sprečili su srpsku privredu da počne sa bržim rastom sve do 2000. godine. To je rezultovalo time da je ekonomija Srbije, uprkos manjem početnom oštećenju nego što je pretrpela Bosna i Hercegovina, imala najduži put do oporavka od ratova devedesetih, što posebno ilustruje činjenica da ni u 2020. godini nije dosegla nivo iz 1989.

Podaci o BDP po stanovniku pokazuju nešto manji pad od ukupnog BDP-a, što je uslovljeno činjenicom da se stanovništvo Srbije i Bosne i Hercegovine, kao što smo videli, znatno smanjilo od 1989. do 2020. U slučaju Slovenije, BDP po glavi stanovnika rastao je stabilno u čitavom periodu, i dostigao je 215% nivoa iz 1989, 2020. godine (grafikon 5.) Srbija i Bosna i Hercegovina dosegle su nivo iz 1989. do početka 2010-ih, a zatim ga i prestigle, pa je tako BDP po stanovniku Srbije 2020. godine iznosio 128% nivoa iz 1989, a u slučaju Bosne i Hercegovine, 140% nivoa iz 1989. Ipak, ako se pogledaju i podaci o broju stanovnika i ukupnom BDP, jasno je da nije reč ni o kakvom rastu privrede, već o rasporedu istog BDP-a na manji broj stanovnika. Konačno, uprkos ovom malom poboljšanju uzrokovanom gubitkom stanovnika, BDP po stanovniku Srbije i Bosne i Hercegovine bio je, 2020. godine, skoro duplo manji od BDP po stanovniku Slovenije iz 1989. (grafikon 4.)

Grafikon 4. BDP po stanovniku Slovenije, Srbije i Bosne i Hercegovine, 1989-2020, u vrednostima američkih dolara iz 2015, podaci Svetske banke.

Grafikon 5. BDP po stanovniku prema BDP po stanovniku 1989 (%), Slovenija, Srbija, Bosna i Hercegovina, u (%), izračunato prema podacima Svetske banke.

Modelovanje i prognoza rasta BDP za duže vremenske periode je nesigurna disciplina, o kojoj ne postoji dovoljno metodološke literature. Ekonomisti se radije drže kratkoročnih prognoza BDP-a (za sledeći kvartal ili godinu, do maksimalno pet godina), što je podatak koji je od mnogo većeg značaja za ekonomska kretanja, i shodno tome postoji razrađena i precizna metodologija na osnovu koje se takve prognoze izrađuju. Što se tiče dugoročnih prognoza rasta, koje su od koristi pre svega ekonomskim istoričarima u rekonstruisanju manje poznatih perioda u ekonomskoj istoriji, i naučnicima i planerima koje zanimaju hipotetički scenariji u budućnosti, metodologija je značajno manje razrađena i svodi se uglavnom na proizvoljne procene napravljene na osnovu privrednog rasta u ranijem razdoblju uz uzimanje u obzir opštih socio-ekonomskih uslova koji vladaju u državi ili regionu za koji se prognoza pravi.¹¹⁴³ U ovom slučaju, s obzirom da nam je potrebna samo okvirna prognoza hipotetičkog rasta BDP-a Slovenije, Bosne i Hercegovine i Srbije nakon 1989, smatramo da je matematički model baziran na pređašnjim stopama rasta Jugoslavije dovoljan za postizanje cilja kojem težimo.

Upotrebićemo dva modela. Jedan će biti zasnovan na desetogodišnjem rastu jugoslovenske privrede od 1980 do 1989, dakle od početka krize do godine za koju

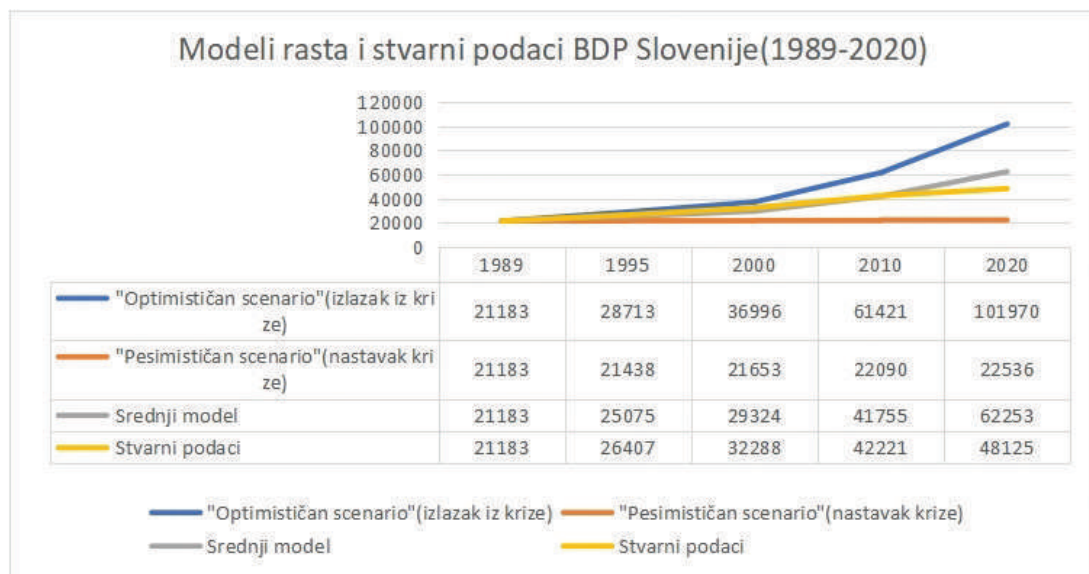
¹¹⁴³ Stegman, A, W.J. McKibbin, *Long term Projections of the World Economy – A Review*, Centre for Applied Macroeconomic Analysis (CAMA), Working Paper 14/2013, 3-11.

imamo pouzdane podatke, i godine koja je bliska početku raspada zemlje. Ovaj model prikazuje jugoslovenski BDP u slučaju da se kriza koja je počela 1980. nastavila i nakon 1991, bez raspada zemlje i rata. Drugi model biće zasnovan na dugoročnom rastu jugoslovenske privrede, od 1956, do 1990¹¹⁴⁴, koji pretpostavlja da bi Jugoslavija, da se nije raspala, u jednom trenutku izašla iz krize i vratila se na svoj dugoročni trend rast. Prvi model nazvaćemo „pesimističan“, a drugi „optimističan“. Kao i u prethodnom slučaju, aritmetička sredina ova dva modela poslužiće kao „srednji scenario“ razvoja.

Statistički godišnjak SFRJ iz 1991. donosi nam potrebne podatke za oba modela – i ono što je takođe važno, donosi podatke i za pojedinačne republike.

Slovenija

Slovenačka privreda je od 1980. do 1989. porasla svega 2% za deset godina, što daje prosečan rast od 0.2% godišnje.¹¹⁴⁵ S druge strane, prosečan godišnji rast BDP Slovenije u razdoblju 1956-1990, bio je 5,2%. Ovi podaci daju nam sledeće modele rasta BDP Slovenije.

Grafikon 6. Tri modela rasta BDP Slovenije i stvarni podaci(1989-2020) u hiljadama američkih dolara iz 2015. godine – izračunato prema podacima Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije, stvarni podaci preuzeti od Svetske banke.

Zanimljivo je primetiti koliko se stvarni podaci poklapaju sa „srednjim

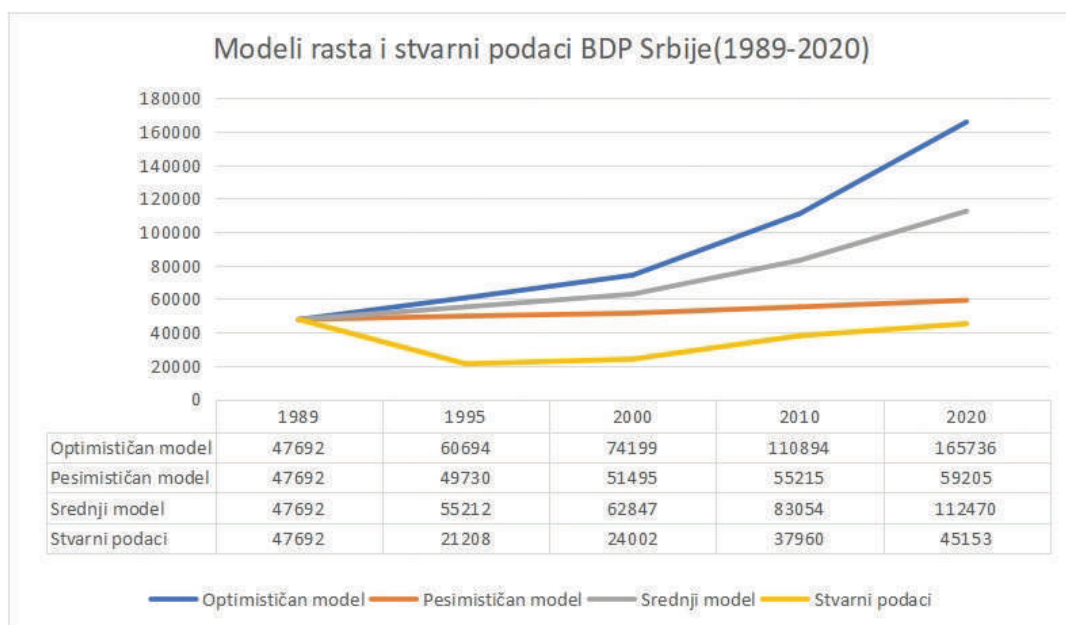
¹¹⁴⁴ Statistički godišnjak SFRJ, 1991.

¹¹⁴⁵ Izračunato prema podacima iz Statističkog godišnjaka SFRJ 1991. za BDP Slovenije 1980. i 1989, 417.

modelom“ rasta, kao i u slučaju populacije. Iako je ovaj model napravljen kao srednja vrednost dva jednako nerealistična scenarija, njegova preciznost u prognoziranju slovenačke privrede je značajna sve do kraja 2000-ih, kada je Sloveniju, kao i čitav svet pogodila ekonomska kriza iz 2008, koju model nije predvideo. Kao i u slučaju populacije, pokazuje se da Slovenija prati „srednji model“, napravljen po podacima iz 1991, što je značajno, jer nam omogućava da te podatke uporedimo sa državama koje su prošla kroz ratna dešavanja devedesetih.

Srbija

Prosečan rast privrede Srbije(bez Kosova i Metohije) od 1956. do 1990. bio je 4,1%, što će biti osnova za naš „optimističan“ model rasta, dok je prosečan godišnji rast od početka krize 1980. do 1989. iznosio 0,7%.¹¹⁴⁶

Grafikon 7. Tri modela rasta BDP Srbije i stvarni podaci(1989-2020) u hiljadama američkih dolara iz 2015. godine – izračunato prema podacima Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije, stvarni podaci preuzeti od Svetske banke.

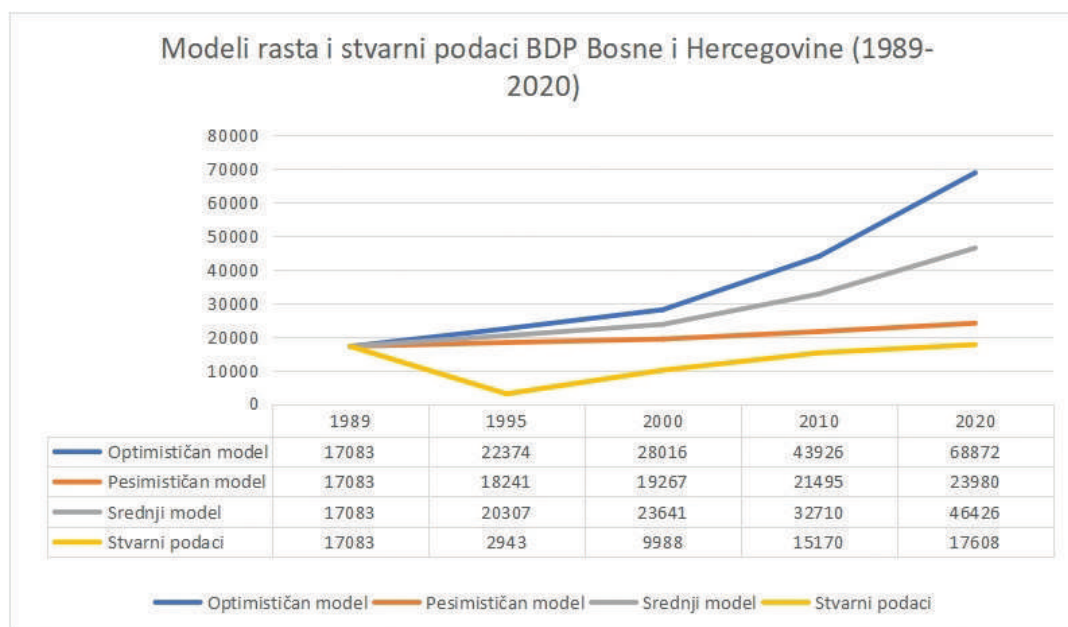
Pogled na grafikon otkriva da se BDP Srbije u poslednjih trideset godina kretao na nižem nivou od onog na kojem bi bio prema „pesimističnom“ modelu rasta. Drugim rečima, da se kriza koja je počela 1980. nastavila sve do 2020. godine, Srbija bi i dalje imala veći BDP od onog koji je u stvarnosti postigla. Ako izvršimo poređenje

¹¹⁴⁶ *Ibid.*

u odnosu na srednji model rasta, dobićemo da stvarni podaci o BDP iz 2020. čine samo 40% predviđene vrednosti prema tom scenariju, koji podrazumeva izlazak iz krize, ali usporavanje rasta u odnosu na onaj koji je postojao tokom Jugoslavije.

Bosna i Hercegovina

Privreda Bosne i Hercegovine je od početka krize 1980. do 1989. porasla za 11%, odnosno 1,1% godišnje u proseku. S druge strane, bosanska privreda rasla je za 4,6% godišnje u periodu od 1956. do 1990.¹¹⁴⁷

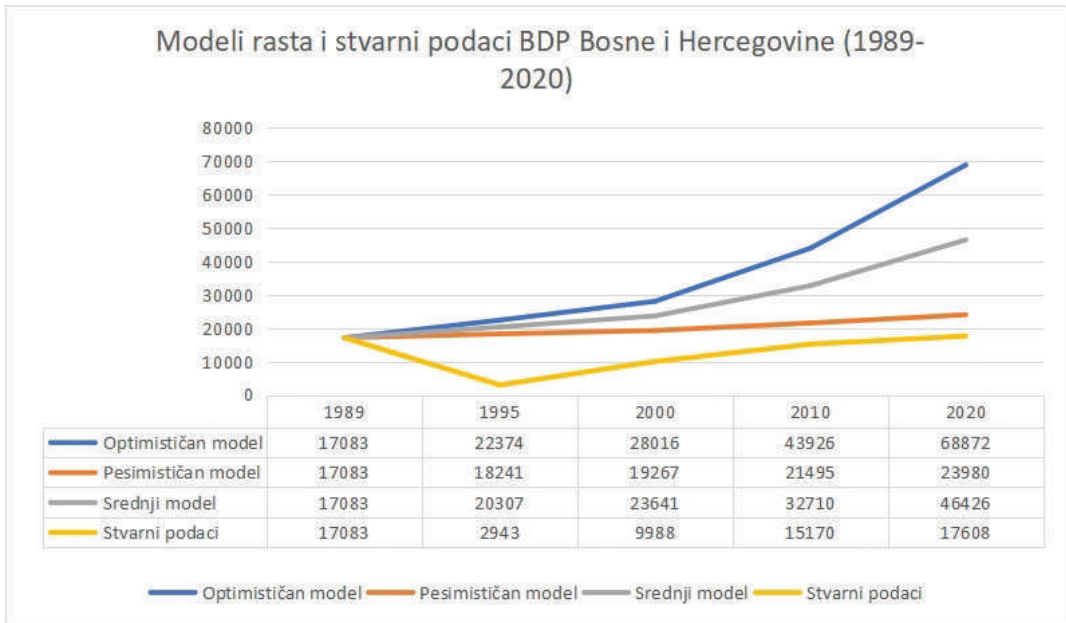

Grafikon 7. Tri modela rasta BDP Bosne i Hercegovine i stvarni podaci(1989-2020) u hiljadama američkih dolara iz 2015. godine – izračunato prema podacima Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije, stvarni podaci preuzeti od Svetske banke.

Konačno, poređenjem modela koji je predviđao populaciju i ukupan BDP, možemo izraditi modele o hipotetičkom BDP po stanovniku za ove tri republike i uporediti ga sa stvarnim podacima. To znači da će optimističan model biti izrađen pod pretpostavkom održavanja prirodnog priraštaja stanovništva iz 1991. uz istovremeno prevazilaženje krize i povratka na dugoročni trend rasta ekonomije od 1965-1990. Pesimističan model podrazumeva opadajući prirodni priraštaj za stanovništvo, i nastavak krize koja je počela 1980. godine, dakle rast ekonomije po prosečnim stopama od 1980-1989. Srednji model biće aritmetička sredina između

¹¹⁴⁷ *Ibid.*

ova dva modela. Ako uporedimo stvarne postignute rezultate u odnosu na ovako dobijeni srednji model rasta, dobićemo sledeće podatke (grafikon 8).

Grafikon 8. Odnos ostvarenog BDP po stanovniku u odnosu na BDP po stanovniku 1989, za Sloveniju, Srbiju i Bosnu i Hercegovinu, u (%) - izračunato prema podacima saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije, stvarni podaci preuzeti od Svetske banke.

Kao što vidimo, srednji model ponovo je sa priličnom tačnošću odredio razvoj Slovenije, bar do kraja 2000ih. Posle 2010, sve tri države posustaju u rastu u odnosu na model, s obzirom na novonastalu krizu 2008, i generalni trend usporavanja tokom 2010ih. Ipak, ono što je za našu analizu značajnije, jeste jasan uticaj rata na privredu Srbije i Bosne i Hercegovine, koji je najuočljiviji 1995. Te godine, prosečan stanovnik Bosne i Hercegovine raspolagao je sa svega 16% onoga koliko bi (hipotetički) raspolagao da nije došlo do rata. U Srbiji je situacija bila tek nešto bolja, sa 38% postignutog nivoa projektovanog srednjim modelom. Ipak, u narednim godinama privreda Bosne i Hercegovine se oporavljala brže nego privreda Srbije, te dostiže 51% nivoa 2000. godine, i 59% 2010. godine. Srbija s druge strane stagnira do 2000. godine, kada dostiže 39% predviđanog rasta, da bi zatim iskusila nešto brži oporavak 2000ih, što je podiže do 47% postignutog nivoa 2010. Usled izbijanja krize i usporavanja privrede, nakon 2010, Srbija i Bosna opet gube priključak u odnosu na model; Srbija ostaje ispod 50% projektovanog rasta (43%), a Bosna se spušta na 55%.

Nejednakost

BDP i BDP po glavi stanovnika su korisni parametri kada se govori o ukupnom bogatstvu neke zemlje. Ipak, da bi se dobila prava slika o životnom standardu prosečnog stanovnika, ovi parametri moraju biti dopunjeni sa drugim faktorima poput stope prosečne zarade i stope nejednakosti u društvu. U ispitivanju nejednakosti, koja je osnovni pokazatelj kako su resursi raspoređeni u nekom društvu, koristi se Đini indeks¹¹⁴⁸. Nakon raspada Jugoslavije 1991, osim značajnih demografskih i makroekonomskih promena koje su usledile i o kojima je već bilo reči, države koje su nastale iz Jugoslavije prošle su i kroz duboke socijalne promene, koje su uzrokovale novu preraspodelu resursa u društvu.

Jugoslavija je bila prilično egalitarna država, posmatrano današnjim merilima. Tokom 1970-ih i 1980-ih godina, više od pola preduzeća imalo je odnos između najveće i najmanje zarade 3:1, a 70% do 80% kompanija imalo je taj odnos ne veći od 4:1.¹¹⁴⁹ Poređenja radi, u Sjedinjenim Američkim Državama, 1978. godine, taj odnos je iznosio 31:1 u 350 najvećih američkih kompanija, i od tada je u konstantom porastu, da bi 2020. godine dosegao odnos od 351:1.¹¹⁵⁰ To je značilo i da je Jugoslavija imala relativno nizak Đini indeks. Različite procene Đini indeksa u Jugoslaviji kreću se u vrednosti od 0.21 za plate zarađene u društvenom sektoru po podacima iz 1976. godine¹¹⁵¹, do 0.31, prema podacima Svetske banke za 1983.¹¹⁵²

Ipak, deo ove nejednakosti može se pripisati veliki regionalnim razlikama (npr. između Slovenije i Kosova), pa stoga podaci za pojedinačne republike daju manji manje indekse nego za državu u celini. Đini indeks za Sloveniju procenjen je na 0.24, i Srbiju za 0.22 tokom osamdesetih godina prema podacima Svetske banke, a može se pretpostaviti da je i Bosna imala slične vrednosti.¹¹⁵³

---

¹¹⁴⁸ Đini indeks (Gini index), je instrument merenja nejednakosti u nekoj populaciji, koji je osmislio italijanski statističar Korado Đini 1912. godine. Izražava se u vrednostima od 0 do 1, gde 0 predstavlja potpunu jednakost, gde svaki član zajednice ima jednaka primanja, a 1 potpunu nejednakost, gde su svi resursi u nekoj zajednici u vlasništvu samo jedne osobe. Po podacima Svetske banke, najveći Đini indeks na svetu ima Južna Afrika, sa indeksom od 0.63, do najnižu stopu nejednakosti merenu ovim indeksom ima Slovenija, sa 0.24 poena. Videti: <https://www.investopedia.com/terms/g/gini-index.asp>, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI> i <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=ZA> (30.11.2021.)

¹¹⁴⁹ P. Miljić, Income Inequality in Slovenia from 1963 onwards, *Teorija in praksa*, 57, 3/2000, 891.

¹¹⁵⁰ L. Mishel and J. Kandrim, "CEO pay has skyrocketed 1,322% since 1978", Economic Policy Institute, 10.08.2021. [https://www.epi.org/publication/ceo-pay-in-2020/\(01.12.2021\)](https://www.epi.org/publication/ceo-pay-in-2020/(01.12.2021)).

¹¹⁵¹ J. Žarković Rakić, G. Krstić, N. Oruč, W. Bartlett, Income inequality in transition economies: comparative analysis of Croatia, Serbia and Slovenia, *Economic Annals*, Volume 64, Issue 223/2019, 39-61, <https://doi.org/10.2298/EKA1923039Z>, 40.

¹¹⁵² A. Hillman, B. Milanovic, The Transition from Socialism in Eastern Europe, World bank books, 1992, <https://doi.org/10.1596/0-8213-2148-X>, 107.

¹¹⁵³ J. Žarković Rakić, G. Krstić, N. Oruč, W. Bartlett, Income inequality in transition economies, 40.

Raspad zemlje, i još više, tranzicija iz socijalizma u kapitalizam, doprineli su rastu nejednakosti u svim bivšim jugoslovenskim republikama, slično kao što je pad socijalizma u Istočnoj Evropi doveo do velikog rasta nejednakosti u tim zemljama. Ipak, među ovim državama postoje značajne razlike, u zavisnosti od toga na koji način se tranzicija dogodila. Slovenija je na samom vrhu zemalja u svetu po jednakosti¹¹⁵⁴, dok su Srbija¹¹⁵⁵ i Bosna i Hercegovina¹¹⁵⁶ među državama u Evropi sa najvećom stopom nejednakosti. Teško je proceniti uticaj rata na ovakav razvoj. Primer Severne Makedonije¹¹⁵⁷, koja takođe pripada grupi evropskih zemalja sa visokom stopom nejednakosti, a nije učestovala u ratovima nakon raspada Jugoslavije, može implicirati da rat nije presudno uticao na povećanje ovih razlika. Ono što je izvesno jeste da su ratne i vanredne okolnosti koje su pratile tranziciju iz socijalizma u kapitalizma tokom devedesetih godina u Srbiji i Bosni i Hercegovini stvorile povoljne uslove za transfer bogatstva ka višim slojevima društva, ali je istovremeno, sa opštim osiromašenjem dve zemlje, došlo do relativnog smanjivanja nejednakosti.

U Bosni i Hercegovini, nejednakosti su znatno porasle u toku i nakon rata: Ćini indeks za ovu državu je porastao sa 0.31, koliko je iznosio neposredno pred raspad države 1991. do 0.44, koliko je iznosio 2011.¹¹⁵⁸ Postoje indicije da se ovako visok nivo nejednakosti sa namerom održava u oba entiteta, budući da se državni programi pomoći koji su neophodni kako bi se pomoglo rastućem broju siromašnih koriste kao instrumenti političke kontrole. I Republika Srpska i Federacija BiH vezuju ove programe pomoći sa etničkom ili političkom pripadnošću, što je naročito prisutno u dodeljivanju pomoći ratnim veteranima i žrtvama. U takvoj situaciji, nejednakost postaje još jedan vid obezbeđivanja političke podrške, i uprkos deklarativnim izjavama o neophodnosti borbe protiv iste, političke elite u ovoj državi održavaju je na visokom nivou.¹¹⁵⁹

Srbija takođe ispoljava slične nivoe nejednakosti – Ćini indeks u ovoj zemlji dosegao je vrednost od 0.378 u 2013. godini, što je značajan porast u odnosu na vreme Jugoslavije.¹¹⁶⁰ Srbija se po stepenu tržišne nejednakosti nalazi u evropskom proseku, ali s obzirom da je uticaj socijalnih transfera preko progresivnih poreza i programa socijalne pomoći manji u odnosu na ostale zemlje, završava na pretposlednjem mestu na listi razvijenih zapadnih i evropskih zemalja(jedino ispred Sjedinjenih Država),

¹¹⁵⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=SI> (01.12.2021)

¹¹⁵⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=RS> (01.12.2021)

¹¹⁵⁶ <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=BA> (01.12.2021)

¹¹⁵⁷ <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=MK> (01.12.2021.)

¹¹⁵⁸ O. Đukić, N. Obradović, Nejednakost u BiH: od praznih džepova do punih sefova, Banja Luka: 2016, 12.

¹¹⁵⁹ N. Obradovic, G.P. Filic, Inequality and Welfare state clientism in Bosnia and Hercegovina, *Economic Annals*, Volume 64, 223/2019, 83-104, <https://doi.org/10.2298/EKA1923083O>, 83-87.

¹¹⁶⁰ G. Krstić, Why is income inequality so high in Serbia: empirical evidence and a measurement of the key factors, *Economic annals*, Volume 61, 210/ 2016, 23-46, 38-39.

po Đini indeksu nakon socijalnih transfera. Srpski porezni sistem je 2009. godine bio najmanje progresivan od svih evropskih zemalja osim Bugarske, koja je koristila proporcijalan porez.¹¹⁶¹ Nakon 2009, i Srbija i Bosna i Hercegovina ispoljavaju dalje tendencije ka smanjenju izdavanja za programe socijalne pomoći, i daljem smanjenju poreskih stopa. U „trci“ za privlačenjem stranih investitora sa ostalim istočnim i jugoistočnim evropskim zemljama najdalje odlazi Bosna i Hercegovina koja uvodi fiksnu poresku stopu od 10% na sve izvore prihoda, a Srbija smanjuje poresku stopu na zarade na 10%, ali zadržava različite (više) stope za druge izvore prihoda.¹¹⁶²

U slučaju Slovenije, prelaz iz jednog u drugi ekonomski sistem izvršen je postepenije, zahvaljujući čemu je ova zemlja održala nizak nivo nejednakosti i shodno tome relativno visok kvalitet života prosečnog stanovnika. Slovenija je, za razliku od ostalih bivših socijalističkih zemalja koje su većinom usvojile neoliberalne ekonomske koncepte, izabrala znatno umereniju tranziciju ka kapitalizmu, zadržavajući visok stepen radničkih prava, regulisano tržište i veći stepen državne svojine. Stopa privatizacije i stranih investicija bila je znatno niža od ostalih zemalja, a slovenačke sindikalne organizacije održale su svoj uticaj i doseg. Sve to doprinelo je da Slovenija bude na samom vrhu svetske liste po jednakosti; ova zemlja nalazi se konstanto u prvih pet zemalja sa najnižim Đini indeksom na svetu.¹¹⁶³

Zaključak

Slovenija, Srbija i Bosna i Hercegovina imale su drugačiji razvojni put od raspada Jugoslavije. Dok je Slovenija izbegla značajnije učešće u ratovima koji su usledili nakon nestanka stare države, Srbija je na posredan ili neposredan način bila uključena u sve ove ratove, a Bosna i Hercegovina je pretrpela i ogromna materijalna razaranja na svojoj teritoriji u periodu od 1991-1995. Podaci o broju stanovnika, Bruto društvenom proizvodu i Bruto društvenom proizvodu po stanovnika jasno pokazuju razoran uticaj ratova na privredu Srbije i Bosne i Hercegovine. Dok je u periodu od 1989 do 1995, privreda Srbije smanjena za oko dva puta sa 47,6 milijardi 1989, na 21,2 milijarde 1995, bosanska ekonomija smanjila se sa 17 milijardi na svega 2,9 milijardi – ili skoro šest puta. Privreda Srbije nije ni u 2020. godini postigla nivo iz 1989, dok je bosanska privreda jedva dostigla taj nivo.

U pogledu demografskih gubitaka, Bosna i Hercegovina je pretrpela najveće gubitke u periodu do 1995, kada je izgubila oko 20% stanovništva u odnosu na 1991. Srbija je najveće gubitke doživela nakon rata na Kosovu 1999 – u periodu od

¹¹⁶¹ *Ibid*, 40.

¹¹⁶² Фискални савет Републике Србије, Две деценије закона о порезу на доходак грађана: могућности и потребе за системском реформом, материјал за јавну расправу, Београд, 1. јул. 2021, 7-9.

¹¹⁶³ P. Miljič, *Income Inequality in Slovenia*, 894-897.

1995–2001, stanovništvo ove države se smanjilo za oko 400 000 ljudi. Najveći deo direktnih demografskih gubitaka desio se na teritoriji Kosova i Metohije. Posledice rata mogu se pratiti i u negativnim populacionim kretanjima Bosne i Hercegovine i Srbije sve do 2020, s obzirom da je pad stanovništva bio veći i od pesimističnog modela napravljenog na osnovu podataka iz 1991.

Osim ekonomskog i demografskog kolapsa, u Srbiji i Bosni i Hercegovini došlo je i do porasta nejednakosti stanovnika, što je dovelo do još većeg realnog pada životnog standarda u odnosu na period Jugoslavije. Izbegavši ratna razaranja tokom devedesetih godina, Slovenija je uspela da više nego udvostruči svoj BDP od 1989. do 2020, da održi relativno stabilan nivo populacije, i izvede postepen prelazak iz socijalizma u kapitalizam, uz održavanje niskog nivoa nejednakosti, institucija države blagostanja i životnog standarda prosečnog stanovnika. Ova država u najvećoj meri prati trendove koji su prognozirani modelima na osnovu podataka iz 1991, što može u određenoj meri pružiti sliku o hipotetičkom razvoju drugih jugoslovenskih republika da nije došlo do rata.

Spisak izvora i literature

Statistički godišnjak Jugoslavije, 38/1991, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1991.

Становништв према националној припадности, попис 1991, Републички Завод за статистику, 30.03. 1991.

World Bank, World Development Indicators, 2021.

www.worldometers.info.

Službeni list SFRJ 58/1971

www.investopedia.com

Фискални савет Републике Србије, Две деценије закона о порезу на доходак грађана:могућности и потребе за системском реформом, материјал за јавну расправу, Београд, 1. јул. 2021, 7-9.

Đukić, O. N. Obradović, Nejednakost u BiH: od praznih džepova do punih sefova, Banja Luka: 2016.

Hillman, B. Milanovic, The Transition from Socialism in Eastern Europe, World bank books, 1992, <https://doi.org/10.1596/0-8213-2148-X>, 107.

Kandrim, Mishel and J, “CEO pay has skyrocketed 1,322% since 1978”,

Economic Policy Institute, 10.08.2021. [https://www.epi.org/publication/ceo-pay-in-2020/\(01.12.2021\)](https://www.epi.org/publication/ceo-pay-in-2020/(01.12.2021)).

Krstić, G, Why is income inequality so high in Serbia: empirical evidence and a measurement of the key factors, *Economic annals*, Volume 61, 210/ 2016, Pages 23-46, 38-39.

Manuals on methods of estimating population - Manual III: Methods for population projections by sex and age, *Population studies*, no.25, United Nations department of economic and social affairs, New York, 1956.

Methods for National Population Forecasts: A Review.” *Journal of the American Statistical Association* 81, no. 396 (1986): 888–901. <https://doi.org/10.2307/2289057>.

Miljić, P, Income Inequality in Slovenia from 1963 onwards, *Teorija in praksa*, 57, 3/2000, 891.

Obradovic, N, G.P, Filic, Inequality and Welfare state clientilsm in Bosnia and Hercegovina, *Economic Annals*, Volume 64, 223/2019, Pages: 83-104 ,<https://doi.org/10.2298/EKA1923083O>

Peterson, E. Wesley F. “The Role of Population in Economic Growth.” *SAGE Open*, Oct. 2017, doi:10.1177/2158244017736094.

Samjuelson,P, V. Nordhaus,*Ekonomija*, 18. izdanje, Beograd: Mate 2009

Stanovništvo i razvoj, (ur. Veselin Vukotić et al), Institut društvenih nauka, Beograd: 2012.

Stegman, W.J. McKibbin, Long term Projections of the World Economy – A Review, Centre for Applied Macroeconomic Analysis(CAMA), Working Paper 14/2013

World Population Prospects 2019: Methodology of the United Nations population estimates and projections, United Nations department of economic and social affairs, New York, 2019.

Žarković Rakić, J, G. Krstić, N. Oruč, W.Bartlett, Income inequality in transition economies: comparative analysis of Croatia, Serbia and Slovenia, *Economic Annals* 2019 Volume 64, Issue 223, Pages: 39-61, <https://doi.org/10.2298/EKA1923039Z>, 40.

Ognjen Tomić

ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE WARS OF THE 1990S: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CASES OF SLOVENIA, SERBIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Slovenia, Serbia and Bosnia and Herzegovina have had a different development path since the break-up of Yugoslavia. While Slovenia avoided significant participation in the wars that followed the disappearance of the old state, Serbia was directly or indirectly involved in all these wars, and Bosnia and Herzegovina suffered enormous material destruction on its territory in the period 1991-1995. Data on population, Gross Domestic Product and Gross Domestic Product per capita clearly show the devastating impact of the wars on the economies of Serbia and Bosnia and Herzegovina. While between 1989. and 1995, Serbia's economy shrank about twice from 47.6 billion in 1989 to 21.2 billion in 1995, Bosnia's economy shrank from 17 billion to just 2.9 billion - or almost six times. The Serbian economy did not reach the level of 1989 in 2020, while the Bosnian economy barely reached that level.

In terms of demographic losses, Bosnia and Herzegovina suffered the greatest losses in the period up to 1995, when it lost about 20% of its population compared to 1991. Serbia suffered the greatest losses after the Kosovo war in 1999 - in the period 1995-2001, the country's population decreased by about 400,000 people. Most of the direct demographic losses occurred on the territory of Kosovo and Metohija.

The consequences of the war can be traced to the negative population trends of Bosnia and Herzegovina and Serbia until 2020, given that the population decline was greater than the pessimistic model based on data from 1991. In addition to economic and demographic collapse, Serbia and Bosnia and Herzegovina have had also an increase in population inequality, which has led to an even greater decline in living standards compared to the period of Yugoslavia. Avoiding the devastation of war during the 1990s, Slovenia managed to more than double its GDP from 1989. to 2020, maintain a relatively stable population level, and make the gradual transition from socialism to capitalism, while maintaining low levels of inequality, welfare institutions and living standards of the average residents. This country largely followed the trends predicted by models based on 1991 data, which may to some extent provide a picture

of the hypothetical development of other Yugoslav republics if there weren't the effects of the wars that broke in 1991.

Keywords: Yugoslavia, Yugoslav wars, effects of war, economic history, inequality, Serbia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina.

Danilo Kartalović,
student osnovnih studija
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju
dindomir@gmail.com

ULOGA VETERANA RATOVA 90-IH U POMIRENJU NACIJA U REGIONU – POGLED 25 GODINA NAKON RATOVA

Apstrakt: Međunacionalno pomirenje na prostorima bivše Jugoslavije opterećeno je nizom otvorenih pitanja još od osnivanja prve zajedničke države. Ono postaje naročito bolna tema nakon ratova 90-ih. U ovom radu sagledavam kakva je uloga veterana tih ratova na promovisanje mira i međunacionalnog pomirenja početkom 2000-ih i danas. Radeći intervjue sa veteranima, učesnicima mirovnih akcija, istraživao sam kako iz njihovog ugla izgleda proces pomirenja 25 godina nakon ratova. Na osnovu svega može se reći da na nivou lokalnih zajednica pomirenje živi, čemu veoma doprinose i mirovni aktivisti iz redova veterana. Nažalost, međunacionalno pomirenje u široj zajednici uslovljeno je politikom i za sada predaleko.

Ključne reči: region bivše Jugoslavije, ratovi 90-ih, međunacionalno pomirenje, ratni veterani, mirovne aktivnosti.

Uvod

Dvadeset pet godina posle Drugog svetskog rata, tačnije 7. decembra 1970, nemački kancelar Vili Brant je kleknuo pred spomenikom žrtvama nacizma u nekadašnjem Varšavskom getu. Zapadna Evropa je uveliko propagirala pomirenje među nacijama suprotstavljenim u Drugom svetskom ratu, okrenuta zajedničkoj ekonomskoj stabilnosti i prosperitetu, ali i podstaknuta suprotstavljanjem Istočnom bloku. U isto vreme u SFRJ je propagirano „bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti“, prihvaćeno od širokih narodnih masa koje su verovala u zajedničku budućnost i ekonomski napredak. S druge strane, ograničavanje ljudskih sloboda, pre svega slobode govora, onemogućavalo je slobodno isticanje tradicionalnih nacionalnih obeležja i specifičnosti. Žrtve rata su pripisivane okupatoru i domaćim kolaboratorima, isticana je antifašistička i klasna borba. Istraživanje nacionalnih aspekata sukoba tokom

Drugog svetskog rata je bilo strogo kontrolisano, a pominjanje zločina komunističkog režima u toku i prvim godinama nakon rata zabranjeno.

U drugoj polovini 80-ih rasplamsava se nacionalistička retorika na celom prostoru Jugoslavije, pre svega u medijima bliskim Slobodanu Miloševiću¹¹⁶⁴, potenciraju se međunacionalna neslaganja i sukobi, što priprema teren za krvave ratove 90-ih. Ti ratovi doneli su smrt desetinama hiljada ljudi, izbeglištvo stotinama hiljada njih, uništenje domova i celih gradova, infrastrukture i privrede. Sve je bilo praćeno ratnim zločinima, koje su činile sve zaraćene strane. Nakon toga, zajednički život i pomirenje među nacijama na ovom prostoru činili su se gotovo nemogućim. Javlja se neophodnost aktivnog rada na međunacionalnom pomirenju, u čemu značajnu ulogu imaju veterani koji su bili učesnici ratova. Aktivnosti ratnih veterana su najpre bile uglavnom usmerene ka pomoći učesnicima u prevazilaženju ratnih trauma, a kasnije su se proširile i na mirovne aktivnosti i međunacionalno pomirenje. U ovom radu ću se upravo baviti mirovnim aktivnostima veterana. Najpre ću ukazati na značaj mirovnih aktivnosti ratnih veterana na ovim prostorima, zatim dati pregled mirovnih aktivnosti iz ranih 2000-ih na osnovu dostupnih novinskih biltena, dok će težište rada biti na pogledu 25 godina nakon rata, baziranom na, za potrebe ovog rada obavljenim, usmenim intervjuima sa ratnim veteranima koji su aktivni učesnici u mirovnim aktivnostima.

Značaj mirovnih aktivnosti ratnih veterana

Kroz članke, tekstove i biltene često se navodi stav javnosti da su ratni veterani, pogotovu veterani „druge strane”, sem što su ubice i potencijalni zločinci, takođe i ratni huškači i da od svih ljudi, njih mir najmanje zanima. Ove i ovakve predrasude svakako otežavaju samim veteranima da se uključe u mirovne aktivnosti, čak i kada to žarko žele. Ipak, ima nekoliko grupa ratnih veterana sa sve tri strane, koji su se suočili sa osudom javnosti, pre svega u svojim sredinama, ali danas su cenjeni mirovni aktivisti. Jedan od osnovnih razloga koji ratni veterani, a sada veterani mirovnih akcija, često navode kao podstrek za učestvovanje u pomirenju je da ukoliko oni mogu da sednu u prostoriju sa bivšim borcima „druge strane” i razgovaraju sa uvažavanjem, poštovanjem i tolerancijom, onda bi to mogli i političari „Dejtonskog trougla”, odnosno Srbije, Hrvatske i oba entiteta BiH.¹¹⁶⁵

Osnovni cilj tribina koje organizuju društva veterana svih zaraćenih strana je svakako da posetioci vide i čuju ljude sa „druge strane”, ali i „svoje”, koji zajednički

---

¹¹⁶⁴ Predsednik Socijalističke republike Srbije 1989–1991; Republike Srbije 1991–1997; Savezne republike Jugoslavije 1997–2000.

¹¹⁶⁵ Ognjen Zorić, „Veterani iz regiona promovišu pomirenje” na sajtu „Radio Slobodna Evropa”, URL https://www.slobodnaevropa.org/a/region_ratni_veterani_koalicija/2255217.html (11.10.2021)

istupaju ne bi li preneli svoja viđenja rata i osećanja prema njemu.¹¹⁶⁶ Ove tribine su uvek i prilika za dvosmernu komunikaciju, gde publika može svojim pitanjima da pokrene i vodi diskusiju, kao i da prenese svoje priče iz ratnog perioda. Zato su one često katarzične i za publiku i za govornike, mada ima i ljudi koji nisu zadovoljni porukama koje se ovim putem prenose. A najčešća poruka je da većina ljudi u našem regionu, a pre svega sami veterani, ne želi novi rat u kojem će učestvovati njihova deca.¹¹⁶⁷

Pregled mirovnih aktivnosti ratnih veterana u ranim 2000-im kroz biltene CNA u periodu 2002–2004.

Posebno dragocen uvid u mirovne aktivnosti ratnih veterana pružaju publikacije priložene na sajtu organizacije Centar za nenasilnu akciju (CNA), Sarajevo-Beograd.¹¹⁶⁸ Ove publikacije su izlazile kao specijalni dodaci dnevnih i nedeljnih listova (Vreme, Danas i više listova u BiH) u periodu od aprila 2002. do novembra 2004. i odnose se na tribine koje su organizovane u tom periodu. Same tribine, a i tekstovi o njima, imale su za cilj da naprave bar malu pukotinu u shvatanju da se ratom bave i treba da se bave samo intelektualci koji su ionako plaćeni od strane Zapada, kao i u stavu da je u ratu kriva samo jedna strana, koja god to bila. Tribine se nisu mnogo bavile činjenicama, već pre svega osećanjima i ličnim istinama ratnih veterana svih zaraćenih strana. One nisu bile direktno vezane za komisije za istinu i pomirenje i nisu bile namenjene zatvorenim krugovima istomišljenika. Tribine je finansiralo švajcarsko ministarstvo spoljnih poslova, ali je ostavilo potpunu slobodu organizatorima tribina.¹¹⁶⁹

Reakcije publike su bile raznolike, od iskrene želje da se čuje i razume druga strana, preko ljutnje, do stava da je nebitno šta veterani imaju da kažu, jer je rat osmišljen i sproveden od strane spoljnih faktora i domaćih izdajnika. Mnogi iz publike su pokazali intenzivne emocije, bilo da su se javljali za reč, ili da su samo slušali, što je pokazalo koliko je ogromno more neizrečenih stvari i mučnih strahova u vezi sa ratovima 90-ih ležalo u većini ljudi. Građane iz publike je tada morilo više bitnih pitanja, za koja se može se reći da građane more i danas, i da se sa njima mora računati prilikom dalje izgradnje mira. Neka od tih pitanja i promišljanja bila su o ulozi nacionalizma, o tome ko je kriv, odgovornosti političara, medija i istoričara, kao

---

¹¹⁶⁶ Novica Kostić, „Učesnici ratova kao graditelji mira”, *Časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu* „*Temida*”, mart 2010, 73–77.

¹¹⁶⁷ Vera Soldo, „Ratni veterani u službi mira u BiH” na sajtu Deutsche Welle, URL <https://www.dw.com/bs/ratni-veterani-u-slu%C5%BEbi-mira-u-bih/a-43519937> (11.10.2021)

¹¹⁶⁸ URL <https://nenasilje.org/cetiri-pogleda-2002-2004/>

¹¹⁶⁹ Grupa autora Centra za nenasilnu akciju, „Od prošlosti, otkud ja u ratu, ka budućnosti, kako ka trajnom miru, Četiri pogleda“, *Dodatak objavljen u nedeljniku Vreme*, br. 600, (4.7.2002), 4–5.

i modernih istorijskih udžbenika, načinu na koji ljudi sa ovih prostora vaspitavaju decu, važnosti poznavanja drugih naroda i, na kraju, razmatranjima o veri i kulturi.¹¹⁷⁰

Autori tekstova izražavaju žaljenje što mirovne aktivnosti, za razliku od nasilja i govora mržnje, za mnoge medije nisu vest, te javnost može videti samo slike i reči mržnje, ali ne i slike i reči mira i pomirenja. Ovakva medijska slika podržava, ili bar normalizuje nasilje svakog tipa, a pre svega međunacionalnu mržnju. Iako su mnogi mediji bili pozivani na tribine, na prvoj tribini iz aprila 2002. se pojavila samo nekolicina novinara, ali je većina njih bila veoma lično zainteresovana da promoviše poruku mira koja se mogla čuti sa podijuma govornice.¹¹⁷¹ Na kasnijim tribinama tokom 2003. i 2004. bilo je značajno više medija, ali je nažalost bilo i medija koji su izvrtali reči učesnika i publike onako kako je njima odgovaralo. Ipak, opšta medijska slika sa svih pet tribina je bila zadovoljavajuća i mada su autori članaka izražavali žaljenje zbog izvesne nezainteresovanosti medija, bili su zadovoljni odzivom i poštovanošću mnogih novinara koji su dolazili na tribine.¹¹⁷² Tribine su uglavnom, mada ne uvek, bile podržane i od lokalnih vlasti koje su ustupale zvanične prostorije za njihovo održavanje i koje su dolaskom svojih predstavnika dale značajan legitimitet samim tribinama.

Situacija 25 godina posle rata – intervjui sa veteranima, učesnicima mirovnih akcija

Za pregled uticaja mirovnih aktivnosti ratnih veterana na međunacionalno pomirenje, kao i pogled na mirovni proces 25 godina nakon rata, koristio sam istraživačku metodu intervjua. Pri tome sam izabrao polustrukturisani intervjua, sa nizom unapred formulisanih, ali otvorenih pitanja.¹¹⁷³ Ista pitanja sam postavljao u svakom intervjuu, koje sam obavio sa veteranima učesnicima mirovnih akcija sa tri zaraćene strane, tačnije sa po jednim pripadnikom Oružanih snaga Republike Hrvatske (OSRH), Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine, kasnije preimenovane u Vojsku Republike Srpske (VRS) i Armije Republike Bosne i Hercegovine (Armija RBiH). Svi intervjui su snimani i jednim delom transkribovani. Odgovori iz intervjua korišćeni su u analizi uloge ratnih veterana u međunacionalnom pomirenju i mirovnom procesu. Pri tome je posebna pažnja posvećena motivima koji su naveli ratne veterane da se uključe u mirovne aktivnosti, koliko su im te aktivnosti pomogle, kako ocenjuju svoj doprinos pomirenju, posebno u lokalnim zajednicam i među mladima, koliko im pomažu državne i međunarodne institucije, kakva je saradnja sa

¹¹⁷⁰ *Ibid*, 6–9.

¹¹⁷¹ *Ibid*, 12.

¹¹⁷² Grupa autora Centra za nenasilnu akciju, „Od prošlosti, otkud ja u ratu, ka budućnosti, kako ka trajnom miru, Četiri pogleda“, *Dodatak objavljen u dnevnim listovima Dan i Pobjeda u decembru 2003*, 11.

¹¹⁷³ Isidora Wattles, „Intervju kao istraživačka metoda: Teorijski aspekti“, *Civitas*, 9, 2, (2019), 201–214.

drugim organizacijama, kako političke okolnosti utiču na aktivizam, te kako veterani vide perspektive i pretnje mirovnom procesu četvrt veka nakon ratova.

Šta je navelo ratne veterane da se bave mirovnim aktivnostima

Jedno od prvih pitanja koje se nameće pri susretu sa ratnim veteranima, mirovnim aktivistima, odnosi se na motive koji su ih naveli da se bave aktivizmom, kada su se i na koji način uključili u mirovne procese i organizacije. Sva trojica veterana bila su spremna za razgovor sa „drugom stranom” i niko nije morao da ih ubeđuje da to učine. Veterani iz oba entiteta BiH su još u toku rata imali priliku da razgovaraju sa civilima, ili čak vojnicima tada neprijateljskih entiteta, i njihova posleratna mirovna aktivnost je bila logična posledica njihovih uverenja i želja. Veteran iz OSRH je bio veoma radoznao da vidi ko su ljudi „druge strane”, što je i učinio prvom prilikom u toku jedne radionice CNA oko 2005. Takođe, veterani iz OSRH i VRS su se neposredno nakon rata učlanili u boračke organizacije (organizacije ratnih veterana) da bi pomogli i bili u kontaktu sa svojim saborcima, ali se nijednom od njih tadašnje boračke organizacije njihovih država nisu dopale. Veteran iz VRS je to obrazložio time da se u njegovoj organizaciji veterana tražila stroga poslušnost vođstvu, u šta se on nije mogao uklopiti. Što se tiče samih mirovnih aktivnosti, veteran iz Armije RBiH i veteran iz OSRH su započeli svoje aktivnosti sa CNA, dok je veteran iz VRS počeo kao saradnik Međunarodnog katoličkog mirovnog pokreta, za šta je bio osuđen i negativno etiketiran od pojedinih pripadnika njegove, uglavnom pravoslavne sredine. Sva tri veterana se međusobno poznaju i učestvovali su na radionicama suočavanja s prošlošću, zajedničkim posetama ratnih veterana svih vojski koje su učestvovala u ratovima 90-ih raznim komemoracijama, kao i tribinama na kojima su pred publikom delili svoja razmišljanja i osećanja o ratu. Dakle, može se reći da su, bez obzira na različite puteve koji su ih uveli u aktivizam, veterani koji se bave mirovnim aktivnostima po pravilu oduvek pokazivali zainteresovanost i spremnost za razgovor sa „drugom stranom”.

Uticaj aktivizma na veterane i na širu zajednicu

Takođe, postavlja se pitanje koliko je aktivizam pomogao veteranima uključenim u mirovne aktivnosti, koliko je uticao na ostale veterane, a koliko na širu zajednicu. Sva tri veterana su rekla da im je rad na mirovnim aktivnostima pomogao u sagledavanju druge strane i postizanju većeg unutrašnjeg mira. Ipak postoji razlika između veterana OSRH i Armije RBiH sa jedne, i veterana VRS sa druge strane. Naime, ovi prvi sarađuju sa CNA, koja se ne bavi direktno traumama, već uključuje ljude koji nisu previše istraumatizovani, a one koji jesu upućuje na stručnu pomoć.

Veteran VRS član je „Udruženja za podršku ratnim veteranima, porodicama i žrtvama rata u BiH - Pravi Požar“ iz Dervente, koje se pre svega bavi traumama, pa tek onda mirovnim aktivizmom, pri čemu oni koji nisu prevazišli svoje traume nisu mogli ići dalje u aktivizam. On je izjavio da su ratni veterani specifična grupacija i da je njihov aktivizam nastao iz potrebe da se vidi kako su to drugi rešili, „jer nismo najpametniji, niko nije najpametniji“.¹¹⁷⁴ Pri tome kaže da je kod nekih ljudi postojala želja da se susretnu i popričaju nakon rata, ali da je aktivistima jasno da postoje i ljudi kod kojih nikad neće biti želje za tim. Članovi organizacije „Pravi Požar“ rade na pronalaženju ljudi sa kojima dele slične vrednosti. Najpre su se bavili sanacijom teških ratnih uspomena i saradivali sa Centrom za ratnu traumu iz Novog Sada. Tako su u periodu 2008-2009. godine radili sa veteranima VRS na njihovim traumama i videli da među njima postoji želja da šire svoj doprinos i da svoje iskustvo podele sa drugima. U okviru tih aktivnosti ponuđen im je program pod nazivom „Konstruktivna upotreba veteranskog iskustva“ u koji su bili uključeni veterani i psiholozi, gde su se po prvi put sastali struka i iskustvo. Međutim, veteran VRS ističe da je to bilo dosta teško i rizično, jer veterani nerado pričaju sa ljudima izvan svog kruga, pogotovu sa stručnjacima i psiholozima.

Veteran OSRH tvrdi da mu je pomoglo da čuje i pokuša da razume drugu stranu. Smatra da mirovne aktivnosti ne smetaju nikome ni na kom nivou, a da na ličnom nivou veoma pomaže saznanje da je rat gotov i da veterani svih strana, koji to najbolje razumeju, mogu sest i popričati.

Veteran Armije RBiH kaže da veterani koji saraduju sa CNA takođe imaju traume, jer „niko nije izašao iz rata nepromenjen“.¹¹⁷⁵ Međutim, veruje da im rad na mirovnim aktivnostima i neformalni sastanci pomažu da se nose sa tim traumama i da im daju novi smisao. Konstatuje da ljudi koji su učestvovali u ratu znaju ceniti mir. On je završio intervju porukom da „niko ne zaslužuje da leži u nekim rupama, mrzne se i kisne, a pogotovu ne da neko još i puca na njega“¹¹⁷⁶ i da bi civilizacija trebala prevazići te momente.

Veterani sa kojima sam razgovarao ističu dobrobiti oba aspekta njihovog delovanja, kako onog koji se odnosi na prevazilaženje ličnih trauma i pomoć ostalim veteranima i ljudima iz šire zajednice da se nose sa posledicama rata, tako i rada usmerenog prvenstveno na antiratni aktivizam, ali i na aktivnosti koje vode pomirenju.

---

¹¹⁷⁴ Zoom intervju sa veteranom Vojske Republike Srpske, 9. novembar 2021. Prilikom intrevjua sagovornicima sam obećao anonimnost. Svi razgovori su snimljeni i sačuvani.

¹¹⁷⁵ Zoom intervju sa veteranom Armije Republike Bosne i Hercegovine, 4. novembar 2021.

¹¹⁷⁶ *Ibid.*

Delovanje veterana mirovnih aktivista u lokalnim zajednicama - rad sa mladima

Uticaj mirovnih akcija veterana prisutan je u većini lokalnih zajednica u BiH. Međutim, veliki broj zajednica ima formirane stereotipe i priče o onima sa druge strane, čak i cele porodice imaju formirane priče. Zbog toga je po veteranu VRS veoma važno da se čuje od ratnih veterana, kao ljudi sa kredibilitetom „da i onaj sa druge strane ima oca majku, djecu, koji su strahovali, koji su plakali, da je i on krvario, da je i on ranjen, da je i on izgubio druga, da je i njemu bilo teško u ratu.“¹¹⁷⁷ Ipak, kaže da „Pravi Požar“ nije uspeo da se poveže sa nekim lokalnim organizacijama, pre svega u delovima Hercegovine i okolini Romanije.

Posebno treba istaći rad veterana sa mladim ljudima. Jedan broj njih se edukovao da radi sa mladima sa namerom da im prenese svoje iskustvo na način da ih ne traumatizuje, ali da im objasni šta je rat i kako je to bilo u ratu. Kako kaže veteran VRS „imali smo cilj da oni saznaju ta naša iskustva pa danas, sutra, ako ih neko pozove u rat da se sjetite tog iskustva, pa da tu donesu svoju odluku kako će.“¹¹⁷⁸ On takođe tvrdi da su videli da takav pristup kod mladih ljudi proizvodi reakciju, ali i koliko je trauma kod njih prisutna. Koliko je toga preko roditelja, očeva u najvećoj mjeri, s ratišta ušlo u porodicu. Veteran VRS nastavlja sa time da su nakon prvih akcija rešili da svoju priču prošire i na ljude iz Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane. U tom trenutku bilo je nezamislivo da se pojave tri veterana s tri strane, najpre na edukaciji, a zatim i na tribinama: „Jer velika je poruka kada vam tri dojučerašnja neprijatelja, koja su u ratu '92. do '95. pucali jedan na drugoga, dođu i zajedno razgovaraju sa mladima o miru, prošlosti, o tim ružnim iskustvima koje su doživeli (...) u cilju izgradnje mira i prevencije nasilja među mladima.“¹¹⁷⁹ Ove tribine su snažno odjeknule, ali su pored podrške naišle i na osudu „jer imamo mi u ovoj zemlji mnoge verzije i karaktera rata, i zašto je to sve tako, mnogo istorija, mnogo ličnih istorija, mnogo istina.“¹¹⁸⁰ Ipak, nastavljeno je sa aktivnim radom na pomirenju. Nekad je i sama pojava tri čoveka sa sve tri strane prva prilika da žitelji nekog grada „vide živog pripadnika druge vojske koji priča kao čovjek i u kome prepoznaju čovjeka. I razbijaju se mnoge predrasude kod mladih ljudi o drugome i drugačijem u ovoj zemlji.“¹¹⁸¹ Veteran VRS kaže da su mladi zainteresovani za priče veterana, zbog čega ih i pozivaju na tribine. Po mišljenju ljudi iz organizacije „Pravi Požar“, program „Konstruktivna upotreba veteranskog iskustva“ bi morao biti u sistemu obrazovanja. Međutim, za ulazak u škole, i u Federaciji i u Republici Srpskoj, potrebna je nepregledna papirologija,

¹¹⁷⁷ Zoom intervju sa veteranom VRS

¹¹⁷⁸ *Ibid.*

¹¹⁷⁹ Zoom intervju sa veteranom VRS.

¹¹⁸⁰ *Ibid.*

¹¹⁸¹ *Ibid.*

tako da je „Pravi Požar“ uspeo da uđe u škole u Republici Srpskoj samo jednom, na početku 2012. godine.

Veteran VRS kaže da je svaka radionica sa mladima specifična. To zavisi i od geografskog položaja, da li je publika uglavnom muška ili ženska, ali i od samih veterana. Misli da su radionice pomogle mnogim mladim ljudima, pošto se o traumama u porodici ne priča, jer roditelji žele da zaštite svoju decu, a to važi i za neke veterane koji učestvuju u radionicama. Na radionicama mladi mogu videti iskustva veterana i saznati kako se može nositi sa traumama, kako reagovati, kako podržati člana porodice koji ima traume, kako nastaviti dalje posle teških iskustava, povreda. Ove radionice šalju poruke, preko žena i dece, samim veteranima. Veteran VRS ističe da organizacija „Pravi Požar“ želi da proširi mir najpre u porodici, a onda i šire.

Jasno je da veterane u propagiranju mira pokreće pre svega želja da pomognu mladim ljudima da prevaziđu postojeće ratne traume stečene kroz porodicu, da im ukažu na besmisao i strahote rata, ali i da kod mladih razbiju predrasude i stereotipe o drugim nacijama.

Procena političke klime

Sva tri veterana su nedvosmisleno rekla da obični ljudi ne žele rat ni u jednoj republici ni entitetu. Međutim, političarima odgovara da se „podgreva“ atmosfera međunacionalne netrpeljivosti radi političke koristi.

Tako veteran OSRH misli da je politička klima destabilizirajuća i da oscilira, a da su te oscilacije najviše vezana za izborne ciklus. Po njemu, jedino za šta se političari mogu sigurno uhvatiti je mržnja prema suprotnoj strani i to „uvek jako dobro raspali široke mase“¹¹⁸². Ovo važi i za izbore u celom regionu, „tako da smo mi u stalno nekakvom toplo-hladno stanju koje baš prema ničem ne vodi, a mislim da uopće nema razloga, osim politici koja ne može stvoriti ništa drugo.“¹¹⁸³ Ipak, sem političara, brinu ga i mladi koji sprovode „objesne eskapade“¹¹⁸⁴, mada i za njih misli da ih političari podstiču i kaže: „Kome sad smeta? Svako od nas ima svoju državu, čemu sada? Imamo svoje nacije svi, i u biti sada poluprazne, a u nastavku i daleko praznije. Ali to se očito sinhronizirano potiče da ne zagasi takva niti mržnja niti loši odnosi.“¹¹⁸⁵ Veteran VRS govori o tome da obični ljudi sve tri nacije nemaju problema, da se druže, posećuju i pomažu, ali da te svoje kontakte obično javno ne iznose. Međutim on smatra da su odnosi u Republici Srpskoj još pod velikim uticajem politike i političara, koji po potrebi prave krize kako bi se kod ljudi razvio strah da komuniciraju između sebe.

¹¹⁸² Telefonski intervju sa veteranom Oružanih snaga Republike Hrvatske, 5. novembar 2021.

¹¹⁸³ *Ibid.*

¹¹⁸⁴ *Ibid.*

¹¹⁸⁵ *Ibid.*

I Veteran Armije RBiH kaže da je evidentno da postoji kriza, koja se po potrebi produbljuje, odnosno smiruje, i da mu sve liči na jednu fingiranu političku scenu. „Akteri te scene se jako dobro poznaju i jako dobro znaju šta im je činiti u trenucima kada im moć slabi i onda se nadopunjuju.“¹¹⁸⁶ Po njemu, ovo je intenzivno prisutno u zadnjih 7 ili 8 godina i situacija nije dobra, iako je među „ovim običnim ljudima da tako kažem“¹¹⁸⁷ daleko od rata, jer ljudi žele da uživaju u blagodetima mira, pogotovu oni koji se sećaju rata i znaju šta znači „ta vrsta neimaštine, ta vrsta prijetnje, strah za vlastitim životom i svojih najbližih.“¹¹⁸⁸ Stalna prisutnost straha, koji onemogućava ljude da reaguju na adekvatan način, je nešto što ih nepotrebno podseća na godine rata. „I to je taj perpetuum mobile, koji se stalno vrti.“¹¹⁸⁹ Zaključuje da čim se pojavi neka bolja perspektiva, neka politička opcija koja oseća da gubi tlo pod nogama ponovo proizvodi taj strah.

Uloga države, nevladinih organizacija i međunarodne zajednice u mirovnom procesu

Sva tri veterana su rekla da je pomoć u njihovoj državi oko aktivnosti vezanih za pomirenje minimalna, ali ne i sasvim nepostojeća. Ipak, odnos prema pomirenju prvenstveno je određen dnevno-političkim potrebama i interesima.

Veteran OSRH priča da je najbolju komemoraciju video u Zavidovićima u Federaciji BiH, gde su učestvovala i gradske vlasti i sveštenici sve tri religije. To objašnjava time da „U Bosni najmanje ima države. Obični čovjek koji je i najčešće bio u uniformi, jednostavno sad kad je rat završio, on mora živjet.“¹¹⁹⁰ dok je u Hrvatskoj stanovište „mi smo dobili rat, nekakva predrasuda, šta mi imamo s tim, kao samozadovoljstvo.“¹¹⁹¹ Veteran OSRH govori i o komemoracijama i međuveteranskim skupovima prema kojima se odnos vlasti menjao iz godine u godinu. Tako su na komemoraciji u Daruvaru „negde 2017.“¹¹⁹² nakon prve posete veterana sa svih strana, organizatori „direktno odozgor bili prozivani, vređani i stigmatizirani zbog toga.“¹¹⁹³ Međutim 2019. se u Gošiću na Varivodama na komemoraciji pojavio i predsednik vlade Hrvatske Andrej Plenković, jer je u tom trenutku bila jako bitna podrška vladi od strane predsednika SNV-a, Pupovca¹¹⁹⁴. Veteran OSRH zaključuje:

¹¹⁸⁶ Zoom intervju sa veteranom Armije RBiH

¹¹⁸⁷ *Ibid.*

¹¹⁸⁸ *Ibid.*

¹¹⁸⁹ *Ibid.*

¹¹⁹⁰ Telefonski intervju sa veteranom OSRH

¹¹⁹¹ *Ibid.*

¹¹⁹² *Ibid.*

¹¹⁹³ *Ibid.*

¹¹⁹⁴ Dr. Milorad Pupovac, predsednik Srpskog narodnog vijeća (SNV), spske manjinske stranke u Hrvatskoj.

„Znači, državna tjela prema potrebi.“¹¹⁹⁵

Za zajedničke komemoracije veteran Armije RBiH dodaje da „normalan svijet, koji je u većini, to sve podržava.“¹¹⁹⁶ Lično je prisustvovao brojnim komemoracijama i kaže da nikad nije imao nijedan negativan komentar i da je uvek bio dobro dočekan. Ipak, bilo je i onih situacija kada organizator kaže „dobro neka te tu, ali ne možeš biti prozvan i u protokolu, možete vi tu doć kad sve se završi.“¹¹⁹⁷ Po njemu, sve zavisi koliki je stepen autonomije organizatora, koliko zavise od nekih odgovora vlade i tako dalje.

Veteran VRS govori o tome da „Pravi Požar“ nema saradnju ni podršku od strane entitetskih ministarstava, te da najveću podršku za rad dobija od međunarodnih organizacija kroz projekte i da na taj način funkcioniše. Takođe, ovo udruženje ima saradnju sa samostalnim organizacijama veterana, dok ih „zvanične organizacije koje okupljaju veterane u BiH jednostavno ne žele, jer su na neki način produžena ruka određenih krugova vlasti.“¹¹⁹⁸ Ipak, i članovi zvaničnih organizacija veterana nezvanično dolaze na radionice da čuju iskustva, nešto što je za njih korisno. Veterani VRS ističe da organizacije, kao što su „Pravi Požar“ i CNA, koje rade sa veteranima u BiH i pokušavaju da pričaju o normalizaciji odnosa među ljudima, za pripremu svojih aktivnosti moraju obaviti „mukotrpan posao“ i obično rade u veoma teškim uslovima, jer se sve „začas politizuje“. Dodaje: „Mi kažemo nešto sasvim normalno, ljudi koji imaju ratno iskustvo šalju mirovnu poruku i kažu „ne rat“. Međutim, za mnoge mi smo na neki način trn u oku. (...) Danas veoma teško radimo, a postoji velika potreba i najviše sarađujemo sa udruženjima. Evo ovoga ljeta smo radili sa grupacijom žena na temu Žene i trauma.“¹¹⁹⁹ Veterani Armije RBiH kaže da na situaciju utiče političko okruženje, da je bitno da se razume da je mirovni rad ipak sveden na nivo malih lokalnih zajednica i da se samo izuzetno prepoznaje na nekim višim nivoima. Tako on govori da je bilo perioda kada su mirovne aktivnosti bile pozdravljene i afirmisane, ali i onih kada su postavljani limiti. Kaže da je CNA uspela da razvije saradnju na lokalnom nivou, nevezano da li je u pitanju Federacija ili Republika Srpska, ali da je za to bilo potrebno vreme. Uspostavljena je saradnja i sa boračkim organizacijama, najpre na nekom nižem nivou, gde su uključivani i predstavnici političkih struktura, verskih zajednica, udruženja žrtava rata. Dešavalo se da kada CNA izgradi korektne odnose na tom nižem nivou i kada njihovu aktivnost prepoznaju, onda i na višim nivoima postaju saglasni sa tim što CNA radi. Međutim, dolazi i do nekih konfliktnih situacija na političkom nivou, kada predstavnici boračkih organizacija nisu u garniturama vlasti i kada stižu direktive da se ti predstavnici smene i da se prekine

¹¹⁹⁵ Telefonski intervju sa veteranom OSRH

¹¹⁹⁶ Zoom intervju sa veteranom Armije RBiH

¹¹⁹⁷ *Ibid*

¹¹⁹⁸ Zoom intervju sa veteranom VRS

¹¹⁹⁹ Zoom intervju sa veteranom VRS

saradnja sa CNA. Ipak, većina ljudi ni tada ne odustaje od saradnje, ali to na neki način limitira delovanje tamo gde CNA dotad nije bio prisutan.

Sva tri veterana se slažu da nevladine organizacije i međunarodna zajednica rade mnogo više od zvaničnih državnih struktura. Veteran VRS kaže da je saradnja sa organizacijama koje okupljaju mlade i žene odlična. Veteran Armije RBiH ističe značaj pomoći međunarodne zajednice, pogotovu njihove donatorske aktivnosti. Međutim, kada te donacije presahnu država ne želi da nastavi finansiranje i nevladine organizacije koje su koristile te fondove ne mogu da nastave rad.

Odnos medija prema mirovnim aktivnostima ratnih veterana

Veteran OSRH i veteran Armije RBiH su komentarisali i odnos medija prema njihovim mirovnim aktivnostima. Veteran OSRH kaže da je još u toku rata bilo medija i organizacija koje su se suprotstavljale ratu i ratno-huškačkoj retorici, ali da je onih drugih ipak bilo mnogo više. On misli da su „u biti na neki način, neke stvari (...) odradili kod nas i mediji i javnost, iako u biti ima još puno ljudi koji generaliziraju i ostaje onaj stari stav - Srbi su neprijatelji“¹²⁰⁰.

Veteran Armije RBiH takođe govori o tome da su zajedničke komemoracije u novije vreme obično medijski praćene, ali i da je to došlo iz potrebe medija da donesu svojoj publici neku novu priču. Do tada je svaka komemoracija bila ista, meštani su obeležavali svoje žrtve i nije bilo poseta sa strane. Pojava mešovitih grupa veterana, sa svih zaraćenih strana je za par godina medijima postala interesantna, počeli su to da prate i da veteranima obezbeđuju prisutnost u medijskom prostoru. Kako kaže veteran Armije RBiH, „kad se mi negdje pojavimo i zajedno prenesemo neku poruku, daje nam se prostor i zovu nas uživo u emisije i podržavaju.“¹²⁰¹

Dakle, mirovne aktivnosti veterana u novije vreme dobijaju mnogo više prostora u medijima, ali se i zaboravljaju kada se tenzije u regionu podignu.

Perspektive i pretnje mirovnom procesu

Veterani su izneli svoje stavove i kada je reč o perspektivi mirovnih aktivnosti veterana, ali i samom pomirenju, kao i pretnjama koje se nadnose nad mirovni proces.

Po veteranu OSRH, veterani „najčešće posluže za manipulaciju i ako se treba onda se negde može odraditi nešto, ali je najčešće to nevidljivo i iz medija i ovako. Uglavnom, međunacionalno pomirenje, mislim da ga skoro neće bit.“¹²⁰² Ipak, on kaže da je danas prostor za mirovni aktivizam sve veći i da aktivista ima sve više. I

---

¹²⁰⁰ Telefonski intervju sa veteranom OSRH

¹²⁰¹ Zoom intervju sa veteranom Armije RBiH

¹²⁰² Telefonski intervju sa veteranom OSRH

veteran VRS smatra da se u pomirenju nije mnogo odmaklo, jer su politički sistemi na sve tri strane tako razvili svoju mrežu da veoma lako mogu da izazovu grupisanje ljudi i to najčešće na nacionalnoj osnovi. On ističe da se ni u tim okolnostima ne gubi neko osnovno stečeno poverenje koje je izgrađeno nakon rata, ali da se za stvarno pomirenje „na neki način čeka neko bolje vrijeme.“¹²⁰³ Veteran Armije RBiH kaže da je do pomirenja dug put i da ima mnogo koraka koji moraju da se pređu, preko tranzicione pravde i sličnih aktivnosti. U tom smislu on nije mogao da odgovori koliko se u tome napredovalo na ovim prostorima i ističe postojanje ozbiljnih pretnji na tom putu. Plaši se da u situacijama kada su emocije poljuljane i kad je napetost prisutna, jedan ili par incidenata može dovesti do ozbiljnog sukoba. A po njegovim rečima, kad sukob krene, kad se prolije krv, to je proces koji se jako teško zaustavlja, pogotovo sa ovakvim vladajućim strukturama za koje ne zna „da li oni išta ozbiljno drže pod kontrolom osim vojske i policije.“¹²⁰⁴ Zaključuje da situacija nije dobra, ali misli da je dosta toga i napumpano, pa i da „ova jalova politička evropska scena traži neke elemente napetosti kako bi opravdala i svoju ulogu tu, da i oni nešto znače.“¹²⁰⁵ Ipak dodaje da su aktivnosti ratnih veterana dosta napredovale u zadnjih 20 godina, ali da ima i nekih stvari koje ih „vraćaju na tvorničke postavke.“¹²⁰⁶ Veruje da su veterani, mirovni aktivisti, za tih 20 godina stekli puno iskustva, naučili kako da se povežu sa ljudima i privole ih da se pridruže mirovnim aktivnostima, te da je važno ne odustajati.

Za proces pomirenja ipak je ohrabrujuće to što veterani uočavaju da ljudi, iako dosta razjedinjeni, imaju i puno zajedničkih interesa koje treba implementirati. Tako veteran Armije RBiH kaže: „Bratstvo i jedinstvo je jedna formula koja se pokušala, nije bilo dovoljno vremena da zaživi u potpunosti, jer je bila ideološki matrica jaka, ali eto. Na tom nekom dubljem nivou ljudi su jako povezani i kroz nevladine organizacije, ali i kroz posao i biznis i neke druge vidove komunikacije. Tako da ovde ja mislim, nadam se ja, da će doć neka ono iskrena, iskreni ljudi da će se pojaviti na političkoj sceni, koji će to iskoristiti, povezati, a ovo ostaviti negdje, ipak smjestiti u dio istorije koji će se izučavati.“¹²⁰⁷

Posebno je interesantno viđenje veterana Armije RBiH kako bi međunacionalno pomirenje trebalo da teče. Po njemu „rat uvijek ostavlja težinu za nama i različite interpretacije“,¹²⁰⁸ i da se nikad neće doći do konsenzusa, pogotovu dok je prisutna nacionalistička retorika. U tim okolnostima bilo bi najpoštenije da svako preuzme deo odgovornosti, koliko može. Međutim, on ne zna „kad će bit spremnosti na to da

---

¹²⁰³ Zoom intervju sa veteranom VRS

¹²⁰⁴ Zoom intervju sa veteranom Armije RBiH

¹²⁰⁵ *Ibid.*

¹²⁰⁶ *Ibid.*

¹²⁰⁷ Zoom intervju sa veteranom Armije RBiH

¹²⁰⁸ *Ibid.*

se to kaže: Jest, ovo smo mi uradili, ovo smo nanijeli ovako, neke loše stvari su urađene u naše ime, imamo i mi svoje žrtve, iskažite poštovanje i sve će bit u redu, pa ćemo dalje.¹²⁰⁹ Kaže da se svakako za nešto treba uhvatiti. Postoje presude međunarodnog suda, a i presude domaćih sudova, ali je problem što su one toliko ispolitizovane da se tim institucijama više ne veruje. Misli da proces tranzicione pravde, onako kako je primenjen na našem prostoru, ne funkcioniše i da bi trebalo uraditi nešto drugo kako bi se „ljudi povezali na tom nivou, da ima malo više solidarnosti, da ima malo više vjere, pa i razumevanja. To je nešto na čemu ratni veterani kroz CNA rade.“¹²¹⁰

Može se zaključiti da je proces pomirenja još uvek u začetku i često prekidano političkim potrebama elita „Dejtonskog trougla“, ali da ipak poruka da na ovim prostorima mora vladati mir pada na „plodno tlo“, pogotovo kod ljudi koji su već iskusili ratna razaranja.

Kratak uvid u novije izvore koji govore o mirovnom aktivizmu veterana

Slika koju sam formirao nakon intervju sa ratnim veteranima, mirovnim aktivistima, u mnogome se podudara sa onom koja se može steći na osnovu izjava i svedočenja ratnih veterana, prikazanih u medijima i nizu dokumentarnih filmova na temu pomirenja nakon ratova 90-ih. Svi izvori korišćeni u ovom radu upućuju na to da su veterani koji propagiraju pomirenje po pravilu ljudi koji ni tokom rata nisu bili zaslepljeni mržnjom prema drugoj strani. To se može jasno videti iz razgovora trojice veterana iz Maglaja, Bora Jevtića, Rize Salkića i Marka Zelića, komandira VRS, Armije RBiH, odnosno HVO, koji su kao protagonisti filma „Maglaj, rat i mir“ gostovali u emisiji kod Zorana Kesića.¹²¹¹ Sva trojica veterana, a najviše Rizo Salkić, pričali su o teškoćama koje političari, iz svojih ličnih i političkih računa, zadaju procesu pomirenja. Marko Zelić je uz to izjavio da je zaprepašćen što je 25 godina posle ratova potrebna hrabrost da se govori o miru. Takođe svi korišćeni izvori upućuju na to da je osnovni motiv veteranima za učešće u mirovnom procesu želja da buduće generacije ne dožive njihovu sudbinu. O tome govore i dokumentarni filmovi „Posete veterana“¹²¹² iz 2009. i „Testament jednom vremenu“ iz 2021. Prvi od pomenutih filmova prati veterane u obilasku mesta stradanja sve tri strane u BiH. U drugom filmu, koji donosi svedočenja veterana okupljenih u udruženju „Pravi požar“ iz Dervente

---

¹²⁰⁹ *Ibid.*

¹²¹⁰ *Ibid.*

¹²¹¹ https://www.youtube.com/watch?v=PS2E1x8zDvs&ab_channel=24minutasaZoranomKesi%C4%87em-Zvani%C4%8Dnikanal (pristupljeno 3.12.2021.)

¹²¹² Dokumentarni film u režiji CNA Sarajevo-Beograd „Posjete Veterana“, URL https://www.youtube.com/watch?v=VycoepEqasM&ab_channel=CNASarajevo-Beograd (pristupljeno 3.12.2021.)

koje vodi Spasoje Kulaga¹²¹³, prikazano je kako veterani uz pomoć psihologa već godinama rade i s mladim ljudima i drugim kategorijama društva deleći svoja iskustva i stavove o besmislu rata i svih sukoba. Posvećenost veterana radu sa mladim ljudima potvrđuje i tekst „Ratni veterani 25 godina nakon Daytonu mlade podstiču na mir”, u kojem se opisuje kako veterani tri nekad zaraćene vojske danas obilaze gradove širom BiH i promovišu mir, „dijalog umjesto svađe, suživot umjesto konflikta, prijateljstvo umjesto mržnje.”¹²¹⁴ Bez obzira na sve teškoće, važno je što veterani ne odustaju od svog mirovnog aktivizma, što pokazuje njihova najnovija peticija, pokrenuta krajem novembra 2021, u kojoj su bivši pripadnici Armije RBiH, VRS-a i HVO zajedno pozvali na zaustavljanje ratne retorike u BiH povodom najave Milorada Dodika¹²¹⁵ da će Republika Srpska istupiti iz ustavno-pravnog poretka BiH.¹²¹⁶

Zaključak

U ovom radu je dat pregled mirovnih aktivnosti ratnih veterana i ukazano na njihov značaj za međunacionalno pomirenje u regionu nakon ratova 90-ih. Najviše pažnje i prostora posvećeno je intervjuima i autentičnim izjavama veterana koji veoma upečatljivo svedoče o svojim iskustvima u mirovnim akcijama. Pri tome je fokus bio na njihovoj proceni opšte društvene klime 25 godina nakon ratova i odnosu zvaničnih državnih organa prema aktivnostima vezanim za pomirenje. Veterani sve tri zaraćene strane su istakli da običan narod ne želi rat, ali da je političarima svih država i entiteta zgodno da manipulišu nacionalnim osećanjima, strahom i nepoverenjem prema drugim nacijama; političarima odogvara da se „podgreva” atmosfera međunacionalne netrpeljivosti radi političke koristi. Dakle, može se zaključiti da je pomirenje zaživelo u lokalnim sredinama, ali da je na širem planu taj proces daleko od realizacije.

U većini lokalnih zajednica je upravo uloga veterana, mirovnih aktivista bila i jeste veoma značajna. Veterani su u intervjuima govorili o veoma važnim aspektima svog delovanja. Istakli su kao veoma bitno za proces pomirenja da se kod ljudi razbiju stereotipi o „drugoj strani“, da veterane, nekadašnje neprijatelje, prepoznaju kao žive

---

¹²¹³ Objava na sajtu grada Dervente, „Film „Testament jednom vremenu“ proglašen za najbolji dokumentarni film“, URL <https://derventa.ba/bs/film-testament-jednom-vremenu-proglasen-za-najbolji-dokumentarni-film/> (pristupljeno 3.12.2021.)

¹²¹⁴ Armin Aljović, „Ratni veterani 25 godina nakon Daytonu mlade podstiču na mir“, u Al Jazeera Balkans, 13. decembar 2020. URL <https://balkans.aljazeera.net teme/2020/12/13/ratni-veterani-25-godina-nakon-daytona-mlade-podsticu-na-mir> (pristupljeno 3.11. 2021.)

¹²¹⁵ Srpski član Predsjedništva BiH.

¹²¹⁶ Armin Aljović, „Bivši pripadnici Armije RBiH, VRS-a i HVO zajedno pozvali na zaustavljanje ratne retorike“, u Al Jazeera Balkans, 26. novembar 2021. URL <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/11/26/bivsi-pripadnici-armije-rbih-vrs-a-i-hvo-zajedno-pozvali-na-zaustavljanje-ratne-retorike>

ljude koji su slični njima samima. Posebno je važno to predočiti mladim ljudima i kod njih razbiti predrasude i razviti svest o drugom i drugačijem. Takođe, jako je bitno za učesnike svih strana nekadašnjeg rata da saslušaju jedni druge, iskažu iskreno poštovanje jednih prema drugima, a pre svega prema svim žrtvama rata. Kako kaže veteran Armije RBiH, „To je neka ljudska poruka da se žali za tuđim žrtvama, da se prepoznamo konačno kao ljudi, da vidimo da li ima šanse da neke stvari prevaziđemo“¹²¹⁷. Ovo prevazilaženje nije nimalo lako, jer, po veteranu VRS, kod svih je prisutno „mnogo istorija, mnogo ličnih istorija, mnogo istina“¹²¹⁸, ali samo oni koji uspeju da prevaziđu svoje traume mogu ići dalje. To je posebno važno za veterane koji žele da budu aktivisti i koji se upućuju na stručnu pomoć za prevazilaženje trauma pre početka bavljenja aktivizmom.

Takođe svi su izjavili da je državna pomoć njihovim mirovnim aktivnostima minimalna u svim državama i entitetima. Ipak ističu da ta pomoć i podrška u poslednjih 25 godina variraju u zavisnosti od političke garniture na vlasti, ali možda još i više od tekućih političkih kretanja. Tako se nacionalistička retorika zaoštava u vreme izbora, a stišava u kratkim razdobljima između njih. Mada niko od veterana to nije pomenuo, da se primetiti da su u državama „Dejtonskog trougla” na vlasti danas iste partije, pa makar i rebrendirane, koje su bile na vlasti i u toku 90-ih. Izuzetak je Republika Srpska, što se može objasniti haškim poternicama za rukovodiocima ratne garniture. Kada se ima u vidu ova činjenica, nezainteresovanost vlasti za mirovne akcije i, još gore, usko-nacionalistička retorika i skriveno, pa čak i javno, podržavanje ultra desničarskih organizacija uopšte ne iznenađuju.

Za proces pomirenja je ohrabrujuće što je prostor bivše Jugoslavije, a zapravo i celog Balkana, već međusobno isprepletan ekonomskim vezama i zajedničkim interesima. Međutim, da bi se ta isprepletanost izrodila u pravo pomirenje, neophodno je da sve nacije prihvate deo odgovornosti za nesreće, bez kalkulisanja ili izbegavanja. Mada su ratovi 90-ih porušili mnoge mostove, nacije Balkana dele zajedničku istoriju koja se nije uvek sastojala od ratova i razdora, već i od perioda saradnje i mira. Jedina nada da neki takav period ponovo zaživi je makar elementarno slaganje oko činjenica, oličenim delom u procesima Haškog suda. Arhiva tog suda je javno dostupna i omogućava istoričarima da pregledaju mnogobrojne sakupljene izvore, što pruža mogućnost samostalnog istraživanja, čak i kada se istraživač ne slaže sa konačnim presudama.

O ratovima 90-ih se uglavnom govori u kontekstu koji je daleko od preispitivačkog. O njima se govori kao o nužnosti i spletu nesrećnih političkih okolnosti, a o ljudima koji su učestvovali u ratu se sudi sa „moralno visoko kotirajuće” pozicije onih koji su pre drugih shvatili da se rat sprema. Mnogi antiratni i mirovni

---

¹²¹⁷ Zoom intervju sa veteranom Armije RBiH

¹²¹⁸ Zoom intervju sa veteranom VRS

aktivisti su bili protiv uključivanja ratnih veterana u proces pomirenja, ne uvidevši da su baš oni najbolji potencijalni aktivisti, jer najbolje znaju kako rat stvarno izgleda. Uz to su i apsolutno kredibilni da kritikuju politiku svojih država, jer su za njih založili svoje živote. Naravno, mora se imati u vidu da su ratni veterani koji su uz to i mirovni aktivisti ipak u manjini u odnosu na celokupan broj ljudi koji su se borili u ratovima 90-ih i preživeli. Tome doprinosi činjenica da je i danas potrebna velika hrabrost da bi ratni veteran govorio o miru, jer, nažalost, još uvek ima pojedinaca i struktura koji ovakvo ponašanje vide kao izdajničko. Možemo se samo nadati da sutradan neka nova generacija neće morati da se, nakon nekog novog rata, deli na ratne veterane koji su mirovni aktivisti i na one koji to nisu.

Spisak izvora i literature

Armin Aljović, „Bivši pripadnici Armije RBiH, VRS-a i HVO zajedno pozvali na zaustavljanje ratne retorike”, u Al Jazeera Balkans, 26. novembar 2021. URL: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/11/26/bivsi-pripadnici-armije-rbih-vrs-a-i-hvo-zajedno-pozvali-na-zaustavljanje-ratne-retorike>

Grupa autora Centra za nenasilnu akciju, „Od prošlosti, otkud ja u ratu, ka budućnosti, kako ka trajnom miru, Četiri pogleda“, *Dodatak objavljen u nedeljniku Vreme*, br. 600, (4.7.2002)

Grupa autora Centra za nenasilnu akciju, „Od prošlosti, otkud ja u ratu, ka budućnosti, kako ka trajnom miru, Četiri pogleda“, *Dodatak objavljen u dnevnim listovima Dan i Pobjeda u decembru 2003.*

Segment emisije Zorana Kesića, „24 minuta sa Zoranom Kesićem”, Gosti: Akteri dokumentarnog filma „Maglaj, rat i mir“ | ep248deo07. URL: https://www.youtube.com/watch?v=PS2E1x8zDvs&ab_channel=24minutasaZoranomKesi%C4%87em-Zvani%C4%8Dnikanal

Telefonski intervju sa veteranom Oružanih snaga Republike Hrvatske (ime poznato autoru), 5. novembar 2021.

Zoom intervju sa veteranom Armije Republike Bosne i Hercegovine (ime poznato autoru), 4. novembar 2021.

Zoom intervju sa veteranom Vojske Republike Srpske (ime poznato autoru), 9. novembar 2021.

Kostić, Novica, „Učesnici ratova kao graditelji mira”, *Časopisa o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu „Temida”*, mart 2010, 73–77.

Soldo, Vera, „Ratni veterani u službi mira u BiH” na sajtu Deutsche Welle, URL <https://www.dw.com/bs/ratni-veterani-u-slu%C5%BEbi-mira-u-bih/a-43519937> (11.10.2021)

Wattles, Isidora, „Intervju kao istraživačka metoda: Teorijski aspekti”, *Civitas*, 9, 2 (2019), 201–214.

Zorić, Ognjen, „Veterani iz regiona promovišu pomirenje” na sajtu „Radio Slobodna Evropa”, URL: https://www.slobodnaevropa.org/a/region_ratni_veterani_koalicija/2255217.html

Danilo Kartalović

THE ROLE OF VETERANS FROM THE 90'S WARS IN THE RECONCILIATION OF THE REGION'S NATIONS – AN OVERVIEW 25 YEARS AFTER THE WARS

Summary

This article begins with the overview of the significance of peace activism done by the veterans of the Yugoslav Wars in respect to the international reconciliation in the region after those wars. Next, a short survey of the peace activities of war veterans during the public discussions “From the past, how I ended up in the war, to the future, how to reach lasting peace, four views” which were held between the years 2002 and 2004 is given. Finally, a report on three interviews conducted for the purpose of this article with war veterans, current peace activists, from the Armed Forces of the Republic of Croatia, Army of the Republika Srpska and the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, is presented. The responses from these interviews were then analyzed through several topics which are crucial to understanding the role of war veterans in peacebuilding activities and their interaction with the wider community during the quarter-century since the end of the Yugoslav Wars. This analysis makes up the bulk of the article, whose focus is on the veterans’ own views on the social climate and the attitude of their states towards reconciliation activities.

I have concluded that international reconciliation has been well received in local communities, but that it is far from implementation on state and regional levels. The peace activist veterans have a large impact on reconciliation in most communities and put special emphasis on helping people overcome stereotypes about the “other side” and recognize all veterans as humans, first and foremost. The activists dedicate great attention to assisting young people in developing their understanding and respect of those who are different.

According to all three interviewed veterans, assistance from official state authorities is minimal and it varies depending on the ruling party and current political affairs. All veterans have noticed surges in nationalist rhetoric around elections, while this rhetoric dies down in the short periods between elections. Still, the existing interconnection of the ex-Yugoslavian region, through economic and other relations, the veterans find reassuring. However, for that interconnection to blossom into true reconciliation, it is vital for all nations to accept their share of responsibility for the hardships of the Yugoslav Wars, without any attempts at avoidance or blaming the

“other side”. It is possible that the only hope of that happening is a near-universal acceptance of the verdicts reached by the International Court of Justice. Unfortunately, this turn of events does not appear likely in the near future.

Keywords: The region of former Yugoslavia, Yugoslav Wars, international reconciliation, war veterans, peacebuilding activities.

MA Dea Cvetković

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Odeljenje za istoriju umetnosti

deacvetkovic@hotmail.com

MIRIS KAFE KAO SREDSTVO SEĆANJA I KOMUNIKACIJE SA PUBLIKOM – NOMADSKI MEMORIJALNI SPOMENIK ŠTO TE NEMA AIDE ŠEHOVIĆ

Apstrakt: U radu će biti reči o nomadskom spomeniku naziva *Što te nema* autorke Aide Šehović koji je posvećen žrtvama genocida u Srebrenici. Biće analizirane karakteristike spomenika po kojima pomenuto delo može da se čita i kao *anti-spomenik*. Pored toga, fokus u radu biće i na analizi mirisa kao umetničkog sredstva putem kog ovaj efemerni spomenik komunicira sa publikom.

Ključne reči: Što te nema, Aida Šehović, Genocid u Srebrenici, anti-spomenici, kultura sećanja, mirisi u umetnosti

Nomadski spomenik *Što te nema*

Nomadski spomenik posvećen žrtvama genocida u Srebrenici naziva *Što te nema* autorke Aide Šehović izveden je prvi put u julu 2006. godine. Tokom petnaest godina izvođenja, struktura rada se menjala. Tako je rad prvi put izvodila sama umetnica, dok se narednih godina participacija *proširila* i na ostatak posmatrača tj. izvođača. Izvođen u javnom prostoru, rad podrazumeva tradicionalno kuvanje *domaće* kafe, a zatim i sipanje skuvane kafe u određen broj fildžana, odnosno šoljica za kafu, koje simbolizuju stanovništvo ubijeno tokom genocida u Srebrenici.

U periodu između 2006. i 2020. godine ovaj nomadski spomenik menjao je mesto izvođenja svake godine, zadržavajući isti dan izvođenja: 11. jul, odnosno dan kada se obeležava godišnjica genocida. Rad je izvođen isključivo u javnim prostorima poput gradskih trgova, odnosno na mestima koja dozvoljavaju participaciju, ne samo onih koji su sa namerom došli da vide delo, već i slučajnih prolaznika. Tokom pomenutih petnaest godina rad je predstavljen u Sarajevu, Njujorku, Tuzli, Hagu, Stokholmu, Burlingtonu, Istambulu, Torontu, Ženevi, Bostonu, Čikagu, Cirihu, Veneciji i finalno, na samom mestu genocida, u Srebrenici.¹²¹⁹ Samo jednom prilikom, rad je izveden u zatvorenom prostoru, u zgradi Ujedinjenih Nacija u Njujorku.

¹²¹⁹ „Istorija“, *Što te nema*, <<https://stotenema.com/bs/istorija>> (1.12.2021)

Autorka rada Aida Šehović rođena je 1977. godine u Banja Luci. Tokom rata izbegla je sa porodicom u Tursku i Nemačku, a 1997. godine emigrirala u Sjedinjene Američke Države.¹²²⁰ Možda se upravo nomadski karakter samog memorijalnog rada, odnosno spomenika, *Što te nema* može dovesti u vezu sa nomadskim životom velikog broja ljudi sa prostora zemalja koje su pripadale SFRJ, a na koje su pre svega uticali ratovi devedesetih. Tačnije, rad se može interpretirati i kao nomadski uzimajući u obzir to da bol, istorija, posledice ratova, sukoba i tragedija koje stanovnik jedne zemlje doživi zauvek ostaju deo ličnosti, bez obzira na mesto na kome se ona trenutno nalazi. Prema rečima Šehović, tokom njenog izbegličkog iskustva u dijaspori, Srebrenica je za nju postala simbol rata i zločina u Bosni, odnosno simbol onoga što su ljudi na ovim prostorima doživeli.¹²²¹

ŠTO TE NEMA nomadic monument on July 11, 2020 in Potočari/Srebrenica, Bosnia and Herzegovina. Photo: Paul Lowe © Aida Šehović. All rights reserved.

Prvi put, rad je izveden u Sarajevu 11. jula 2006. godine, kada je umetnica 923 fildžana napunila kafom na javnom gradskom trgu. Od samog početka izvođenja, rad je bio participativnog karaktera. Tačnije, 923 fildžana sakupile su i donirale

¹²²⁰ „Umjetnica“, *Što te nema*, <<https://stotenema.com/bs/umjetnica>> (1.12.2021)

¹²²¹ „Kupek 301 – Aida Šehović, Što te nema“, *KUPEK – Kulturno um(j)etnički program edukativnog karaktera*, podcast audio, 23. novembar 2021, <<https://www.mixcloud.com/dejankozul/kupek-301-aida-šehović-što-te-nema/>> (1.12.2021)

članice udruženja *Žene Srebrenice*. Participativan, odnosno interaktivan deo ovog umetničkog rada, tokom godina njegovog izvođenja funkcionisao je na dva načina. Prvi je podrazumevao donacije fildžana koji su potom korišćeni tokom izvođenja dela. Možemo reći da ovaj interaktivni deo na neki način predstavlja nešto privatniju i skriveniju participaciju, dok je onaj drugi, vidljiviji deo, započet tokom trećeg izvođenja rada *Što te nema* u Tuzli. Drugi vid participacije u delu *Što te nema* podrazumeva direktnu komunikaciju sa radom tokom njegovog izvođenja, odnosno sekvencu u kojoj ljudi zajedno sa umetnicom pripremaju i sipaju kafu u fildžane.¹²²²

ŠTO TE NEMA nomadic monument on July 11, 2019 in Venice, Italy.
Photo: Adnan Šaćiragić © Aida Šehović. All rights reserved.

Rad započet kao performans jedne osobe, prerastao je u memorijalni spomenik žrtvama genocida u Srebrenici u kom učestvuje neograničen broj ljudi. Kafa se tradicionalno kuva na mestu održavanja umetničkog rada, džezvu po džezvu. Sama kafa izložena u radu do kraja izvođenja ostaje nepopijena, kao simbol ljudi koji su stradali u genocidu i kojih više nema. Ljudski *nedostatak* ovde pronalazi svoj apstraktni oblik u jednom predmetu duboko vezanom za svakodnevnu kulturu Bosne i Hercegovine.

U podkastu *Kulture sećanja u dijalogu* Fonda za humanitarno pravo, u razgovoru sa Jelenom Đureinović u epizodi posvećenoj dvadeset petoj godišnjici genocida u Srebrenici, autorka rada Aida Šehović istakla je: „Kafa i fildžani su u stvari za mene

¹²²² „Epizoda 2 – Što te nema“, *Kultura sećanja*, podcast audio, <https://www.kulturesecanja.org/podkast/epizoda-2-sto-te-nema/> (2.12.2021)

možda jedan od najjačih i najintimnijih simbola kulture i identita koji nosimo“.¹²²³ Poziv na kafu zapravo je poziv je na razgovor, poziv na ostvarivanje odnosa sa drugima, poziv na stvaranje veza, koje su u slučaju ratova prekinute. Prema rečima umetnice u bosanskoj kulturi ispijanje kafe u startu je participativan momenat koji podrazumeva društvo, odnosno grupu ljudi, koja to isto iskustvo deli.¹²²⁴

Referisanje na kulturnu baštinu jednog područja jasno je ne samo u ideji o korišćenju tradicionalnog rituala ispijanja kafe u umetničkom delu, već i u samom nazivu dela. *Što te nema* direktno asocira na pesmu Alekse Šantića istog naziva, koja je u jugoslovenskoj muzičkoj kulturi izvođena u različitim interpretacijama autora i autorki poput Jadranke Stojaković, Amire Meduljanin, Branimira Štulića, Mostar Sevdah Reunion-a, kao i mnogih drugih, manje ili više poznatih, muzičara.

Tokom prvog izvođenja performansa delo je činilo pomenutih 932 fildžana. Petnaest godina kasnije broj prikupljenih fildžana došao je do 7714, sa ciljem da se sakupi 8372 šoljica za kafu, po jedna za svaku žrtvu genocida. U razgovoru sa Kejtlin Marfi (Kaitlin Murphy) Šehović je naglasila važnost broja fildžana jer ne treba zaboraviti na činjenicu da pričamo o ljudskim životima. Umetnica je istakla: “ne može se samo reći preko 8000, ne radi se o jabukama, već o ljudima, tako da treba da koristimo tačne brojeve“.¹²²⁵

ŠTO TE NEMA nomadic monument on July 11, 2020 in Potočari/Srebrenica, Bosnia and Herzegovina. Photo: Paul Lowe © Aida Šehović. All rights reserved.

¹²²³ *Ibidem.*

¹²²⁴ *Ibidem.*

¹²²⁵ Kaitilin Murphy, “Art as Atrocity Prevention: The Auschwitz Institute, Artivism, and the 2019 Venice Biennale”, u: *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, Vol. 15, Iss. 1 (2021), 87.

Inspiraciju za rad, Šehović je pronašla između ostalog i u pričama ljudi koji su izgubili svoje najbliže u genocidu u Srebrenici. Tokom 2004. godine, kada se umetnica vratila prvi put u Bosnu i Hercegovinu, Šehović je čula ispovest žene koja je govoreći o svom ubijenom suprugu naglasila da joj on u svakodnevnom životu najviše nedostaje onda kada se oseti kao da nema s kim da popije kafu. Prema rečima umetnice, *čekanje nekoga da dođe na kafu* predstavlja deo posledica genocida u Srebrenici u životima preživelih, u životima onih koji su izgubili članove porodice ili prijatelje.¹²²⁶ Ovakvo, emotivno, tragično i dirljivo čekanje na nekoga ko neće doći, svoju formu dobija upravo u nomadskom spomeniku *Što te nema*, a spomenik tera publiku na empatiju, ne samo prema žrtvama genocida, već i prema onima koji su iza njih ostali. U julu 2020. godine, prilikom petnaeste godišnjice genocida u Srebrenici rad *Što te nema* postavljen je u Potočarima. Ideja je da *Što te nema* upravo tamo trajno i ostane u funkciji spomenika žrtvama u okviru Memorijalnog centra Srebrenica.¹²²⁷

Šta sve može da bude memorijalni spomenik?

O odbacivanju tradicionalnih formi memorijalnih spomenika kada je u pitanju sećanje na žrtve Holokausta u Nemačkoj pisao je Džejms I. Jang (James E. Young). Jang prostore koji služe sećanju, a koji nemaju tipičnu formu spomenika, ili takvu formu dovode u pitanje, naziva *anti-spomenicima* (counter-monuments). Jang se osvrće na tada novije generacije nemačkih umetnika koji odbacuju tradicionalne forme memorijalnih spomenika u javnom prostoru koji kako navodi, umesto da utisnu sećanje u javnu svest, samo odstranjuju i izmeštaju sećanje iz svesti. Prema Jangu, strah umetnika opravdan je jer u ovom slučaju na spomenike pada odgovornost da odrađuju posao sećanja umesto nas samih. Jang dalje navodi kako želja za sećanjem na neki tragičan događaj, poput Holokausta, na kraju možda potiče iz želje da oni budu zaboravljeni. U svom seminalnom tekstu o anti-spomenicima, Jang izdvaja činjenicu da potreba za memorijalnim spomenicima i dalje postoji, iako su tradicionalne forme spomenika dovedene u pitanje. Prema Jangu, spomenici su postali „mesta osporenih i konkurentnih značenja, mesta kulturnih konflikata pre nego mesta prihvaćenih nacionalnih vrednosti i ideala“.¹²²⁸

Potrebu za sećanjem, naspram zaboravljanja, koju rad Šehović pokazuje primećuje i istoričar umetnosti Irfan Hošić koji rad *Što te nema* naziva nomadskom intervencijom. Hošić zapisuje: „cilj umjetnice nije kreiranje vizuelnog predloška koji

¹²²⁶ „Epizoda 2 – Što te nema“, *Kultura sećanja*, podcast audio.

¹²²⁷ Susan Snodgrass, „ŠTO TE NEMA – A Living Monument: An Interview with Aida Šehović“, *Art Margins*, 11.4.2021, <<https://artmargins.com/sto-te-nema-a-living-monument-an-interview-with-aida-sehovic/>> (2.12.2021.)

¹²²⁸ James E. Young, „Memory and Counter-Memory“, *Harvard Design Magazine*, <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/memory-and-counter-memory>

tendira ka dekonstrukciji. Njeno ponavljanje je potreba za eksplicitnim pamćenjem kulture kojim se čuva kultura od zaborava i samouništenja. Kroz svoje postupke Aida Šehović ustvari dekonstruiše tradicionalni pojam spomenika i daje mu novu, fluidnu, ali funkcionalnu formu“.¹²²⁹

Kventin Stivens (Quentin Stevens), Keren A. Frank (Karen A. Franck) i Rut Fazakerlej (Ruth Fazakerley) kao najočiglednije razlike između tradicionalnih spomenika i anti-spomenika navode alternativne tehnike dizajna, korišćenje netipičnih materijala i različita vremenska trajanja spomenika. Autori navode da anti-spomenici uglavnom služe sećanju na problematične događaja i problematična osećanja, te u skladu sa tim predstavljaju i inverziju tradicionalnih spomenika koja podrazumeva „rupe umesto solidnih formi, nedostatke umesto prisustva, tamne umesto svetlih tonova i isticanje horizontala umesto vertikala“.¹²³⁰

Pored očiglednih „nedostataka“ na koje Šehović ukazuje u svom efemernom radu neispijenom kafom, upravo istaknuta horizontala koju čini poređana gomila fildžana vidljiva je i vizuelnim karakteristikama nomadskog i interaktivnog anti-spomenika *Što te nema*.

ŠTO TE NEMA nomadic monument on July 11, 2018 in Zurich, Switzerland.

Photo: Sabine Rock © Aida Šehović. All rights reserved.

¹²²⁹ Irfan Hošić, „Pitanje estetizacije genocida: O nomadskoj intervenciji umjetnice Aide Šehović“, *Oslobođenje*, 12.10.2020, <https://www.oslobodjenje.ba/magazin/kultura/izlozbe/pitanje-este...genocida-o-nomadskoj-intervenciji-umjetnice-aide-sehovic-593866>

¹²³⁰ Quentin Stevens, Karen A. Franck, Ruth Fazakerley, “Counter-monuments: The Anti-monumental and the Dialogic”, *The Journal of Architecture*, 17:6 (2012), 956.

Sam rad dovodi u pitanje i odnos spomenika prema pojedincu, odnosno publici. Postavlja pitanje kakav je spomenik danas potreban da bi na najbolji mogući način komunicirao sa publikom i poslao poruku koju pretenduje da pošalje. Šta je ono što najuspešnije dopire do posmatrača i u ovom specifičnom slučaju, do učesnika u umetničkom delu. Umesto solidnih formi, Šehović se služi svakodnevnim predmetima: fildžanima za kafu, lomljivim i krhkim predmetima, kao i samom kafom, odnosno nestabilnim, kratkotrajnim materijalom, koji je sasvim suprotan materijalima kakvi se koriste u izgradnji tradicionalnih memorijalnih spomenika.

Stivens, Frank i Fazakerlej navode tradicionalne spomenike kao one koji angažuju pre svega čulo vida i često su postavljeni tako da je najbolje posmatrati ih sa određene distance.¹²³¹ Anti-spomenici pozivaju na različite tipove interakcije. Zovu publiku da se približi, dodirne, oseti i učestvuje. Na kraju, iskustvo i način interakcije ljudi sa samim delom ostaju nam kao odgledalo društva i političkih okolnosti sredine u kojoj se delo prikazuje ili izvodi.

Tradicionalne memorijalne spomenike odlikuju čvrstina njihovih materijala, njihova nepokretnost i monumentalnost. U ovom smislu, nomadski spomenik *Što te nema* jasno se razlikuje i pripada anti-spomenicima. Ne samo po svom interaktivnom karakteru, memorijalni spomenik žrtvama Srebrenice Aide Šehović, razlikuje se od tradicionalnih spomenika po stimulisanoj čula mirisa sa ciljem sećanja na stradale. Pored toga, kafa koja ostaje nepopijena, a javno poslužena, direktno asocira na one kojih više nema. Jedan ne-čvrsti i potrošni materijal poput skuvane kafe podseća nas na prolaznost i na krhkost.

Participacija koju zahteva ovakav anti-spomenik postaje ključan deo samog rada. Prema rečima Hošića: „Intimnost rada *Što te nema*? pojačana je putem kolektivnosti koja se generirala kroz skupljanje šoljica, ali i putem participacije raznih sudionika pri samoj izvedbi. Činjenica da se rad izvodi dugih petnaest godina pri čemu je de facto trajao samo petnaest dana, ukazuje na njegovu intimnu ceremonijalnost“.¹²³² O efemernom kvalitetu rada, umetnica je rekla: „Ako razmišljamo o vremenu u linearnom smislu, onda *Što te nema* jeste privremen i efemeran, ali ako razmišljamo o vremenu na drugačiji način, svako ko drži fildžan u ruci zauvek je povezan sa radom zbog posebnog sećanja i jedinstvene veze sa spomenikom“.¹²³³ Odnos između publike i efemernih umetničkih dela, koja svoj život nastavljaju kroz sećanje pojedinaca ili dokumentaciju, tema je vezana ne samo za radove poput *Što te nema* koji služe kao spomenici, već se vezuje za brojne umetničke radove sa ograničenim vremenom trajanja, poput efemernih radova umetničkog dua Krista i Žan Klod (Christo and Jeanne-Claude).

---

¹²³¹ *Ibid.*, 960.

¹²³² I. Hošić, „Pitanje estetizacije genocida“.

¹²³³ S. Snodgrass, „ŠTO TE NEMA – A Living Monument“.

Stivens, Frank i Fazakerlej navode kako tradicionalni spomenici nose jasnu poruku prikazanu kroz različite formalne oblike, dok je anti-spomenike teže dekodirati. Anti-spomenici ne pružaju lako odgovore i otvoreni su za različite interpretacije, a te interpretacije često zavise od samih posmatrača, odnosno od njihovog znanja i razmišljanja o temi o kojoj spomenik govori. Autori navode da je kada su anti-spomenici u pitanju često potrebno konsultovati različite izvore kako bi se dobilo više informacija o samoj poruci dela.¹²³⁴ Tako i kod nomadskog anti-spomenika Aide Šehović tradicionalnih obeležja spomenika nema, već je potrebno od drugih ljudi u okolini čuti i saznati o čemu spomenik govori. Ipak, univerzalni jezik kojim se nomadski spomenik *Što te nema* obraća posmatračima, oseća se i u izjavi autorke: „genocid u Srebrenici se nije desio meni, desio se nama i kad kažem nama ne mislim samo nama u Bosni i Hercegovini, Bošnjacima, muslimanima, nego nama, ljudima, svima“.¹²³⁵ Rad dakle promoviše inkluzivnu kulturu sećanja namenjenu svima.

Miris kao sredstvo komunikacije u umetničkom delu

Prema Konstans Klasen (Constance Classen), Dejvidu Hauzu (David Howes) i Antoniju Sinotu (Anthony Synnott) miris predstavlja društveni fenomen čija različita značenja kreiraju različite kulture. Prema navedenim autorima, miris nije samo biološki i psihološki, već kulturni, društveni i istorijski fenomen. Samim tim, smatraju da proučavanje kulturne istorije mirisa predstavlja proučavanje srži kulture čovečanstva.¹²³⁶ Autori navode studiju sprovedenu na Konkordija Univerzitetu u Montrealu od strane Sinota u kojoj je 270 studenata ispitivano o ulozi mirisa u njihovom životu. Rezultati studije potvrdili su da mirisi izazivaju jake emocionalne reakcije kod ljudi. Dok mirisi koje vezujemo za pozitivna iskustva donose osećaje zadovoljstva, oni sa lošim asocijacima izazivaju negativna osećanja. Tako bi i mirisi koji su tipično smatrani neprijatnim, ukoliko je asocijacija na njih bila pozitivna, izazivali kod ispitanika pozitivna osećanja, i obrnuto. Mirisi, dakle, ne funkcionišu *sami za sebe*, već ih dovodimo u vezu sa ljudskim iskustvima i emocijama.¹²³⁷

Čulo mirisa u istoriji moderne umetnosti čini se zapostavljenim naspram, pre svega, čula vida, a zatim i čula sluha i dodira. Samim tim čulo mirisa u funkciji umetnosti nedovoljno je istraženo, kako u stručnoj literaturi, tako i u kustoskoj praksi. Ipak, postoji određen broj publikacija na ovu temu, kao i izložbi koje su posvećene fenomenu mirisa u umetnosti poput *Belle Haleine – The scent of art* u muzeju Tingeli u Bazelu iz 2015. godine ili *The Art of Scent* priređene u Muzeju umetnosti i dizajna u Njujorku 2013. godine.

¹²³⁴ Stevens, Franck and Fazakerley, “Counter-monuments”, 961.

¹²³⁵ „Kupek 301 – Aida Šehović, Što te nema“, KUPEK, podcast audio.

¹²³⁶ Constance Classen, David Howes, Anthony Synnott, *Aroma: The Cultural History of Smell*, London: Routledge, 1994, 3.

¹²³⁷ *Ibid.*, 1-2.

Leri Šajner (Larry Shiner) u svojoj knjizi o umetničkim delima u kojima dominiraju mirisi piše o manjku ovakvih umetničkih radova tokom četrdesetih i pedesetih godina 20. veka, dok se određeni porast u *mirisnoj umetnosti* (olfactory art) pojavljuje tokom šezdesetih i sedamdesetih godina.¹²³⁸ Svakako, postoji određeni broj umetničkih dela u kojima ključnu komponentu za njihovo razumevanje čine upravo mirisi koji se u delima koriste iz različitih razloga.

U dizajnu Marsela Dišana (Marcel Duchamp) stvorenom za priliku Nadrealističke izložbe 1938. godine u Parizu, bila je jasna umetnikova namera da provocira i ostala ljudska čula osim vida. Svetlo u izložbenom prostoru bilo je prigušeno, na podu se nalazilo lišće i zemlja, a sa plafona visili su džakovi uglja. U prostoriji su puštani audio snimci psihijatrijskih pacijenata koji su angažovali čulo sluha. Na izložbi je postavljena i mašina za prženje kafe koja je doprinosila ispunjavanju čitave Dišanove instalacije mirisnim notama, te je kafa bila zadužena za nadražaje čula mirisa.¹²³⁹ Italijanski umetnik grčkog porekla Janis Kunelis (Jannis Kounellis) čija dela pripadaju umetničkom pokretu Arte Povera (u prevodu: siromašna umetnost) koristio se netipičnim materijalima u svojim kao što su životinje i prehrambeni proizvodi. Jedno od njegovih najpoznatijih dela, prikazano je na venecijanskom Bijenalu 1976. godine, podrazumevalo je galerijski prostor ispunjen konjima. Logično, i miris koji je improvizovana štala proizvodila postao je deo samog umetničkog rada. Kunelis se između ostalog u radovima često služio i zrnima kafe. U seriji od 25 radova iz 1989. godine *Bez naziva – Kafa (Untitled - Coffee)* Kunelis je ispunio staklene kutije zrnima kafe, dok je u delu *Bez naziva (Untitled)* iz 1969. godine sedam džakova ispunio hranom poput graška, pasulja i kafe. Kafa kao najaromatičniji materijal koji je Kunelis upotrebio ispunjavala je galerijski i muzejski prostor mirisom. Prema rečima umetnika: „često sam koristio miris, element koji nedostaje u slikarstvu a koji je postao nešto što se predstavlja u slikama, ali za mene, miris kafe - to je slika, zato što je to realnost, ali i ideja o putovanju, ideja o avanturi“¹²⁴⁰ Ova izjava potvrđuje nastojanje umetnika Arte Povere da umetnost povežu sa stvarnim životom koristeći materijale iz svakodnevnog života. Dakle, kafa bi prema ovom razmišljanju predstavljala stvarni život, upravo ono što je za žrtve kojima je spomenik Šehović posvećen, tragično izgubljeno.

Jedan od najpoznatijih savremenih umetnika koji se fokusira na korišćenje čula mirisa u radovima, Brazilac Ernesto Neto (Ernesto Neto), kreira instalacije koje podrazumevaju sintetičke materijale poput najlona, napunjene različitim začinima. Instalacije su najčešće interaktivne, tako da posetioci galerijskog ili muzejskog

¹²³⁸ Larry Shiner, *Art Scents: Exploring the Aesthetics of Smell and the Olfactory Arts*, New York: Oxford University Press, 2020, 189.

¹²³⁹ Caro Verbeek, “Surreal aroma’s. (Re)constructing the Volatile Heritage of Marcel Duchamp”, *RELIEF - Revue électronique De littérature française*, 10 (2016), 135.

¹²⁴⁰ Kenneth Baker, “Jannis Kounellis”, *Art and Auction*, Vol. 32, No. 5, (2009), 42.

prostora mogu da ih dodirnu, da se približe delu ili da hodaju po njemu. Dominantnu karakteristiku Netovih radova upravo čine izuzetno intenzivni mirisi koji ispunjavaju ne samo prostoriju u kojoj se umetnikova instalacija nalazi, već i ostatak muzejskog prostora. Samim tim, delo postaje na neki način prisutno i u onom trenutku kada nije ispred publike.

Jedan od radova koji je privukao najveću pažnju javnosti tokom venecijanskog Bijenala 2015. godine pored upečatljivih vizuelnih karakteristika pružao je i određeni fabrikovan miris. Naime, ambijentalna instalacija nazvana *Naš proizvod (Our Product)* švajcarske umetnice Pamele Rozenkranc (Pamela Rosenkranz) sastojala se od velikog bazena ispunjenog tečnošću pastelno roze boje. Vodenu masu u švajcarskom paviljonu činili su mošus, viagra, voda *Evian*, silikon i druge veštačke materije, čija je upotreba stvorila sintetičke mirise koji su se širili izložbenim prostorom.¹²⁴¹ U slučaju rada Rozenkranc, mirisi su imali za cilj da ukažu na nadolazeću ekološku katastrofu izazvanu ljudskom rukom. Njihova uloga bila je, takođe, da prenesu političku i društveno angažovanu poruku. Sa ciljem da se osvrne na društvena pitanja umetnica Anđela Elsvort (Angela Ellsworth) u svom performansu *Stvarni miris (Actual Odor)* iz 1997. godine poslužila se neprijatnim mirisom haljine natopljene urinom koju je nosila na otvaranju jedne izložbe. Posetioci izložbe neprijatan miris nisu automatski povezivali sa doteranom ženom koja ga je proizvodila, te je tako miris u ovom radu poslužio kao strategija za ispitivanje različitih društvenih normi.¹²⁴²

Umetnica sa jugoslovenskog područja koja se u brojnim radovima bavila tematikom jugoslovenske i balkanske kulture, Marina Abramović, u nekoliko radova referiše i na rat na području SFRJ. Tako u video radu *Luk (Onion)* eksplicitno navodi sramotu koju oseća zbog rata u Jugoslaviji dok jede crni luk. U performansu *Balkanski barok (Balkan Baroque)* Abramović je upotrebila miris kao deo umetničkog rada. U performansu izvedenom na venecijanskom Bijenalu 1997. godine miris koji je proizašao iz korišćenih predmeta asociirao je upravo na užase rata. Naime, u performansu Abramović pokušava da opere krv sa gomile kravljih kostiju. Prema rečima umetnice, tokom vrelih letnjih dana u Veneciji na kostima su počeli da se pojavljuju crvi, a sam miris je postajao nepodnošljiv.¹²⁴³ Tako rad Abramović upravo smradom koji dolazi od krvavih kostiju asociira na tragedije i ubistva počinjena u ratovima devedesetih. Za rad *Balkanski barok* Abramović je dobila nagradu *Zlatni lav* venecijanskog Bijenala 1997. godine, nakon što je odbijeno da rad predstavlja

---

¹²⁴¹ Preuzeto sa pamfleta za novinare švajcarskog paviljona 2015. godine: https://biennials.ch/download/PagePartFiles/fmc_0_e_press%20kit_2015.pdf (5.12.2021)

¹²⁴² Larry Shiner, Yulia Kriskovets, "The Aesthetics of Smelly Art", *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 65, No. 3 (2007), 273–274.

¹²⁴³ "Marina Abramović. Balkan Baroque. 1997", Museum of Modern Art, <https://www.moma.org/audio/playlist/243/3126> (5.12.2021)

nacionalni paviljon Jugoslavije iste godine.¹²⁴⁴ Dok rad Abramović, i vizuelno i naslovom i mirisom referiše na teror rata, rad Aide Šehović bavi se sećanjem na one kojih više nema. Korišćenje mirisa u radovima dve umetnice sa jugoslovenskog područja koje dela stvaraju iz dijaspore, razlikuje se u tome što smrad od krvi sa kostiju koje briše Abramović referiše na trenutak rata i na masakr koji je usledio, dok Šehović miris koristi kao sredstvo sećanja na žrtve rata. Prema rečima Abramović: „Cela ideja bila je da su pranje kostiju i pokušaji da se opere krv sa njih nemogući. Nemoguće je oprati krv sa sopstvenih ruku kao što se ne može sprati sramota od rata. Ali takođe je bilo bitno prevazići tako nešto, tako da je ovu sliku moguće koristiti za bilo koji rat bilo gde na svetu. Tako da od nečega ličnog, može da nastane nešto univerzalno“.¹²⁴⁵ Želja da se prikaže univerzalnost ljudske patnje izazvane ratom prisutna je i kod jedne i kod druge umetnice.

Rad Aide Šehović dovodi u vezu lične asocijacije određenog mirisa kafe sa asocijacijama koje posmatrači i posmatračice, kao i učesnici i učesnice, mogu da imaju sa ovim mirisom. Miris je taj koji stimuliše sećanje. Miris se, stoga, dovodi u vezu sa nečim vrlo ličnim i intimnim, sa idejom o privatnom prostoru, o privatnom životu i o privatnom ritualu ispijanja kafe. Kao i u brojnim delima popularne kulture, ali i svakodnevnim situacijama iz života, miris se često dovodi u vezu sa sećanjem na dom ili na nekoga ili nešto što je izgubljeno i nepovratno, na nešto prolazno, na nešto od čega nas vremenska distanca deli. Tako rad, služeći se upravo mirisom, uspostavlja kontakt sa publikom i otvara prostor za ličnu interpretaciju dela kroz sopstvena sećanja i asocijacije. Inkluzivnosti i otvorenosti rada Aide Šehović doprinose i razmišljanja Klasen, Hauz i Sinot o mirisima kao ličnim i lokalnim, ali i onim koji istovremeno odbijaju da budu zatvoreni u fizičkim ili lingvistički jasno odvojenim kategorijama. Prema navedenim autorima: „mirisi prelaze granice, spajajući različite kategorije i mrljajući granice“.¹²⁴⁶

U prethodno navedenim redovima navela sam nekoliko načina na koji miris u umetnosti može da komunicira sa publikom i kakve sve poruke može da pretenduje da pošalje, bilo da se radi o prijatnim senzacijama koje otvaraju prostor za lične interpretacije ili o društveno-političkim problemima. Mirisi i njihovo sudelovanje u umetničkom delu zbog svoje nematerijalnosti i otežanosti, tj. gotove nemogućnosti dokumentacije svakako predstavljaju nedovoljno istraženo i verovatno potcenjeno polje umetnosti. Svakako, ulogu mirisa u umetničkom delu bilo koje vrste, kao i mogućnost mirisa da izazove emocije kod posmatrača, ne treba zanemariti.

---

¹²⁴⁴ Jovana Stokić, “The art of Marina Abramović: Leaving the Balkans, Entering the Other Side”, u: *Marina Abramović: The Artist is Present* (ed. Klaus Biesenbach), New York: The Museum of Modern Art, 2010, 26.

¹²⁴⁵ “Marina Abramović. *Balkan Baroque*. 1997”, Museum of Modern Art.

¹²⁴⁶ C. Classen, D. Howes, A. Synnott, *Aroma The Cultural History of Smell*, 204.

Zaključak

Za Aidu Šehović umetnost predstavlja sigurno i inkluzivno mesto na kom se otvara mogućnost za razgovore o temama o kojima se inače teško govori. Za nju je umetnost način da se suočimo sa prošlošću bez da je ponovo preživljavamo. Umetnost je ta koja uključuje ljude, odnosno publiku, koja u drugim slučajevima ne bi bila zainteresovana za bavljenje sličnim temama.¹²⁴⁷ Šehović naglašava da je postala umetnica kako bi procesuirala ono što se dogodilo njenoj porodici i svima ostalima u njenoj zemlji.¹²⁴⁸ Stoga za Šehović umetnost postaje i sredstvo za procesuiranje lične, odnosno porodične, a onda i nacionalne traume. Umetnost postaje prostor sećanja i prostor na kom se može započeti proces isceljenja, ako je on uopšte moguć.

ŠTO TE NEMA nomadic monument on July 11, 2017 in Chicago, USA.
Photo: Manka Rabiye © Aida Šehović. All rights reserved.

Kustos projekta *Što te nema* Boško Bošković, poreklom iz Beograda, govoreći o percepciji genocida u Srebrenici naglasio je da na različite načine i dan danas na našem prostoru postoji retorika koja nije zdrava i koja ne gleda na stvari kakve

¹²⁴⁷ Rava Films, "Conversations with Artivists", a film presented at 'Artivism: The Genocide Prevention Pavilion', 29.4.2019, Vimeo video, https://vimeo.com/333084932?embedded=true&source=video_title&owner=3102633

¹²⁴⁸ *Ibidem*.

jesu. Bošković je naveo i da veruje da jedno društvo da bi bilo bolje mora da obrati pažnju i na sopstvene rane.¹²⁴⁹ Cilj ovog spomenika, dakle, postaje i otvaranje istorije, podsticanje na razgovor o traumama, na razrešavanju pogrešnih tumačenja istorije. Inkluzija koju spomenik nudi podrazumeva to da u njemu može da učestvuje bilo ko, odnosno osoba bilo kog porekla iz bilo koje zemlje, bilo koje veroispovesti. Memorijalni nomadski anti-spomenik *Što te nema* na jedan suptilan, ali izuzetno uspešan način nas pre svega poziva na aktivnu empatiju sa žrtvama i onima koji su iza njih ostali.

Spisak izvora i literature

„Epizoda 2 – Što te nema“, *Kultura sećanja*, 2020, <https://www.kulturesecanja.org/podcast/epizoda-2-sto-te-nema/>

Hošić, Irfan. „Pitanje estetizacije genocida: O nomadskoj intervenciji umjetnice Aide Šehović“, *Oslobođenje*, 12.10.2020, <https://www.oslobodjenje.ba/magazin/kultura/izlozbe/pitanje-este...genocida-o-nomadskoj-intervenciji-umjetnice-aide-sehovic-593866>

„Kupek 301 – Aida Šehović, Što te nema“, *KUPEK – Kulturno um(j)etnički program edukativnog karaktera*, 23.11.2021, <https://www.mixcloud.com/dejankozul/kupek-301-aida-sehovic-sto-te-nema/>

Rava Films, ”Conversations with Artivists’, a film presented at ‘Artivism: The Genocide Prevention Pavilion“, 29.4.2019, Vimeo video, https://vimeo.com/333084932?embedded=true&source=video_title&owner=3102633

Snodgrass, Susan. “ŠTO TE NEMA – A Living Monument: An Interview with Aida Šehović”, *Art Margins*, 11.4.2021, <https://artmargins.com/sto-te-nema-a-living-monument-an-interview-with-aida-sehovic/>

Baker, Kenneth. “Jannis Kounellis”, *Art and Auction*, Vol.32, No.5, januar 2009.

Classen, Constance. Howes, David. Synnott, Anthony. *Aroma: The Cultural History of Smell*, London: Routledge, 1994.

Murphy, Kaitlin. “Art as Atrocity Prevention: The Auschwitz Institute, Artivism, and the 2019 Venice Biennale”, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, Vol. 15, Iss. 1 (2021), 68–96. DOI: 10.5038/1911-9933.15.1.1796

Shiner, Larry. Kriskovets, Yulia. “The Aesthetics of Smelly Art”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 65, no. 3 (2007), 273–86.

---

¹²⁴⁹ „Epizoda 2 – Što te nema“, *Kultura sećanja*, podcast audio.

Larry Shiner. *Art Scents: Exploring the Aesthetics of Smell and the Olfactory Arts*, New York: Oxford University Press, 2020.

Stevens, Quentin. Franck, Karen. Fazakerley, Ruth. "Counter-monuments: The Anti-monumental and the Dialogic", *The Journal of Architecture*, 17 (2012), 951–972. DOI: 10.1080/13602365.2012.746035

Stokić, Jovana. "The art of Marina Abramović: Leaving the Balkans, Entering the Other Side", u: *Marina Abramović: The Artist is Present* (ed. Klaus Biesenbach), New York: The Museum of Modern Art, 2010, 23–27.

Verbeek, Caro. "Surreal Aroma's. (Re)constructing the Volatile Heritage of Marcel Duchamp", *RELIEF – Revue électronique De littérature française*, Vol. 10, No. 1, (2016), 133–142. DOI: 10.18352/relief.929

Young, James E. "Memory and Counter-Memory: The End of the Monument in Germany", *Harvard Design Magazine*, 9 (1999) <http://www.harvarddesignmagazine.org/issues/9/memory-and-counter-memory>

Dea Cvetković

**THE SMELL OF COFFEE AS A WAY OF REMEMBERING
AND COMMUNICATING WITH THE AUDIENCE –
THE NOMADIC MONUMENT ŠTO TE NEMA
(WHY AREN'T YOU HERE) BY AIDA ŠEHOVIĆ**

Summary

The article will focus on the nomadic memorial *Što te nema* (*Why Aren't You Here*) created by the artist Aida Šehović and dedicated to the victims of the Srebrenica genocide. I will analyze the characteristics of the monument which could help read the artwork as a counter-monument. The paper will also focus on analyzing the use of smell in art as a way of communication between this ephemeral monument and its audience.

Keywords: Što te nema, Aida Šehović, Srebrenica genocide, counter-monuments, memory culture, olfactory art

Ogledi o ratovima devedesetih: zbornik radova mladih istraživača

Urednici: Marijana Toma i Ivan Jovanović

Izdavač: Građanske inicijative

Za izdavača: Maja Stojanović

Recenzenti:

Dr Olga Manojlović Pintar

Dr Miloš Hrnjaz

Dr Aleksandar R. Miletić

Sekretari redakcije:

Sanja Lukić

Luka Savčić

Lektura: Dragoslava Barzut

Prelom i dizajn: Dragana Nikolić, Studio DRA

Štampa: Čigoja štampa

Tiraž: 300 primeraka

Beograd, 2024.

